

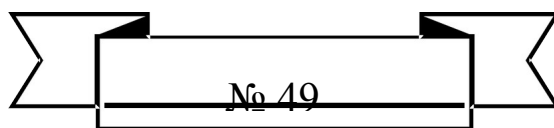
ISSN 1682-9123

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN
ELMİ VƏ PEDAQOJİ
XƏBƏRLƏRİ

THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL
NEWS OF
ODLAR YURDU UNIVERSITY

НАУЧНЫЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
ИЗВЕСТИЯ УНИВЕРСИТЕТА
ОДЛАР ЮРДУ

Bakı ☆ 2018 ☆ Baku

Baş redaktor: f.r.e.d., prof.Ə.A.VƏLİYEV

Məsul katib: f.-r.e.n., dosent F.K.Xudaverdiyev

Humanitar elmlər üzrə baş redaktor müavini: h.e.d.S.Ə.Vəliyev

Dəqiq elmlər üzrə baş redaktor müavini: prof.F.S.Məmmədov (Türkiyə)

Redaksiya heyətinin üzvləri: akad.A.M.Paşayev, akad.T.Ə.Bünyadov, AMEA müxbir üzvü R.S.Qurbanov, i.e.d.Ə.Q.Əlirzayev, f.r.e.d.Ə.X.Şamilov (Türkiyə), f.e.d.R.K.Rəsulov, tibb e.d.Z.Ö.Qarayev, tibb e.d.Ə.V.Musayev, i.e.d.M.M.Bağirov, akad.N.Q.Cəfərov, tex.e.d.M.İ.Əliyev, tex.e.d.N.H.Cavadov, tex.e.d.T.S.Abdullayev, AMEA müxbir üzvü prof. Q.C.İmanov, prof.A.Avey (Türkiyə), prof.M.Cəmşidi (ABŞ), prof.K.V.Bonfiq (Almaniya), prof.F.T.Əliyev (Türkiyə), prof.X.D.Barkero (İspaniya), prof.H.B.Meladze (Gürcüstan), prof.A.Çxeidze (Gürcüstan), prof.K.Kordzaiya (Gürcüstan), prof. Y.M.Morozov (Rusiya), i.e.f.d.M.Ə.Vəliyev, h.e.f.d.H.D.Qənbərov, i.e.f.d.Ə.H.Ələkbərov, sos.e.f.d. F.Ş.Həsənov, p.e.n.S.V.Vəliyeva, b.e.f.d. T.H.Kərimova, f.e.f.d. S.X.Abdurəhmanova, f.r.e.f.d. E.M.Rzazadə

Журнал рецензируется и реферруется в ВИНТИ (№10211-5335/54-34)

Editor-in-chief: Prof. A.A.VALIYEV

Executive Secretary: ass. prof.F.K.Hudaverdiyev

Deputy Editors-in-chief: prof.S.A.Valiyev (Humanities), prof.F.S.Mamedov (Exact Sciences)

Editorial Board: acad.A.M.Pashayev, acad.T.A.Bunyardov, acad.M.I.Aliyev, correspondent member of the National Academy of Science of Azerbaijan R.S.Gurbanov, prof.A.G.Aliyev, prof.A.H.Shamilov (Turkey), prof.R.K.Rasulov, prof.Z.O.Garayev, prof.A.V.Musayev, prof.M.M.Baghirov, acad.N.G.Jafarov, prof.M.I.Aliyev, prof.N.H.Javadov, prof.T.S.Abdullayev, correspondent member of the National Academy of Science of Azerbaijan prof.G.J.Imanov, prof.A.Avey (Turkey), prof.M.Jamshidi (USA), prof.K.V.Bonfig (Germany), prof.F.T.Aliyev (Turkey), prof.J.D.Barquero (Spain), prof.D.G.Gordeziani (Georgia), prof.H.B.Meladze (Georgia), prof.A.Chheidze (Georgia), prof.K.Kordzaia (Georgia), prof.Y.M.Morozov (Russia), M.A.Valiyev, H.D.Ganbarov, A.H.Alekperov, F.Sh.Hasanov, S.V.Valiyeva, T.H.Karimova, S.X.Abdurahmanova, E.M.Rzazadeh

All the articles in this journal are peer-reviewed and include summaries.

The address of editorial office:

General Department, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (office) (+994 12) 465 82 62, (+994 12) 465 82 00

(mob.) (+994 51) 572 34 36, (+994 50) 378 86 30

Fax: (+994 12) 465 67 05

<http://www.journal.oyu.edu.az>

e-mail: journal@oyu.edu.az

OYU-2018

TƏSİSÇİ:

Odlar Yurdu Universiteti

Jurnal 1998-ci ilin dekabr ayından nəşr olunur

Dövriliyi ildə ən azı iki dəfədir

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən rəsmi qeydiyyatdan alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi: AB022011, 27.11.1998

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən riyaziyyat, mexanika, iqtisad, texnika, tibb, əczaçılıq, biologiya, aqrar, hüquq, tarix, antropologiya, siyasi, psixologiya, pedaqogika və filologiya elmləri sahəsində tövsiyə edilən elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, Ümumi şöbə

Tel.: (051) 572 34 36
Faks: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

Odlar Yurdu University

Published since December 1998

Issued at least twice a year

Registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan under reference number №022011 (AB series) on November 27, 1998

Included into the list of scientific periodicals recommended by the Higher Certifying Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in the fields of Mathematics, Mechanics, Economics, Technical Science, Medicine, Pharmacology, Biology, Agrarian Science, Law, History, Anthropology, Political Science, Psychology, Pedagogy and Philology.

Editorial Address: General Department, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (051) 572 34 36
Fax: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

Университет Одлар Юрду

Издается с декабря 1998 года

Выходит не менее двух раз в год

Официально зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики. Регистрационный номер: AB022011 от 27.11.1998

Включен в перечень изданий, рекомендованных ВАК при Президенте Азербайджанской Республики для публикации основных результатов кандидатских и докторских диссертаций в области математики, механики, экономики, технических наук, медицины, фармакологии, биологии, аграрной науки, права, истории, антропологии, политологии, психологии, педагогики и филологии.

Адрес редакции: Баку AZ1072, ул. Кёроглу Рахимова 13, Университет Одлар Юрду, Общий отдел

Тел.: (051) 572 34 36
Факс: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

FOUNDED BY

УЧРЕДИТЕЛЬ:

**RİYAZİYYAT,
İNFORMATİKA
VƏ TEXNİKİ ELMLƏR
BÖLMƏSİ**

**SECTION OF
MATHEMATICS,
INFORMATICS
AND
TECHNICAL SCIENCES**

ORTA MƏKTƏB RİYAZİYYATINDA ANLAYIŞ VƏ METODLARIN
MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ MƏSƏLƏ HƏLLİNİN ROLU

S.N.Əfəndi, E.A.Qasimov, A.İ.İsmayılov

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı AZ1148, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23

e-mail: sadeddin@mail.ru

Açar sözlər: metod, təlim, məsələ həlli

Keywords: method, teaching, problem solving

Ключевые слова: метод, обучение, решение задач

Məsələ həlli və təlimin düzgün metodikası şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin yüksək səviyyədə formalaşmasında əsas rol oynayır. Təlim prosesinin bütün mərhələlərində şagirdlər idrak fəaliyyətinin inkişafına təhrik edilməli, onların yaradıcı fəallığına köməklik göstərilməlidir.

Riyaziyyat dərslərində əsas məsələ şagirdlərin riyazi faktlara yiyələnməsi deyil, onlara riyazi metodları öyrətmək və təfəkkür prosesini inkişaf etdirmək olmalıdır.

Riyazi məsələni həll etdikdə şagird xeyli yenilik əldə edir, nəzəriyyənin məsələ həllinə tətbiqi ilə tanış olur, məsələ həlli üçün zəruri olan yeni nəzəri biliklər əldə edir və bunun nəticəsində biliyini artırır. Şagird müəyyən tip məsələlərin həll üsuluna yiyələndikdə onda belə məsələləri həll etmək bacarığı formalaşır, müəyyən qədər məşqdən sonra bəzi vərdişlər yaranır ki, bunlar da şagirdin riyazi təhsil səviyyəsini artırır. Məsələ həllində şagird məsələdə təsvir edilən yeni situasiya ilə tanış olur, riyaziyyatın yeni metod və yeni bölmələrini öyrənərək, riyazi biliklər əldə edir. Qeyd edək ki, cəbr məsələləri ilə birlikdə həndəsə məsələlərinin də həlli prosesində şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşır, riyazi təfəkkürləri zənginləşir. Həndəsi fiqurların xassələrinin sisteməlik öyrənilməsində həndəsə məsələlərinin həlli böyük əhəmiyyətə malikdir. Həndəsə məsələləri nəzəri materialın daha dərin və daha şüurlu mənimsənilməsinə kömək etməklə bərabər, bu materialı təcrübəyə tətbiq etməyi də şagirdlərə öyrədir. Şagirdlərin məntiqi mühakiməsinin inkişafında hesab, cəbr və elementar funksiyalara aid çalışmalarla yanaşı, həndəsi məşğələlərinin də böyük əhəmiyyəti vardır.

Bununla yanaşı, fəza təsəvvürünün inkişafında əsas rol həndəsə və həndəsə məsələlərinin üzərinə düşür. Ümumiyyətlə, riyaziyyatdan məsələ həllinə verilən mühüm bir tələb ondan ibarətdir ki, hər bir məsələ ümumi məqsədə xidmət etməkdən başqa, onun xüsusi, konkret məqsədi də olmalıdır. Məsələ həlli əqli işdir. Məsələ həll etməyi öyrənmək üçün onun quruluşu və tərkib hissələrini müəyyən etmək lazımdır. Hər bir məsələni nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, o müəyyən tələbdən və ya sualdan ibarətdir. Məsələ həllində ilk növbədə məsələnin özünü təhlil etmək lazımdır. Bu o deməkdir ki, məsələni elementar şərtlərə bölmək, onun obyekt və xarakteristikalarını görmək lazımdır. Əgər şərtə bir neçə obyekt olarsa, onların münasibətini (əlaqəsini) müəyyən etmək lazımdır. Eyni zamanda hər bir tələbin xarakterini müəyyən etmək lazımdır. Yuxarıda deyilənlər şagirdlərin riyazi biliyinin artmasına, onların riyazi təfəkkürünün zənginləşməsinə xidmət edir. Qeyd edək ki, şagirdlərə aldıkları bilikləri praktikada tətbiq etməyi öyrət-

mək riyaziyyat müəllimlərinin onlara riyazi nəzəriyyə və məsələ həll etməyi öyrətməsi qədər zəruridir.

Verilmiş məsələnin şərtinə riyazi bilikləri ardıcıl tətbiq etməklə bu şərtdən nəticələr alınması işi məsələ tələbinin cavabı olan nəticə alınana qədər davam etdirilməlidir. Bu nəticələri almaq üçün riyaziyyat kursunda bütün bilikləri (tərifləri, qaydaları, düsturları, teoremləri və s.) yaxşı bilmək lazımdır. Bu biliklərsiz məsələ həll etmək mümkün deyil. Məsələ həllinin əsas metodlarından istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Ona görə məsələnin sadə məsələlərə ayrılması, məsələnin modelləşdirilməsi və köməkçi elementlərin daxil edilməsi nəzərə alınmalıdır. Qeyd edək ki, bir çox məsələlər tənlik qurmaq yolu ilə həll olunur. Bu yolla məsələ həlli üçün ümumi bir qayda göstərmək çətinidir. Buna baxmayaraq, tənlik qurma yolu ilə məsələ həllində aşağıdakıları bilmək lazımdır:

- 1) məsələnin şərtinə əsasən verilmiş ədədlər vasitəsi ilə bir-birinə bərabər ifadələr qurmaq;
- 2) alınan ifadələri bərabər hesab edərək tənlik qurmaq;
- 3) tənliyi həll edib məsələnin sualına cavab almaq;
- 4) əgər məsələdə bir deyil, bir neçə ədədin tapılması tələb olunursa, bunların birini tapdıqdan sonra qalanlarını tapmaq
- 5) həllin düzgünlüyünü yoxlamaq.

Məlum olduğu kimi, isbata aid həndəsə məsələləri əslində tədris proqramına daxil olmayan teoremlərdir. Bəzən bir proqrama və ya dərsliyə daxil olan bu və ya digər həndəsi teorem, başqa proqrama və ya dərsliyə daxil edilmiş və burada onun isbata aid məsələ şəklində öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Məktəbdə belə məsələlərin həllinin əsas məqsədi, şagirdlərə müxtəlif isbat metodlarından istifadə etməyi öyrətmək və onların məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. Bundan başqa, belə məsələlər bir çox halda fiqurların bəzi ümumi xassələrini aşkara çıxarmaqda, şagirdlərin bilik dairələrini genişləndirdiyindən, onların riyaziyyatla daha çox maraqlanmasına səbəb olur. Şagird isbata aid məsələnin həlli ilə müntəzəm surətdə məşğul olduqda, şagirdlər isbat prosesini şüurlu olaraq mənimsəyir və məntiqi mühakimə yürütməyə alışırlar. İsbata aid həndəsə məsələlərinin həllinə başlarkən, işi asanlaşdırmaq üçün məsələnin şərtini sözlərlə deyil, şəkil vasitəsilə vermək məsləhətdir.

Şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında məsələ həllinin düzgün metodikası çox mühüm rol oynayır. Hər bir riyazi məsələ bir neçə didaktik təlimin məqsədləri üçün nəzərdə tutulur. Riyaziyyatdan məsələ həlli zamanı şagirdlərdə təfəkkürün xüsusi üslubu, mühakimələrin formal-məntiqi sxemi gözlənilir. Məsələ həlli riyaziyyat təlimi qarşısında qoyulmuş bütün mərhələlərə çatmağa xidmət edir. Məsələ həll etməyi öyrənmək üçün onun quruluşunu və tərkib hissəsini müəyyən etmək lazımdır. Yəni məsələ həllində ilk növbədə məsələnin özünü təhlil etmək üçün onun obyektivi xarakteristikasını görmək, hər bir tələbin xarakterini təyin edib, məsələnin növünü müəyyən etmək lazımdır.

Məsələ həlli prosesində şagird məsələdə təsvir edilənlərlə tanış olur, nəzəriyyənin bu məsələ həllinə tətbiqini görür, yeni metodlar öyrənir ki, bunun nəticəsində yeni riyazi biliklər əldə edir və əldə etdiyi bilikləri şüurlu mənimsəyir.

Məsələ həlli riyazi anlayışların və riyazi nəzəriyyənin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi üçün ən yaxşı vasitədir. Təlim-idrak məsələsinin köməyi ilə şagirdlərin biliyə yiyələnmək işinə şüurlu (məqsədli) yanaşmaq, onun yerinə yetirilməsi yolları, me-

todları nəzərə alınaraq məsələnin düzgün həll edilib-edilmədiyini dərk edib, başa düşmək qabiliyyətini tərbiyə etməyə imkan verir. Nəzəri biliklərin məsələ həllində tətbiqi bacarığı şagirdlərin öyrəndiyi biliklərin, şüurlu mənimsəmələrinin göstəricisi olur.

Məsələ həlli şüurlu mənimsəməni formalaşdırır, o da öz növbəsində anlayışları, konkret və mücərrəd prosesləri düzgün əlaqələndirməyi təmin edir. Ümumiyyətlə məsələ həlli məktəb riyaziyyatının metodlarını, riyazi nəzəriyyəni mənimsəmək üçün əsas vasitədir. Nümunə üçün aşağıdakı məsələyə baxaq.

Qeyd edək ki, həndəsədən qurma məsələlərinin həllində ancaq keçirilmiş nəzəri materiallardan istifadə etməli olunur. Müstəvi üzərində və fəzada həndəsi qurmalar, həndəsənin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Həndəsənin hər bir başqa şöbəsi kimi həndəsi qurmalarında müəyyən nəzəri əsasları vardır. Həndəsi qurmalar nəzəriyyəsinə daxil olan məsələlərdən biri qurma məsələlərinin həllinin əsaslandırılmasıdır. Belə əsaslandırılmalar zamanı şagird uyğun anlayışları daha dərinlən mənimsəyib, uyğun materialların seçilməsi vərdişinə yiyələnir.

Qurma məsələlərinin həlli şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü və fəza təsəvvürünü inkişaf etdirməklə yanaşı, onların həndəsi qurmalarda ləvazimat alətlərinin istifadəsi sahəsində, nəzəri bilik və təcrübə vərdişlər əldə etməsinə kömək edir. Məsələ həlli zamanı şagirdlər təlim metodlarından istifadə etməklə fəal axtarış fəaliyyətini inkişaf etdirilir. Bu da təfəkkürün əsasını təşkil edir.

Ümumiyyətlə, məsələ həlli məktəb riyaziyyatının metodlarını, riyazi nəzəriyyəni mənimsəmək üçün əvəz olunmuş vasitədir. Nümunə üçün aşağıdakı məsələyə baxaq.

Məsələ. Verilən $2p$ perimetrinə və $A = \alpha$ iti bucağına görə düzbucaqlı üçbucaq qurun.

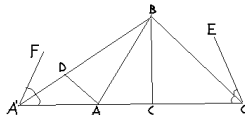
Analiz. Fərz edək ki, C bucağı düzbucaq olan ABC üçbucağı tələb olunan üçbucaqdır.

Verilmiş $2p$ parçasını şəklə daxil etmək üçün AC katetini hər iki tərəfə uzadıb onun üzərində $AA' = AB$ və $CC' = CB$ ayıraq. Bu halda $A'C' = 2p$ olacaqdır. $A'C'$ parçasının uc nöqtələrini üçbucağın B təpəsi ilə birləşdirsək $A'BC'$ üçbucağını və bərabəryanlı $A'AB$ və $C'CB$ üçbucaqlarını alırıq.

$$\angle BAC = \angle BA'A + \angle A'BA = 2\angle BA'A$$

olduğundan,

$$\angle BAA = \frac{1}{2} \angle BAC = \frac{1}{2} \alpha$$

olar.

$\triangle C'CB$ - dən isə $\angle C' = 45^\circ$ olur.

S.N.Əfəndi, E.A.Qasimov, A.İ.İsmayılov

Beləliklə, $A'BC'$ üçbucağının bir tərəfi ($A'C' = 2p$) və buna bitişik iki bucağı ($\angle A' = \frac{1}{2}\alpha$, $\angle C' = 45^\circ$) məlum olduğundan onu qurmaq olar. Bu üçbucağın B təpəsi tələb olunan üçbucağın da təpəsi olacaqdır.

$A'BA$ üçbucağının AD hündürlüyünü çəkək, onda AD eynü zamanda həmin üçbucağın medianı olacaqdır.

Qurma. $A'C' = 2p$ parçasını, sonra bunun C' ucunda $\angle FA'C' = A$ bucaqlarını quraq. Daha sonra bu bucaqların tən bölənlərini qurur və bunları B nöqtəsində kəşşənə kimi uzadıırıq. B nöqtəsindən $A'C'$ və BC perpendikulyarını endirib, C nöqtəsini və $A'B$ parçasını D orta nöqtəsindən buna DA perpendikulyarını qaldırıb A nöqtəsini tapırıq. Nəhayət, B nöqtəsini A nöqtəsi ilə birləşdiririk. ABC -tələb olunan üçbucaqdır.

İsbati. Qurmaya görə

$$A'A + AC + CC' = 2p \quad (1)$$

proyeksiyaları bərabər olan maillər olduğundan, $A'A = AB$ olur. $\dot{C}'CB$ düzbucaqlı üçbucağında $\angle C' = 45^\circ$ olduğundan $C'C = BC$ olur. (1) bərabərliyində $A'A$ və $C'C$ parçalarını bunlara bərabər olan parçalarla əvəz etsək,

$$AB + BC + CA = 2p$$

olar.

BAC bucağı bərabəryanlı $A'BA$ üçbucağına görə xarici bucaq olduğundan, $\angle BAS = \angle AA'B + \angle A'BA$ olar. Qurmaya görə $\angle AA'B + \angle A'BA = 2\angle AA'B = \angle AA'F = \alpha$ -dir. Deməli, $\angle BAS = \alpha$ olur. Qurmaya görə $\angle BCA = 90^\circ$ -dir.

Beləliklə, ABC düzbucaqlı üçbucağı tələb olunan üçbucaq olar.

Ədəbiyyat

1. Р.С.Черкасов, А.А.Столяр. Методика преподавания математики. Москва, «Промсвещение», 1985
2. М.П.Лапчик и др. Методика преподавания математики в средней школе. М., 2001
3. А.Ю.Калинин. Сборник задач по геометрии 10-11 кл. Москва, Изд. МЦНМО, 2016
4. Р.К.Гордин. Математика. Геометрия. Стереометрия. Москва, Изд. МЦНМО, 2017

THE ROLE OF PROBLEM SOLVING IN MASTERING THE CONCEPTS AND METHODS IN SECONDARY SCHOOL MATHEMATICS

S.N.Efendi, E.A.Gassimov, A.I.Ismayilov

SUMMARY

This work provides the justification for the important role of problem solving in secondary school mathematics. When solving problems, the students discover a lot of new information and acquire needful theoretical knowledge.

**РОЛЬ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ В ОСВОЕНИИ ПОНЯТИЙ И МЕТОДОВ
В МАТЕМАТИКЕ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ**

С.Н.Эфенди, Э.А.Гасымов, А.И.Исмайылов

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена обоснованию важности роли решения задач в математике средней школы. Решая задачи, ученики открывают для себя много нового и осваивают необходимые теоретические знания.

**ПРИМЕНЕНИЕ RDM-АРИФМЕТИКИ
В УСЛОВИЯХ ИНТЕРВАЛЬНОЙ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ**

Л.М.Зейналова

Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности
Баку, проспект Азадлыг 16/21
e-mail: lzeynalova@list.ru

Açar sözlər: RDM-dəyişənlər, informativlik, intervallı qərar qəbuletmə, çoxluğun gücü

Keywords: RDM-variables, informativeness, decision making with interval probabilities, cardinality of the set

Ключевые слова: RDM-переменные, информативность, интервальное принятие решений, мощность множества

Как известно, использование точных значений вероятностей ведет к нежелательным последствиям в связи с невозможностью точного определения как значений вероятностей экспериментальным путем, так и степеней доверия или вероятностей высшего порядка для верхних уровней иерархических систем. В случае интервальных значений вероятностей, т.е. частичной информации относительно вероятностных распределений, имеются, соответственно, интервальные значения функции ожидаемой полезности. Принимая решения, мы руководствуемся принципом максимизации значения функции ожидаемой полезности. Однако очень часто мы не принимаем во внимание информативность этих значений. Допустим, мы определяем следующие интервальные значения функций ожидаемой полезности для двух альтернатив: [3; 5] и [2; 48]. Для второй альтернативы информативность функции значительно низкая, что ведет к неправильной оценке предпочтений среди данных альтернатив. Наиболее известным из литературы подходом является метод Ягера (1), предложившего меру информативности с помощью соответствующего оператора агрегации, степень истинности и специфичности (2). В работе (3) были изучены свойства технологии развития нечетких информационных гранул и использован подход, основанный на максимизации индекса представления, дающего существенный компромисс между экспериментальной значимостью и специфичностью нечеткого множества.

В данной работе предлагается применение RDM (Relative-Distance-Measure)-арифметики, основанной на многомерном подходе к проблеме интервального принятия решений. В работах (4-7) описаны основные операции RDM-арифметики, не имеющей основных недостатков интервальной арифметики Мура (8).

Предварительный материал. В данной работе мы будем рассматривать интервалы закрытого типа, обозначаемые $[a, b]$, как множества действительных чисел, заданных как $[a, b] = \{x \in \mathcal{R} : a \leq x \leq b\}$. Левые и правые края интервала обозначаются через $\underline{a}$ и $\bar{b}$. Ширина интервала обозначается как $widthX = \bar{b} - \underline{a}$.

Рассмотрим основные операции над интервалами согласно арифметике Мура (8). Если $a \leq x \leq b$ и $c \leq y \leq d$, то действительны следующие арифметические операции:

$X + Y = [\underline{a} + \underline{c}, \bar{b} + \bar{d}]$ (сложение); $X - Y = [\underline{a} - \bar{d}, \bar{b} - \underline{c}]$ (вычитание);
 $X \times Y = [\min(\underline{a} \cdot \underline{c}, \bar{b} \cdot \bar{d}, \underline{a} \cdot \bar{d}, \bar{b} \cdot \underline{c}), \max(\underline{a} \cdot \underline{c}, \bar{b} \cdot \bar{d}, \underline{a} \cdot \bar{d}, \bar{b} \cdot \underline{c})]$ (умножение); $X / Y = X * (1/Y)$,
 где $1/Y = [1/\bar{d}, 1/\underline{c}]$. Предполагается, что $0 \notin Y$ (деление).

Согласно концепции RDM-переменных (4-7), если точное значение x неизвестно, то интервал $[a, b]$ может быть выражен в следующей форме:

$$x \in [a, b]: x = \underline{a} + \alpha_x \cdot (\bar{b} - \underline{a}), \quad (1)$$

где α_x - RDM-переменная, удовлетворяющая условию $\alpha_x \in [0, 1]$ и проиллюстрированная на Рис.1 в следующем виде:

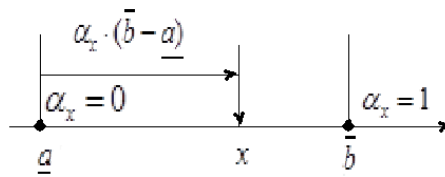

Рис. 1. Иллюстрация значений RDM-переменной

Определение. Функция полезности (9) $U: P \rightarrow R$ имеет форму ожидаемой полезности (или является функцией полезности фон Нейман-Моргенштерна), если существуют числа $(u_1, u_2, \dots, u_n)$ для каждого результата $N(x_1, x_2, \dots, x_n)$ такие, что для каждого $p \in P$

$$U(p) = \sum_{i=1}^n p_i u_i. \quad (2)$$

Постановка задачи. В описанной выше среде формально рекомендованная задача формулируется следующим образом. Принятие решений в условиях интервальной неопределенности может рассматриваться как $(S, A, X, \geq)$, где $S = \{s_1, s_2, \dots, s_n\}$ – это пространство состояний природы, X это множество результатов, A это неопределенное множество действий, являющихся функциями $h: S \rightarrow X$, а $\geq$ это неаддитивное отношение предпочтения над A . При принятии решений в условиях неопределенности, вероятность над S неточна. Обозначим множество всех F_S (F_S это σ -алгебра подмножеств $B \subset S$) - измеримых функций со ступенчатым значением от S до X как A_0 , а постоянные действия в A_0 как A_C . Пусть A это выпуклое подмножество X^S , которое включает A_C . X может рассматриваться как подмножество некоторого линейного пространства, а X^S тогда может рассматриваться как подмножество линейного пространства всех функций, областью определения которых является S , а областью значений – упомянутое выше линейное пространство. Задача заключается в определении предпочтений среди альтернатив посредством функции полезности.

В данной работе ожидаемая функция полезности используется для представления предпочтений между альтернативами. Первоначальная информация относительно вероятностей и полезностей представлена в интервальном виде. Таким обра-

зом, функция полезности будет следующей:

$$U(h) = \int_S v(h(s))p(s), \quad (3)$$

где $h(s)$ это результат действия $h \in A$ при состоянии природы $s \in S$, а $v(h(s))$ - значение функции полезности $v: X \rightarrow R$, измеряющего полезность результата $h(s)$. Проблема принятия решения состоит в определении оптимального действия $h^* \in A$ такого, что

$$U(h^*) = \max_{h \in A} \left\{ \int_S v(h(s))p(s) \right\} \quad (4)$$

Решение проблемы. Ниже представлена подробная методология, необходимая для решения этой проблемы, включающая следующие этапы.

1. На первом этапе для действий $h_k \in A$ при состоянии природы $s_i \in S$ назначаются значения полезности.

1.1 При известных интервальных вероятностях $P(s_i) = [\underline{a}_i; \bar{a}_i]$, $i = 1, \dots, j-1, j+1, \dots, n$ необходимо определить неизвестное значение вероятности $P(s_j) = [\underline{a}_j; \bar{a}_j]$ решением следующих задач:

$$\underline{a}_j = 1 - \sum_{i=1, i \neq j}^n p_i \rightarrow \min, \quad p_i \in [\underline{a}_i; \bar{a}_i] \quad (5)$$

и

$$\bar{a}_j = 1 - \sum_{i=1, i \neq j}^n p_i \rightarrow \max, \quad p_i \in [\underline{a}_i; \bar{a}_i]. \quad (6)$$

Здесь p_i означает базовую вероятность состояния природы s_i .

Задачи 5 и 6 можно рассматривать как задачи линейного программирования. Как результат, определяем неизвестное значение интервальной вероятности

$$P(s_j) = [\underline{a}_j; \bar{a}_j].$$

2. На втором этапе мы моделируем интервалы для состояний природы и значений полезности с использованием RDM переменных.
3. Мы определяем полное решение как 3D информационную гранулу, используя 1.
4. Мы определяем распределение мощностей для операций сложения и умножения.
5. На пятом этапе мы нормализуем значения распределения мощностей.
6. Мы определяем распределение мощностей, соответствующее выбранному порогу.
7. Согласно 3, мы вычисляем значения $U(h_k)$.
8. Оптимальное действие $h^* \in A$ определяется в соответствии с 4 ранжированием полученных значений функций полезности $U(h_k)$.

Применение в бизнес проблеме. Мы рассматриваем бизнес задачу в условиях неточной информации в интервальном виде. Допустим, что руководство отеля рассматривает построение дополнительного крыла. Рассматривается возможность до-

Л.М.Зейналова

бавления 30 (h_1), 40 (h_2) и 50 (h_3) комнат. Успех зависит от комбинации возможностей местного законодательства и конкуренции в этой сфере. Имеются три состояния природы: широкие возможности по законодательству и низкая конкуренция (s_1), широкие возможности по законодательству и высокая конкуренция (s_2), ограниченные возможности по законодательству и низкая конкуренция (s_3). Имеются также значения ожидаемого выигрыша (в процентах). Задача заключается в определении оптимального количества добавляемых комнат для максимизации дохода от инвестирования. Значения полезностей для каждого действия и состояния природы, а также значения вероятностей состояний природы даны в таблицах 1,2, соответственно.

Таблица 1. Значения полезностей действий при различных состояниях природы

	$\{s_1\}$	$\{s_2\}$	$\{s_3\}$
h_1	[7;10]	[6;9]	[4;7]
h_2	[6;9]	[3;6]	[6;9]
h_3	[6;9]	[7;10]	[4;7]

Таблица 2. Значения вероятностей состояний природы

$p(s_1)=[0.25;0.35]$	$p(s_2)=[0.35;0.45]$	$p(s_3)$
----------------------	----------------------	----------

Согласно формулам (5) и (6), мы можем вычислить значение вероятности для s_3 : $p(s_3)=[0.2;0.4]$. Следующим шагом является моделирование вероятностей и значений полезности с использованием RDM-переменных. Согласно 1, преобразованные вероятности и значения полезностей будут иметь следующий вид:

$$p(s_1)=0.25+0.1*\alpha_{P(s_1)}, \quad p(s_2)=0.35+0.1*\alpha_{P(s_2)}, \quad p(s_3)=0.2+0.2*\alpha_{P(s_3)},$$

$$v(h_1(s_1))=7+3\alpha_{v(h_1(s_1))}, \quad v(h_1(s_2))=6+3\alpha_{v(h_1(s_2))}, \quad v(h_1(s_3))=4+3\alpha_{v(h_1(s_3))},$$

$$v(h_2(s_1))=6+3\alpha_{v(h_2(s_1))}, \quad v(h_2(s_2))=3+3\alpha_{v(h_2(s_2))}, \quad v(h_2(s_3))=6+3\alpha_{v(h_2(s_3))},$$

$$v(h_3(s_1))=6+3\alpha_{v(h_3(s_1))}, \quad v(h_3(s_2))=7+3\alpha_{v(h_3(s_2))}, \quad v(h_3(s_3))=4+3\alpha_{v(h_3(s_3))},$$

где

$$\alpha_{P(s_1)}, \alpha_{P(s_2)}, \alpha_{P(s_3)}, \alpha_{v(h_1(s_1))}, \alpha_{v(h_1(s_2))}, \alpha_{v(h_1(s_3))}, \alpha_{v(h_2(s_1))}, \alpha_{v(h_2(s_2))}, \alpha_{v(h_2(s_3))}, \alpha_{v(h_3(s_1))}, \alpha_{v(h_3(s_2))}, \alpha_{v(h_3(s_3))} \in [0,1].$$

Используя RDM-арифметику можно написать следующее:

$$U(h_1(s))=(0.25+0.1\alpha_{P(s_1)})\cdot(7+3\alpha_{v(h_1(s_1))})+(0.35+0.1\alpha_{P(s_2)})\cdot(6+3\alpha_{v(h_1(s_2))})+ \\ +(0.2+0.2\alpha_{P(s_3)})\cdot(4+3\alpha_{v(h_1(s_3))})$$

$$\begin{aligned}
U(h_2(s)) &= (0.25 + 0.1\alpha_{P(s_1)}) \cdot (6 + 3\alpha_{v(h_2(s_1))}) + (0.35 + 0.1\alpha_{P(s_2)}) \cdot (3 + 3\alpha_{v(h_2(s_2))}) + \\
&+ (0.2 + 0.2\alpha_{P(s_3)}) \cdot (6 + 3\alpha_{v(h_2(s_3))}) \\
U(h_3(s)) &= (0.25 + 0.1\alpha_{P(s_1)}) \cdot (6 + 3\alpha_{v(h_3(s_1))}) + (0.35 + 0.1\alpha_{P(s_2)}) \cdot (7 + 3\alpha_{v(h_3(s_2))}) + \\
&+ (0.2 + 0.2\alpha_{P(s_3)}) \cdot (4 + 3\alpha_{v(h_3(s_3))})
\end{aligned}$$

Таким образом, можно увидеть, что если RDM переменные равны 0 или 1, то минимальные и максимальные значения функции полезности совпадают с левыми и правыми краями значений интервальных функций полезности, определяемых применением арифметики Мура:

$$U(h_1(s)) = [4.65; 10.35], U(h_2(s)) = [3.75; 9.45], U(h_3(s)) = [4.75; 10.45].$$

Теперь рассмотрим каждую операцию отдельно, например, для первой альтернативы. Сначала мы определяем результат первой операции умножения $A_1 = (0.25 + 0.1\alpha_{P(s_1)}) \cdot (7 + 3\alpha_{v(h_1(s_1))})$, $\alpha_{P(s_1)}, \alpha_{v(h_1(s_1))} \in [0, 1]$. Значения A_1 для граничных значений RDM переменных $\alpha_{P(s_1)}$ и $\alpha_{v(h_1(s_1))}$ показаны в Таблице 3.

На Рис.2 длины контурных линий соответствующих A_1 являются значениями мощностей для различных результатов умножения. Ненормализованные и нормализованные распределения для мощностей для A_1 показаны на Рис.3 и 4. Предположим, что порог равен 0.3.

Таблица 3. Результаты умножения A_1 для граничных значений RDM-переменных

$\alpha_{P(s_1)}$	0	1	0	1
$\alpha_{v(h_1(s_1))}$	0	0	1	1
A_1	1.75	2.45	2.5	3.5

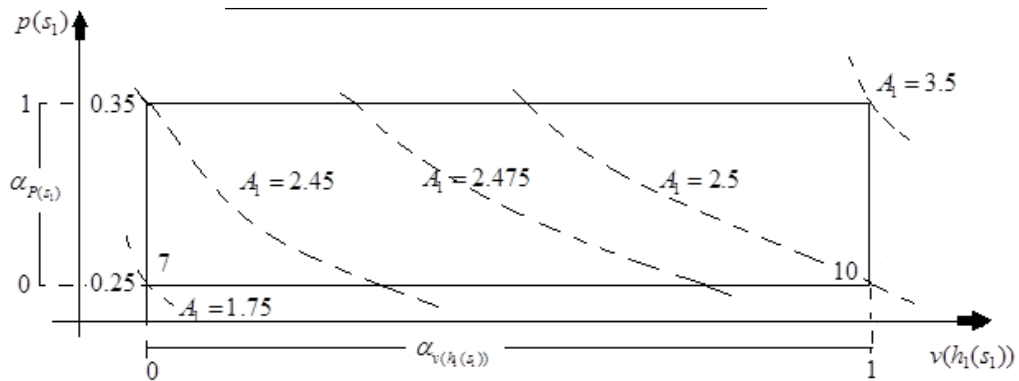

Рис. 2. Умножение интервалов $[0.25; 0.35]$ и $[7; 10]$ с использованием RDM-метода как проекции на 2D-пространство

Таким образом, мы выбираем интервал для A_1 , соответствующий выбранному значению порога. Искомым интервалом для A_1 будет $[1.967; 3.1955]$.

Затем мы вычисляем $A_3 = (0.2 + 0.2\alpha_{P(s_3)}) \cdot (6 + 3\alpha_{V(h_1(s_3))}) = [0.988; 2.441]$ аналогичным способом. На следующем шаге мы определяем $A_4 = A_1 + A_2 = [4.662; 6.542]$ и $A_5 = A_3 + A_4 = [6.124; 8.562]$. Таким образом, значения функции ожидаемой полезности, определяемые при помощи RDM-арифметики, будут следующими:

$$U(h_1(s)) = [6.124; 8.562], U(h_2(s)) = [5.244; 7.66], U(h_3(s)) = [6.29; 8.66].$$

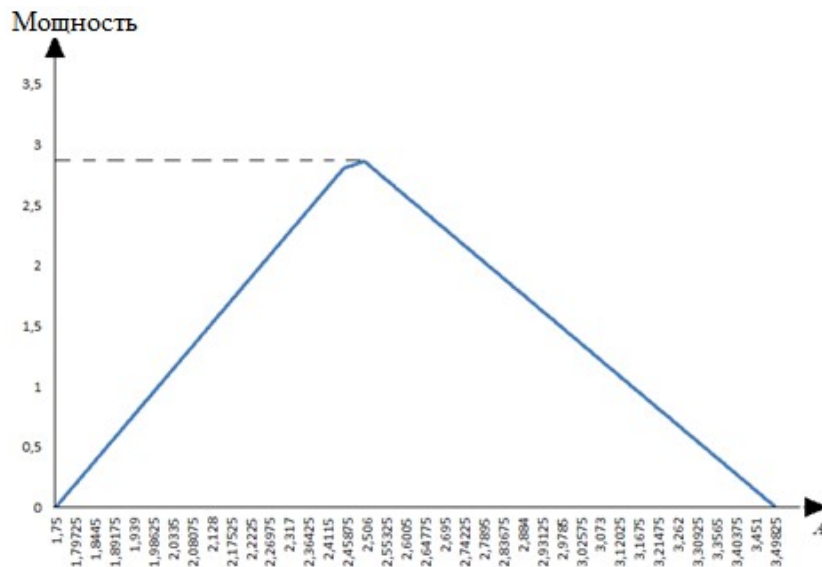

Рис. 3. Ненормализованные распределения мощностей для умножения интервалов $[0.25; 0.35]$ и $[7; 10]$ с использованием RDM-метода

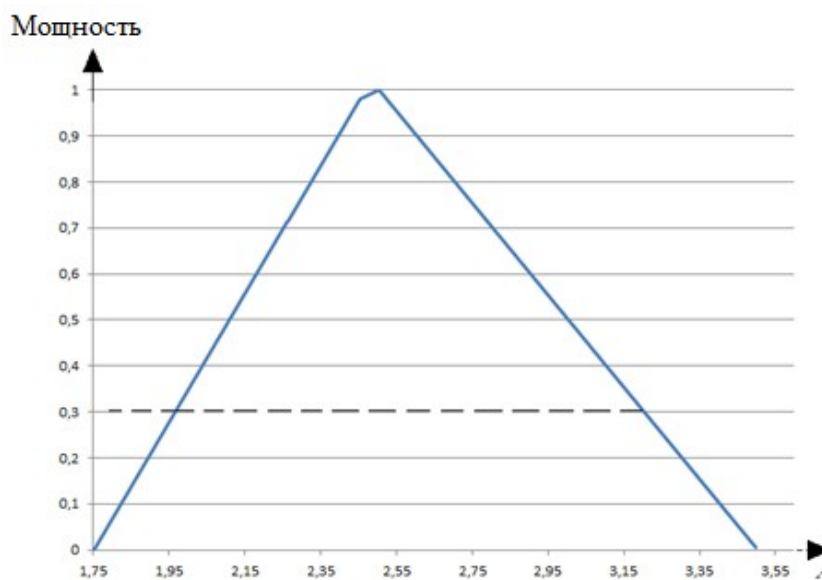

Рис. 4. Нормализованные распределения мощностей для умножения интервалов $[0.25; 0.35]$ и $[7; 10]$ с использованием RDM-метода

Л.М.Зейналова

Как видно, согласно уравнению (4), оптимальным действием будет возможность добавления 50 (h_3) комнат. Сравнивая эти результаты с результатами, полученными применением арифметики Мура, мы получаем улучшение информативности результатов. Принимая реальные решения, мы должны принимать во внимание, что интервальные значения функции полезности могут определяться для большого количества состояний природы и, следовательно, между левым и правым границами интервальных значений функции полезности могут существовать довольно значимые расстояния, что означает, что мы имеем дело с возрастающей энтропией.

Заключение. В данной статье представлено решение проблемы интервального принятия решения, основанное на применении RDM-интервальной арифметики. Важным качественным атрибутом информации, как основы для наших решений, является ее информативность. В данной работе мы рассматриваем метод принятия решения, основанный на RDM (Relative Distance Method), являющийся более полным по сравнению с арифметикой Мура. Рассмотренный подход проиллюстрирован на примере бизнес проблемы. Полученный результат улучшил информативность.

Литература

1. Yager R.R., Ford M., Canas A.J. An approach to the linguistic summarization of data. In: 3rd International Conference of Information Processing and Management of Uncertainty in Knowledge-based Systems (IPMU 1990), Paris, 1990, pp. 456-468
2. Anna Wilbik, Janusz Kacprzyk. On the evaluation of the linguistic summarization of temporally focused time series using a measure of informativeness. [IMCSIT 2010](#), pp. 155-162
3. Fusheng Yu, Witold Pedrycz. The design of fuzzy information granules: Tradeoffs between specificity and experimental evidence. *Appl. Soft Comput.* 9, 2009, pp. 264-273
4. Piegat A., Landowski M. Is the conventional interval-arithmetic correct? *Journal of Theoretical and Applied Computer Science*, vol. 6, no. 2, 2012, pp. 27-44
5. Piegat A., Landowski M. Multidimensional approach to interval uncertainty calculations. In: *New Trends in Fuzzy Sets, Intuitionistic: Fuzzy Sets, Generalized Nets and Related Topics, Volume II: Applications*, ed. K.T. Atanassov et al., IBS PAN - SRI PAS, Warsaw, Poland, 2013, pp. 137-151
6. Piegat A., Landowski M. Two Interpretations of Multidimensional RDM Interval Arithmetic - Multiplication and Division, *International Journal of Fuzzy Systems*, vol. 15 no. 4, Dec. 2013, pp. 488-496
7. Piegat A., Landowski M. Computing with words with the Use of Inverse RDM Models of Membership Functions. [Applied Mathematics and Computer Science 25\(3\)](#), 2015, pp. 675-688
8. Moore R.E. *Interval Analysis*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1966
9. Levin J. *Choice under uncertainty*. Lecture Notes, 2006

RDM-HESABININ İNTERVAL QEYRİ-MÜƏYYƏNLIYI ŞƏRAİTİNDƏ TƏTBİQİ

L.M.Zeynalova

XÜLASƏ

Məqalə RDM-hesabının (Relative-Distance-Measure) intervallı qərar qəbuletmə məsələsinə çoxölçülü yanaşmaya əsaslanan tətbiqlərinə həsr olunmuşdur.

USING RDM-ARITHMETIC UNDER INTERVAL UNCERTAINTY

L.M.Zeynalova

SUMMARY

This work deals with the applications of RDM-arithmetic (Relative-Distance-Measure) based on multidimensional approach to the problem of decision making with interval probabilities.

MODULLU TƏNLİK VƏ BƏRABƏRSİZLİKLƏR

M.B.Vəliyev, F.N.Səmədzadə

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, K.Rəhimov küçəsi 13
e-mail: samadzade.farahim@mail.ru

Açar sözlər: modul, tənlik, bərabərsizlik, təyin oblastı, interval, işarə sabitliyi

Keywords: module, equation, inequality, domain, interval, sign stability

Ключевые слова: модуль, уравнение, неравенство, область определения, интервал, постоянство знака

1. Modullu tənliklər

İstənilən tənlik $F(x) = 0$ şəklində yazıla bilər. $F(x)$ funksiyasının təyin oblastına bu tənliyin təyin oblastı deyək və onu TO kimi işarə edək.

İki çoxluğun birləşməsi və kəsişməsini mətərizələr vasitəsilə aşağıdakı kimi işarə edəcəyik:

$$A \cup B = \begin{bmatrix} A \\ B \end{bmatrix}, A \cap B = \begin{cases} A \\ B \end{cases}$$

a və b -nin istənilən (həm müsbət, həm də mənfi) qiymətlərində aşağıdakı təkliflər ekvivalentdir:

$$1. |a| = b \Leftrightarrow \begin{cases} b > 0 \\ a = \pm b. \end{cases}$$

$$2. |a| = |b| \Leftrightarrow \begin{cases} a = b \\ a = -b \end{cases} \Leftrightarrow a^2 = b^2$$

$$3. |a| < b \Leftrightarrow -b < a < b$$

$$4. |a| > b \Leftrightarrow \begin{cases} a < -b \\ a > b \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} b < 0 \\ b > 0 \\ a^2 > b^2 \end{cases}$$

$$5. |a| < |b| \Leftrightarrow a^2 < b^2$$

Bu təklifləri modullu tənliklərin və bərabərsizliklərin həllinə tətbiq edək.

M.B.Vəliyev, F.N.Səmədzadə

I. $|f(x)| = g(x)$ tipli tənliklər

$$|f(x)| = g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} g(x) \geq 0 \\ f(x) = \pm g(x) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} g(x) \geq 0 \\ \begin{cases} f(x) = g(x) \\ f(x) = -g(x) \end{cases} \end{cases}$$

Misal 1. $|x^2 + 2x - 8| = 3x + 4 \Leftrightarrow \begin{cases} 3x + 4 \geq 0 \\ \begin{cases} x^2 + 2x - 8 = 3x + 4 \\ x^2 + 2x - 8 = -3x - 4 \end{cases} \end{cases}$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -\frac{4}{3} \\ \begin{cases} x^2 - x - 12 = 0 \\ x^2 + 5x - 4 = 0 \end{cases} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -\frac{4}{3} \\ x = -3; x = 4 \\ x = -\frac{5+\sqrt{41}}{2}, x = \frac{\sqrt{41}-5}{2} \end{cases} \Leftrightarrow x_1 = \frac{\sqrt{41}-5}{2}, x_2 = 4$$

Misal 2. $|\sin x| = \cos x \Leftrightarrow \begin{cases} \cos x \geq 0 \\ \sin x = \pm \cos x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \cos x \geq 0 \\ \operatorname{tg} x = \pm 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \cos x \geq 0 \\ x = \pm \frac{\pi}{4} + n\pi \end{cases} \Leftrightarrow$

$$x = \pm \frac{\pi}{4} + 2n\pi.$$

II. $|f(x)| = |g(x)|$ tipli tənliklər.

$$|f(x)| = |g(x)| \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) = g(x) \\ f(x) = -g(x) \end{cases}$$

$$|f(x)| = |g(x)| \Leftrightarrow f^2(x) = g^2(x)$$

Misal 3. $|3x - 1| = |2x + 1| \Leftrightarrow \begin{cases} 3x - 1 = 2x + 1 \\ 3x - 1 = -2x - 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = 2 \\ x = 0 \end{cases}$

Misal 4. $|\sin x + \cos x| = 1 \Leftrightarrow (\sin x + \cos x)^2 = 1 \Leftrightarrow 1 + \sin 2x = 1 \Leftrightarrow$

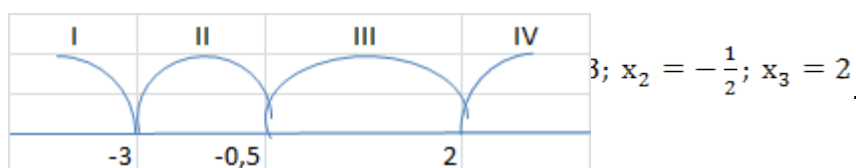
$$\sin 2x = 0 \Leftrightarrow 2x = n\pi \Leftrightarrow x = \frac{n\pi}{2}$$

III. $c_1|f_1(x)| + c_2|f_2(x)| + \dots + c_n|f_n(x)| = g(x)$ tipli tənliklər

Burada $|f_1(x)|, |f_2(x)|, \dots, |f_n(x)|, g(x)$ funksiyaları tənliyin təyin oblastında kəsilməz funksiyalar, $c_1, c_2, \dots, c_n$ isə sabit ədədlərdir. Belə tənlikləri həll etmək üçün $f_1(x), f_2(x), \dots, f_n(x)$ funksiyalarının tənliyin təyin oblastında yerləşən sıfırları tapılır, bu sıfırlar vasitəsilə tənliyin TO-ı intervallara bölünür. Bu zaman hər intervalda $f_k(x)$ funksiyalarının işarələri müəyyən edilir, funksiyalar modullarından azad olunur və tənlik həll olunur. Bu üsula intervallar üsulu deyilir.

Misal5. $|x + 3| + |2x + 1| + |x - 2| = 2x + 6$

I aralıqda ($x \leq -3$) alırıq ki,

$$-x - 3 - 2x - 1 - x + 2 = 2x + 6 \Leftrightarrow 6x = -8 \Leftrightarrow x = -\frac{4}{3};$$

bu həll deyil, çünki I aralığa daxil deyil.

II aralıqda ($-3 \leq x \leq -\frac{1}{2}$) alırıq ki,

$$x + 3 - 2x - 1 - x + 2 = 2x \Leftrightarrow 4x = -2 \Leftrightarrow x = -\frac{1}{2};$$

bu həlldir, çünki II aralığa daxildir.

III aralıqda ($-\frac{1}{2} \leq x \leq 2$) aşağıdakı eyniliyi alırıq:

$$x + 3 + 2x + 1 - x + 2 = 2x + 6 \Leftrightarrow 2x + 6 = 2x + 6.$$

Onda $-\frac{1}{2} \leq x \leq 2$ aralığının hər bir nöqtəsi tənliyin həllidir.

IV aralıqda ($x \geq 2$) alırıq:

$$x + 3 + 2x + 1 + x - 2 = 2x + 6 \Leftrightarrow 2x = 4 \Leftrightarrow x = 2;$$

Beləliklə, tənliyin həlli $-\frac{1}{2} \leq x \leq 2$ aralığıdır.

M.B.Vəliyev, F.N.Səmədzadə

2. Modullu bərabərsizliklər

I. $|f(x)| < g(x)$ tipli bərabərsizliklər

$$|f(x)| < g(x) \Leftrightarrow -g(x) < f(x) < g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) > -g(x) \\ f(x) < g(x) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} g(x) > 0 \\ f^2(x) < g^2(x) \end{cases}$$

Misal 6. $|2x - 1| < x + 1 \Leftrightarrow -x - 1 < 2x - 1 < x + 1 \Leftrightarrow$

$$\begin{cases} 2x - 1 > -x - 1 \\ 2x - 1 < x + 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0 \\ x < 2 \end{cases} \Leftrightarrow 0 < x < 2$$

Misal 7. $|x^2 + x - 5| \leq 2x + 1 \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 + x - 5 \geq -2x - 1 \\ x^2 + x - 5 \leq 2x + 1 \end{cases} \Leftrightarrow$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x^2 + 3x - 4 \geq 0 \\ x^2 - x - 6 \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq -4, x \geq 1 \\ -2 \leq x \leq 3 \end{cases} \Leftrightarrow 1 \leq x \leq 3$$

Misal 8. $|\sin x| < \cos x \Leftrightarrow \begin{cases} \cos x > 0 \\ |\sin x| < \cos x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \cos x > 0 \\ |\operatorname{tg}(x)| < 1 \end{cases} \Leftrightarrow$

$$\begin{cases} -\frac{\pi}{2} + 2\pi k < x < \frac{\pi}{2} + 2\pi n \\ -1 < \operatorname{tg} x < 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -\frac{\pi}{2} + 2n\pi < x < \frac{\pi}{2} + 2n\pi \\ -\frac{\pi}{4} + k\pi < x < \frac{\pi}{4} + k\pi \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow -\frac{\pi}{4} + 2n\pi < x < \frac{\pi}{4} + 2n\pi$$

Misal 9. $|x + 1| < x - 1 \Leftrightarrow \begin{cases} x + 1 > -x + 1 \\ x + 1 < x - 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x > 0 \\ 1 < -1 \end{cases} \Leftrightarrow x \in \emptyset$

II. $|f(x)| > g(x)$ tipli bərabərsizliklər

$$|f(x)| > g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) < -g(x) \\ f(x) > g(x) \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} g(x) < 0 \\ g(x) = 0 \\ f^2(x) > g^2(x) \end{cases}$$

Misal 10. $|x^2 + 5x + 2| > 3x + 5 \Leftrightarrow$

M.B.Vəliyev, F.N.Səmədzadə

$$\begin{cases} x^2 + 5x + 2 < -3x - 5 \\ x^2 + 5x + 2 > 3x + 5 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 + 8x + 7 < 0 \\ x^2 + 2x - 3 > 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} -7 < x < -1 \\ x < -3, x > 1 \end{cases} \Leftrightarrow x \in (-\infty; -1) \cup (1; +\infty)$$

Misal 11. $|\cos x + \sin x| > \cos x - \sin x \Leftrightarrow$

$$\begin{cases} \cos x + \sin x > \cos x - \sin x \\ \cos x + \sin x < \sin x - \cos x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \sin x > 0 \\ \cos x < 0 \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} 2n\pi < x < (2n+1)\pi \\ -\frac{\pi}{2} + (2n+1)\pi < x < \frac{\pi}{2} + (2n+1)\pi \end{cases} \Leftrightarrow 2n\pi < x < \frac{3}{2}\pi + 2n\pi$$

Aşağıdakı münasibət də doğrudur:

$$|f(x)| > g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} g(x) < 0 \\ x \in TO \\ g(x) > 0 \\ f^2(x) > g^2(x) \end{cases}$$

Misal 12. $\sqrt{x^2 + 10x + 13} > 3x - 1 \Leftrightarrow \begin{cases} 3x - 1 < 0 \\ x \in TO \\ 3x - 1 \geq 0 \\ x^2 - 10x + 13 > (3x - 1)^2 \end{cases}$

$$\begin{cases} 3x - 1 < 0 \\ x \in T_0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < \frac{1}{3} \\ x < 5 - 2\sqrt{3}, x > 5 + 2\sqrt{3} \end{cases} \Leftrightarrow x < \frac{1}{3} \quad \begin{cases} 3x - 1 \geq 0 \\ x^2 - 10x + 13 > (3x - 1)^2 \end{cases}$$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq \frac{1}{3} \\ 2x^2 + x - 3 < 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq \frac{1}{3} \\ -\frac{3}{2} < x < 1 \end{cases} \Leftrightarrow \frac{1}{3} \leq x < 1$$

$$\sqrt{x^2 + 10x + 13} > 3x - 1 \Leftrightarrow \begin{cases} x < \frac{1}{3} \\ \frac{1}{3} < x < 1 \end{cases} \Leftrightarrow -\infty < x < 1$$

M.B.Vəliyev, F.N.Səmədzadə

III. $|f(x)| \leq |g(x)|$ tipli bərabərsizliklər

I üsul. $|f(x)| \leq g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} f^2(x) \leq g^2(x) \\ x \in T_0 \end{cases}$

II üsul. $|f(x)| \leq |g(x)| \Leftrightarrow \begin{cases} g(x) \geq |f(x)| \\ g(x) \leq -|f(x)| \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} |f(x)| \geq g(x) \\ |f(x)| \leq -g(x) \end{cases} \Leftrightarrow$

$$\Leftrightarrow \begin{cases} -g(x) \leq f(x) \leq g(x) \\ g(x) \leq f(x) \leq -g(x) \end{cases}$$

Misal 13. $|2x + 1| < |3x - 2| \Leftrightarrow (2x + 1)^2 < (3x - 2)^2 \Leftrightarrow (2x + 1)^2 -$

$$(3x - 2)^2 < 0 \Leftrightarrow (5x - 1)(3 - x) < 0 \Leftrightarrow x \in \left(-\infty; \frac{1}{5}\right) \cup (3; +\infty)$$

Misal 14. $|x^2 - x - 3| \leq |2x + 7| \Leftrightarrow (x^2 - x - 3)^2 \leq (2x + 7)^2 \Leftrightarrow$

$$\Leftrightarrow (x^2 - x - 3)^2 - (2x + 7)^2 \leq 0 \Leftrightarrow (x^2 - 3x - 10)(x^2 + x + 4) \leq 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow x^2 - 3x - 10 \leq 0 \Leftrightarrow -2 \leq x \leq 5$$

Misal 15. $|\sin x + 2\cos x| \leq \sqrt{4 + \sin^2 x} \Leftrightarrow \sin^2 x + 4\sin x \cos x + 4\cos^2 x \leq$

$$\leq 4 + \sin^2 x \Leftrightarrow \sin x \cos x + \cos^2 x \leq 1 \Leftrightarrow \sin x \cos x \leq \sin^2 x$$

$\sin x = 0$ tənliyinin $x = k\pi$ həlli bərabərsizliyin həllidir. $\sin x \neq 0, x \neq k\pi$ fərz edək.

Onda

$$\sin x \cos x \leq \sin^2 x \Leftrightarrow \operatorname{ctg} x \leq 1 \Leftrightarrow \frac{\pi}{4} + n\pi \leq x < \pi + n\pi. \text{ Bərabərsizliyin həlli}$$

$$\begin{cases} x = k\pi \\ \frac{\pi}{4} + n\pi \leq x \leq (n+1)\pi \end{cases} \Leftrightarrow \frac{\pi}{4} + n\pi \leq x \leq (n+1)\pi \text{ olur.}$$

$$\text{IV. } c_1 |f_1(x)| + c_2 |f_2(x)| + \dots + c_n |f_n(x)| > g(x)$$

şəklində bərabərsizlikləri həll etmək üçün əvvəlcə

$c_1 |f_1(x)| + c_2 |f_2(x)| + \dots + c_n |f_n(x)| - g(x) = 0$ tənliyini həll edib, sol tərəfin işarə sabitliyi intervallarını tapırıq və verilən bərabərsizliyi intervallar üsulu ilə həll edirik.

M.B.Vəliyev, F.N.Səmədzadə

Misal 16. $|2x - 1| + |x + 1| > x + 8$

bərabərsizliyini həll edək. $|2x - 1| + |x + 1| - 8 = 0$ tənliyini intervallar üsulu ilə həll etsək, onun $x_1 = -2$ və $x_2 = 4$ həllərini tapırıq. Bu nöqtələr bərabərsizliyin təyin olduğu bütün həqiqi oxu üç hissəyə bölür. Hər hissədən nümunə nöqtəsi götürüb,

$|2x - 1| + |x + 1| - x = 8$ funksiyasının işarəsini təyin edirik və bərabərsizliyin

$(-\infty; -2) \cup (4; +\infty)$ həllini tapırıq.

Ədəbiyyat

1. V.Q.Boltyanskiy və b. Elementar riyaziyyatdan mühazirələr və çalışmaları. Moskva, 1972
2. Ə.M.Məmmədov, R.Y.Şükürov. Elementar riyaziyyat. Bakı, 2010
3. M.C.Mərdanov və b. Cəbr və analizin başlanğıcı. IX–XI siniflər. Bakı, 2014
4. Ə.M.Məmmədov. Tənlik və bərabərsizliklərin həlli. Bakı, 2001
5. Y.S.Koçetkov və Y.S.Koçetkova. Cəbr və elementar funksiyalar. Bakı, 1976

MODULUS EQUATIONS AND MODULUS INEQUALITIES

M.B.Valiyev, F.N.Samadzadeh

SUMMARY

This work deals with the equations and inequalities with modulus which are sometimes difficult to solve. Special cases of both modular equations and modular inequalities are considered, the methods to solve them are suggested. Feasibility of these suggestions is shown in a number of examples.

УРАВНЕНИЯ И НЕРАВЕНСТВА С МОДУЛЕМ

М.Б.Валиев, Ф.Н.Самедзаде

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена уравнениям и неравенствам с модулем, при решении которых возникают некоторые трудности. Рассмотрены частные случаи как модульных уравнений, так и неравенств, предложены методы их решения. Обоснованность данных предложений показана на ряде примеров.

СТАТИСТИЧЕСКАЯ ОБРАБОТКА ДАННЫХ ИЛИ ОБОБЩЕННЫЕ ЛИНЕЙНЫЕ МОДЕЛИ В R STUDIO

Н.М.Гулиева

Институт Систем Управления Национальной Академии Наук Азербайджана
Баку AZ1141, ул. Б.Вахабзаде 9
e-mail: quliyeva_naxida@mail.ru

Açar sözlər: statistik analiz, ümumiləşdirilmiş xətti modellər, ANOVA, hipotezin t-testi, R Studio

Key words: statistical analysis, general linear models, ANOVA, t-test of hypothesis, R Studio

Ключевые слова: статистический анализ, обобщенные линейные модели, ANOVA, t-тест гипотезы, R Studio

Многие студенты, а также исследователи, изучают и применяют статистические данные, не понимая, что определенные процедуры являются математически одним и тем же процессом. Связи и обобщения могут быть сделаны по мере изучения и сравнения статистических понятий. Применение различных статистических тестов гипотез к выводам может быть выполнено несколькими различными способами. Но все эти тесты: t-тест гипотезы, односторонний анализ вариации (ANOVA), корреляционный и регрессионный анализы могут быть проведены с использованием одной процедуры, называемой общей линейной моделью (GLM). Общая линейная модель позволяет учащемуся или исследователю унифицировать ряд выводов по гипотезе с помощью одного метода.

Тот факт, что все параметрические тесты гипотез: t-тесты, ANOVA, корреляция и регрессия являются частью более общего процесса, заметно облегчает множество исследований. Более частным случаем является тот, когда исследователь затрудняется, какой тест использовать, ведь конкретный вывод может быть получен различными способами. Общая линейная модель может анализировать все эти параметры в одной команде и поэтому может применяться для всех из них.

Цель этой статьи - проиллюстрировать эти различные связи и применить GLM к анализу различных статистических методов. Из многих учебных занятий и учебников по социальным наукам студенты изучают параметрические тесты гипотезы, независимые друг от друга. Объединяющие черты и мощь GLM неоценимы для студента и исследователя.

Любой статистический анализ, включающий линейную регрессию, корреляцию, ANOVA и t-тест гипотезы, могут быть легко проведены в R Studio посредством классических команд и библиотек. Отметим, что в связи с большим количеством пользователей R Studio, активно разрабатываются все новые и улучшенные команды и библиотеки R Studio, что в свою очередь подчеркивает важность данного языка.

Приведен пример, иллюстрирующий эти подходы. Статистика - это числовое число, которое исходит из случайной выборки населения. Цель выведенной статистики заключается в выводе, прогнозировании или оценке параметра популяции из этих статистических данных. Различные статистические данные для вывода включа-

ют, среди прочего, среднее значение, медиану, диапазон, дисперсию, стандартное отклонение, коэффициент корреляции и коэффициенты бета-веса для линейной регрессии. Чтобы сделать выводы о параметре популяции, исследователь применяет тесты гипотезы. Существует множество выводных гипотез. Наиболее распространенные гипотетические гипотезы включают в себя: t-тесты гипотезы, односторонние ANOVA, корреляционный анализ и линейную регрессию. (1) Чтобы представить достоверные результаты и результаты, следует учитывать допущения при проведении параметрических тестов гипотезы. Для целей настоящего документа предполагается, что допущения для предоставленного примера будут проверены.

Следующие значения это - значения подверженности риску (risk exposure) двух групп страховщиков состоящих из 20 человек. В первой группе (А) это мужчины в возрасте 30 лет, а во второй (В) - женщины в возрасте 20 лет.

А - 0.5753424, 0.4657534, 1, 1, 1, 0.1095890, 0.2575342, 0.5095890, 0.4520547, 1, 0.42191781, 1, 1, 0.0849315, 1, 0.6493150, 1, 0.6054794, 1, 1

В - 0.9287671, 0.0986301, 0.5726027, 1, 1, 0.2493150, 1, 0.8794520, 1, 0.1041095, 0.3671232, 0.1150684, 0.9808219, 0.5808219, 1, 1, 1, 1, 0.9150684, 0.2849315

При проведении оценочной статистики обычно следуют следующие этапы:

- Указание нулевой и альтернативной гипотезы
- Вычисление тестовой статистики. Есть ли достаточное количество доказательств для отклонения нулевой гипотезы и определения того, что различия не зависят от случайности.
- Установление уровня значимости.
- Определение значения р - уровня наблюдаемой величины.
- Решить отклонить или принять нулевую гипотезу.

T-критерий гипотезы - это выборочный тест гипотезы, определяющий, существует ли разница в средствах двух независимых или зависимых выборочных средств. [Критерий Стьюдента](#) t относится к одному из наиболее давно разработанных и широко используемых методов статистики. Чаще всего он применяется для проверки нулевой гипотезы о равенстве средних значений двух совокупностей, хотя существует также и одно выборочная модификация этого метода (2). В данном сообщении я продемонстрирую, как статистические тесты, основанные на критерии Стьюдента, можно реализовать в R.

Кроме того, в своей исходной форме, t-критерий предполагает [независимость сравниваемых выборок](#). t-критерий гипотезы может быть проведен классическими расчетами. Если известно, что t-статистика найдена путем применения:

$$t = \frac{(\bar{x}_1 - \bar{x}_2) - 0}{\sqrt{\frac{\sigma_1^2}{n_1} + \frac{\sigma_2^2}{n_2}}}$$

Здесь: $\bar{x}_1$ и $\bar{x}_2$ - средние арифметические в каждой выборке;

n_1 и n_2 - являются размеры выборки;

σ_1^2 и σ_2^2 - выборочные дисперсии.

На Рисунке 1 показано, как введены данные в R Studio и общая информация об этих данных (минимальные, максимальные, средние значения, медиану и квартили) посредством функции `summary()`. На рисунке 2 показаны результаты Т-критерия через функцию `t.test(md)`. Т-статистика: 13.01, а р-значение: 9.109e-16.

```

> a<- c(0.5753424, 0.4657534, 1, 1, 1, 0.1095890, 0.2575342, 0.5095890, 0.4520547, 1, 0.4219178, 1, 1, 0.0849315, 1, 0.6493150, 1, 0.6054794, 1, 1)
> b <- c(0.9287671, 0.0986301, 0.5726027, 1, 1, 0.2493150, 1, 0.8794520, 1, 0.1041095, 0.3671232, 0.1150684, 0.9808219, 0.5808219, 1, 1, 1, 1, 0.9150684, 0.2849315)
> md <- data.frame(cbind(a,b))
> summary(md)
      a          b
Min.  :0.08493  Min.  :0.09863
1st Qu.:0.46233  1st Qu.:0.34658
Median :0.82466  Median :0.92192
Mean   :0.70658  Mean   :0.70384
3rd Qu.:1.00000  3rd Qu.:1.00000
Max.   :1.00000  Max.   :1.00000
  
```

Рисунок 1

```

> t.test(md)

      one sample t-test

data:  md
t = 13.01, df = 39, p-value = 9.109e-16
alternative hypothesis: true mean is not equal to 0
95 percent confidence interval:
 0.5955635 0.8148474
sample estimates:
mean of x
0.7052055
  
```

Рисунок 2

Результаты одинаковы независимо от метода. И поскольку значение р меньше или равно альфам 0,05, существует значительная разница между средними оценками для разных возрастных групп.

`aov(formula, data = NULL, projections = FALSE, qr = TRUE, contrasts = NULL, ...)` - это функция для R Studio, которая может проводить множество типов тестов гипотез. Параметры функции предоставляются для t-тестов гипотезы, в одном направлении ANOVA, корреляции и регрессии. Чтобы использовать эту функции, нужно подготовить данные для анализа на R Studio.

В одностороннем ANOVA случайные выборки выбираются из 2 или более двух групп, и цель состоит в том, чтобы определить, существует ли разница в численности населения для этих групп. Рассмотрим тот же пример для двух групп страховщиков. ANOVA в R можно вычислить или проанализировать при помощи базовых функций `aov()` и `lm()` (4).

Расчеты для однонаправленного ANOVA включают:

а) нахождение суммы по каждой переменной: $\sum \chi_1, \sum \chi_2$;

- б) вычисление квадратных сумм $(\sum x_1)^2$ и $(\sum x_2)^2$;
 в) вычисление значений для каждой группы.

Процесс ANOVA разбивается на секции, называемые суммой квадратов между группами (SS_B), суммой квадратов внутри групп (SS_W) и суммой квадратов для полной дисперсии (SS_T). Формулы:

$$SS_W = SS_T - SS_B$$

$$SS_B = \frac{(\sum x_1)^2}{n_1} + \frac{(\sum x_2)^2}{n_2} + \dots + \frac{(\sum x_n)^2}{n_n} - \frac{(\sum x)^2}{N}$$

$$SS_T = \sum x^2 - \frac{(\sum x)^2}{N}$$

Средние квадраты - это меры SS-членов, разделенные степенями свободы для каждого раздела ANOVA. MS - это дисперсия всех элементов данных в примере, а все остальные значения вычисляются по следующим формулам:

$$MS_W = \frac{SS_W}{df_W}; \quad MS_B = \frac{SS_B}{df_B}; \quad F = \frac{MS_B}{MS_W}.$$

Все эти формулы реализованы на Рисунке 3. Степень свободы для числителя - это число групп минус 1, а степень свободы для знаменателя - это количество элементов минус 2 или 38. Общие степени свободы составляют 40 минус 1 или 39.

```
> data<- data.frame(risk.exp=c(a, b), sex=rep(c("male", "female"), c(20, 20)))
> summary(aov(risk.exp ~ sex, data=data))
              Df Sum Sq Mean Sq F value Pr(>F)
sex              1  0.000  0.00008    0.001  0.98
Residuals       38  4.584  0.12062
> |
```

Рисунок 3

Статистика F составляет 0.001, а значение p - 0,98.

Итак, дисперсионный анализ (ANOVA) можно рассматривать как линейную статистическую модель. Более того ANOVA является частным случаем т.н. общей линейной модели (ОЛМ) ([General Linear Model](#)). Понимание концепции ОЛМ очень важно для осмысленного использования `lm()` и других функций R, позволяющих создавать линейные модели. Общая линейная модель - это метод, позволяющий любому исследователю или студенту проводить параметрические выводы, применяя матричную алгебру (3). При построении этих матриц исследователь видит унификацию математики за всеми параметрическими критериями гипотезы: t-тестов, 1-ей ANOVA, корреляции и линейно регрессионного анализа. Как показано выше, все различные тесты гипотезы дают одинаковые результаты. Благодаря использованию матричной алгебры все эти вычисления представлены снова.

Чтобы лучше понять свойства имеющихся данных, визуализируем их при помощи [одномерной диаграммы рассеяния](#) (Рис.4 и Рис.5):

```
> attach(data)
> stripchart(risk.exp ~ sex, xlab="exposure to risk", ylab="sex")
```

Рисунок 4

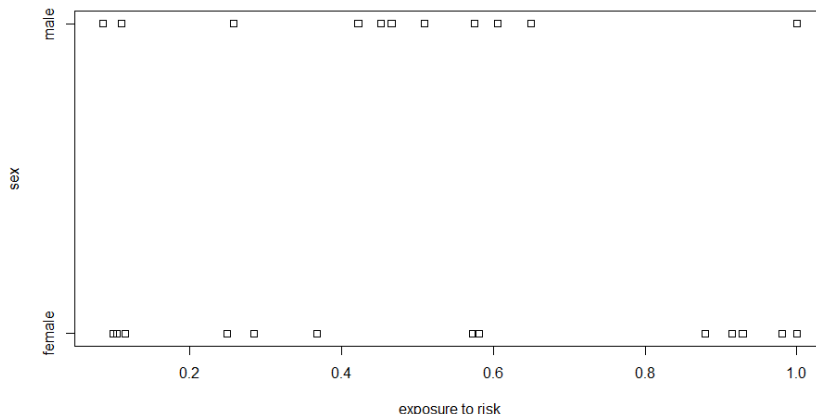

Рисунок 5

Из Рис. 5 видно, что измеренные значения подверженности риска достаточно близки для обоих полов. Это визуальное впечатление подтверждается также соответствующими групповыми средними:

```
> tapply(risk.exp, sex, mean)
  female      male 
0.7038356 0.7065753
```

Теперь перейдем к `glm()`. Общую линейную модель можно выразить следующим образом:

$$Y = XB + U,$$

где Y - многомерная матрица предсказываемых моделью значений; X - т.н. матрица модели (model matrix) или матрица плана (design matrix), которая содержит значения включенных в модель предикторов; B - матрица параметров модели, которые оцениваются на основе имеющихся данных, а U - матрица остатков модели. Обозначение матрицы:

$$\begin{bmatrix} Y_1 \\ Y_2 \\ \cdot \\ \cdot \\ Y_n \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & X_{11} & \dots & X_{1S} \\ \vdots & \vdots & & \vdots \\ 1 & X_{11} & \dots & X_{1S} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} b_0 \\ \vdots \\ b_S \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} e_0 \\ \vdots \\ e_S \end{bmatrix}$$

Перед нами стоит задача установить влияние возрастной группы на значение подверженности риска. Как уже было показано [ранее](#), мы можем свести решение этой задачи к оценке параметров следующей линейной модели:

$$Y_i = \beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \epsilon_i$$

На Рисунке 6 показана оценка параметров нашей модели при помощи функции `lm()`, входящей в базовую версию R:

```
> l <- lm(risk.exp ~ sex, data=data)
> summary(l)

Call:
lm(formula = risk.exp ~ sex, data = data)

Residuals:
    Min       1Q   Median       3Q      Max
-0.6216 -0.2621  0.2181  0.2934  0.2962

Coefficients:
            Estimate Std. Error t value Pr(>|t|)
(Intercept)  0.70384    0.07766   9.063 4.88e-11 ***
sexmale      0.00274    0.10983   0.025  0.98
---
Signif. codes:  0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1

Residual standard error: 0.3473 on 38 degrees of freedom
Multiple R-squared:  1.638e-05, Adjusted R-squared:  -0.0263
F-statistic: 0.0006223 on 1 and 38 DF,  p-value: 0.9802
```

Рисунок 6

Как видим, рассчитанные параметры модели из уравнения (2) составляют $\beta_0=0,70384$ $\beta_1=0,00274$. Таким образом, модель предсказывает, что в контрольной группе (группе мужчин) среднее значение подверженности риска составит 0,70384, в группе женщин он будет на 0,00274 выше (0,70384 + 0,00274= 0,70658).

```
> gl <- glm(risk.exp ~ sex, data=data)
> summary(gl)

Call:
glm(formula = risk.exp ~ sex, data = data)

Deviance Residuals:
    Min       1Q   Median       3Q      Max
-0.6216 -0.2621  0.2181  0.2934  0.2962

Coefficients:
            Estimate Std. Error t value Pr(>|t|)
(Intercept)  0.70384    0.07766   9.063 4.88e-11 ***
sexmale      0.00274    0.10983   0.025  0.98
---
Signif. codes:  0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1

(Dispersion parameter for gaussian family taken to be 0.1206225)

    Null deviance: 4.5837  on 39  degrees of freedom
Residual deviance: 4.5837  on 38  degrees of freedom
AIC: 32.86

Number of Fisher scoring iterations: 2
```

Н.М.Гулиева

Цель использования GLM - нахождение бета-коэффициентов, позволяющих данным соответствовать лучшей линейной модели. Все цифры в этой статье иллюстрируют взаимосвязи между статистикой t , статистикой F , коэффициентом корреляции и коэффициентами для модели регрессии.

Существует много методов параметрической статистики, которые могут быть выполнены с помощью матричной алгебры. Целью общей линейной модели является создание линейной комбинации x (независимых) переменных для одной или нескольких зависимых переменных y . Понятие линейных моделей может быть расширено до многомерного, где имеется много независимых и многих зависимых переменных. Цель этой статьи - проиллюстрировать t -тесты гипотезы, односторонние ANOVA, корреляцию, регрессию и отношения, которые найдены с использованием этих различных параметрических статистических методов через матричную алгебру. Многие студенты и преподаватели не знают о многих возможных связях.

Студенты и исследователи проводят различные параметрические тесты гипотезы без знания того, что методы, такие как t -тесты, ANOVA, корреляция и регрессия, могут быть проанализированы с помощью общей линейной модели. Осознание таких возможностей дает учащемуся осознание того, что на самом деле нет конкретного теста гипотезы, который мог бы ответить на любой конкретный вопрос исследования. Любая параметрическая техника может применяться, если пользователь может подготовить программное обеспечение для анализа данных. При применении GLM необходимы интерпретация и понимание матрицы. Кроме того, студент или исследователь должен признать важность выведенного анализа в определении существующих отношений. Возможности R Studio для применения вычислительных формул, используя различные пакеты, функции и т.д. Кроме того, благодаря применению программного обеспечения и особенно таблиц концепции могут быть проиллюстрированы многими способами, не полагаясь на вычисления.

Изучение важности GLM для параметрической статистики становится очевидным, когда исследователь преследуют конкретные ситуации и подходят к ситуации с различными методами. Акцент на «статистическую грамотность» увеличивается с применением GLM.

Литература

1. William; Beaver, Robert J.; Beaver, Barbara M.; Ahmed, S. Ejaz Mendenhall. Introduction to Probability and Statistics (14th Edition). Brooks/Cole Cengage Learning, Boston, MA, 2013
2. J. Fox. [An R and S-Plus Companion to Applied Regression](#). 2010
3. Статистический анализ данных в системе R. Учебное пособие / А.Г.Буховец, П.В.Москалев, В.П.Богатова, Т.Я.Бирючинская; Под ред. проф. Буховца А.Г. - Воронеж: ВГАУ, 2010
4. <https://habr.com/post/173049/>

**VERİLƏNLƏRİN STATİSTİK EMALI
VƏ YA R STUDIO-DA ÜMUMİLƏŞMİŞ XƏTTİ MODELƏR**

N.M.Quliyeva

XÜLASƏ

Məqalədə məqsəd “ümumi xətti model” (GLM) adlandırılan proseduru müxtəlif statistik metodların təhlilinə tətbiq etməkdir. Müvafiq misallar gətirilmişdir.

**STATISTICAL DATA PROCESSING
OR GENERALIZED LINEAR MODELS IN R STUDIO**

N.M.Guliyeva

SUMMARY

The aim of this work is to apply the procedure called “generalized linear model” (GLM) in the analysis of different statistical methods. Examples are given.

MOBİL TELEFONLARIN PROQRAM TƏMİNATININ İŞLƏNMƏSİ

İ.B.Seyidova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Bakı, Azadlıq prospekti 16/21
e-mail: irada_seyid@mail.ru

Açar sözlər: mobil telefonlar, Java proqramlaşdırma dili, əməliyyat sistemi (ƏS), Android, UML obyekt yönümlü proqramlaşdırma dili

Keywords: mobile phones, Java programming language, operating system (OS), Android, UML object-oriented programming language

Ключевые слова: мобильные телефоны, язык программирования Java, операционная система (OC), Android, объектно-ориентированный язык программирования UML

Mobil telefonlar müasir həyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu gün onlar insanlar arasında ünsiyyət yaratmaq, ən sevdiyin musiqi parçalarına qulaq asmaq, İnternetdən rahat istifadə və digər funksionallıqları ilə seçilir. Hal-hazırda dünya bazarında bir çox mobil telefon markaları var və onlar əsasən iki əməliyyat sistemi (ƏS) əsasında işləyir. Bunlar Android və İOS əməliyyat sistemləridir. Windows Phone əməliyyat sistemi də bir müddət mobil cihazlar üçün istifadə olunsada son illər onun populyarlığı xeyli azalmışdır. Ən çox istifadə olunan əməliyyat sistemi isə Android ƏS-dir. Android əməliyyat sistemi müxtəlif şirkətlərə aid olan milyonlarla cihazda istifadə olunur. Məhz bu onun ən çox istifadə olunan əməliyyat sistemi olmasının əsas səbəbidir. Bundan əlavə, İOS-dan fərqli olaraq, Android mobil tətbiqləri yaratmaq üçün pulsuz inkişaf vasitələri təqdim edir. Bu da onun geniş yayılmasına təsir edən vacib amillərdən biridir [1, 2].

Yuxarıda göstərilən əməliyyat sistemləri üçün proqram təminatının hazırlanması üçün hər bir platforma müxtəlif üsullar təqdim edir. Məsələn, Android ƏS üçün Android Studio inteqrallaşmış yaratma mühiti (İYM) və Java proqramlaşdırma dili, İOS ƏS üçün Xcode İYM və Swift proqramlaşdırma dili, Windows Phone üçün isə Visual Studio İYM və C# proqramlaşdırma dili mövcuddur. Bundan əlavə, krosplatformalar da vardır ki, bu İYM-lər vasitəsilə yalnız bir platforma üçün proqram hazırlayıb, onu digər platformalara inteqrasiya etmək olur. Məqalədə əsas məqsəd Android platformasında mobil proqram təminatı yaratmaqla mobil proqramın yaradılma mərhələlərini göstərməkdir.

JAVA proqramlaşdırma dili Android proqramları Java və ya yeni Kotlin dili ilə inkişaf etdirilir. Hal-hazırda bu göstərilənlər yalnız Android platformasına məxsus tətbiqlər yaratmaq üçün yeganə variantdır. Java, Sun Microsystems tərəfindən hazırlanmış çox məşhur proqramlaşdırma dilidir (hal-hazırda Oracle-a məxsusdur). Java, C və C ++-dən uzun müddət sonra yaradılmışdır. Java C dili əsasında yaradıldığı üçün bu yuxarı səviyyəli proqramlaşdırma dilinin bir çox güclü xüsusiyyətlərini özündə saxlamaqla bərabər, bəzi çatışmazlıqlarını da həll edir. Lakin hələ də proqramlaşdırma dillərinin kitabxanalarının zənginliyi onları güclü edən əsas xüsusiyyətdir [3,4].

Java seçimində mühüm amillərdən bəziləri bunlardır:

- öyrənmək və anlamaq üçün asan olması;

- platformanın etibarlı və təhlükəsiz olması üçün nəzərdə tutulmuş virtual maşın;
İ.B.Seyidova
-

- UML obyekt yönümlü proqramlaşdırma dilindən istifadə.

Android də əsasən bu Java xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Android SDK-ya, çoxlu standart Java kitabxanaları (verilənlərin strukturları kitabxanaları, riyaziyyat kitabxanaları, qrafika kitabxanaları, şəbəkə kitabxanaları və digər istənilən hər şey) və əlavə olaraq xüsusi Android kitabxanalarına malikdir.

SQLite - belə bir tətbiq üçün verilənlərin saxlanması olduqca vacibdir. Belə ki hər dəfə məlumatların yenidən daxil edilməsi istifadəçini bezdirə bilər. Bunun əvəzinə istifadəçi hər dəfə daxil olanda əvvəldən əlavə etdiyi məlumatları göstərmək və ona bu məlumatları dəyişək, silmək hüququnun verilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə belə bir strukturu olan hər bir proqram təminatı üçün verilənlər bazasından istifadə edilir. Verilənləri saxlamaq üçün bir sıra müxtəlif növ verilənlər bazaları (VB) mövcuddur. Məsələn, SQLite, MySQL, Oracle və s. Göstərilən VB-lər hamısı relyasiya modeli VB idarəetmə sistemləridir [5].

Android SDK daxilində əvvəlcədən quraşdırılmış SQLite konfigurasiyası ilə gəlir.

SQLite açıq mənbədir, yəni, istənilən istifadəçi tərəfindən pulsuz istifadə edilə bilər.

And-

roidə məxsus android.database və android.database.sqlite paketləri yüksək performanslı verilənlər bazasını yaratmağa imkan verir.

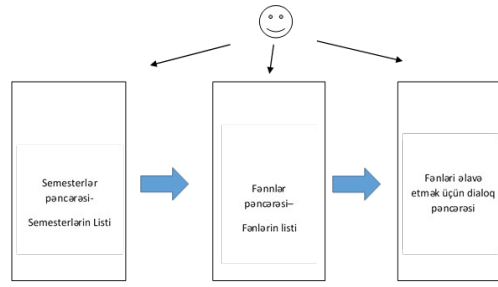
Android system üzərində ilk olaraq məhz SQLite-dan istifadə etdiyinə görə burada sorğular və yeniləmələr daha asan yerinə yetirmək üçün vasitələr təklif edir.

SQLite bütün komponentləri istifadədə olarkən maksimum 500 KB yer tələb edir ki, bu da müasir cihazlar üçün hiss olunmazdır.

Kiçik həcmli olmasına baxmayaraq 140 TB-a qədər informasiya saxlamaq imkanı.

Android əməliyyat sistemi üçün tətbiq hər biri proqram ekranına uyğun Activity növlərindən ibarətdir. Hər bir Activity Java genişlənməsi olan fayllarda göstərilir. Məsələn Android Studio-da yeni proyekt yaradan zaman əsas Activity olaraq Java adlı paketin daxilində yerləşən MainActivity.java götürülür. Hər bir Activity bir XML genişlənməsinə malik olan fayllarla əlaqəlidir. Xml-faylı xml kodunu göstərmək üçün təsvir olunur. XML kodu əsas olaraq istifadəçi interfeysini yaratmaq üçün istifadə olunur. İstifadəçi interfeysindən əlavə XML fayllarından tətbiqdə istifadə olunacaq resursların – rənglərin (color.xml), sətirlərin (strings.xml) və s. saxlanılmasında istifadə edilir. Proqramı başladığımızda, sistem mobil cihazın ekranının ölçüsünü avtomatik olaraq müəyyənləşdirir və xml faylında təsvir edilən laylara uyğun olaraq çıxış məzmununu cihazın ekranına verir. Beləliklə, cihazın müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, hər bir ekran ölçüsündə laylar eyni şəkildə görünür bu da problemsiz istifadəçi interfeysi təşkil edir [6].

Şəkil 1. Tətbiqin istifadəçi tərəfindən görünüşü

İ.B.Seyidova

Tətbiqimiz semestr və fənlərin göstərilməsini təmin etdiyinə görə aydındır ki, bizə iki verilənlər bazası cədvəli lazımdır. Bunlardan biri fənlər, digəri isə semestrlər olacaq. Fənlər cədvəli “Foreign key” vasitəsilə Semestrlər cədvəlinə birləşdiriləcək. Beləliklə, hər bir fənn uyğun olaraq aid olduğu semestrə mənimsədiləcək. SQL cədvəllərinin modeli aşağıdakı kimi verilmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Fənlər

Sütun adı	Verilənlərin tipi
Subject_id	AutoIncrement INTEGER
Semestr_id	Foreign Key INTEGER
Subject_name	String
Credit hours	String
Grade	String

Cədvəl 2. Semestrlər

Sütun adı	Verilənlərin tipi
Semestr_id	AutoIncrement INTEGER
GPA	String

Növbədə isə bu cədvəllərin ekranda təsvir olunmasını təmin etməkdir. İlk olaraq isə bu ekranları yaratmaq üçün Activity-dən istifadə edəcəyik. Funksional olaraq tətbiq aşağıdakı Activity-lərdən ibarət olacaq. Qeyd olunduğu kimi, Activity, Android tətbiqlərinin ekranda bir təmsilidir.

İstifadəçi interfeysinin hər bir ekranı Activity sinfi ilə təqdim olunur. Android proqramı bir neçə Activity-dən ibarət ola bilər və proqram işləyərkən istifadəçi onların arasında dəyişmələr edə bilər. Ümumilikdə tətbiqim aşağıdakı Activity-lərdən ibarət olacaq.

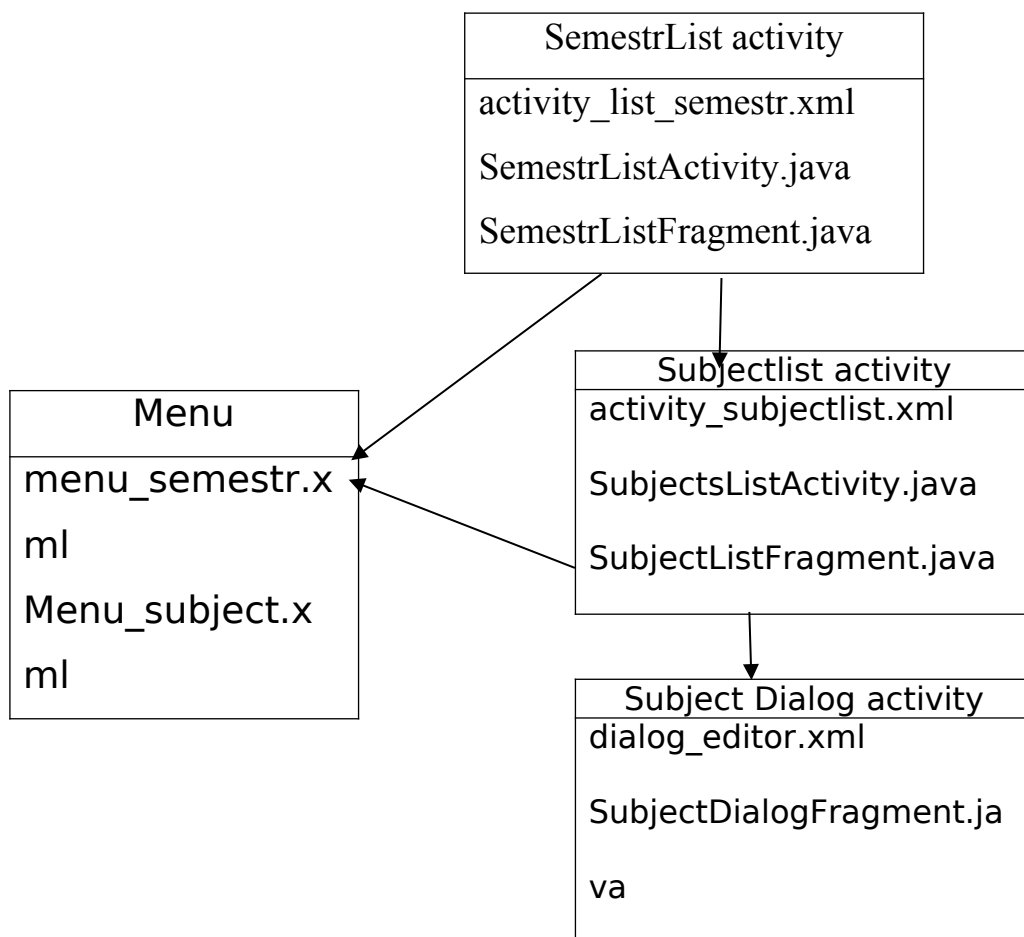
- SemestrActivity - Semestrlərin əlavə edilməsini və onların listini göstərir.
- SubjectListActivity - Fənlərin əlavə edilməsi və əlavə edilmiş fənlərin listini göstərir.

Android proqramı yaradarkən tətbiqin gələcəyini düşünmək lazımdır, əslində isə bu prinsip bütün proyektlər yaradılmazdan əvvəl vacib bir ünsürdür. Yaradacağımız Android

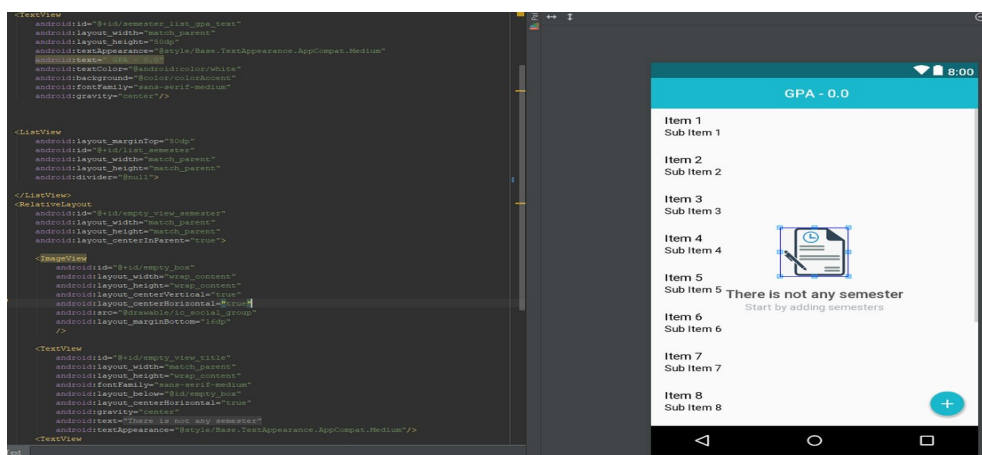
tətbiqinin gələcəydə daha funksional olması üçün və yeni əlavələrə daha yaxşı adaptasiya olması üçün Fragmentlərdən istifadə edəcəyik. Fragmentlər sadə olaraq, Activity-nin bir hissəsidir. Activity-dən fərqli olaraq isə onlar Android ƏS-dən deyil, məhz aid olduqları Activity-dən asılı olurlar. Budan əlavə onlar yalnız bütün ekranda deyil həmçinin onun bir hissəsində də istifadə oluna bilərlər. Hətta keçən illər ərzində Android tərtibatçıları arasında AUF (always use fragments) termini yaranmışdır, yəni həmişə fragmentlərdən istifadə et. Beləliklə, obyekt yönümlü proqramlaşdırmanın əsas konseptlərindən biri olan inheritance (irslik) konseptindən istifadə edərək, yaradacağım fragment kodunu bir Activity klasında istifadə edirik. Bu klas təkrarən eyni kodu dəfələrlə yazmağın qarşısını alacaq

İ.B.Seyidova

və adı uyğun olaraq SingleFragmentActivity olacaq. Yuxarıda yazılanların sxematik təsvirini isə aşağıdakı UML diaqramında baxaq. Activitylərin sxemləri aşağıda göstərilmişdir (Şəkil 2):

Şəkil 2. UML dilinin diaqramı

Şəkil 3

Tətbiqimiz bütün funksionallığa malikdir. İndi isə interfeysi istifadəçi dostu etmək üçün rəng indikatorlarından istifadə edəcəyik. Tətbiqdə alınan qiymətlər və orta balların yüksəkliyinə görə rəng dinamikliyi əlavə edəcəyik. Belə ki, aşağı qiymətləri qırmızı yüksək qiymətləri isə getdikcə göy rəngə çevirəcəyik [7]. Bunun üçün Java kodda sadə bir if else blokundan istifadə etməklə yerinə yetirmək olar (prog. fraq. Şəkil 4).

```

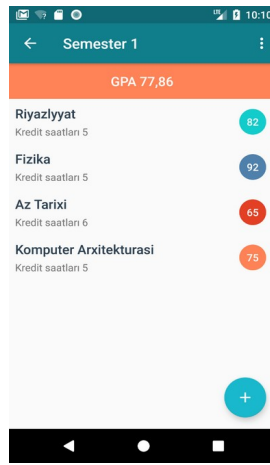
if (mCGPA >= 90) {
    mSemesterListGpaText.setBackgroundResource (R.color.colorAPlus);
} else if (mCGPA >= 85) {
    mSemesterListGpaText.setBackgroundResource (R.color.colorBPlus);
} else if (mCGPA >= 80) {
    mSemesterListGpaText.setBackgroundResource (R.color.colorB);
} else if (mCGPA >= 75) {
    mSemesterListGpaText.setBackgroundResource (R.color.colorCPlus);
} else if (mCGPA >= 70) {
    mSemesterListGpaText.setBackgroundResource (R.color.colorC);
} else if (mCGPA >= 65) {
    mSemesterListGpaText.setBackgroundResource (R.color.colorDPlus);
} else if (mCGPA >= 60) {
    mSemesterListGpaText.setBackgroundResource (R.color.colorD);
} else if (mCGPA >= 55) {
    mSemesterListGpaText.setBackgroundResource (R.color.colorDMinus);
} else {
    mSemesterListGpaText.setBackgroundResource (R.color.colorF);
}
} else {
    mSemesterListGpaText.setBackgroundResource (R.color.colorAccent);
}
}

```

Şəkil 4

Java-kodda da göründüyü kimi, əgər qiymət 90-dan yuxarı olarsa, rəng indikatoru tünd göy olur və aşağı düşdükcə qırmızı rəngə çevrilir. Məsələn, 55-dən aşağı qiymətin rəng indikatoru tünd qırmızı olacaq. Nəhayət, bu mərhələdə bitdikdən sonra tətbiqimizi işə salıb onun son halına bir də baxmaq olar.

İ.B.Seyidova

Şəkil 5. Java dilində tətbiqin yaradılması

Proqram testi proqram məhsulunun xidmət keyfiyyətinə dair məlumatları təqdim etmək üçün aparılan araşdırmaadır. Proqramın testi, proqramın tətbiq olunma risklərini qiymətləndirmək və anlamaq üçün proqram təminatına obyektiv, müstəqil görünüş təmin edə bilər. Test üsulları, proqram səhvlərini (səhvləri və ya digər qüsurları) tapmaq məqsədi ilə proqram təminatı və ya tətbiqin icrası prosesini araşdırmaq və proqram məhsulunun istifadəyə uyğun olduğunu təsdiqləməkdir.[8]

NƏTİCƏLƏR

Məqalədə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

Google Play-də mövcud olan və oxşar tətbiqin analizi aparıldı və onun müsbət cəhətlərini saxlamaq şərti ilə mənfi cəhətlərini aradan qaldırılaraq bir tətbiq yaradıldı. Ümumilikdə bu proqram təminatını yaradarkən, aşağıdakı məsələlərə baxılmışdır:

1. platformanın seçimi;
2. platformada tətbiq yaradarkən hansı alət və vasitələrdən istifadə edilməsi;
3. Android ƏS-də tətbiq üçün bazanın və tətbiqin strukturunun necə yaradılması;
4. müxtəlif klaslardan istifadə edərək, interaktiv tətbiqin yaradılması.
5. proqramın test edilməsi.

Ədəbiyyat

1. Медникс З., Дорнин Л. Программирование под Android. Издательство Питер, 2012
2. Амелин К. С., Граничин О. Н., Кияев В. И., Корявко А. В. Введение в разработку

- приложений для мобильных платформ. Издательство ВВМ, 2011
3. Дейтел П. Android для программистов: создаем приложения. Издательство Питер, 2012
  4. Голощапов А.Л. Google Android. Создание приложений для смартфонов и планшетных ПК. Издательство Питер, 2012
  5. Мельникова О.М. Смартфоны на Android. Издательство Эксмо, 2013
  6. Каймин В.А. Информатика. Учебное пособие: Изд. 2-е. Издательство РИОР, 2007
  7. Варакин М.В. Разработка мобильных приложений под Android. УЦ «Специалист» при МГТУ им. Н.Э.Баумана, 2012
  8. John Wiley & Sons. Reto Meier Professional Android 4 Application Development. Wrox, 2012

I.B.Seyidova

DESIGNING SOFTWARE FOR MOBILE PHONES

I.B.Seyidova

SUMMARY

Following results have been obtained in this article.

A new application has been created based on the one existing in Google Play, with its negative features eliminated and the positive ones preserved. The following problems have been considered while creating this software:

1. platform selection;
2. selection of tools to be used to create an application on the platform;
3. creating a database and application structure for Android OS;
4. creating an interactive application using different classes;
5. testing the program.

РАЗРАБОТКА ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЛЯ МОБИЛЬНЫХ ТЕЛЕФОНОВ

И.Б.Сейдова

РЕЗЮМЕ

В статье получены следующие результаты.

Создано современное приложение на базе существующего приложения Google Play, с устранением его негативных характеристик и сохранением положительных. При создании этого программного обеспечения рассматривались следующие проблемы:

1. выбор платформы;
2. выбор инструментов, необходимых для создания приложения на платформе;
3. создание базы данных и структуры приложения для ОС Android;
4. создание интерактивного приложения с использованием разных классов;
5. тестирование программы.

ИНСТРУМЕНТЫ ДЛЯ РАСПРЕДЕЛЕННОЙ ОБРАБОТКИ НАБОРОВ «БОЛЬШИХ ДАННЫХ»

Г.И.Мурадова

Азербайджанский Технический Университет
Баку, проспект Г.Джавида 25

Ж.С.Джамалова

Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности
Баку, проспект Азадлыг 16/21
gularamu@aztu.edu.az

Açar sözlər: məlumatların paylanmış emalı, strukturlaşdırılmamış məlumatlar, Big Data, klaster sistemi, Hadoop, NoSQL, Map/Reduce

Keywords: distributed data processing, unstructured information, Big Data, cluster system, Hadoop, NoSQL, Map/Reduce

Ключевые слова: распределенная обработка данных, неструктурированная информация, Big Data, кластерная система, Hadoop, NoSQL, Map/Reduce

Понятие «большие данные» связано с резким ростом количества доступной для анализа информации. Согласно прогнозам IDC (International Data Corporation, компания, занимающаяся анализом рынка ИТ, телекоммуникаций и потребительской техники) совокупный среднегодовой темп роста (CAGR) компаний, специализирующихся в областях программного обеспечения, аппаратного обеспечения, сервисных услуг с 2010 по 2015 гг., составил 39,4%, и этот рынок будет расти примерно в семь раз быстрее, чем ИКТ-рынок в целом [1]. По определению Майкла Франклина из Университета в Беркли, «Большие данные – это любые данные, работа с которыми требует значительных затрат и из которых трудно извлечь информацию». Проблема хранения и обработки большого объема данных существовала всегда, но с развитием ИТ она стала беспокоить не только ряд крупнейших корпораций, но и гораздо более широкий круг компаний. Есть несколько причин, которые послужили катализатором появления Big Data. В первую очередь, возросло число генераторов данных, причем весьма большого объема – это социальные сети разных видов, данные электронной почты, Twitter, Wiki-проекты. Кроме того, огромные объемы данных могут генерироваться датчиками различных типов – Call Data Records (CDR) сотовых операторов, телеметрические данные, информация с камер видеонаблюдения и т.п. Во-вторых, значительное уменьшение стоимости хранения привело к тому, что многие компании могут позволить себе следовать парадигме «данные слишком ценны, чтобы их уничтожать». Кроме количества данных изменился и их характер [2].

Источники «больших данных» могут быть разделены на следующие:

1. Данные соц. медиа: Facebook, Twitter, LinkedIn, веб-сайты, приложения и т.д.
2. Данные отслеживающих устройств: с удаленных датчиков, счетчиков и др.
3. Данные транзакций: биллинговые операции и др.
4. Биометрические данные: отпечатки пальцев, почерк, сетчатка глаза;

Г.И.Мурадова, Ж.С.Джамалова

5. Данные, генерируемые человеком: заметки, бумажные документы.

В [3,4] определены три основные формы доступа к данным: прямой доступ, доступ на основании раскрытия данных (открытая информация), а также доступ на основании запросов.

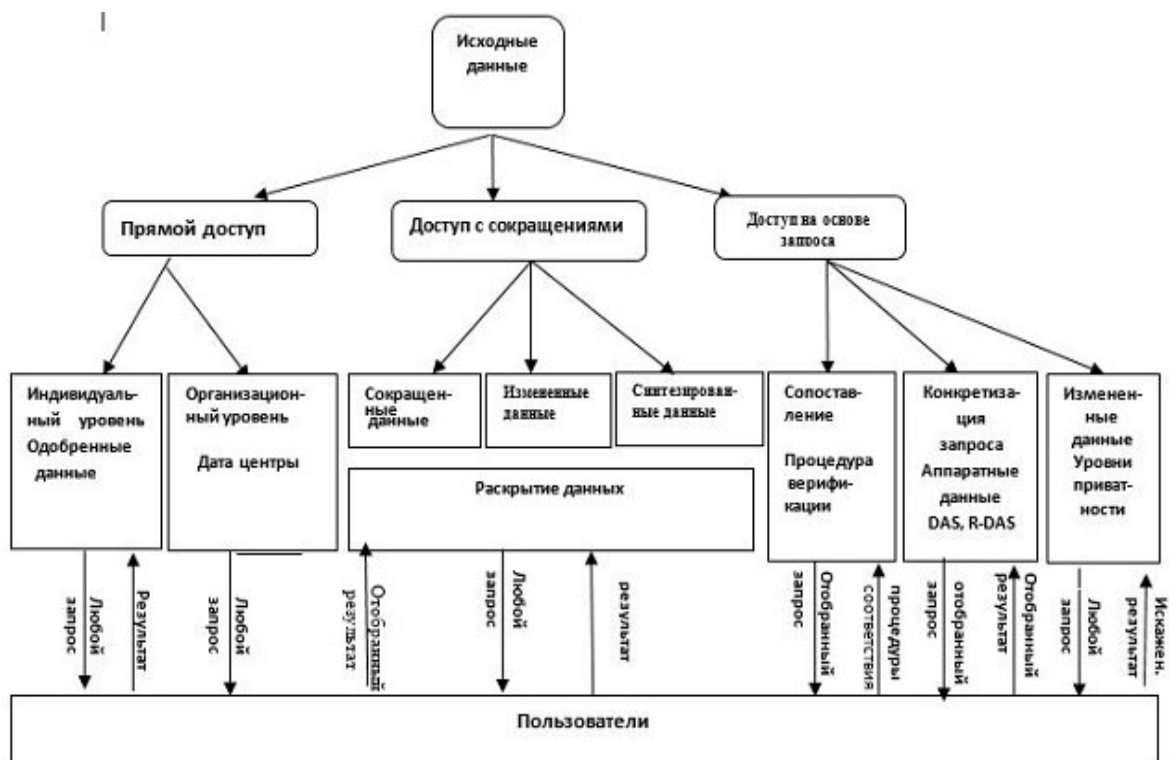

Рис.1. Модель взаимодействия данных пользователя

Большие данные обычно агрегируются из различных источников, по разным временным основаниям и собираются в некоторые наборы данных. Поэтому необходимо связывать между собой записи, преобразовывать их, создавать новые переменные на основании запросов (Рис.1). В тоже время требуется одновременно документировать все преобразования данных и еще использовать традиционные научные и аналитические процедуры, не игнорируя фундаментальных вопросов измерения и конструирования надежности и валидности.

Методы и техника анализа, применяемые к «большим данным»

Методами и техниками анализа, применимыми к “Большим данным” являются следующие [5]:

- Искусственные нейронные сети;
- Искусственный интеллект и другие;
- Методы предиктивной аналитики;
- Статистические методы;
- Математическая лингвистика;
- Краудсорсинг;

- Сентимент-анализ;
- Распределенные файловые системы

Методы класса DataMining, основанные на обучении ассоциативным правилам, классифицирования данных (методы категоризации новых данных на основе принципов, ранее примененных к уже наличествующим данным), также кластерный анализ, регрессионный анализ.

Краудсорсинг – категоризация и обогащение данных силами широкого неопределенного круга лиц, привлеченных на основании публичной оферты, без вступления в трудовые отношения.

Смещение и интеграция данных – набор техник, позволяющих интегрировать разнородные данные из разнообразных источников для возможности глубинного анализа. В качестве примеров таких техник, составляющих этот класс методов, приводятся цифровая обработка сигналов и обработка естественного языка (включая тональный анализ).

Машинное обучение включает обучение с учителем и без учителя, – использование моделей, построенных на базе статистического анализа или машинного обучения для получения комплексных прогнозов на основе базовых моделей.

Визуализация аналитических данных – представление информации в виде рисунков, диаграмм, с использованием интерактивных возможностей и анимации, как для получения результатов, так и для использования в качестве исходных

Методы исследования, основанные на технологии больших данных включает:

1. Прогнозная аналитика - широкий спектр методов, используемых для прогнозирования результатов. Например, прогноз вспышки гриппа или «оценки риска» инфаркта. Методами предиктивной аналитики, администраторы имеют возможность определить тех, кто получает пользу от предпринимаемых мер, и разработать пути оптимизации таких мер.
2. Методы быстрой циклической оценки - используются для быстрой оценки влияния того или иного изменения на результаты. Например, оценка данного изменения может проводиться методом сравнения результатов «экспериментальной группы больных», подвергшейся изменению, и «контрольной группы больных», оставшейся без изменений. Задачи обработки потоков разнообразных данных, поступающих из огромного числа внешних и внутренних источников, имеющих различную структуру и схемы индексации. Исходными данными для систем предиктивной, или прогнозной, аналитики являются данные из хранилищ. Один из подходов к их обработке решается SAS High Performance Analytics таким образом, что данные сначала помещают в промежуточные витрины, не зависящие от приложений, а затем переносят в специализированные аналитические витрины, с которыми уже работают эксперты, применяя аналитические инструменты интеллектуального анализа. В подходе In-Database Analytics данные обрабатываются и анализируются непосредственно в базе, что ускоряет работу и позволяет в реальном времени выполнять регрессионный анализ, прогнозирование, скоринговые оценки и т.д. Обработка больших объемов структурированной информации, размещенной на научных порталах, посвященных различным научным направлениям производилась

разными методами. Используют большие данные для так называемого A/B для того, чтобы узнать, какой вариант веб-страницы лучше всего конвертирует трафик в действия.

Инструментарий для работы с big data

Проблемы, вызванные экспоненциальным ростом данных, требуют особых технологий. Для реализации технологии Big Data применяется каркас с открытым исходным кодом, предназначенный для создания и запуска распределенных приложений. Кластер Hadoop состоит из многих машин, которые хранят и параллельно обрабатывают большие наборы данных. Клиентские компьютеры посылают в это вычислительное облако задания и получают результаты [6]. На официальном веб-сайте Apache дается разъяснение что, библиотека ПО Apache Hadoop – это фреймворк, основной задачей которого является распределенная обработка больших массивов данных распределенных по вычислительным кластерам с использованием простых программных моделей. Hadoop масштабируется от единичных серверов до сетей, состоящих из сотен вычислительных кластеров, каждый из которых использует свои вычислительные мощности и хранилища [7]. Hadoop предоставляет средства для хранения и управления большими массивами данных. Большие массивы данных хранятся распределенными по множеству серверов. Hadoop состоит из двух основных компонент: распределенной кластерной системы Hadoop Distributed File System (HDFS) и программного интерфейса Map/Reduce. На основе HDFS и Map/Reduce разработан ряд продуктов

- HDFS представляет собой распределенную, линейно-масштабируемую и устойчивую к отказам кластерную файловую систему. Это кластер из множества однотипных узлов хранения данных с внутренними дисками, объединенных общей LAN. Кроме узлов хранения (DataNodes), в кластере присутствует специальный узел, ответственный за управление и хранение метаданных о HDFS (NameNode). Запись в HDFS осуществляется блоками. Такой большой размер обусловлен тем, что HDFS изначально спроектирована для хранения и обработки весьма значительного объема данных. Запись блоков данных по узлам кластера происходит равномерно, причем каждый блок имеет, как минимум, одну копию данных на другом узле (Рис.2).

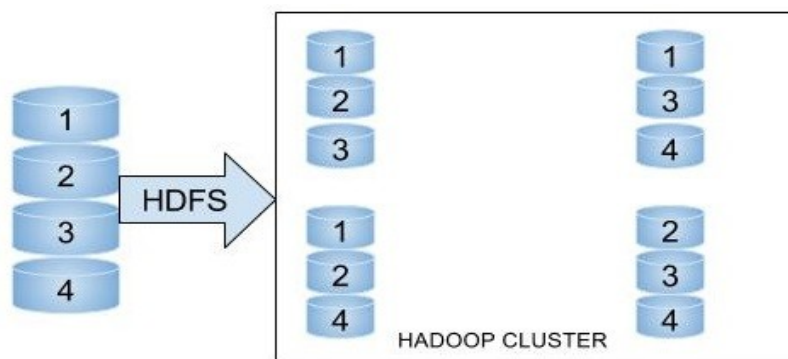

Рис.2. Hadoop HDFS

Таким образом, HDFS защищена от выхода какого-то из узлов кластера. Количество резервных копий блоков данных можно увеличивать, тем самым добиваясь отказоустойчивости двух или более узлов кластера одновременно. При добавлении нового узла в HDFS-кластер происходит автоматическое перераспределение блоков данных с учетом новой топологии, при этом емкость HDFS также увеличивается автоматически, не требуя каких-либо действий со стороны администратора.

Основной объем этих данных – неструктурированная информация, поэтому ее хранение и обработка в привычных системах на основе реляционных БД, как правило, малоэффективна. Т.о. реляционные СУБД не являются оптимальным решением для ряда ситуаций, а это, в свою очередь, привело к появлению целого семейства решений – NoSQL-системы.

Сравнивая работу с данными в RelationalDatabaseManagementSystem и NoSQL-систему, можно прийти к выводу: загрузки данных могут быть весьма длительными и трудоемкими процессами, прежде чем появятся первые результаты.

Рис.3. Работа с реляционной СУБД

Как показано на Рис.3, необходимо разработать схему хранения данных. Перед загрузкой в СУБД данные должны быть очищены и преобразованы в требуемые форматы, только после этого ими можно будет воспользоваться через язык SQL-запросов [8].

SQLServer и другие реляционные базы данных главным образом хранят структурированные данные. Традиционные СУБД ориентируются на требования ACID к транзакционной системе: атомарность, согласованность, изолированность (англ. *isolation*), надёжность (англ. *durability*), тогда как в NoSQL вместо ACID может рассматриваться набор свойств:

- базовая доступность (англ. *basicavailability*) — каждый запрос гарантированно завершается (успешно или безуспешно).
- гибкое состояние (англ. *softstate*) — состояние системы может изменяться со временем, даже без ввода новых данных, для достижения согласования данных.
- согласованность в конечном счёте (англ. *eventualconsistency*) — данные могут быть некоторое время рассогласованы, но приходят к согласованию через некоторое время [9].

Термин NoSQL расширяется как Not Only SQL (не только SQL). Такие системы обладают следующими характеристиками:

- гибкость использования: у подобных систем отсутствуют требования к наличию схемы данных, а в качестве модели хранения выступает JSON1;
- встроенные возможности горизонтального масштабирования и параллельной обработки;
- возможность быстрого получения первых результатов. В этой ситуации обычные реляционные базы, даже кластеризованные на массиве дисков, не способны решить проблему скорости, масштабируемости и пропускной способности. Единственный выход из ситуации — горизонтальное масштабирование, когда несколько независимых серверов соединяются быстрой сетью и каждый обрабатывает только часть данных и только часть запросов на чтение-обновление. В такой архитектуре для повышения мощности хранилища (емкости, времени отклика, пропускной способности) необходимо лишь добавить новый сервер в кластер.

Рис.4. Работа данных в NoSQL-системе

После поступления данных в хранилище система уже готова к работе (Рис.4). Все NoSQL-системы при всем их многообразии можно разделить на два больших класса. Это различные виды NoSQL Key/Value Database, или NoSQL базы данных. «Ключ-значение» является простейшим хранилищем данных, использующим ключ для доступа к значению. Типичными представителями этого класса систем являются такие проекты, как MongoDB, Cassandra или HBase. Все они представляют собой разновидность баз данных, хранящих информацию в виде пар «ключ–значение» и не имеющих жесткой схемы данных. Особенностью этих продуктов является объединение в кластер из однотипных недорогих узлов, что значит горизонтальную масштабированность, а также что важно имеют встроенные средства защиты от выхода из строя отдельных компонент кластера. Это преимущество используется в условиях постоянно изменяющейся (или вообще неопределенной) структуры данных [8]. БД NoSQL часто используют для сбора и хранения информации в социальных сетях. Поскольку приложения, с которыми работают пользователи, очень быстро меняются, структуру данных делают максимально простой: вместо того чтобы разрабатывать схему данных со связями между сущностями, создают структуры, содержащие основной ключ для идентификации данных и привязанное к нему содержимое. Такие оптимизированные и динамические структуры позволяют проводить изменения, не выполняя сложную и дорогую реорганизацию на уровне хранилища. Вторым большим классом NoSQL-систем являются проекты, обеспечивающие горизонтально масштабируемую платформу для хранения и параллельной обработки данных. Они больше подходят для задач с «тяжелыми» запросами, свойственными DWH (Data Warehouse) или бизнес-аналитике. Рассмотрим связки HDFS и программного интерфейса Map/Reduce.

MapReduce – это модель программирования и некий шаблон для создания приложений, предназначенных для быстрой обработки больших объемов данных на крупных параллельных кластерах вычислительных узлов. MapReduce обеспечивает

Г.И.Мурадова, Ж.С.Джамалова

автоматическое распределение задач, а также обладает встроенными механизмами сохранения устойчивости и работоспособности в случае сбоя отдельных элементов системы [10]. При разработке Map/Reduce предполагалось создать технологию, способную за ограниченное время обрабатывать огромные объемы данных. Классическая парадигма сервера(-ов), имеющих совместный доступ к центральному хранилищу данных, перестает работать при их неограниченном объеме, поскольку вертикальное масштабирование серверов, массивов и каналов передачи данных ограничено. Была необходима система, масштабируемая горизонтально и не требующая передачи всех данных счетным узлам. Именно таким образом и спроектирован Map/Reduce. Основные принципы, заложенные в программный интерфейс Map/Reduce, можно сформулировать следующим образом:

- не данные передаются программе обработки, а программа – данным;
- данные всегда обрабатываются параллельно;
- параллельность обработки заложена архитектурно в программном интерфейсе Map/Reduce и не требует дополнительного кодирования от разработчика.

В этой системе запрос на обработку данных представляет собой небольшую программу. По умолчанию она написана на языке Java, но фактически можно использовать любой язык программирования. Своим названием программный интерфейс Map/Reduce обязан двум основным задачам, которые всегда выполняются при запуске в нем любого задания. Программный интерфейс Map/Reduce самостоятельно передает и одновременно запускает эту программу на узлах кластера, хранящих обрабатываемые данные. Так как HDFS равномерно распределяет данные по всем узлам, скорее всего, будут задействованы все доступные серверы кластера. Далее результаты работы от всех узлов агрегируются методом Reduce и передаются пользователю. Таким образом, вместо привычной концепции «база данных и сервер» у нас имеется кластер из множества недорогих узлов, каждый узел которого является и хранилищем, и обработчиком данных, а само понятие «база данных» отсутствует [8]. Преимуществом подобной системы является, во-первых, то что сложный анализ большого объема данных сводится к их обработке на локальных дисках сервера, поэтому максимально возможное время реакции хорошо прогнозируемо. Во-вторых, система масштабируется симметрично и линейно – при добавлении новых узлов возрастают и вычислительная мощность, и дисковая емкость, поэтому время обработки данных не зависит от их объема.

Технология «Большие данные» отличается особой гибкостью, высокой степенью масштабируемости и применением облачных технологий [11,12]. Кластерные системы для работы с Big Data в облаке подразделяются на следующие типы:

- Вычислительный кластер внутреннего типа (Internal Compute Cluster). Для длительного хранения уникальных или конфиденциальных данных необходимо создавать и администрировать кластер Apache Hadoop с помощью ряда сетевых серверов, организованных в самостоятельную сеть. Использование данного аппаратного ресурса является убыточным с точки зрения краткосрочной перспективы, но выгодным с точки зрения долгосрочной.
- Вычислительный кластер внешнего типа (External Compute Cluster). В сфере информационных технологий развивается тенденция применения информационных серверов, предоставляемых в качестве «коммунальных услуг»

Г.И.Мурадова, Ж.С.Джамалова

внешними провайдерами. Такие организации, как Amazon Microsoft HDInsight и Rackspace's Cloud Big Data Platform.

- Вычислительный кластер смешанного типа (Hybrid Compute Cluster). В рамках данной опции видится возможным использование вычислительного кластера внешнего вида в целях анализа больших данных, а также создания внутреннего кластера малого размера для длительного хранения данных.

Технологии «больших данных» с применением облачных вычислений нужны для работы с десятками и сотнями миллионов источников данных.

Заключение

Способы, с помощью которых люди получают и обмениваются информацией, относительно мнений, взглядов, особенностей поведения, за последние десятилетия подверглись большей трансформации. В настоящее время технологии Big Data в области ИКТ совершили революцию в вычислениях, практика деловых отношений, образовании и большинстве областей знания, которые можно представить. В статье дан анализ инструментов работы с Big Data для хранения и управления большими массивами данных. Кластер Hadoop состоящий из многих машин работает с большими данными. Рассматриваются преимущества NoSQL-систем. Горизонтальное масштабирование, использование методов повышения долговечности данных, включение применение в кластерах высокоскоростных сетей, а также масштабирование алгоритмов, таких как MapReduce и столбцовый поиск, являются перспективными с точки зрения эффективной работы с большими данными. Показан потенциал технологии Big Data в облаке. Сегодня архитектура больших данных обеспечивают достоверность и ценность данных, проектируют сервисы, которые делают данные доступными и полезными, поскольку современные объемы данных значительно превышают возможности проверки человеком.

Литература

1. IDC Big Data Market Sizing.
[https://www950.ibm.com/events/wwe/grp/grp037.nsf/vLookupPDFs/RICK%20-%20IDC_Calgary_Big_Data_Oil_and-Gas/\\$file/RICK%20%20IDC_Calgary_Big_Data_Oil_and-Gas.pdf](https://www950.ibm.com/events/wwe/grp/grp037.nsf/vLookupPDFs/RICK%20-%20IDC_Calgary_Big_Data_Oil_and-Gas/$file/RICK%20%20IDC_Calgary_Big_Data_Oil_and-Gas.pdf)
2. Г.Мурадова. Разработка алгоритма для работы с «большими данными» и способ реализации MapReduce на PHP. Системы управления и информационные технологии, Москва-Воронеж, №3.1(61), 2015, с.154-157
3. AAPOR Report on Big Data 2015.
<http://www.aapor.org/Education-Resources/Reports/Big-Data.aspx>
4. Satkartar K. Kinney, Alan F. Karr, Joe Fred Gonzalez. Data Confidentiality: The Next Five Years Summary and Guide to Papers. Journal of Privacy and Confidentiality (2009) 1, Number 2, pp.125-134
5. А.Бирюков. Большие данные в задачах бизнеса.
<http://bit.samag.ru/archive/article/1462>
6. Ч.Лэм. “Hadoop в действии“. М.: ДМК Пресс, 2012, стр.23-25
7. http://cloudzone.ru/community/blogs/big_data/221.html
8. С.Артемов. Большие Данные = большая проблема? Jet Info №6, 2012
9. <https://ru.wikipedia.org/wiki/NoSQL>

Г.И.Мурадова, Ж.С.Джамалова

10. S.Sagiroglu, D.Sinanc. Big data: A review. International Conference on Collaboration Technologies and Systems (CTS), 2013
11. IMDEA Networks Institute. Unlocking the potential of big data in the cloud. Science Daily. Science Daily, 4 December 2014
12. Сиверт С. Большие данные в облаке. Скорость, объем, разнообразие и достоверность данных. IBM DEVELOPER WORKS, 2013

BIG DATA MƏLUMATLARININ PAYLANMIŞ EMALI VASİTƏLƏRİ

G.İ.Muradova, J.S.Camalova

XÜLASƏ

Məqalədə iri həcmli informasiyanın saxlanması və idarə edilməsi üçün Big Data məlumatları ilə iş vasitələri təhlil olunur. NoSQL sisteminin üstünlükləri müzakirə olunur.

TOOLS FOR DISTRIBUTED PROCESSING OF BIG DATA

G.I.Muradova, J.S.Jamalova

SUMMARY

Tools for working with Big Data to store and manage large data sets are analyzed in this paper. The advantages of NoSQL-systems are discussed.

КОМБИНИРОВАННЫЕ СОСТОЯНИЯ В УСЛОВИЯХ НЕСОВЕРШЕННОЙ ИНФОРМАЦИИ

Л.М.Зейналова

Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности
Баку, проспект Азадлыг 16/21
e-mail: lzeynalova@list.ru

Açar sözlər: davranışın modelləşdirilməsi, qərar qəbuletmə, kombinə olunmuş vəziyyətlər, aşağı öncəgörmə, Şoke inteqralı

Keywords: behavioral modeling, decision making, combined states, low prevision, Choquet integral

Ключевые слова: поведенческое моделирование, принятие решений, комбинированные состояния, нижнее предвидение, интеграл Шоке

В зависимости от структуры имеющейся информации, существует огромное множество методов принятия решений. Наиболее известными методами являются объективная ожидаемая полезность, предложенная фон Нейманом и Моргенштерном (1) и субъективная ожидаемая полезность Сэвиджа (2). Однако в реальном мире во многих случаях невозможно определить значения объективных вероятностей (3). Более правдоподобно определить значения субъективных вероятностей, отражающих поведение ЛПП (лица, принимающего решение). Особенно, когда не имеется точной информации (субъективной или объективной), можно использовать интервальную форму вероятностей. Верхние и нижние вероятности адекватны для соответствия моделированию пригодной информации (4). Существуют методы, использование которых делает возможным решение задачи с интервальными вероятностями, например, метод максиминной ожидаемой полезности. Однако этот метод использует вероятности первого порядка. Оцениваемые интервальные значения вероятностей очень часто отражают опыт ЛПП. Его/ее доверие к этой информации также неточное и, таким образом, может быть описано посредством интервалов. Это и является непосредственной мотивацией для данной работы касательно задачи принятия решения в условиях неопределенности второго порядка, где вероятности на первом и втором уровнях даны в виде интервалов (5,6).

Метод, предложенный в (5), использует интеграл Шоке для определения значений функции полезности для дальнейшего сравнения предпочтений среди действий и нижнее предвидение как неаддитивную меру в интеграле Шоке. Интеграл Шоке имеет много преимуществ: непрерывность, неубываемость, расположенность между минимумом и максимумом (7). В (5) неточная иерархическая модель принятия решения имеет два уровня, описываемых интервальными вероятностями. В (8) представлена иерархическая модель с неточностью на втором уровне с использованием нижних вероятностей на этом уровне. Первый уровень этой модели может быть точным, либо неточным. В (8) показано, что не имеет значения точность первого уровня, так как в обоих случаях предложенная иерархическая модель играет одинаковую роль для анализа решения

Л.М.Зейналова

и вывода решения.

Модель является обобщением неточных вероятностей, байесовых моделей и нечетких вероятностей. Однако, необходимо отметить, что эта модель не работает с распределением вероятностей (множественным приором), что является более общим описанием неточной вероятности соответствующей информации. При построении реальной модели принятия решения, необходимо учитывать, что это будет преимущественно поведенческая модель, и на поведение будет влиять наличие неопределенности. Как неопределенность может влиять на решения? Исследования показывают, что ЛПР использует опорные точки в принятии решений. В последние несколько лет было множество попыток смоделировать предпочтения ЛПР, основываясь на идентификации его/ее поведенческих свойств. Наиболее цитируемыми поведенческими моделями являются модели с риском в принятии решений. Под риском в принятии решений мы понимаем наиболее часто встречающиеся ситуации, связанные с неопределенностью, когда точные последствия неопределенны, но известны их вероятности (9,10). Склонные к риску люди принимают выбор, который предполагает более высокую вероятность потери. Несклонные к риску ЛПР, как правило, требуют дополнительной информации о вероятностях, принимая сценарии наихудшего сценария (10). Эксперимент Элсберга показал, что люди, несклонные к неопределенности, предпочитают урны с известными вероятностями. В эксперименте Элсберга несклонность к неопределенности ведет к нарушению аксиом Сэвиджа. Имеется два главных направления относительно предпочтений при несклонности к неопределенности: использование неаддитивных мер, технически называемых емкостями (Шоке интеграл функции полезности) и принятие во внимание распределения priоров (максиминная ожидаемая полезность с вероятностными распределениями) (12). Впервые в литературе аксиоматизация неопределенности была рассмотрена в (11) и (12). При первом направлении ЛПР строит модель, используя Шоке интеграл с неаддитивной мерой и выбирает лучшую альтернативу, основываясь на максимальном значении функции полезности. В (11) показано, что если неаддитивная вероятность выпукла, правило решения в Шоке ожидаемой полезности соответствует к несклонности к неопределенности (13). В максиминной ожидаемой полезности структура доверий представлена вероятностными мерами и ЛПР максимизирует ожидаемую полезность согласно доверию в наихудшем случае. Ожидаемая полезность Шоке не предполагает несклонность к неопределенности и в этом смысле более генерализована, чем максиминная ожидаемая полезность (14). В (15) авторы предложили двухуровневую модель (с вероятностями второго порядка) с рационализацией склонностей по Элсбергу и предложили различать склонности к неопределенности и склонности к риску между ЛПР с использованием различных множественных причин. В (15) показано, что склонность к чистому риску характеризуется формой функции полезности, а склонность к неопределенности характеризуется формой функции трансформации. Вероятность распределения по ожидаемым полезностям «гладко» агрегирует информацию, которую ЛПР имеет относительно соответствующих параметров полезности. В этой так называемой гладкой модели допустимы лишь вероятности второго порядка, а порядок полезности неограничен (16). Главным преимуществом «гладкой» модели неопреде-

Л.М.Зейналова

ленности в возможности разделения неопределенности как уровня и несклонности к неопределенности как качества ЛПР. Вторым преимуществом является «несведение» доверия второго порядка с использованием обычных ожиданий полезностей. Необходимо отметить, что рассматриваемая модель лишена недифференцируемости, свойственной модели максиминной ожидаемой полезности. Но в (15) действия или доверие второго порядка являются личным мнением ЛПР и представляют собой точные числа. В реальном мире во многих случаях невозможно назначить точное значение вероятности второго порядка какому-либо событию. Некоторые из этих аспектов были раскритикованы в (17). В данной работе мы рассматриваем иерархическую интервальную модель второго порядка как наиболее адекватную и интуитивно значимую модель для формализации информационной структуры проблемы принятия решений. Метод ассоциируется с построением неаддитивной меры второго порядка – нижнего предвидения и использует эту емкость в Шоке интеграле для построения функции полезности. Этот метод использует комбинированные состояния природы и состояния ЛПР, позволяя различать неопределенность и склонность к неопределенности.

Предварительный материал.

Определение. Шоке интеграл (18-22). Пусть $\phi: \Omega \rightarrow R$ - измеримая действительностнозначная функция на Ω и $\eta: F \rightarrow [0,1]$ - неаддитивная мера, определяемая по F_S . F_S - σ -алгебра подмножеств $B \subset S$. Шоке интеграл от ϕ по отношению к η определяется следующим образом:

$$\int_{\Omega} \phi d\eta = \sum_{i=1}^n (\phi(\omega_{(i)}) - {}_h\phi(\omega_{(i+1)})) \cdot \eta(B_{(i)}) \quad (1)$$

где индекс (i) означает, что элементы $\omega_i \in \Omega, i=1, \dots, n$ упорядочены как $\phi(\omega_{(i)}) \geq {}_h\phi(\omega_{(i+1)})$, $\phi(\omega_{(i+1)}) = 0$ по умолчанию и $B_{(i)} = \{\omega_1, \dots, \omega_{(i)}\} \subseteq \Omega$.

Определение. Нижнее предвидение (23-29). Нижнее предвидение $\underline{P}$ представлено как нижняя огибающая замкнутого выпуклого множества линейных предвидений, т.е.

$$\underline{P} = \min \{P(X) : X \subset S \times G\} \quad (2)$$

В особых случаях, когда линейное предвидение есть вероятностная мера, вероятностная мера есть нижняя огибающая вероятностных распределений. В этой работе мы используем нижнее предвидение как неаддитивную меру η .

Построение совместного вероятностного распределения по пространству комбинированных состояний. Предположим, что мы рассматриваем два интервально-значных зависимых события R и V при $P(R) \in [P_1(R), P_2(R)]$ и $P(V) \in [P_1(V), P_2(V)]$. В этом случае маргинальными вероятностями этих двух событий будут $P(R)$ и $P(V)$, соответственно. Чтобы измерить совместную вероят-

Л.М.Зейналова

ность этих двух событий, нам нужна информация о зависимости между R и V . Существуют три типа зависимости: положительная, отрицательная и нейтральная зависимости. Положительная зависимость предполагает, что R и V имеют тенденцию иметь место совместно. Отрицательная независимость предполагает, что они не могут произойти вместе.

Положительная зависимость между R и V моделируется как (30,31)

$$P(R, V) \in [P_1(R, V), P_2(R, V)] = [P_1(R)P_1(V), \min(P_2(R), P_2(V))] \quad (3)$$

Положительная зависимость событий имеет место намного чаще, чем независимость. Отрицательная независимость между H и G моделируется как

$$P(R, V) \in [P_1(R, V), P_2(R, V)] = [\max(P_1(R) + P_1(V) - 1, 0), P_2(R), P_2(V)] \quad (4)$$

Неизвестная зависимость моделируется как

$$P(R, V) \in [P_1(R, V), P_2(R, V)] = [\max(P_1(R) + P_1(V) - 1, 0), \min(P_2(R), P_2(V))] \quad (5)$$

Постановка задачи. Пусть $S = (s_1, s_2, \dots, s_N) \subset E^n$ это пространство состояний природы и X это пространство результатов как ограниченное подмножество E^n . Обозначим как $G = \{g_1, g_2, \dots, g_M\} \subset E^n$ множество состояний ЛПР (30-32). Затем обозначим $\Omega = S \times G$ пространство “состояние природы-состояние ЛПР”, элементами которого являются комбинированные состояния $\omega = (s, g)$, где $\times$ это Декартово произведение этих двух важных пространств на основе сравнения альтернатив. Обозначим как F_Ω σ -алгебру подмножеств Ω . Рассматриваем множество действий $A = \{h \in A \mid h: \Omega \rightarrow X\}$ как множество всех F_Ω -измеримых функций от Ω до X (33-35). Задачу поведенческого принятия решения с комбинированными состояниями в условиях несовершенной информации можно обозначить как $D = (\Omega, X, A, \gamma)$, где γ есть лингвистические предпочтения ЛПР. Целью является определение предпочтений между альтернативами посредством функции полезности. Для принятия решения в данной работе функция полезности используется как средство представления предпочтений между альтернативами. Предложенная методология принятия решения основана на информационной структуре, использующей Шоке ожидаемую полезность для описания предпочтений. Первоначальная информация относительно значений вероятностей представлена в интервальном виде и, следовательно, нижнее предвидение может быть использовано как неаддитивная мера. Таким образом, функция полезности, используемая здесь, будет в следующем виде:

$$U(h) = \int_{S \times G} u(h(s, g)) d\eta \quad (6)$$

где $h(s, g)$ - результат действия $h \in A$ при состояниях природы $s \in S$ и ЛПР $g \in G$, а $u(h(s, g))$ - значение действительно-значной функции полезности $u: X \rightarrow \mathbb{R}$, измеря-

ющего полезность результата $h(s)$. Проблема принятия решения в этом случае состоит в определении оптимального действия $h^* \in A$ такого, что

$$U(h^*) = \max_{h \in A} \int_{S \times G} u(h(s, g)) d\eta \quad (7)$$

Предложенный анализ решения в условиях несовершенной информации второго порядка допускает определение оптимального действия $h^* \in A$ для которого уравнение 7 удовлетворяется.

Решение проблемы. Ниже представлена подробная методология, необходимая для решения этой проблемы, включающая следующие этапы.

1. На первом этапе мы строим совместные вероятностные распределения по пространству комбинированных состояний, т.е. определяем совместную вероятность данных вероятностей и зависимых событий и .

$$P(R, V) \qquad P(R) \qquad P(V) \qquad R \qquad V$$

Общее представление пространства комбинированных состояний природы $\Omega = S \times G$ дано в Таблице 1.

Таблица 1. Пространство комбинированных состояний

	g_1	g_j	$\dots$	g_M
s_1	(s_1, g_1)	(s_1, g_j)	$\dots$	(s_1, g_M)
s_2	(s_2, g_1)	(s_2, g_j)	$\dots$	(s_2, g_M)
$\dots$	$\dots$	$\dots$	$\dots$	$\dots$
s_N	(s_N, g_1)	(s_N, g_j)	$\dots$	(s_N, g_M)

2. На втором этапе необходимо назначить значения полезности действиям $h_k \in A$ при состоянии $\varpi_i = (S, g)$.

3. Третий этап состоит из построения нижнего предвидения на основе имеющегося частичного знания.

3.1. На основании имеющихся интервальных вероятностей

$$P(s_i) = [\underline{a}_i; \bar{a}_i], i = 1, \dots, t-1, t+1, \dots, n \quad \text{и} \quad P(g_j) = [\underline{c}_j; \bar{c}_j], j = 1, \dots, l-1, l+1, \dots, m \quad \text{необходимо}$$

определить неизвестные вероятности $P(s_i) = [\underline{a}_i; \bar{a}_i]$ и $P(g_l) = [\underline{c}_l; \bar{c}_l]$ решением следующих задач:

$$\underline{a}_i = 1 - \sum_{i=1, i \neq t}^n p_i \rightarrow \min, p_i \in [\underline{a}_i; \bar{a}_i], \quad \underline{c}_l = 1 - \sum_{j=1, j \neq l}^m p_j \rightarrow \min, p_j \in [\underline{c}_j; \bar{c}_j], \quad (8)$$

$$\bar{a}_i = 1 - \sum_{i=1, i \neq t}^n p_i \rightarrow \max, p_i \in [\underline{a}_i; \bar{a}_i], \quad \bar{c}_l = 1 - \sum_{j=1, j \neq l}^m p_j \rightarrow \max, p_j \in [\underline{c}_j; \bar{c}_j]. \quad (9)$$

Здесь p_i и p_j означают базовые вероятности состояния природы s_i и состояния ЛПР g_j .

Задачи 8 и 9 могут трактоваться как задачи линейного программирования. Как результат, можно определить неизвестные интервальные вероятности $P(s_i) = [\underline{a}_i; \bar{a}_i]$ и $P(g_j) = [\underline{c}_j; \bar{c}_j]$.

3.2. При полных интервальных вероятностных распределениях $P(s_i) = [\underline{a}_i; \bar{a}_i]$, $i = 1, \dots, n$ и $P(g_j) = [\underline{c}_j; \bar{c}_j]$, $j = 1, \dots, m$, мы строим нижнее предвидение 2 определением его значения $\eta(B)$ как решения следующей оптимизационной задачи:

$$\eta(B) = \int_B f(\rho) d\rho \rightarrow \min \quad (10)$$

$$\text{If } \bar{b}_i = \bar{r}_j \text{ then } \int_{\underline{a}_i \times \underline{c}_j}^{\bar{a}_i \times \bar{c}_j} f(\rho) d\rho \leq \bar{b}_i, \quad - \int_{\underline{a}_i \times \underline{c}_j}^{\bar{a}_i \times \bar{c}_j} f(\rho) d\rho \leq \underline{b}_i, \quad \int_0^1 f(\rho) d\rho = 1 \quad (11)$$

где ρ - плотность вероятности функции определяемой по S и G , $f(\rho)$ - плотность вероятности функции определяемой по множеству плотностей функций ρ , а B - подмножество $S \times G$, включенное в выражение интеграла Шоке (см. Определение интеграла Шоке).

Значения функции полезности для каждого действия $h_k \in A$ определяются по интегралу Шоке (см. 1).

4.1. Меняем местами индексы состояний s_i для каждого действия $h_k \in A$ и находим такую перестановку индексов (i), что $u(h_k(s_{(1)}, g_j)) \geq \dots \geq u(h_k(s_{(n)}, g_j))$.

4.2. Согласно 6, вычисляем значения $U(h_k)$ интеграла Шоке.

4.3. Оптимальное действие $h^* \in A$ определяется в соответствии с 4 ранжированием полученных значений функций полезности $U(h_k)$.

Применение в бизнес-проблеме. В качестве примера рассмотрим эталонную бизнес проблему (36) в условиях несовершенной информации о различных потенциальных состояниях природы. Допустим, что руководство отеля рассматривает построение дополнительного крыла. Рассматривается возможность добавления 30 (h_1), 40 (h_2) и 50 (h_3) комнат. Успех зависит от комбинации возможностей местного законодательства и конкуренции в этой сфере. Имеются четыре состояния природы: широкие возможности по законодательству и низкая конкуренция (s_1), широкие возможности по законодательству и сильная конкуренция (s_2), ограниченные возможности по законодательству и низкая конкуренция (s_3), ограниченные возможности по законодательству и сильная конкуренция (s_4). Руководство не сходится во мнении относительно вероятности каждого из имеющих место состояний природы. В общем, не известно, какое из состояний природы может иметь место на момент принятия решения. Задача заключается в определении оптимального количества добавляемых комнат для максимизации дохода от инвестирования. Значения полезностей для каждого действия и состояния природы даны в Таблице 2.

Таблица 2. Значения полезностей действий при различных состояниях природы

	s_1	s_2	s_3	s_4
h_1	3	8	6	3
h_2	15	8	3	2
h_3	8	8	8	-3

Пусть интервалы вероятностей (первого порядка вероятности) для “Широкие возможности по законодательству и низкая конкуренция” (s_1), “Широкие возможности по законодательству и сильная конкуренция” (s_2), “Ограниченные возможности по законодательству и низкая конкуренция” (s_3) следующие: $P(s_1)=[0.4,0.5]$, $P(s_2)=[0.2,0.3]$ и $P(s_3)=[0.15,0.25]$, соответственно. Следуя методологии – уравнениям 8 и 9, мы можем найти интервал вероятности для s_4 :

$$P(s_4)=[0.0,0.25].$$

Следует учесть следующее: 1.Имеется множество $G = \{g_1, g_2, g_3\}$ состояний природы ЛПР, характеризующих склонность ЛПР к неопределенности. 2.Вероятность второго порядка равна $[0.7,0.9]$.

Мы предполагаем, что ЛПР, возможно, несклонен к неопределенности или нейтрален. Тогда интервальные вероятности для состояний ЛПР будут следующие: “несклонный к неопределенности” - $P(g_1)=[0.45,0.5]$, “нейтральный” - $P(g_2)=[0.45,0.5]$. Тогда вероятность для “склонный к неопределенности” рассчитывается как $P(g_3)=[0.0,0.1]$. Тогда вероятность второго порядка для состояний природы и ЛПР будет следующей:

$$\begin{aligned} \Pr\{P(s_1)=[0.4,0.5]\} &= [0.7,0.9], \Pr\{P(s_2)=[0.2,0.3]\} = [0.7,0.9], \Pr\{P(s_3)=[0.15,0.25]\} = [0.7,0.9], \\ \Pr\{P(s_4)=[0.0,0.25]\} &= [0.7,0.9], \Pr\{P(g_1)=[0.45,0.5]\} = [0.7,0.9], \Pr\{P(g_2)=[0.45,0.5]\} = [0.7,0.9], \\ \Pr\{P(g_3)=[0.0,0.1]\} &= [0.7,0.9]. \end{aligned}$$

Пространство $\Omega = S \times G$, т.е. “состояние природы-состояние ЛПР” показано в Таблице 3. Мы определяем вероятности комбинированных состояний (Таблица 4). Используем интеграл Шоке для описания предпочтений ниже предвидение как неаддитивную меру. Мы переставляем индексы состояний s_i, g_j для каждого действия $h_k \in A$ и находим такую перестановку индексов (i) чтобы выполнялось условие $u(h_k(s_{(1)}, g_j)) \geq \dots \geq u(h_k(s_{(4)}, g_j))$. Следуя этим данным и методу принятия решения, мы вычисляем меру нижнего предвидения $\eta_{i,j}$. Результаты показаны в таблице 5. По определению мера для состояний $\{s_1s_2s_3s_4, g_1\}$, $\{s_1s_2s_3s_4, g_2\}$, $\{s_1s_2s_3s_4, g_3\}$ равна единице 1.

Таблица 3. Пространство “состояние природы-состояние ЛПР ”

		Несклонный к неопр-ти	Нейтральный к неопр-ти	Склонный к неопр-ти
		g_1	g_2	g_3
		$P(g_1) = [0.45, 0.5]$	$P(g_2) = [0.45, 0.5]$	$P(g_3) = [0.0, 0.1]$
s_1	$P(s_1) = [0.4, 0.5]$	(s_1, g_1)	(s_1, g_2)	(s_1, g_3)
s_2	$P(s_2) = [0.2, 0.3]$	(s_2, g_1)	(s_2, g_2)	(s_2, g_3)
s_3	$P(s_3) = [0.15, 0.25]$	(s_3, g_1)	(s_3, g_2)	(s_3, g_3)
s_4	$P(s_4) = [0.0, 0.25]$	(s_4, g_1)	(s_4, g_2)	(s_4, g_3)

Вычисляем значения функции полезности для каждого действия как интеграл Шоке. Тогда значения функции полезности для несклонного к неопределенности ЛПР: $U_1(h_1) = 3.65365$, $U_1(h_2) = 4.95655$, $U_1(h_3) = 0.71855$. Для нейтрального ЛПР вторая альтернатива более предпочтительна, тогда как для склонного к неопределенности ЛПР прерогатива принадлежит первой альтернативе.

Таблица 4. Вероятности комбинированных состояний

		Несклонный к неопр-ти	Нейтральный к неопр-ти	Склонный к неопр-ти
		g_1	g_2	g_3
		$P(g_1) = [0.45, 0.5]$	$P(g_2) = [0.45, 0.5]$	$P(g_3) = [0.0, 0.1]$
s_1	$P(s_1) = [0.4, 0.5]$	$[0.18, 0.5]$	$[0.0, 0.005]$	$[0.18, 0.5]$
s_2	$P(s_2) = [0.2, 0.3]$	$[0.09, 0.3]$	$[0.09, 0.3]$	$[0.0, 0.003]$
s_3	$P(s_3) = [0.15, 0.25]$	$[0.06705, 0.25]$	$[0.06705, 0.25]$	$[0.0, 0.01]$
s_4	$P(s_4) = [0.0, 0.25]$	$[0.0, 0.125]$	$[0.0, 0.125]$	$[0.0, 0.125]$

Таблица 5. Значения меры - нижнего предвидения

Собы- тие	s_1, g_1	s_1, g_2	s_1, g_3	s_2, g_1	s_2, g_2	s_2, g_3	s_3, g_1	s_3, g_2
Мера	$\eta_{1,1} = 0.180$	$\eta_{1,2} = 0.180$	$\eta_{1,3} = 0.05$	$\eta_{2,1} = 0.0905$	$\eta_{2,2} = 0.0905$	$\eta_{2,3} = 0.05$	$\eta_{3,1} = 0.0670$	$\eta_{3,3} = 0.0670$
Собы- тие	s_3, g_3	s_4, g_1	s_4, g_2	s_4, g_3	s_1s_2, g_1	s_2s_3, g_1	s_3s_4, g_1	s_2s_4, g_1
Мера	$\eta_{3,3} = 0.055$	$\eta_{4,1} = 0.0558$	$\eta_{4,2} = 0.051$	$\eta_{4,3} = 0.051$	$\eta_{1,2,1} = 0.271$	$\eta_{2,3,1} = 0.1575$	$\eta_{3,4,1} = 0.1170$	$\eta_{2,4,1} = 0.1405$
Собы- тие	s_1s_3, g_1	s_1s_2, g_2	s_2s_3, g_2	s_3s_4, g_2	s_2s_4, g_2	s_1s_3, g_2	s_1s_2, g_3	s_2s_3, g_3
Мера	$\eta_{1,3,1} = 0.247$	$\eta_{1,2,2} = 0.271$	$\eta_{2,3,2} = 0.1575$	$\eta_{3,4,2} = 0.1170$	$\eta_{2,4,2} = 0.1405$	$\eta_{1,3,2} = 0.2475$	$\eta_{1,2,3} = 0.0135$	$\eta_{2,3,3} = 0.0155$
Собы- тие	s_3s_4, g_3	s_2s_4, g_3	s_1s_3, g_3	$s_1s_2s_3, g_1$	$s_1s_2s_3, g_2$	$s_1s_2s_3, g_3$		
Мера	$\eta_{3,4,3} = 0.055$	$\eta_{2,4,3} = 0.060$	$\eta_{1,3,3} = 0.0080$	$\eta_{1,2,3,1} = 0.3380$	$\eta_{1,2,3,2} = 0.3380$	$\eta_{1,2,3,3} = 0.0185$		

Л.М.Зейналова

Заключение. Традиционная ожидаемая полезность Шоке часто используется для представления склонности к неопределенности как важного аспекта поведения. Метод, основанный на комбинированных состояниях, позволяет принять во внимание тот факт, что ЛПП демонстрирует различные склонности к неопределенности при различных состояниях природы. Таким образом, если мы рассматриваем несклонность к неопределенности (нейтральность или склонность к неопределенности) у ЛПП, то мерой, основанной на комбинированных состояниях, может быть выбрана нижнее предвидение (верхнее предвидение). Рассмотрение Декартово произведения пространства состояний природы и ЛПП позволяет проводить более транспарантный анализ решений.

Литература

1. Von Neumann J., Morgenstern O. *Theory of Games and Economic Behaviour*. 2nd ed. Princeton University Press; 1947
2. Savage L.J. *The Foundations of Statistics*. 2nd ed. New York: Wiley; 1954
3. Montero J., Ruan D. Modelling uncertainty. *J Inform Sci*; 180(6): 799-802, 2010
4. Miranda E., Couso I., Gil P. Approximations of upper and lower probabilities by measurable selections. *J Inform Sci*; 180(8), p.1407-1417, 2010
5. Aliev R.A., Pedrycz W., Huseynov O.H., Zeinalova L.M. Decision making with second order information granules. In: *Granular computing and intelligent systems*, Springer-Verlag; p.327-374, 2011
6. Utkin L.V. Imprecise second-order hierarchical uncertainty model. *Int J Uncertain Fuzz.*; 11(3):301-317, 2003
7. Meyer P., Roubens M. On the use of the Choquet integral with fuzzy numbers in multiple criteria decision support. *Fuzzy Set Syst.*; 157(7), p.927-938, 2006
8. De Cooman G. Precision-imprecision equivalence in a broad class of imprecise hierarchical uncertainty models. *J Stat Plan Infer.* 105(1), pp. 175-198, 2000
9. March J. *A primer on decision making: How decisions happen*. New York: The Free Press; 1994
10. Mukherji A., Desai A.B., Wright P. A contingent relationship between risk and return: toward a behavioral model of decision making. *JBAM*; 9(3), pp.240-257, 2008
11. Schmeidler D. Subjective probability and expected utility without additivity. *Econometrica*; 57(3):571-587, 1989
12. Gilboa I., Schmeidler D. Maximin expected utility with a non-unique prior. *J Math Econ*, 18:141-153, 1989
13. Mukerji S., Tallon J.M. Ambiguity aversion and incompleteness of financial markets. *Review of Economic Studies*. Wiley Blackwell; 68(4): 883-904, 2001
14. Etner J., Jeleva M., Tallon J.M. Decision theory under ambiguity. *J Econ Surv*; 26(2): 234-270, 2012
15. Klibanoff P., Marinacci M., Mukerji S. A smooth model of decision making under ambiguity, *Econometrica*; 73:1849-1892, 2005
16. Siniscalchi M. Vector expected utility and attitudes toward variation. *Econometrica*; 77(3):801-855, 2009
17. Epstein L.G. A paradox for the “smooth ambiguity” model of preference. *Econometrica*, 78(6), 2085–2099, 2010

Л.М.Зейналова

18. Modave F., Iourinski D. Axiomatization of Qualitative Multicriteria Decision Making with the Sugeno Integral. Intelligent Systems Design and Applications. In: Advances in Soft Computing. Ed. Springer, p.77-86, 2003
19. Yang R., Wang Z., Heng P.A. Fuzzified Choquet integral with a fuzzy valued integrand and its application on temperature prediction. IEEE Trans. on systems, man and cybernetics; Part B, 38(2), 2008
20. Schmitt E., Bombardier V., Wendling L. Improving fuzzy rule classifier by extracting suitable features from capacities with respect to the Choquet integral. IEEE Trans. on Systems, Man and Cybernetics; 38(5), 2008
21. Wang Z., Yan J. Choquet integral and its applications: a survey. China: Academy of Math. and Syst. Science, 2006
22. Alo R., De Korvin A., Modave F. Using fuzzy functions to select an optimal action in decision theory. NAFIPS- FLINT; 348 -353, 2002
23. Levi I. On indeterminate probabilities. Journal of Philosophy; 71:391-418, 1974
24. Aliev R.A., Aliev R.R. Soft Computing and its Applications. New Jersey, London, Singapore, Hong Kong: World Scientific; 2001
25. De Cooman G., Troffaes M., Miranda E. N-monotone lower previsions and lower integrals. J Intell Fuzzy Syst: Applications in Engineering and Technology; 16(4):253-263, 2005
26. Nguyen H.T., Walker E.A. A first course in Fuzzy Logic. Boca Raton: CRC Press; 2000
27. Walley P. Measures of uncertainty in expert systems. Artif Intell; 83:1-58, 1996
28. Miranda E., Zaffalon M. Conditional models: coherence and preference through sequences of joint mass functions. J Stat Plan Infer; 140(7):1805-28, 2010
29. Zeinalova L.M. Choquet aggregation based decision making under Z-information. ICTACT Journal on Soft Computing: special issue on Soft Computing in system analysis, decision and control; 04(04), 2014
30. Williamson R.C. Probabilistic Arithmetic. Ph.D. dissertation, University of Queensland, Australia, 1989, <http://theorem.anu.edu.au/~williams/papers/thesis>
31. Wise B.P., Henrion M. A framework for comparing uncertain inference systems to probability. In L.N. Kanal & J.F. Lemmer (Eds.), Uncertainty in artificial intelligence. Amsterdam: Elsevier Science Publishers, pp.69-83, 1986
32. Aliev R.A. Fundamentals of the fuzzy logic-based generalized theory of decisions. New York, Berlin: Springer; 2013
33. Aliev R.A. Decision making with combined states under imperfect information. Proc. of the Sixth Intern. Conference on Soft Computing and Computing with Words in System Analysis. Decision and Control; pp.3-4, 2011
34. Aliev R.A., Huseynov O.H. Decision making under imperfect information with combined status. Proceedings of the Ninth International Conference on Application of Fuzzy Systems and Soft Computing; pp.400-406, 2010
35. Aliev R.A., Alizadeh A.V., Guirimov B.G. Unprecisiated information-based approach to decision making with imperfect information. Proc. 9th Int. Conf. on Application of Fuzzy Systems and Soft Computing; p. 387-397, 2010
36. Meredith J.R., Shafer S.M., Turban E. Quantitative business modeling. Ohio: South-Western, 2002

Л.М.Зейналова

ŞƏRAİTİNDƏ KOMBİNƏ OLUNMUŞ VƏZİYYƏTLƏR

L.M.Zeynalova

XÜLASƏ

Məqalədə birinci və ikinci səviyyələri interval şəklində ehtimallarla təsvir olunan qeyri-dəqiq iyerarxik qərar qəbuletmə modelinə baxılır. Bu üsulla, aşağı öncəgörmə kimi qeyri-additiv ölçüdən istifadə edərək, Şoke inteqralının köməyiylə faydalılıq funksiyası hesablanır.

COMBINED STATES UNDER IMPERFECT INFORMATION

L.M.Zeinalova

SUMMARY

Imprecise hierarchical decision-making model where the first and the second level are described by interval probabilities is considered in this work. Using non-additive measure as a lower prevision, the author constructs a utility function by this method with the help of Choquet integral.

**İQTİSADİYYAT
ELMLƏRİ BÖLMƏSİ**

**SECTION OF
ECONOMIC SCIENCES**

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞA DÖVLƏT DƏSTƏYİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

E.S.Məmmədov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: elshan_deutseh@mail.ru

Açar sözlər: kiçik və orta sahibkarlıq, dövlət dəstəyi, vergi

Keywords: small and medium entrepreneurship, government support, taxes

Ключевые слова: малый и средний бизнес, государственная поддержка, налоги

Kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişaf etdirilməsi müasir iqtisadiyyatın ən vacib tələblərindən biridir. Hər bir ölkə özünün iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq istəyir ki, KOS-ların inkişafı müasir tələblər baxımından iqtisadi artımın təmin olunmasında aktiv paya malik olsun. Bu istiqamətdə əsas yük şübhəsiz ki, dövlət və onun bu sahənin inkişaf etdirilməsindəki dəstəyinin üzərinə düşür. Məlumdur ki, dövlət dəstəyi müəyyən mexanizm vasitəsilə həyata keçirilən tədbirdir. Hər bir ölkədə bu dəstək mexanizminin özünəməxsus xüsusiyyətləri və inkişaf istiqamətləri vardır. Məqalədə Azərbaycan üçün xarakterik olan dəstək mexanizmi nəzərdən keçirilir və konkret inkişaf modelləri irəli sürülür.

Dövlət dəstəyi mexanizminin formalaşma zəruriliyi

Dövlət dəstəyinin formalaşması iqtisadi qiymətləndirilmə baxımından uzunmüddətli iqtisadi proqramlardan biri kimi KOS-ların inkişafının müəyyən mexanizmə əsaslanmasını tələb edir. Bu mexanizmin işləməsi isə sistemli xarakter daşmalıdır. Bir sıra ölkələrdə KOS-lara dövlət dəstəyini birmənalı qiymətləndirmək olmaz, çünki dövlət dəstəyi mexanizmi dəyişən bazar konyukturasına cavab verə bilmə qabiliyyətinə malik olmalı, onun təsir imkanları ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələri üçün asimmetrik gücə çevrilməlidir.

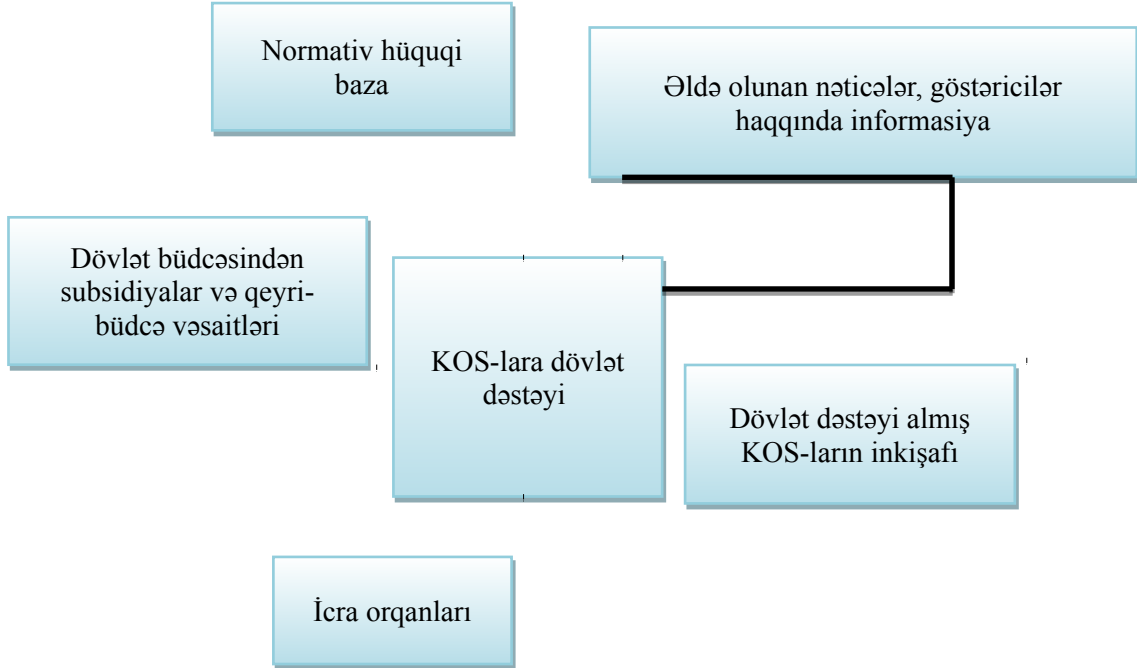
Azərbaycanda KOS-lara dövlət dəstəyi mexanizmini xarakterizə edərkən onu qeyd etmək lazımdır ki, əsas istiqamət proqram-məqsədli tədbirlərin üzərinə düşmüşdür. Nəzərə almaq lazımdır ki, milli iqtisadiyyatda əsas makroiqtisadi göstəricilərin formalaşmasında zəif mövqe nümayiş etdirən KOS-lar üçün stimullaşdırılma və şəxələndirilmə siyasəti əsasən proqram-məqsədli tədbirlərlə əhatə olunmuşdur. Bu aspektdə respublikamızda həyata keçirilən dövlət dəstəyinin strateji seçim baxımdan düzgün seçim olduğunu vurğulamaq lazımdır.

KOS-lara dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, xüsusən də bu prosesdə innovativ amilləri nəzərə almaq olduqca mürəkkəb məsələlərdəndir. Fikrimizcə, Azərbaycanda KOS-lara dövlət dəstəyi üzrə həyata keçirilən tədbirlərin lazımi effekti verməməsini zamana görə dəyərləndirmək lazımdır. Çünki proqram-məqsədli tədbirlər uzunmüddətli dövrə əhatə etdiyindən, onun nəticəliliyi KOS-ların inkişafında bir sıra problemləri meydana çıxarmışdır.

Azərbaycanda KOS-lara təqdim olunan dövlət dəstəyinin mövcud proqram-məqsədli tədbirlərini aşağıdakı Sxem 1-də göstərilmişdir.

Sxem 1

Azərbaycanda proqram-məqsədli KOS-lara dövlət dəstəyi mexanizmi

Qeyd: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Qeyd edək ki, təqdim olunmuş modeldə diqqəti çəkən əsas məqam hüquqi-bazanın təmin olunması və proqramın icra məsələləridir. Çatışmayan əsas cəhət isə iqtisadi göstəricilərin nəticəliliyi və onların təhlil sxemidir. Vurğulamaq lazımdır ki, həyata keçirilən proqramların icra müddəti son dövrlərdə uzunmüddətli dövrü əhatə etməsi və ona istiqamətlənməsi, indiki anda dövlət dəstəyinin qısa dövr üçün real nəticəliyinin qiymətləndirilməsində müəyyən çatışmazlıqlar ortaya çıxara bilər. Bundan başqa, icra orqanları dedikdə, burda əsas subyekt İqtisadiyyat Nazirliyi, onun alt qurumları və komitələri, icra orqanları nəzərdə tutulmuşdur. Lakin beynəlxalq təcrübə onu deməyə əsas verir ki, bu proseslərdə formalaşmış və inkişaf etmiş bələdiyyə sistemi də mühüm rol oynayır. Lakin bizdə bələdiyyələrin hələ də tam formalaşmış müstəqil təsərrüfat subyektlərinə çevrilə bilməmələri prosesin reallaşmasını birtərəfli etməklə dövlət dəstəyi mexanizminin işləməsində ləngimələr yaradır. Ona görə də hesab edirik ki, KOS-lara dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsində yerli orqanların (bələdiyyələrin rolu və statusu) mütləq nəzərə alınmalıdır.

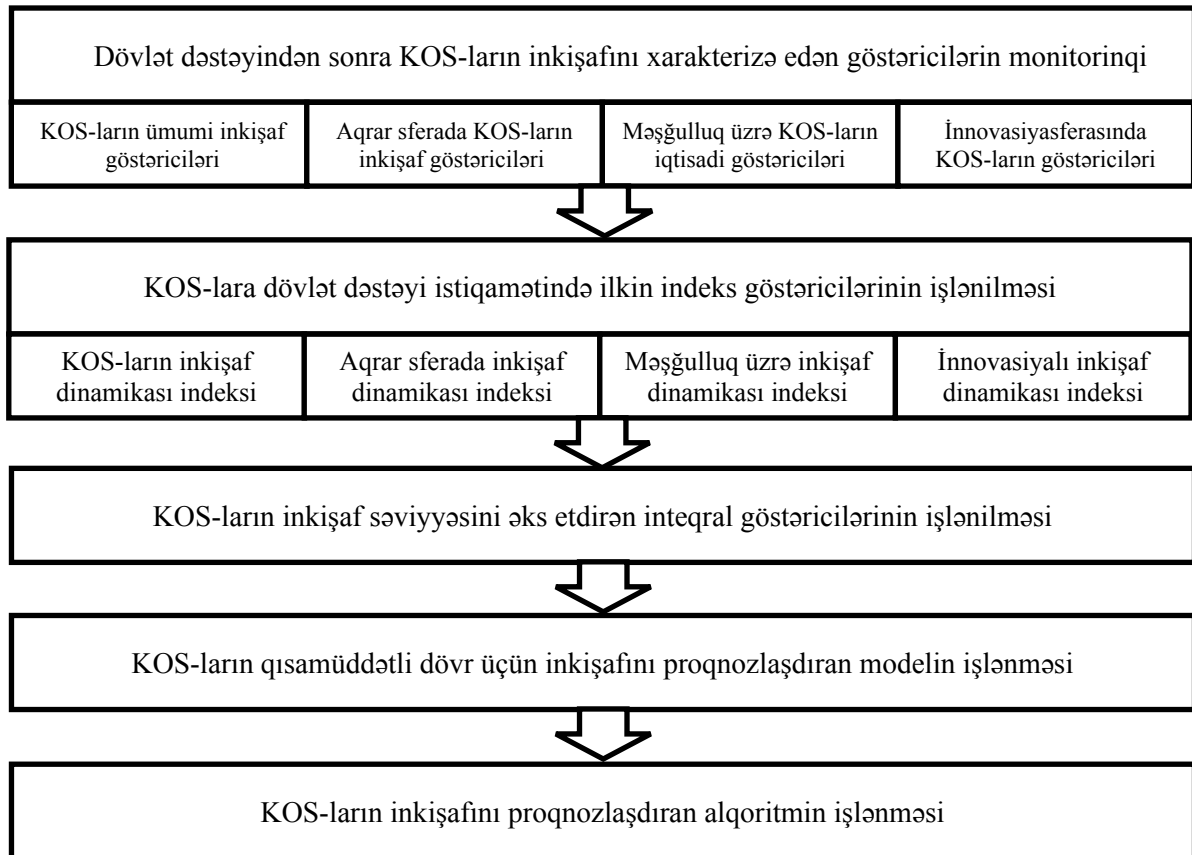
Respublikamızda bələdiyyələrin struktur baxımından deyil, özünü maliyyələşdirmə baxımından ciddi problemləri olduğundan, onların fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə dövlətin dotasiya və subsidiyalardan istifadə etməsi bəllidir. Lakin təklif olunur ki, həyata keçirilən subsidiya və dotasiya proqramı üzrə KOS-lara dəstək proqramları uzlaşdırılsın, müəyyən mənada regional səviyyələrdə onların da iştirakı təmin edilsin.

KOS-lara dövlət dəstəyi mexanizmində maliyyələşdirmənin rolu

Nəzərə almaq lazımdır ki, istər subsidiya, istərsə də digər növ maliyyələşdirmə növlərinə görə KOS-ların dövlət dəstəyi mexanizmini daha da təkmil edən amillərdən biri kimi resursların effektiv bölüşdürülməsi monitorinqinin aparılmasıdır. Hal-hazırda dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində tətbiq edilən modelə uyğun olaraq hesab edirik ki, Azərbaycanda da bu sistemin tətbiqi böyük sərəfə verə bilər (bax Sxem 2).

Sxem 2

KOS-ların dəstəklənməsi prosesində istifadə olunan dövlətin maliyyə resurslarının effektiv bölüşdürülməsi mərhələləri

Qeyd: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda KOS-lara dövlət dəstəyinin əsas istiqamətlərini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- Yeni sahibkarlıqla (kiçik və orta səviyyəli) məşğul olmaq istəyənlərə dövlət dəstəyinin təmin edilməsi. Xüsusən də ailə biznesinin (ABAD Proqramı çərçivəsində) genişləndirilməsi, stimullaşdırılması istiqamətində.
- Mövcud kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması. Onlara fəaliyyət göstərdiyi sahələr üzrə güzəştlərin edilməsi (vergi, gömrük, qiymət tənzimlənməsi, subsidiyalar və dotasiyalar), stimullaşdırıcı addımların atılmasını nəzərdə tutan dəstəkləyici istiqamət.
- Yeni yaradılan KOS-lara fəaliyyət istiqamətinin seçilməsində dəstək. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə (kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye, turizm, ticarət, mehmanxana-res-

toran və s.) müəyyən güzəştlərin tətbiq edilməsi, KOS fəaliyyətində əsas istiqamətin dəqiqləşdirilməsi. Bu istiqamət KOS-lara imkan verir ki, əllərindəki potensial imkanları dəyərləndirərək, hansı sahədə fəaliyyət göstərmələrinin mütərəqqi cəhətlərini özləri üçün müəyyən etsinlər.

➤ İqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafını nəzərdə tutan proqramlar və onlarda KOS-ların fəaliyyətinin dolayısı ilə nəzərə alınması. Belə bir istiqamətli proqramlar birbaşa KOS-ların fəaliyyətinə yönəlməsələr də dolayısı ilə onların da inkişafı üçün şərait yaradır və imkanlar təqdim edir;

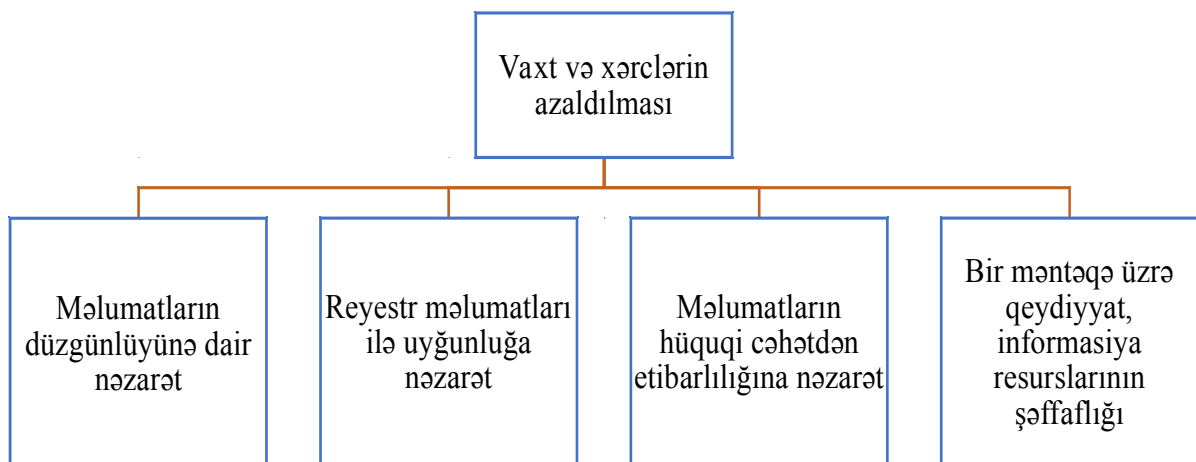
➤ İnnovasiyalı fəaliyyəti dəstəkləyəcək dövlət dəstəyi tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

➤ KOS subyektləri arasında qarşılıqlı fəaliyyəti, o cümlədən KOS-lar iri şirkətlər, KOS-lar və dövlət müəssisələri arasında korporativ əməkdaşlığı genişləndirəcək tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə dəstəkləyici istiqamət.

Azərbaycanda dövlət dəstəyinin əsas istiqamətlərini iki qrupa bölməklə də qiymətləndirmək olar. Birincisi, qeyri-iqtisadi mexanizmlər, ikincisi isə iqtisadi mexanizmlər. Hüquq-normativ mühitin yaradılması, qeydiyyat, sənədlərin qəbulu və tezləşdirilməsini özündə birləşdirən bu mexanizmlə bağlı dövlətin nəzərəcarpacaq dərəcədə tədbirləri vardır. Bunlardan biri kimi, 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin müvafiq fərmanı ilə “Vahid pəncərə” sisteminin tətbiq edilməsini, Vergilər Nazirliyində yaradılan AVİS proqramının qəbul olunmasını misal göstərə bilərik (1). Belə bir mühüm sənədin qəbul olunması demək olar ki, KOS-ların fəaliyyətində mühüm addım olmuşdur. Bu amil sahibkarlara fəaliyyətlərini dövlət qeydiyyatına almaq üçün sərf etdikləri vaxtın və xərcin azaldılması ilə nəticələnmişdir. Lakin, elektron qeydiyyat sisteminin tətbiq edilməsi ilə bağlı hesab edirik ki, müəyyən təkmilləşmələr də həyata keçirilə bilər. Bu aspektdə elektron qeydiyyat rejiminin on-line formada tətbiqi və genişləndirilməsi (əsasən beynəlxalq standartlara cavab verən səviyyədə) aşağıdakı üstünlükləri bərabərində gətirəcəkdir (Şəkil 1).

Şəkil 1

KOS-lara dövlət dəstəyi istiqamətində qeydiyyat mexanizminin təkmilləşdirilməsi (xüsusilə regionlarda fəaliyyət göstərənlər üçün)

Qeyd: Şəkil müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu cəhət özlüyündə həm kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyənin, həm də mövcud olanların fəaliyyətinin informasiya baxımından inteqrasiyasını təmin edəcəkdir ki, nəticədə də ölkə miqyasında həm istehsal, bölgü, mübadilə, həm də bazar haqqında məlumatların ədalətli və şəffaf bölüşdürülməsi həyata keçəcəkdir.

Dövlət dəstəyi üzrə lisenziya və icra mexanizminin təkmilləşdirilməsi

KOS-ların fəaliyyətinə lisenziyaların verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi də olduqca vacibdir. Qeyd edək ki, lisenziya xüsusi bilik və təcrübəni tələb edən hər hansısa fəaliyyətin reallaşdırılması üçün verilən icazə və ya sənəd kimi nəzərdən keçirilir (2). Bu aspektdə dövlətin müəyyən tədbirləri vardır. Xüsusən də “Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli, 782 sayılı Fərmanını, “Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında”, “Fəaliyyət növlərinin xüsusiyyətindən asılı olaraq xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi ucun tələb olunan əlavə şərtlər barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 noyabr 2002-ci il tarixli, 174 sayılı Qərarı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli, 782 nömrəli fərmanına əlavələr edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 mart 2000-ci il tarixli, 310 sayılı Fərmanını misal göstərə bilərik. Lisenziyalaşdırma mexanizminin hüquqi təminatının sadələşdirilməsi nə qədər də təqdirəlayiq hal kimi dəyərləndirilsə də müəyyən təkmilləşmələr yenə də aparıla bilər. Məsələn, araşdırmalara görə dövlət və özəl təşkilatlar üçün nəzərdə tutulan lisenziyaların verilməsi ilə bağlı müəyyən ayrı-seçkiliklərin olması nəzərə çarpmışdır. Belə ki, dövlət büdcəsindən maliyyələşən bir sıra təşkilatlar üçün (lisenziya əldə etmədən) daha əl çatan olduğundan hesab edirik ki, resursların bölgüsü və rəqabət mühitində möhkəmlənmək baxımından dövlət təşkilatları mütləq üstünlüyə malik ola bilər. Ona görə də təklif edilir ki, KOS-lara dövlət dəstəyi istiqamətində lisenziyalaşdırma mexanizmi daha da optimallaşdırılsın. Lisenziyalaşdırma mexanizminin optimallaşdırılması özlüyündə aşağıdakı hədəfləri birləşdirməlidir:

- İctimai təhlükəsizlik, ətraf mühitin qorunması və sağlamlıq ilə bağlı meyarlara hədəflənməsi;
- Resursların əlçatımlığı, onların məhdudluğu, qeyri-bərabər paylanmasını nəzərdə tutan hədəf;
- Rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsinə və iştirakçılar üçün bərabər imkanların yaradılmasına hədəflənməsi;
- Kəmiyyət baxımından KOS-ların sayının artması, mənfəətliliyin yüksəlməsi və nəticədə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin çoxalmasına hədəflənməsi (3);
- Lisenziyaların verilməsi və sadələşdirilməsinin xüsusi icazələrin verilməsi ilə uyğunluq təşkil etməsi və onu da hədəfləməsi.

Qeyd edək ki, təklif olunan sonuncu bəndə uyğun olaraq söyləmək lazımdır ki, Azərbaycanda icazələrin verilməsi ilə əlaqədar təkmil vahid pəncərə sistemi yoxdur. Bundan başqa mütəxəssislərin fikrincə icazələrin verilməsi ilə bağlı təkmil mexanizmin olması labüddür. Bu prosesi bir sıra hüquq sənədlər tənzimləyir ki, onlardan biri kimi “İnzibati icraat haqqında” Qanunu (4) misal göstərmək olar. Qeyd edək ki, IFC-nin aparmış olduğu sorğuya görə Azərbaycanda zəruri icazələrin əldə edilməsinə KOS subyektləri təx-

minən 35 milyon manata qədər vəsait xərcləyir ki, bunun da 10 milyon manatı əlavə və alternativ xərc kimi sahibkarlara yükə çevirilmişdir (5). Ona görə də KOS-ların dövlət dəstəyi istiqamətində icazə mexanizminin təkmilləşdirilməsi aşağıdakı cəhətləri özündə birləşdirməklə əhatələnməlidir (Şəkil 2).

Şəkil 2

Dövlət dəstəyi istiqamətində icazə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Qeyd: Mənbə - (6)

Dövlət dəstəyi üzrə vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi

Ümumiyyətlə, KOS-lara dövlət dəstəyinin iqtisadi mexanizmlər içərisində vergi münasibətləri də mühüm yer tutur. Misal üçün qeyd edə bilərik ki, Dünya Bankının müxtəlif ölkələrdə biznes mühitinin öyrənilməsi ilə bağlı illik hesabatlarında vergi inzibatçılığı, vergi dərəcələri ən çox araşdırılan münasibətlər kimi özünü göstərir. 2015-ci il üçün həyata keçirilən sorğunun nəticələrinə görə Azərbaycanda KOS subyektlərinin ən çox üzləşdiyi problemlər kimi vergi inzibatçılığı və vergi yükü ilə bağlı məsələlər olmuşdur (DM-nin 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında investisiya mühitinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar Hesabatı). Bu baxımdan vəziyyət 2005-ci ilə qədər də olduqca mürəkkəb idi. Belə ki, Doing Business-in 2009-cu il üçün də hesabatlarında Azərbaycan məhz əlverişli vergi mühitinə görə 178 ölkə arasında 102-ci yerdə qərarlaşmışdır ki, (7) bu da müstəqilliyin və bazar iqtisadiyyatına keçidin 20 illiyi ərəfəsində belə bir əngəllərin olması yolverilməz hesab olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət istiqaməti və tipindən asılı olmayaraq vergi yükünün çox olması hər bir ölkə üçün əlavə problemə-kölgə iqtisadiyyatının həcmnin artmasına gətirib çıxardır. Bu baxımdan vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı KOS-lara dövlət dəstəyi hesab edirik ki: hüquqi bazanın daha təkmil olmasından, stimullaşdırıcı effektinin yüksək olmasından, əlavə maliyyə yükünə çevrilməməsindən ciddi surətdə asılıdır. Qeyd olunan dövlət dəstəyi üsulları içərisində verginin özünəməxsus üstünlüyü vardır. Buna görə də bir sıra beynəlxalq təşkilatların (BVF, OECD, DB) bu məsələyə daha da diqqət ayırması, vergi mexanizmindəki çatışmazlıqların KOS-ların inkişafında bir sıra problemlərin ortaya çıxardacağı qənaətinə gəlmişlər. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- ✓ say baxımından daha çox olan KOS-ların vergi öhdəlikləri ilə bağlı nəzarət sistemini zəif olması;
- ✓ KOS-ların iri sahibkarlara nisbətən qeyri formal iqtisadiyyata daha tez meyil etməsi;
- ✓ inzibatçılıq xərclərinin artması;
- ✓ vergi yükünün KOS-lara daha tez təsir etməsi və s.

Göstərilən və ümumiləşdirilmiş olan bu problemlərin həlli istiqamətində bir sıra tədbirlərin görülməsi, vergi mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakıların nəzərə alınması vacibdir. Təklif olunur ki:

- ümumən KOS-ların iqtisadi problemləri ilə məşğul olan ayrıca komitə yaradılsın, beynəlxalq təcrübədən irəli gələn meyar-göstəricilər dəqiqləşdirilsin (bura vergi dərəcələri, vergi yükünün həcmi, vergi inzibatçılığı da daxil olmaqla);
- KOS-ların identifikasiyası ilə bağlı meyarlar dəqiqləşdirilsin;
- vergi siyasəti həyata keçirilərkən, stimullaşdırıcı funksiya bazis kimi qəbul edilsin və vergidən daxil olmaların strukturu təhlil edilsin;
- KOS-ların hüquq və müdafiəsini təmin edəcək ayrıca monitoring və nəzarət sistemi yaradılsın və s. (8, səh.118).

Respublikamızda fəaliyyət göstərən vergi qanunvericiliyinə əsasən, KOS-subyektlərinin əksəriyyəti sadələşdirilmiş vergi sistemindən istifadə etmiş, onların dövryyəsinin həcmi əsas meyar kimi seçilmişdir. Lakin, dünya təcrübəsi onu deməyə əsas verir ki, sadələşdirilmiş vergidən deyil, “presumptve” hipotetik vergi sistemindən daha çox istifadə etmək lazımdır (bu vergi üsulunun əsas xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, vergi tutma bazası vergi ödəyicisi tərəfindən deyil, fəaliyyət sahəsinə və onun xarakterinə uyğun olaraq müəyyən olunur). Onun üstünlüklərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- inzibatçılığın səviyyəsini azaldır;
- qeyri-formal iqtisadiyyata meyillənmək aşağı düşür;
- dövryyənin həcmindən asılı olmadığına görə stimullaşdırıcı və rentabelli olması daha çox xarakterik olur;
- daxilolmalardakı proqnozların hesablanması da sadələşdirir (9, səh.166);
- əməkdaşlığı gücləndirir, şəffaflığı təmin edir.

Nəticə

KOS-lara dövlət dəstəyi mexanizmi mürəkkəb bir mexanizm olmaqla onun işləməsi subyekt baxımdan bir neçə istiqamətlərdə həyata keçirilir. Bizim yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz mexanizm elementləri daha çox KOS-lar və dövlət münasibətləri çərçivəsində öyrənilmiş və araşdırılmışdır. Lakin, unutmamaq lazımdır ki, KOS-lar öz aralarında, iri sahibkarlıq subyektləri ilə, müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən korporasiyalarla iqtisadi əməkdaşlıqları da öyrənilmə baxımından az əhəmiyyət kəsb etmir. Biz KOS-larla dövlət müstəvisində problemin həllinə yanaşsaq hesab edirik ki, məsələni birtərəfli etmiş olarıq. Bu baxımdan dövlət dəstəyinin əsas istiqaməti kimi KOS-ların öz aralarında və digər sahibkarlıq qrupları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi də öz aktuallığı ilə seçilir. Burada nəzərdən keçirilən əməkdaşlığın təşkilati formalarının müəyyən olunması, əlaqələrin həyata keçirilən tədbirlərlə uyğunluq təşkil etməsi də olduqca aktualdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 aprel 2007-ci il tarixli, 567 sayılı Fərmanı. “Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin “bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkili-nin təmin edilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 ok-tyabr 2007-ci il tarixli, 2458 sayılı Fərmanı
2. Kiçik və orta müəssisələr departamenti. Dünya Bankı Qrupu 2016. Business Licensing Reform: A Toolkit for Development Practitioners. Washington, D.C.: The World Bank.
3. “Business Licensing Reform: A Toolkit for Development Practitioners”, IFC 2016.
4. FIAS 2017. Azerbaijan Licensing and Permits System
5. Azərbaycanda biznes fəaliyyəti üçün icazələr sistemində islahatlar strategiyası, IFC, Bakı, Oktyabr 2008-ci il.
6. Sahibkarlıq fəaliyyətində icazə və razılıqlar” üzrə konfransın materialları əsasında, Minsk, Belarus, 20 dekabr 2006
7. IFC/DB Doing Business 2009
8. Qarayev İ.Ə. KOS-ların inkişafına xidmət edən vergi siyasətinin əsas xüsusiyyətləri. “Vergi” jurnalı. 4 (118)/2014
9. Taxation of SMES. Key issues and policy considerations. OECD (2009). No18, p.166

IMPROVEMENT OF THE STATE SUPPORT MECHANISM FOR SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES

E.S.Mamedov

SUMMARY

This article considers the support mechanism for small and medium enterprises (SME), one of the most important requirements of the modern economy. Specific development models for SME in Azerbaijan are suggested.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Э.С.Мамедов

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается механизм поддержки развития малых и средних предприятий (МСП), являющегося одним из важнейших требований современной экономики. Предлагаются конкретные модели развития МСП в Азербайджане.

**AZƏRBAYCANDA İXRACYÖNÜMLÜ
İQTİSADİ FƏALİYYƏTİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

T.M.Rəhimova

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu
Bakı AZ 1008, Təbriz küçəsi 19
email: rehimova.tubu@bk.ru

Açar sözlər: ixrac potensialı, rəqabət, investisiya, ixracyönümlü istehsal

Keywords: export potential, competition, investment, export-oriented production

Ключевые слова: экспортный потенциал, конкуренция, инвестиции, экспортноориентированное производство

Müasir iqtisadi şəraitdə dünya maliyyə-iqtisad sferasında baş verən bütün proseslər qlobal iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olan Azərbaycana da təsirsiz ötüşmür. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə aktiv iştirak ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələri ilə yanaşı istehsal sferasına aid biznes subyektlərinin davranışında da öz əksini tapır. İstehsal fəaliyyəti dayanıqlı inkişafa əsaslanan bir işdir və onun əsas aparıcı qüvvəsi ixrac məqsədli məhsullar istehsal edən müəssisələrdir.

Beynəlxalq əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi ölkənin iqtisadi imkanlarının reallaşdırılması üçün əhəmiyyətlidir. İqtisadi aktivliyin artırılması və ixrac fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi istiqamətində dövlətin əsas fəaliyyəti milli iqtisadiyyatın tarazlaşdırılmış şəkildə genişlənməsidir.

İxrac potensialına təkan verən və beynəlxalq əməkdaşlığı intensivləşdirən amillərdən biri kimi xarici iqtisadi fəaliyyət özlüyündə iqtisadi, siyasi və sosial baxımdan milli iqtisadiyyatın ən vacib tərkib hissələrindəndir. İxrac yönümlü xarici iqtisadi fəaliyyət ölkə büdcəsinin gəlir hissəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməklə ölkədə maliyyə sabitliyinin yaranmasına xidmət edir.

Əmtəə və xidmətlərin ixracı inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatın əsas məqsədlərindəndir. Çünki ixracyönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması və istehsal sahələrinin ixraca fokuslanması milli valyutanın stabilləşməsinə, xarici borclanmanın qarşısının alınmasına və tədiyyə balansında müsbət amilin daha böyük şəkildə əks etdirilməsinə nail olmaq üçün ölkə əhəmiyyətli hadisədir.

Ölkənin xarici ticarətində səmərəliliyin artırılması mürəkkəb bir məsələdir və ilk növbədə resurs bazasının, idarəetmə aparatının, səmərəli fəaliyyətdən irəli gələn elmi və iqtisadi inkişafın, istehsal və idarəetmə metodlarının təkmilləşdirilməsi və tətbiqi ilə əlaqədardır. Burada iqtisadi siyasət də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əsas diqqət isə iqtisadiyyatda resurs bazasından səmərəli istifadə etməklə gəlirliliyi artırmağa xidmət edən elmi tədqiqatlara ayrılmalıdır. Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, ixracyönümlü istehsal fəaliyyəti dövlət və özəl sektor subyektlərinin kompleks fəaliyyəti nəticəsində inkişaf edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesində əlverişli şəraitin yaradılması, həmçinin yerli biznes subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirakının təşviqi vacibdir. İxracata meyillənmiş müəssisələr adətən tez həllini tələb edən bir sıra problemlərlə üzləşirlər. İxrac əməliyyatları ilə məşğul olan istehsal müəssisələrinin rə-

qabət qabiliyyətinin inkişafı, onların maraqlarının dəstəklənməsi və qorunması, ixrac potensialının artırılması və ixracın həcmnin artırılması ixracata dövlət dəstəyi olmadan mümkün deyildir. Bu baxımdan ixracı dəstəkləmək məqsədilə atılan çoxsaylı addımlardan biri kimi İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən yaradılan və fəaliyyət göstərən Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (*AZPROMO*) qeyri-neft sektorlarına xarici investisiyaların cəlbə və qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı olaraq müxtəlif istiqamətli əməkdaşlıqlar quraraq ixracın və ixracyönümlü istehsal sahələrinin dəstəklənməsi işini uğurla davam etdirir [6].

Hal-hazırda milli ticarət sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, bu sahədə iqtisadi-ticari əməkdaşlığının genişləndirilməsi baxımından beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq mühüm rol oynayır [1]. Beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı istiqamətində fəaliyyət, Azərbaycanda investisiya mühitinin əlverişli olması və investisiya yatırmaqda maraqlı olan xarici şirkətlərə “vahid pəncərə” funksiyası əsasında xidmətin göstərilməsi milli kapitalla malik istehsal müəssisələri ilə yanaşı xarici investisiyalı şirkətlərin ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli yer tutmasına xidmət edir. Eyni zamanda, xarici bazarlara daxil olmağa çalışan yerli şirkətlər müxtəlif formalarda ixracın stimullaşdırılmasından istifadə etmək imkanı təqdim edilir. Xarici ölkələrdə açılan ticarət nümayəndəlikləri və tərəfdaşlar şəbəkəsinin formalaşdırılaraq onlarla sıx əlaqənin davam etdirilməsi ilə yanaşı, xarici bazarlar və tətbiq olunan ticarət tənzimləmələri yerli şirkətlərə ixrac qabiliyyətliliklərini artırmaq üçün əlverişli imkanlar təqdim edir. Dövlətin istehsalı cəlb etdiyi pul vəsaitlərinin qənaətli istifadəsini tədqiq edən istehsalın təşkili idarəetmə pillələrinin tətbiq etdiyi təşkilati-texniki tədbirlərdə nüfuz etməlidir [2].

Bu gün qloballaşma prosesləri çərçivəsində kiçik və orta sahibkarlığa aid istehsal müəssisələrinin milli sərhədlərdən kənara çıxma imkanı var və bəziləri hətta transmilli strukturlara çevrilir. İxracata yönəldilmiş istehsal müəssisələri məhsul və xidmətlərin beynəlxalq bazarlarda reallaşdırılmasını həyata keçirməyə başlamışlar. Milli istehsal sahələrinə məxsus məhsulların xarici bazarlara ixracı istehsal müəssisələrinin və ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyinin artmasına, məhsulların (*işlərin, xidmətlərin*) yüksək standartlarla istehsalına və bununla da xarici bazarlara çıxan iqtisadi subyektlərin həmin beynəlxalq bazarlarda effektiv fəaliyyətinə imkan yarada biləcək nəticələrindən biridir.

İxrac potensialından səmərəli istifadə milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafına xidmət etməklə ixracyönümlü istehsalda xidmət edən təsərrüfat sahələrinə məxsus müəssisə və şirkətlərin rəqabətə davamlılığını yüksəldir və onlara aşağıdakı üstünlükləri qazandırır:

- ❖ ixrac məhsullarının miqdarının əhəmiyyətli dərəcədə artması;
- ❖ ixracyönümlü istehsal müəssisələrində əmək haqqının yüksək olması;
- ❖ investisiya və müxtəlif tipli maliyyə qoyuluşlarının cəlb edilməsi ilə bağlı səmərəliliyin artması;
- ❖ istehsal və idarəetmə prosesində innovativ metodlardan geniş istifadə edilməsi.

Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ölkə iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm nailiyyətlər əldə etməyə, onun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin üstünlük təşkil etməsinə, rəqabət qabiliyyətli və ixrac potensialı yüksək olan məhsulların istehsalı genişləndirilməsinə hesablanıb [7].

Ümumilikdə ixrac fəaliyyətinin səmərəli təşkili və iqtisadiyyatın mövcud sahələrinə əhəmiyyətli təsir edən faktorlara əsasən aşağıda sadalananları aid edə bilərik:

- ✓ iqtisadi artımın və modernləşmənin təməlinə təhsil faktoruna əsas yer verilməsi və ixtisaslı kadr potensialının artırılması;
- ✓ dövlətin aparıcı iqtisadi siyasətinin əsası kimi şaxələndirmə fəaliyyətinin sürətli və səmərəli təşkilinin təmin edilməsi;
- ✓ dövlət gəlirlərinin artırılması və ixracda emal sənayesinin təmsil edilməsinin xarici təcrübəyə əsaslanan mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ milli iqtisadiyyatın əsas ixrac məhsulları tərkibində əsaslı dəyişikliklərin aparılmasının səmərəliliyinin qarşılıqlı əlaqəli sahələrə təsirinin dəyərləndirilməsi;
- ✓ beynəlxalq təcrübənin tətbiqi və əldə edilən nəticələrinin ixrac fəaliyyətində ən böyük potensiala malik qeyri-neft sektoruna tətbiqi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi;
- ✓ ixrac yönümlü fəaliyyətdə qeyri-neft sektorunun payının artırılması və hətta hasilat sənayesini üstələməsi üçün dövlət dəstəyinin mümkün təsirləri və digər alternativ imkanların tətbiqi üçün şəraitin yaradılması.

Azərbaycanın ixrac siyasətinə düzgün təşkili və həyata keçirilməsi yol xəritəsi və iqtisadi strategiyada da öz əksini tapmışdır. Burada qeyri-neft sektoru ön plandadır. Həmçinin texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində istehsalın strukturunun dəyişməsi Azərbaycanda mövcud olan və potensialından tam istifadə edilməmiş sahələrin, o cümlədən kənd təsərrüfatı, maşınqayırma, metallugiya, kimya və tikinti materialları sənayesinin təşkili xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ixrac siyasətini təşkil etmək lazımdır. Müasir şəraitdə istehsalın sürətli və ixrac yönümlü təşkili inhisar probleminin həlli və rəqabətin təmin edilməsi kimi faktorlara əsaslanır. Dünya iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi Azərbaycan iqtisadi fəaliyyətinin ixrac yönümlü təşkili üçün davamlı və dayanıqlı siyasət həyata keçirir. Mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması istiqamətində ardıcıl və qəti tədbirlər görülür.

Hal-hazırda Azərbaycanın ixracının əmtəə strukturunda təbii resurslar üstünlük təşkil edir. Bu fakt aşağıdakı cədvəldə də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində ixracın əmtəə strukturu

İxracın əmtəə strukturu min ABŞ dolları ilə			
s/s	Mal qrupları	2015	2016
1	Cəmi	12,729,139	9,143,280
2	Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	2,343	4,215
3	Bitki mənşəli məhsullar	335,892	386,589
4	Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	153,335	17,113.8
5	Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	278,889	117,613
6	Mineral məhsullar	11,203,447	7,986,854
7	Kimya sənayesi məhsulları	79,986	55,892
8	Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məhsullar	112,970	99,655
9	Emal olunmuş gön, aşılınmış dəri, təbii xəz, onlardan hazırlanan məmulatlar	12,185	15,226

10	Oduncaq, mantar və onlardan hazırlanan məmulatlar, hörmə məhsulları	920	1,197
11	Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	4,736	4,513
12	Toxuculuq materialları və məmulatları	32,887	38,682
13	Ayaqqabı, baş geyimləri, çətilər, çəliklər, lələklər, süni güllər	150	337
14	Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşə məmulatları	388	806
15	Mirvari, qiymətli daşlar və metallar, onlardan hazırlanan məmulatlar	83,225	77,206
16	Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	133,307	223,475
17	Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	59,231	39,091
18	Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	2,450	60,793
19	Optik, fotoqrafik, kinematoqrafiya, ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatları, saatlar, musiqi alətləri	17,519	7,029
20	Müxtəlif sənaye malları	1,382	1,895
21	İncəsənət əsərləri, kolleksiya əşyaları və antikvariat	114	466

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/> - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi

Cədvəldən görüldüyü kimi, mineral məhsulların, yəni neft və neft məhsullarının ixracınəzərəçarpacaq dərəcədə çoxdur. Milli istehsal sahələrinə məxsus iqtisadi subyektlərin ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi prioritet məsələlərdəndir. Lakin bu prosesdə müəyyən çatışmazlıqlar və maneələr əsasənəşağıda sadalananları hesab etmək olar:

- xarici bazarlarda rəqabətin yüksək olması;
- ixrac məhsulları marketinqinə dəstək mexanizmlərinin yetərinçə inkişafı etməməsi və bu sahədə işlərin təşkilinin yeni olması (*xarici ölkələrdə ticarət nümayəndəliklərinin açılması*);
- ixracyönlü istehsal sferasına məxsus iqtisadi subyektlərin vergi və gömrük rüsumları baxımından güzəştlərdən yararlanmasının kifayət edəcək səviyyədəolmaması və s.

Məlum olduğı kimi, beynəlxalq aləmdə mal axımına paralel, lakin əks istiqamətdə pul axını mövcuddur [3]. İxracın stimullaşdırılması ölkəyə valyuta gəlməsilə nəticələnməlidir. Bu da öz növbəsində təbii resurslar bazarında qiymətin ucuzlaşması zamanı ölkə gəlirlərində baş verən azalmanı kompensasiya etməlidir.

Son dövrlərdə Azərbaycanın ixrac yönümlü istehsalı (hasilat sənayesi məhsulları istisna olmaqla) ixracın ümumi həcmnin kiçik bir hissəsini təşkil edir. Buna səbəb ümumilikdə ixracın xammal yönümlü olması və Azərbaycanın ixracata yönəldilmiş sənaye sahələrinin müasir xüsusiyyətlərə cavab verməsi üçün islahat xarakterli fəaliyyətin nəticələrinin yeni müşahidə edilməyə başlamasıdır. Beləliklə, qlobal iqtisadi problemlərin təsirlərini minimuma endirmək və ölkə iqtisadiyyatında yenidən dinamik inkişafa nail olmaq üçün müxtəlif islahatlar həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişaf əsasında iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyini, inklüzivliyini və sosial rifahın daha da artırılmasını təmin edəcəkdir. Qlobal çağırışlara cavab verərək investisiyaların cəlbə, azad rəqabət mühiti, bazarlara çıxış və insan kapitalının inkişafı nəticəsində Azərbaycan dünya iqtisadiyyatında mövqeyini gücləndirəcək və yüksək gəlirli ölkələr qrupuna daxil olacaqdır [8].

Qeyd etmək lazımdır ki, aparılan düzgün iqtisadi siyasət və reallaşdırılan islahatlar müsbət tendensiyalarla müşahidə edilir.

Qeyd edə bilərik ki, 2016-cı ildə aşağıdakı inkişaf göstəriciləri müşahidə edilmişdir [5]:

- ❖ Qeyri-neft sənayesində 5% artım;
- ❖ Kənd təsərrüfatı istehsalında 2,6% artım;

Müşahidələr göstərir ki, sözü gedən dövr ərzində iqtisadi inkişafa və ixracyönümlü istehsal sahələrinə 11,7 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulmuşdur.

Ən müsbət amillərdən biri daxili investisiyaların ümumi portfelin 70%-ə yaxın olmasıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, özəl sektor ümumi daxili məhsulda əsas yeri tutur. Özəl sektorun inkişafı iqtisadi proseslərin müsbət qanunauyğunluğundan xəbət verir. Azərbaycan iqtisadiyyatının 83%-nin özəl sektorda formalaşması inkişaf tendensiyasının göstəricisidir. Bu da öz növbəsində göstərir ki, Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı prinsipləri tam şəkildə bərqərar olunub və istehsal sahələri mümkün potensialı reallaşdırmaqla müvəffəqiyyətlə xarici bazarlara da çıxmaq iqtidarındadırlar.

İxrac fəaliyyətinin intensivləşdirilməsində dövlət və özəl sektor münasibətlərinin tənzimlənməsi ixracın stimullaşdırılması və istehsalı dəstəkləmək üçün qəbul edilən proqram və yol xəritələri bazar subyektlərinin maraqlarını qorumaqla həyata keçirilməlidir. İxracyönümlü istehsalın dəstəklənməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlərin effektivliyini artırmaq üçün görülən işlər davam etdirilməli və əlavə olaraq onun spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq aşağıdakı işlərin görülməsi məqsədəuyğundur:

- İstehsal sahələrinin, xüsusilə kiçik biznesin dəstəklənməsi üçün kompleks proqram reallaşdırılaraq inkişafına ciddi nəzarətin edilməsi;
- xarici maneələrin aradan qaldırılması istiqamətində dövlət səviyyəsində tədbirlərin görülməsi;
- İxracın reallaşmasında kreditləşmənin sadələşdirilməsi, dövlətdən subsidiyaların verilməsi;
- İxracatla məşğul olan iqtisadi subyektlərin borcları olduğu zaman onlara güzəştlərin edilməsi,
- Gömrük orqanlarının ixrac fəaliyyətini stimullaşdırmaqla əlverişli mühit yaratmaq üçün fəaliyyətinin optimallaşdırılması;
- Kiçik müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün müxtəlif vasitələr və mexanizmlər dəstəni genişləndirmək;
- Xarici bazarda uğur qazanmaq üçün ixrac fəaliyyətilə məşğul olan müxtəlif sahələrin əlaqələndirilməsi və innovativ tədqiqat müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqələrin təşkili;
- Xarici iqtisadi məsələlər üzrə informasiya dəstəyi təmin etmək.

Azərbaycan Respublikasının ixracının əmtəə strukturunda əsas paya sahib olan mineral (təbii) resursların əhəmiyyətli dərəcədə hiss edilən fərqlərini minimuma endirmək və

şaxələndirilmiş iqtisadiyyat məqsədinə nail olmaq üçün ixracyönümlü emal müəssisələri dəstəklənməlidir. Bu baxımdan ölkə rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilmiş yol xəritələri qısa müddət ərzində ixracın müsbət tendensiyalarla müşahidə olunan xüsusiyyətlərinin reallaşdırılmasına imkan yaradacaq. Xüsusilə ixrac fəaliyyətini həyata keçirən istehsal müəssisələri üçün gömrük və digər güzəştlərin tətbiqi, dövlətin aidiyyəti orqanları tərəfindən ixracın dəstəklənməsi xammal ixracından asılılığı azaltmağa və davamlı inkişafa malik dayanıqlı iqtisadiyyatın təmin edilməsinə istiqamətlənmişdir.

Stimullaşdırma və islahat siyasəti ixracyönümlü istehsal fəaliyyətinin əsas xüsusiyyəti kimi istehsala xidmət edən təsərrüfat sahələrinə məxsus müəssisə və şirkətlərin rəqabətə davamlılığını yüksəldir və onlara müxtəlif üstünlüklər qazandırır. İxrac məhsullarının miqdarı əhəmiyyətli dərəcədə artaraq təklifin mxtəlifliyinə xidmət edir. Həmçinin ixracyönümlü istehsal müəssisələrində əmək haqqının yüksək olmaqla və investisiya və müxtəlif tipli maliyyə qoyuluşlarının cəlb edilməsi ilə bağlı səmərəliliyin artması müşahidə edilir. İstehsal və idarəetmə prosesində innovativ metodlardan geniş istifadə edilməsi ixrac potensialını reallığa çevirməyə imkan verir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda dinamik inkişaf edən ixraca yönəldilmiş istehsal sferaları olmadan iqtisadiyyatın mütərəqqi inkişafına nail olmaq mümkün deyildir. İstehsal sahələrinə aid iqtisadi subyektlərin xarici iqtisadi fəaliyyətinin həcmnin artması bu sahədə məşğulluğun səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır. Kiçik biznesin innovativ istehsalat strukturunun yaradılması xarici bazarlarda milli şirkətlərimizin rəqabət qabiliyyətini artıracaq və ölkəmizin ixracını şaxələndirməklə bağlı əsas məsələni həll edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyev Q.A. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, Turxan, 2016, 536 s.
2. İsayev A.S. İstehsalın təşkili əsasları. Dərslik. Bakı, Azərənəşr, 2009, 151 s.
3. Məhərrəmov A.M., Aslanov İ.H. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi. Dərslik. Bakı, Zərdabi LTD, 2008, 399 s.
4. <http://www.stat.gov.az/source/trade/> - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi
5. <http://www.president.az/articles/6439> - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet sahifəsi
6. <http://azpromo.az/export> - Azərbaycanda ixracın və investisiyaların təşviqi fondunun rəsmi internet sahifəsi
7. <http://www.president.az/articles/17535> - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet sahifəsi
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi

**KEY FEATURES OF EXPORT-ORIENTED
ECONOMIC ACTIVITY IN AZERBAIJAN**

T.M.Rahimova

SUMMARY

This article deals with the features of modern economic development in Azerbaijan. It is scientifically justified that export operations are the main direction of economic activity. State policy on export promotion is also discussed. The impact of intensive development of non-oil sector on different fields of economy is studied and recommendations are given for the development of corresponding fields.

**КЛЮЧЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭКСПОРТНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Т.М.Рахимова

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности современного экономического развития Азербайджана. С научной точки зрения обосновано, что экспортные операции являются основным направлением экономической деятельности. Также обсуждается государственная политика по продвижению экспорта. Изучается влияние интенсивного развития ненефтяного сектора на различные сферы экономики и даются рекомендации по развитию соответствующих областей.

DÜNYANIN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ ONUN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ YOLLARI

Z.Q.Quliyev

Bakı Biznes Universiteti
Bakı, H.Zərdabi prospekti 88a
e-mail: zakirquliyev@inbox.ru

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsisliyi, urbanizasiya, qlobal iqlim dəyişikliyi, subsidiya, ekoloji təmiz ərzaq məhsulları

Keywords: food security, urbanization, global climate change, subsidies, environmentally friendly food products

Ключевые слова: безопасность продуктов питания, урбанизация, глобальное изменение климата, субсидии, экологически чистые продукты питания

“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı ilə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin dərin təhlili əsasında Strateji Yol Xəritəsinin hazırlanması üzrə müvafiq tapşırıqlar verilmişdir. Buna uyğun olaraq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sənayesi sahələrində mövcud vəziyyət müvafiq dövlət orqanlarının, tədqiqat mərkəzlərinin və müstəqil ekspertlərin iştirakı ilə sistemli və əhatəli şəkildə təhlil olunmaqla, silsilə müzakirələr keçirilmiş və müvafiq qiymətləndirmələr aparılmış, bunun əsasında “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” (bundan sonra - Strateji Yol Xəritəsi) hazırlanmışdır.

Strateji Yol Xəritəsinin 2016-2020-ci illər ərzində həyata keçirilməsi ilə ölkədə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanmaqla, rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunun formalaşdırılmasına nail olmaq baxımından əlverişli mühitin yaradılması üçün 9 strateji hədəfin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu strateji hədəflər ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının dəyər zəncirinin həlqələri üzrə artırılması, kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə istehsal vasitələri bazarının inkişafı və müvafiq resurslara, o cümlədən maliyyəyə çıxışın asanlaşdırılması, kənd təsərrüfatı sahəsində elmi təminatın və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və məsləhət-informasiya xidmətləri sisteminin inkişaf etdirilməsi, bazar infrastrukturunun inkişafı və istehsalçıların bazara çıxışının asanlaşdırılması, təbii resurslardan dayanıqlı istifadə mexanizmlərinin formalaşdırılması, aqrar sahə üzrə biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi və kənd yerlərində rifahın yüksəldilməsi məsələlərini əhatə edir (8, s.12).

Müasir dövrdə ərzaq təhlükəsizliyi qlobal səciyyə daşımaqla, müxtəlif sosial, iqtisadi, siyasi, texnoloji, bioloji, tarixi, etnik və həmçinin mənəvi kökə malik olan amillərin təsiri altında formalaşır. Bu baxımdan, onun tam və hərtərəfli öyrənilməsi bir neçə elm sahəsinin öhdəsinə düşür. Təhlillər göstərir ki, nəzəri-iqtisadi baxımdan ərzaq təhlükəsizliyi qida məhsullarının istehsalı, daşınması, emalı, bölgüsü və istehlakını özündə

əks etdirən münasibətlər sistemini əhatə edir. Bu problemin nəzəri həllində ərzağın həcmi ilə əhalinin sayı arasında nisbət, hər nəfər hesabı ilə qida məhsulları istehlakının orta norması, tərkibi, yeyinti məhsulu kimi qiymətləndirilməsi, yoxsulluq həddi, ərzaqla təmin olunma səviyyəsi və digər məsələlər müəyyən edilir. Bu əsas kriteriyalardan əlavə olaraq, ərzaq təhlükəsisliyi anlayışını ərzaq məhsullarının kalorilik səviyyəsi, keyfiyyəti, görünüşü və digər amillər də daxildir. Ərzaq probleminin bu cür sosial- iqtisadi təbiətə malik olması onu göstərir ki, qeyd olunan məsələ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalına nisbətən daha geniş mənə daşıyır. Ümumiyyətlə, ərzaq probleminin qlobal səviyyədə həlli müxtəlif ölkələrin qarşılaşdıqları bir çox sosial-iqtisadi problemlər ilə bağlıdır. Buraya sənayeləşmə və irbanizasiya proseslərinin güclənməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı istiqamətlərinin təyinat və ölçülərinin dəyişməsi, ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının həcmnin azalması və digər tələyüklü, həmçinin ciddi narahatlıq doğuran məsələləri aid etmək olar. Eyni zamanda, qlobal ərzaq probleminin yaranmasında təbii ehtiyatların mövcudluğu, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, yığımın artım sürəti, kənd təsərrüfatının texnika ilə silahlanma səviyyəsi, qabaqcıl istehsal üsullarından istifadə edilməsi, kənd əhalisinin məşğulluq və təhsil səviyyəsi, aqrar ərzaq kompleksində dövlətin tənzimləyici rolu, demokratik idarəçilik formalarının mövcudluğu kimi bu və digər amillər həlledici rola malikdir.

Qloballaşan dünyanın müasir vəziyyətinə narahatlıq gətirən çoxsaylı mənfi amillər mövcuddur. Məsələn, qlobal iqlim dəyişikliyi, ərzaq ehtiyatlarının azalması, müxtəlif növ təhlükəli yoluxucu xəstəliklərin meydana gəlməsi; ekoloji mühütün pisləşməsi ilə bağlı ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin pisləşməsi, onların qiymətinin kəskin artması və digərlərini göstərmək mümkündür. Belə bir vəziyyətdə hər bir ölkə bu məsələyə diqqətlə yanaşmalı və öz əhalisinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təminatı məsələlərini həll etməlidir. Statistik təhlillər göstərir ki, bu gün dünya üzrə bütün ərzağın təxminən 1/3 hissəsi, yer küəsi əhalisinin 75%-ni əhatə edən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehsal edilir. Həmin ölkələrin dünya ərzaq ixracında payı 32%-ə, idxalında payı isə 26%-ə bərabərdir. İqtisadçılar bu ölkələrdə ərzaq istehlakının aşağı səviyyədə olmasını, onlarda mövcud iqtisadi inkişaf və adambaşına gəlir səviyyəsinin yetərli olmaması ilə əlaqələndirilir. Lakin, iqtisadi artım səviyyəsi yüksəldikcə, həmin ölkələrin beynəlxalq ərzaq bazarındakı rolu daha da artırmağa başlamışdır. Bununla yanaşı, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən həyata keçirilən milli ərzaq siyasətinin əsas prioritetlərindən birini daha çox xarici iqtisadi maraqların təmin olunması təşkil edir (1, s.87; 88).

Qlobal səviyyədə ərzaq məhsullarının axın istiqamətlərini, onların məzmunu və dinamikasını xarakterizə edərkən, beynəlxalq ərzaq şirkətlərinin həlledici rolunu da nəzərə almaq lazımdır. Çünki, emal olunmuş ərzağın əsas hissəsi, dünya bazarına çıxarılan kənd təsərrüfatı məhsullarının böyük hissəsi beynəlxalq ərzaq şirkətləri çərçivəsində və ya onların birbaşa texnoloji, maliyyə, təşkilatı və digər təsirlər altında istehsal olunur. Bu qurumlar müxtəlif ölkələrdə ərzaq sistemlərinin səmərəli və məqsədyönlü artımının əsas daşıyıcıları və stimullaşdırıcısı olmaqla yanaşı, həm də virtual beynəlxalq bazar məkanının formalaşmasına da böyük təsir göstərir.

Müşahidələr göstərir ki, qloballaşma şəraitində ərzaq problemi təkcə kənd təsərrüfatı çərçivəsində həll olunan məsələ deyildir. Aqrar sahənin ərzaq təminatında payı, ölkənin texnoloji baxımdan hansı inkişaf səviyyəsində olmağından çox asılıdır. Ərzaq bazarının vəziyyəti isə öz növbəsində aqrar bölmənin fəaliyyət ahəngdarlığına mühüm tə-

sir imkanlarına malikdir. Ərzaq bazarının fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər, xüsusən də qiymətlər, istehsal səbətinin dəyəri, fermerlərin gəlirləri kimi göstəricilər aqrar-ərzaq kompleksinin müəyyən zaman kəsiyində hansı prioritetlər əsasında həyata keçirilməsindən asılı olaraq formalaşır.

İqtisadi ədəbiyyatda bəzən ərzaq təminatı baxımından aqrar sahənin inkişafı imkanlarından danışarkən, bir çox hallarda istehlakçının rolu ikinci plana keçir. Zənnimcə aqrar sahə və ərzaq bazarı nəticə etibarı ilə istehlakçı üçün işlədiyinə görə belə yanaşma arzu olunmazdır. Əlbəttə, müxtəlif iqtisadi-texnoloji sistemlərdə istehlakçıların prioritet kimi qəbul edilməsi həmin sistemlər üçün xoşagəlməz nəticələrə də səbəb ola bilər. Ərzaq bazarı və aqrar bölmə üçün bu səciyyəvidir. İstehlakçının üstünlüyü ərzaq bazarında aparıcı olsa da, yeganə amil deyildir. Məsələ orasındadır ki, müasiri olduğumuz ən sivil səviyyədə belə istehlakçı düşüncəsinin yedəyində getmək. Onu qeyri-şərtsiz səmərəli hesab etmək zənnimizcə heç də məqsədəuyğun deyildir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar- ərzaq münasibətlərinin tənzimlənməsi kifayət qədər çoxaspektli xarakter daşıyır. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi aspektindən yanaşdıqda, bu münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi ilk növbədə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına dövlət dəstəyinin reallaşdırılması ilə xarakterizə edilir. Bu proses inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində özünü daha uğurla reallaşdırmaqdadır. Məsələn, Almaniya, Kanada və Fransada dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına çəkilən xərclər təxminən 42-52% nisbətində dəyişir. Skandinaviya ölkələrində isə bu göstərici 60-80%-ə qədər tərəddüd edir. Postsovet respublikalarında bütövlükdə götürüldə, kənd təsərrüfatının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi ilə bağlı sərf edilən məsrəflər bütövlükdə dövlət büdcəsinin təxminən 1.4%-ə qədərini təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa birliyinə daxil olan ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi aspektindən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına göstərilən dövlət yardımları həm də dövlət tərəfindən məhsulların tədarükü sistemi ilə də kifayət qədər tamamlanır. Bundan əlavə, Qərbi Avropa ölkələrində də ərzaq məhsullarının idxal və ixrac ilə bağlı proseslərin tənzimlənməsi həyata keçirilir. Eləcə də, əsas növ ərzaq məhsullarının istehsalı ilə bağlı kvotalar müəyyənləşdirilir və təminatlı qiymətlər tətbiq edilir. Eyni zamanda, ərzaq məhsullarının qiymətlərinin sabitləşdirilməsi, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və reallaşdırılması sisteminin yenidən qurulması ilə bağlı tədbirlər subsidiyalaşdırılır. Təhlillər göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə infrastruktur sisteminə yardım göstərilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər dövlət yardımının mühüm tərkib hissəsi kimi xarakterizə edilir. Bundan əlavə, aqrar münasibətlərin dövlət tənzimlənməsinin sosial aspektləri də kifayət qədər geniş şəkildə təzahür edir. Belə ki, kənd yerlərinin inkişaf etdirilməsi, ətraf mühütün qorunması, eləcə də əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin artırılması və regionların sosial iqtisadi inkişafı dövlətin sərəncamında olan məsələlərdən biri hesab edilir.

Fikrimizcə Azərbaycan Respublikası aqrar sahəyə dair hüquqi-normativ bazasını modernləşdirməklə, milli istehsal səviyyəsini həm keyfiyyətcə, həm də kəmiyyətcə yüksəldərək dünya bazarında həmin boşluğu doldurmaq imkanı qazana bilər. Müasir dünya artıq ekoloji təmiz ərzaq, kənd təsərrüfatı məhsullarının vacibliyini yəqin etmişdir və belə məhsulların istehlakına üstünlüyü davamlı olaraq artırmaqdadır. Bu baxımdan, ölkəmizdə də milli istehsal beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunlaşdırılaraq qlobal bazarın bu segmentində geniş yer ala bilər. Hüquqi-normativ bazanın modernləşdirilməsi həm də mövcud xammal potensialından daha səmərəli istifadəni şərtləndirir ki, bu da öz

növbəsində aqrar sahənin ümumi inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Qanunvericilik bazasının inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsinə uyğunlaşdırılması kimi məsələlər ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyi məsələsinin etibarlı həlli üçün də olduqca önəmlidir (7, s.79; 80).

Yuxarıda vurğulandığı kimi, ərzaq təhlükəsizliyinin əsas məqsədi –ölkə əhalisinin kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaqla davamlı olaraq etibarlı təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün daxili istehlak bazarında həyat və sağlamlıq üçün təhlükəsiz ərzaq məhsullarının yetərinə fiziki mövcudluğu təmin edilməlidir. Əhali isə həmin ərzağı əldə etmək imkanına malik olmalıdır. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün qısa və orta müddətli keçici tədbirlərin səmərəli tətbiqi də çox zəruridir. Bu isə fikrimizcə özəl sektorun və sahibkarlığın inkişafı ilə təmin olunmalı və aşağıdakı istiqamətləri əhatə etməlidir.

- ərzaq məhsulları istehsalçılarının, anoloji məhsulların idxalından müdafiəsi;
- müəssisələr arasında qarşılıqlı borcların restrukturizasiyası;
- istehlakçıların müdafiəsinin gücləndirilməsi;
- ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində müvafiq məlumat sisteminin yaradılması yolu ilə

fövqəladə vəziyyətə hazırlıqla bağlı əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. (4, s.71).

Hazırda qloballaşan dünyanın ərzaq bazarında ekoloji təmiz, keyfiyyətli kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına ciddi ehtiyac duyulur. Ümumiyyətlə, Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı dedikdə, təkcə təbii yolla alınmış, təmiz məhsulların istehsalı başa düşülməməlidir. Bu zaman ətraf mühütün, torpağın münbitliyinin təbii yolla qorunması, təbiətdəki xeyirli mikroorqanizmlərin, flora və faunanın mühafizəsi kimi məsələlərin də diqqətdə olması çox vacibdir. Kimyəvi-sintetik maddələr tətbiq etmədən bitkiçilik məhsulları istehsal etmək, yaxud safqanlı heyvanlar yetişdirməklə yanaşı, həm də insanların təbiətə ögey münasibətinin dəyişməsi də mühümdür. Bununla yanaşı, məhsulların təhlükəsizliyinin təminatda bütün mərhələlər istehsal, saxlanma, nəql olunma, emal, realizə və idxal əməliyyatları üzrə də texniki reqlamentin tələblərinə uyğun tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Ekoloji təmiz məhsullar-tərkibində zərərli maddələrin miqdarı adi məhsullara nisbətən dəfələrlə az olan, normativlərə uyğun məhsullar hesab olunur. Ekoloji təmiz məhsullar mineral gübrələr, pestisidlər və digər texnoloji təsirlərin olmadığı təmiz sahələrdən alınır. Təbii xammaldan minimal kənar qatqıların təsiri ilə alınan məhsulları da ekoloji təmiz hesab etmək olar. Eko, bio, orqanik terminlər eyni prosesi ifadə edən müxtəlif anlayışlardır. Məsələn, Avropada qəbul edilmiş ekoloji (bioloji və ya üzvi) kənd təsərrüfatı dedikdə, istehsal standartları əsasında yetişdirilmiş, yığılmış, emal edilmiş və qablaşdırılmış məhsullar nəzərdə tutulur. İngilislər bunu *organic*, almanlar və fransızlar *bio*, hollandlar isə *eco* adlandırırlar. Orqanik məhsullar dedikdə Avropa komissiyasının bu tip məhsullara olan tələbləri əsasında sertifikatlaşdırılmış, təbii saxlama müddətinə malik. Geni modifikasiya, boy hormonlarının, müxtəlif konservantlarının, antioksidantların, aromatizatorların, stabilizatorların, rənglərin, tamvericilərin və süni mənşəyə malik digər qatqıların tamamilə olmadığı təbii, ekoloji təmiz qida məhsulları başa düşülür. Malların ekoloji təmiz olması onların etiketlərinə vurulan nişanlar ilə qeyd edilir. Müşahidələr göstərir ki, bu gün dünyada ekoloji təmiz qida məhsulları istehsalı imkanları baxımından bir sıra ölkələr daha böyük potensiala malikdir. Ekoloji təmiz qida məhsulları istehsal edən təsərrüfatların sayı Avropa, Asiya, Afrika və Latın Amerikasını ölkələrində böyük sürətlə artır. Məsələn, dünya üzrə ekoloji təmiz qida məhsulları istehlakının 70 faizi isə Şi-

mali Amerika və Avropa ölkələrinin payına düşür (3, s.56) .

Qeyd etmək lazımdır ki, sağlamlığın təmin olunması üçün insanların istifadə etdiyi ərzaq məhsulları standartlara cavab verməli və həyat üçün təhlükəsiz olmalıdır. Məsələn, “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa görə hər bir istehlakçı istifadə etdiyi məhsulların keyfiyyət tərkibi haqqında məlumat almaq hüququna malikdir. Lakintəssüflər olsun ki, ərzaq bazarında məhsulların keyfiyyət xüsusiyyətləri haqqında onlar tam lazımı məlumat verilmir. Ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı və əhalinin onlarla təmin edilməsi baxımından ölkəmizin mövcud imkanları və potensial ehtiyatları böyükdür. Onlardan daha səmərəli və məqsədyönlü istifadə edilməsi isə dövrümüzün tələbidir. Son illərdə bu istiqamətdə normativ-hüquqi baza yaradılmış, müəyyən tədbirlər görülməyə başlanmışdır. Məsələn ölkə prezidentinin 13 iyun 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanun ölkəmizdə əhalinin, torpağın, suyun, bitkilərin və heyvanların sağlamlığını və təhlükəsizliyini təmin edən ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı, emalı və dövriyyəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Eyni zamanda, bu qanunda nəzərdə tutulmuş ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı, ərzaq məhsullarının istehsal qaydaları, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında istifadəsinə icazə verilən təbii və qeyri-təbii vasitələrin siyahəsi, bu subyektlərə verilən sənədin formasını və verilməsi qaydası nəzərdə tutulmuş ekoloji müşahidə və sertifikatlaşdırma qaydaları, akkreditasiya orqanlarının funksiyaları, beynəlxalq standartların tələbləri nəzərə alınmaqla bu tip məhsulların sertifikatlaşdırması qaydaları, sertifikatların nümunəvi formaları, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı, ərzaq məhsullarının dövriyyəsi. Markalanması, saxlanması və daşınması qaydalarının müəyyən edilərək lazımı tədbirlərin görülməsi isə ölkə hökumətinə tapşırılmışdır. Digər qanunvericilik aktlarına da onunla bağlı müəyyən dəyişikliklər edilmiş, yaranan problemlərin aradan qaldırılması yolları aydın şəkildə göstərilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində qeyd olunduğu kimi, “ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının tələblərinə cavab verməyən kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı, ərzaq məhsullarının milli əmtəə nişanının vurulmasına, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı, ərzaq məhsullarının dövriyyəsi ilə məşğul olan şəxslər tərəfindən həmin məhsulların ənənəvi üsullarla istehsal edilmiş məhsullarla qarışdırılmasına və spesifikliyinin qorunmamasına, etiketi üzərində istehsalında genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlər və onların törəmələrindən istifadə haqqında məlumatlar göstərilməyən ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının Azərbaycan Respublikasında satışa çıxarılmasına görə-fiziki şəxslər əlli manat, vəzifəli şəxslər üç yüz manat məbləğində, hüquqi şəxslər iki min manat miqdarında cərimə olunurlar”. Yaxud hələ 1997-ci ildə qəbul edilmiş “toxumçuluq haqqında” Qanunun “Toxumların idxal və ixracı” adlanan 27-ci maddəsində qeyd olunmuşdur ki, “...gen mühəndisliyi əsasında alınmış bitki toxumlarının (genetik dəyişdirilmiş və ya genetik modifikasiya edilmiş orqanizmlərin) Azərbaycan Respublikasının idxalına icazə verilmir”. Göründüyü kimi, qanunvericiliklə transgen bitkilərdən və məhsullardan istifadə qadağan olunur. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzv olmaq niyyətimizlə əlaqədar bu təşkilatın tələbi nəzərə alanaraq ölkəmizə idxal olunan ərzaq məhsullarının etiketi üzərində transgen və ya genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlərdən (GMO) istifadə olunub olunmaması barədə məlumatlar olması tələb olunur. Lakin bugünkü reallıq ondan ibarətdir ki, bu tələb tam yerinə yetirilmir. Belə ki, uzun müddət keçməsinə baxmayaraq genetik

modifikasiya olunmuş orqanizmləri aşkar etmək üçün müvafiq laboratoriyalar hələ də səmərəli fəaliyyət göstərmirlər. Bununla yanaşı, xarici ölkələrdə geni dəyişdirilmiş qarğıdalı, kartof və digər bitki sortlarının toxumları gətirilərək əkilir və transgen məhsullar idxal olunur. Fikrimizcə, insan insan sağlamlığını, torpağın münbitliyinin yaxşılaşdırılmasını, ətraf mühütün mühafizəsini, bioloji müxtəlifliyinin qorunmasını təmin edən və istehsalına tələbatın getdikcə artdığı ekoloji kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi bu günümüzün və gələcəyimizin tələbidir. Bu məsələnin həllində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının üzərinə böyük məsuliyyət düşür və hesab edirik ki, onlar ətraf mühitə zərər vurmada kənd təsərrüfatı istehsalını artırmaq gücündədirlər, bu işdə onlara dövlət tərəfindən lazımı köməklik göstərilməlidir. Bu məsələ ilə bağlı biz aşağıdakı tədbirlərin də həyata keçirilməsini təklif edirik (2, s.112; 113):

- ekoloji təmiz məhsulların istehsal həcmi artırmaq üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfatlara, ölkə vətəndaşlarını, zərərsiz ərzaqla təmin etdiklərinə görə. Dövlət tərəfindən xüsusi güsəştlərin edilməsi (məsələn, bir sıra Avropa ölkələrində (Almaniya, Hollandiya və s.) olduğu kimi);

- ekoloji təmiz məhsulların emal şəraitinin yüksək səviyyəli sanitariya-gigiyena qaydalarına uyğun olması, gigiyena standartlarının norma və tələblərinin yerinə yetirilməsi;

- buraxılan məhsulun ekoloji standartlara uyğunluğuna nəzarət üçün, ərzaq ərzaq məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan kənd təsərrüfatı qurumlarına ekoloji sertifikatın təqdim edilməsi;

- kənd təsərrüfatında tətbiqinə icazə verilən vasitələr istisna olmaqla sintetik mineral gübrələrdən, pestisidlərdən, boy hormonlarından (stimulyatorlardan), yeyinti məhsulları istehsalı prosesində istifadə edilən sintetik qida əlavələrindən, anbarların və mal-qaranın saxlandığı binaların dezinfeksiyasında ekoloji təhlükə mənbəyi yaradan kimyəvi vasitələrdən imtina edilməsi;

- ekoloji təmiz məhsulun mənbəyi kimi sertifikatlaşdırılmış toxumlardan və əkin materiallarından ekoloji təmiz torpaqlarda istifadə olunması;

- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı prosesində genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlər və onların törəmələrindən istifadə edilməsinə sət qadağaların qoyulması;

- ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq məhsullarının sağlamlıq üçün zəruri olduğu barədə ictimaiyyət içərisində geniş təbliğat işlərinin aparılması və əhalinin bu sahədə savadsızlığının aradan qaldırılması;

- təhlükəsiz və ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının yaradılması istiqamətində sağlam məhsullar istehsalının yeni elmtutumlu texnologiyasının işlənilib hazırlanması və bu yöndə aşağıdakılara xüsusi diqqətin göstərilməsi. Belə ki:

- a) funksional profilaktiki, müalicəvi ərzaq məhsullarının texnologiyasının işlənilib hazırlanması;

- b) yüksək keyfiyyətli və ekoloji təhlükəsiz ərzaq xammalı istehsalının təmin olunması istiqamətində işlərin sürətləndirilməsi;

- c) keyfiyyətli ərzaq xammalı və qida məhsullarının müasir saxlanılma və nəql olunma texnologiyasının formalaşdırılması;

- ç) ekoloji təhlükəsiz ərzaq məhsullarının, qalıqsız emal texnologiyası və keyfiyyətinə nəzarət metodlarının işlənməsi;

- d) dövlət səviyyəsində ekoloji təmiz ərzaq məhsullarından ibarət geniş istehsal-

e) ekoloji təmiz ərzaq məhsulları üçün yeni və mütərəqqi qablaşdırma növlərinin hazırlanaraq tətbiq edilməsi;

ə) müasir avadanlıq və cihazlar əldə etməklə (hazırlamaqla), həm yerli, həm də ölkəmizə idxal olunan ərzaq məhsullarının keyfiyyəti və təhlükəsizliyinin monitorinqinin təmin edilməsi, bu istiqamətdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması və s. (7, s.91).

Cari yüzilliyin birinci yarısında dünya əhalisinin sayının çoxalaraq təqribən 9.0 milyard nəfərə şatacaq tədbirdə ərzaq məhsullarına, yemlərə və lifə global tələbat iki dəfə artacaq və kənd təsərrüfatı bitkiləri, yəqin ki, daha yüksək dərəcədə bioenerji və digər sənaye məqsədləri üçün istifadə ediləcək. Beləliklə, kənd təsərrüfatı məhsullarına yeni və ənənəvi tələbat onsuz da zəif olan kənd təsərrüfatı ehtiyatlarına getdikcə artan təsirini göstərir. Bununla bərabər, kənd təsərrüfatı sahəsi torpaq və su uğrunda sürətlə böyüyən şəhərlərlə rəqabət aparması ilə yanaşı, iqlim dəyişikliyinə adaptasiyası və onun nəticələrinin yumşalmasına təsiri, təbii ərazilərin qorunması, təhlükə altında olan növlərin mühafizəsi kimi istiqamətlərdə fəaliyyət göstərməli olacaq. Qeyd olunanlara əlavə olaraq, ETT-nin təsiri nəticəsində dünyanın bir çox regionlarında kənd yerlərində yaşayan əhalinin sayı tədricən azalacaq və buna görə də kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların sayında da ciddi dəyişiklik olacaqdır. Bu da öz növbəsində insanların az torpaq və işçi qüvvəsindən istifadə etməklə daha çox kənd təsərrüfatı məhsullarının əldə olunması üçün yeni texnologiyalara olan tələbatı yüksəldəcək.

Belə olan təqdirdə dövlət investisiyalarının prioritet sahələrini aşağıdakılar təşkil edəcəkdir:

- kənd təsərrüfatına aid elmi tədqiqatlar və yeniliklər;
- irimiqyaslı infrastrukturun yaradılmasına, məsələn, yollar, limanlar və elektrik stansiyalarının tikintisinə, kənd təsərrüfatı institutlarına və elmin yayılması üzrə xidmətlərə qoyuluşlar;
- təhsil (əsasən qadınların təhsil alması), sanitariya, təmiz su ilə təmin edilmə, səhiyyə və s. (7, s.101).

Lakin 2000-ci ildə elmi tədqiqatlara və yeniliklərə dövlət investisiyalarının dünya həcmi cəmi 23 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir və qeyri-bərabər paylaşılmışdır. Kənd təsərrüfatına yönəldilmiş rəsmi yardım (İRY) 1980-cı ildən 2005-ci ilədək real olaraq 58 faiz azalmışdır, həmin dövrdə 17 faiz İRY payı 3.8 faizədək düşmüşdür. Hal-hazırda o, təxminən 5 faiz təşkil edir.

Kənd təsərrüfatına yönəldilmiş 29 milyard ABŞ dollarını Hindistan və Çin kimi ən çox əhalisi olan iki ölkəyə istiqamətləndirilməsi ehtimal olunur. Regionlara gəldikdə, Saharadan Cənubda olan Afrikaya təxminən 11 milyard, Latın Amerikasına və Karib hövzəsinə 20 milyard, Yaxın Şərq və Şimali Afrikaya 10 milyard, Cənubu Asiyaya 20 milyard və Şərqi Asiyaya 24 milyard ABŞ dolları investisiya cəlb etmək lazımdır.

Proqramların tərtib edilməsində əhalinin bir nəfərinə düşən yeni investisiyaların həcmünün regional fərqlərinə təsiri də nəzərə alınmalıdır. Əhalinin sayının müxtəlif artım templərini nəzərə alaraq, məsələn, Latın Amerikasında, kənd təsərrüfatında işçi qüvvəsi praktiki olaraq iki dəfə azalsa da, Saharadan cənubda olan Afrika ölkələrində bu göstəricilərin iki dəfə artması gözlənilir. Bu göstərir ki, 2050-ci ilə Latın Amerika kəndlisinin əsas kapitalının həcmi onun Saharadan cənubda Afrikadakı həmkarlarından 28 dəfə artıq gözlənilir.

İnkişaf edən ölkələrdə kənd təsərrüfatına birbaşa xarici investisiyalar investisiya boşluqlarını doldura biləcək (5, s.29).

Lakin yoxsul və ərzaqla təmin olunmamış ölkələrin torpaqlarının zəbt etmək məqsədilə belə investisiyalar üzrə artıq siyasi və iqtisadi getişlərin edilməsi ehtimal olunur. Ona görə də sövdələşmələr elə həyata keçirilməlidir ki, investisiyaları qəbul edən ölkələrin əhalisinin bundan faydalanmasına maksimuma çatdırmaqla, onların ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsini yüksəltməklə yoxsulluğunsəviyyəsi aşağı salınsın.

Kənd təsərrüfatının və ərzaq təhlükəsizliyinin gələcəyi iqlim dəyişikliyi ilə sıx bağlıdır. Gələcəkdə iqlim dəyişikliyi ərzaq təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərəcək.

Xroniki aclığın səviyyəsi yüksək olan yoxsul ölkələr iqlim dəyişikliyi proseslərinə daha meyillidir. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti Afrikanın ərzaq idxalından xeyli asılı ola bilər.

ƏKTT-nin məlumatına görə, iqlim dəyişkənliyinin ərzaq istehsalına təsirinin az olması illərdə, xüsusən 2050-ci ilədək ərzaq məhsullarının paylaşdırılması ərzaq təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərəcək: qlobal istiləşmə nəticəsində inkişaf edən ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalının 9 faizdən 21 faizə enməsi müşahidə ediləcək.

Hazırda iqlim dəyişikliyi proqnozlarına görə 2050-ci ilə 9.1 milyard dünya əhalisini doyurmaq məsələsinin həlli dünya kənd təsərrüfatının üzvləşdiyi ən ciddi problemlər sırasına daxildir.

Bununla yanaşı, ərzaq təhlükəsizliyinə müsbət təsir göstərə biləcək iqlim dəyişikliyinə neqativ nəticələrindən müdafiə vasitələri mövcuddur. Məsələn, aqromezəmeliorasiyanın köməyi ilə torpaqdan karbon qazının çıxarılmasının, həmçinin torpağın becərilməsinin və deqradasiya olunmuş torpaqların bərpa edilməsinin neqativ nəticələrlə mübarizədə böyük potensialı var.

Tədqiqatçılar belə hesab edir ki, iqlim dəyişikliyi temperaturun yüksəldilməsi, karbon qazının çoxalması, alaq otunun artması, parazit və xəstəliklərin yayılması nəticəsində onların kənd və meşə təsərrüfatına təsiri artır. Qısamüddətli perspektivdə quraqlıq, anomal istilik, daşqınlar və güclü qasırğalar kimi təbii fəlakətlərin çoxalması gözlənilir.

Adaptasiya prosesində və iqlim dəyişikliyinə neqativ nəticələrinin aradan qaldırılmasında kənd təsərrüfatının nəzərə çarpacaq rolu etiraf edilməlidir.

İqlim dəyişikliyi ərzaq təhlükəsizliyinin hər dörd tərkib hissəsinə (mövcudluq, mümkünlük, utilizasiya və sabitlik) təsir göstərir.

Mövcudluğun nəzəri cəhətindən, havada karbon qazının yüksək tərkibi bəzi bitkilərin məhsuldarlığına müsbət təsir göstərsə də, qida maddələrinin tərkibi artmayada bilər.

İqlim dəyişikliyi dünyada kənd təsərrüfatı istehsalının qeyri-sabitliyini gücləndirəcək və təbii fəlakətlərin tezliyini artıracaq.

Proqnozlara görə 2050-ci ilədək temperaturun yüksəldilməsi ərzaq məhsullarının qiymətlərinə təsir göstərərək artacaq. 2050-ci ildən sonra temperaturun gələcəkdə ola biləcək yüksəlməsi ilə inkişaf edən ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalının aşağı düşməsi və qiymətlərin yüksək sıçrayışı gözlənilir.

Ehtimal edilə bilər ki, iqlim dəyişikliyi qida məhsullarının təhlükəsizliyinə təsir göstərir, çünki o, yoluxucu xəstəlik daşıyıcılarının, təzyiqin yüksəlməsinin, qida və su mənşəli xəstəliklərin yayılmasına şərait yaradacaq. Nəticədə kənd təsərrüfatı

ran əmək məhsuldarlığının xeyli aşağı düşməsi gözlənilir.

Ehtimal edilir ki, bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı neqativ təsirlərə çox meyilli olacaq, xüsusilə də bu hal əhalinin aşağı gəlirli, aclıq və yoxsulluğun yüksək səviyyəsində olan təbəqəsinin yaşadığı quraqlıq, daşqın və iqlim küləklərindən əziyyət çəkən ölkələrinə şamil edilə bilər.

Bütün bu faktorlar Afrikada ərzaq məhsullarının idxalında yüksək asılılığa gətirib çıxara bilər. Proqnozlara görə, iqlim dəyişikliyi Afrikada XXI əsrin sonlarına doğru kənd təsərrüfatı məhsullarının potensial istehsalını 15-30 faiz aşağı sala bilər.

Tədqiqatçılar belə hesab edir ki, iqlim dəyişikliyi səbəbindən kənd təsərrüfatına güclü neqativ təsir daha çox Afrikada Saharadan cənubda gözlənilir.

İqlim dəyişikliyinə adaptasiya prosesi güclü maliyyə qoyuluşu da tələb edəcəkdir, lakin bu ərzaq təhlükəsizliyinin qorunması, yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsi və ekosistemin qorunması üçün zəruridir. Ərzaq təhlükəsizliyinin məqsədlərinə və eyni dərəcədə də enerji məqsədlərinə nail olunması üçün müasir kənd təsərrüfatı metodikalarına, institutlarına və texnologiyalara investisiyaların yatırılmasına ehtiyac var.

Son zamanlaradək iqlim dəyişikliyi üzrə müzakirələrdə kənd təsərrüfatı, meşələrin deqradasiyası və qirilməsinin qarşısının alınması üzrə fəaliyyətlərə aid olan bəzi hallar istisna olmaqla, bu məsələ ikinci dərəcəli məsələ kimi qalırdı. ƏKTT torpaqdan karbon iki-oksidin çıxarılması kimi bəzi kənd təsərrüfatı layihələrinin maliyyələşdirilməsinin mövcud mexanizmlərindən çıxarılmasının adını çəkir.

ƏKTT-nin yeni sənədinə uyğun olaraq, dünyanın artan əhalisini ərzaqla təmin etmək üçün zəruri olan kənd təsərrüfatı istehsalının lazımı səviyyəyədək artırılması tədqiqatlara və ixtiralara dövlət vəsaiti qoyuluşlarının yüksəldilməsini, yeni texnologiyaların tətbiq edilməsini, o cümlədən fermer təsərrüfatlarının metodologiyasının aparılmasına və yeni kənd təsərrüfatı bitkiləri növlərinin alınmasını tələb edəcək.

Proqnozlar göstərir ki, ən böyük həcmdə məhsullar əkin sahələrinin artırılması hesabına deyil, məhsuldarlığın yüksəldilməsi və istifadə edilən əkin sahələrinin intensiv becərilməsi yolu ilə əldə ediləcək. Dünyada zəruri olan istehsalın artırılmasının 90 faizi məhsuldarlığın yüksəlməsi və intensiv becərilməsi hesabına, yalnız 10 faizi isə əkin sahələrinin genişləndirilməsi hesabına gözlənilir. İnkişaf edən ölkələr üçün ƏKTT bunu 80/20 nisbətində qiymətləndirir. Lakin aztorpaqlı ölkələrdə praktiki olaraq bütün artım məhsuldarlığın artırılması hesabına əldə edilməlidir.

Məhsuldarlığın artırılması problemi iqlim dəyişikliyinə təsiri ilə özünü daha çox büruzə verir.

Temperaturun normadan artıq aşağı düşməsi ərzaq məhsullarının dünya istehsalı potensialına ciddi təsir göstərir və qarğıdalı kimi əsas bitkilərin məhsuldarlığının kəskin azalmasına gətirib çıxarır. Temperaturun aşağı düşməsi daha çox cənub enliklərdə-Afrikada, Asiyada və Latın Amerikasında nəzərə çarpır və lazımı tədbirlər görülməzsə, məhsuldarlıq 20-40 faiz aşağı düşə bilər.

Yeni texnologiyalar və onların tətbiq edilmə metodlarının təkmilləşdirilməsi iqlim dəyişikliyi və su ehtiyatlarının həcmində aşağı düşməsi ilə mübarizədə əhmiyyət kəsb edəcək. Məhsul yığımından sonra məhsul itkisinə yol verilməməsi hesabına kənd təsərrüfatı istehsalının artırılması innovasiyalar tələb edən daha bir problemlə sahədir (6, s.64).

İstehsalın artırılması üçün yeni fermer metodlarının və texnologiyalarının tətbiq edilməsi üçün bir sıra sahələr mövcuddur.

Fermerlər tərəfindən kənd təsərrüfatı istehsal vasitələrinin istifadəsinin effektivliyinin yaxşılaşdırılmasına təbii ehtiyatların azalması, təbii yanacaq, azot və fosfor kimi ehtiyatlara qiymətlərin artması zamanı zərurət yaranacaq. Kənd təsərrüfatının müdafiəsi baxımından böyük ümidlərin bağlandığı metodlardan biri də torpağın sıfır dərəcədə işlənməsidir (torpaq qatının çevrilməməsi). Bu metoddan istifadə edən fermerlər yanacaq sərfini təxminən 2/3 qədər aşağı salır, eyni zamanda torpağı karbon 4-oksiddən təmiz saxlayırlar.

Bununla yanaşı, gübrələrdən istifadəni kənd təsərrüfatında azotun istifadə miqyaslarının artırılması və bioloji-bağlı azotun təchiz olunma miqyasının artırılması yolu ilə daha effektiv istifadə yolu ilə əldə etmək olar. Su daha bir resursdur, üst axınların yığılı və torpaqda rütubətin saxlanması metodikası vasitəsilə ondan daha effektiv şəkildə istifadə edilməlidir.

Bitkilərin düzgün becərilməsi metodikası yüksək məhsuldarlıqlı yeni bitki sortlarının becərilməsinə gətirib çıxara bilər ki, bu da itkilərin azalmasına və kənd təsərrüfatını iqlim dəyişikliyinə nəticələrinə, su resurslarının çatışmazlığına daha dayanıqlı etməyə yardım edir. Lakin ƏKTT sənədində ətraf mühitə və insan sağlamlığına mümkün təsir edə biləcək neqativ təsirdən qorumaq məqsədilə yeni texnologiyaların diqqətli təhlilinin vacibliyi qeyd edilmişdir.

Kənd təsərrüfatına aid elmi-tədqiqat işlərinə investisiyaların artırılması, Bu faktı nəzərə alsaq ki, elmi-tədqiqat işlərinə investisiya qoyuluşu kənd təsərrüfatına dəstəyin ən effektiv üsuludur, elmi-tədqiqat işlərinə böyük məbləğdə dövlət və fərdi kapital qoyuluşları vacibdir, çünki kənd təsərrüfatında müasir texnologiyalardan və metodlardan istifadə yüksək gəlir əldə etməyə imkan yaradır. Eyni zamanda iqlim dəyişikliyi və su ehtiyatlarının sürətlə azalması kənd təsərrüfatında tədqiqatlara və yeniliklərə daha böyük həcmdə investisiyaların qoyuluşunu tələb edir.

Bu gün bir çox fermerlər istehsal gücündən daha az ərzaq istehsal edir, çünki onlar təkmilləşdirilmiş toxumların üstünlüyündən və hazırda bitkilərin becərilməsi metodikasından istifadə etmirlər. Bu hal maliyyə çatışmazlığı, məlumatların məhdudluğu, məlumatların yayılması üzrə xidmətlərin yetərinə inkişaf etməməsi, lazım olan texniki sərəfənin əldə edilməsi üçün imkanların yetərinə olmaması səbəblərindən irəli gəlir (5, s.360).

Ədəbiyyat

1. Abbasov İ.D. Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri. Bakı, 2011, səh.87-88
2. Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı, "Adiloglu" nəşriyyatı, 2001, səh.112-113
3. Məmmədov N.M. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi. Bakı, 2005, səh.56
4. Əliyev R.M. Aqrar bazar və ərzaq təhlükəsizliyi məsələləri. Bakı, 2005, səh.71
5. İbrahimov İ.H. Kənd təsərrüfatının inkişafı və sahibkarlığın formalaşması problemləri. Bakı, 2005, səh.360-29
6. Ущачев Н.Г. Стратегия продовольственной безопасности России. Пищевая промышленность, 2002, 2-3 (64)
7. <http://www.amea-iqtisadiyyat.org/> (səh, 79-80-91-101)
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı

mı ilə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin dərin təhlili əsasında Strateji Yol Xəritəsinin hazırlanması. Səh.12.

Z.Q.Quliyev

WORLD FOOD SECURITY AND THE WAYS TO STRENGTHEN IT

Z.G.Guliyev

SUMMARY

This paper states that the main purpose of long-term measures to achieve food security in Azerbaijan is to provide the profitability of agriculture in Azerbaijan, to increase the competitiveness of Azeri agricultural products, and to help to integrate the country into the international economic system. The food security should be mostly provided by the development of agriculture in the country, the author claims.

БЕЗОПАСНОСТЬ ПИЩЕВЫХ ПРОДУКТОВ В МИРЕ И МЕРЫ ПО ЕЕ УКРЕПЛЕНИЮ

З.Г.Гулиев

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что главной целью долговременных мероприятий по обеспечению безопасности пищевых продуктов в Азербайджане является обеспечение доходности сельского хозяйства и повышение конкурентоспособности производимых продуктов, а также интеграция страны в международную экономическую систему. Автор подчеркивает, что безопасность продуктов питания должна быть обеспечена в первую очередь за счет развития сельского хозяйства.

**AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN REGIONAL İDARƏ
OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN OBYEKTİV ŞƏRTLƏRİ**

E.C.Balakişiyev

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

e-mail: elvin.balakiyev1988@gmail.com

Açar sözlər: investisiya fəaliyyəti, təşkilati-iqtisadi mexanizm, sosial-iqtisadi göstəricilər

Keywords: investment activity, organizational and economic mechanism, socio-economic indicators

Ключевые слова: инвестиционная деятельность, организационно-экономический механизм, социально-экономические показатели

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyətinin regional idarə olunması üçün bütün zəruri obyektiv ilkin şərtlər mövcuddur. Ölkədə regional investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi zərurətini şərtləndirən obyektiv amillərə:

- iqtisadi regionlar üzrə sosial-iqtisadi göstəricilərdə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini;
- iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların illik artımını;
- birgə və xarici müəssisələrə qoyulan xarici investisiyaların genişlənməsini;
- kredit üzrə, xüsusən də uzunmüddətli perspektiv üçün vəsait qoyuluşunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasını;
- iqtisadiyyatın sahələri üzrə investisiyaların əsas kapitalla qoyulmasının həcmının artmasını;
- xarici investisiya yönümlü sahə müəssisələrinin göstəricilərinin yaxşılaşmasını və s. aid etmək olar.

Bir sözlə, bu sferada elmi tədqiqatların aparılması üçün Azərbaycanda kifayət qədər informasiya bazası vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya bazası, investisiya fəaliyyəti sferası da daxil olmaqla, istənilən iqtisadi təhlilin mühüm elementidir. Onun əsas xüsusiyyəti investisiya qoyuluşunun gələcək nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilən informasiya mənbələrinin müxtəlifliyindən ibarətdir.

Hal-hazırda investisiya fəaliyyətinin diaqnostikasında informasiya istifadəçilərinin bir neçə qrupu:

- layihəni təşkil edən şirkətlərin rəhbərləri;
- bu şirkətlərin mülkiyyətçiləri;
- müxtəlif istiqamətli investorlar;
- nəzarət orqanları və müşahidəçilər qeyd olunur [1, səh. 25-30].

İnvestisiya təhlilinin mürəkkəb göstəricilər sisteminin tətbiqi prosesində informasiya məlumatlarının təhlili üçün:

- hüquqi baza;
- investisiya layihələrinin tətbiqinin müqavilə şərtləri;
- ekspert qiymətləndirmələrinin məlumatları;
- məsrəf-normativ bazası;
- sənədlərin tərtibi və sənəd dövriyyəsi;

- informasiya-kommunikasiya sistemi;

E.C.Balakişiyev

- müasir informasiya şəbəkələrindən verilən informasiya;
- konsaltinq məlumatı;
- marketinq tədqiqatlarının məlumatı;
- metodik və proqram təminatı;
- heyətin və əməkdaşların göstəriciləri;
- proqnoz göstəricilərindən və s. səmərəli istifadə etmək lazımdır.

İnvestisiyaların səmərəliliyinin diaqnostikası və qiymətləndirilməsi uçot sisteminə, mənbələrə, layihənin həyat dövrünün fazalarına, müəyyənlik səviyyəsinə, məlumatın qiymətləndirilməsinə, iqtisadi diaqnostikaya, məlumatın əlverişlilik, dürüstlük, əhatəlik səviyyəsinə, avtomatlaşdırılma dərəcəsinə və s. münasibətdə təsnif edilə bilən göstəricilər sistemi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır.

İnvestisiya təhlilinin informasiya mənbələri təkcə ilkin məlumatlar deyil, həm də iqtisadi təhlilin nəticələri hesabına alınmış məlumatlardır. Belə halda, bloklardan birinin ümumiləşdirici göstəriciləri, eyni zamanda digər blokun sosial-iqtisadi təzahürlərinin və vəziyyətinin təhlili üçün zəruri informasiya bazası olacaqdır.

Yuxarıda qeyd olunan təsnifat yanaşmasını nəzərə almaqla, bütün respublika üzrə və onun regionları üzrə investisiya fəaliyyəti haqqında məlumatların konkret təhlili aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi regionları üzrə əsas sosial-iqtisadi göstəricilər Cədvəl 1-də göstərilmişdir. Belə ki, 2016-cı ilin məlumatlarına görə:

- Azərbaycanda ümumi məhsul istehsalı 68763,4 mln. manat;
- sənaye məhsulunun həcmi – 32300,3 mln. manat;
- kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi – 5632,4 mln. manat;
- pərakəndə mal dövriyyəsinin həcmi – 30190,3 mln. manat;
- əsas kapitala qoyulan investisiyalar – 15772,8 mln. manat olmuşdur.

Əsas sosial-iqtisadi göstəricilərin regional təhlili 2016-cı ilin məlumatları üzrə müfəfiq qaydada:

- Naxçıvan MR – 3293,6 mln. manat; 942,9 mln. manat; 428,2 mln. manat;
- Bakı şəhəri – 47297,0; 27432,4; 26,1; 1658,5; 11759,9;
- Abşeron iqtisadi rayonu – 1908,0; 977,3; 121,9; 1159,3; 314,1;
- Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu – 2966,0; 615,7; 856,1; 2499,0; 565,4;
- Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu – 1211,1; 193,2; 494,2; 1045,8; 177,1;
- Lənkəran iqtisadi rayonu – 1626,6; 102,0; 602,0; 1485,0; 440,0;
- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu – 1327,8; 94,2; 599,4; 1043,8; 353,8;
- Aran iqtisadi rayonu – 5031,5; 1145,6; 1742,2; 4102,1; 808,5;
- Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu – 471,7; 29,3; 226,9; 233,6; 144,6;
- Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu – 642,0; 19,6; 251,0; 584,5; 192,5 (mln. manat) təşkil etmişdir.

Cədvəl 1

2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi regionları üzrə əsas sosial-iqtisadi göstəricilər (mln. manatla) [2]

Göstəricilər	Ümumi məhsul istehsalı	Sənaye məhsulu	Kənd təsərrüfatı məhsulu	Pərakəndə mal dövriyyəsi	Əsas kapitala vəsait qoyuluşu
Azərbaycan Respublikası	6876,4	32300,3	5632,4	30190,3	15772,8

Naxçıvan MR	3293,6	942,9	428,2	1450,2	997,6
-------------	--------	-------	-------	--------	-------

E.C.Balakişiyev

Bakı şəh.	47297,0	27432,4	26,1	16585,5	11759,9
Abşeron i. r.	1908,0	977,3	121,9	1159,3	314,1
Gəncə-Qazax i. r.	2966,0	615,7	856,1	2499,9	565,4
Şəki-Zaqatala i. r.	1211,1	193,2	494,2	1045,8	177,1
Lənkəran i. r.	1626,6	102,0	602,0	1485,0	440,0
Quba-Xaçmaz i. r.	1327,8	94,2	599,4	1043,8	353,8
Aran i. r.	5031,5	1145,6	1742,2	4102,1	808,5
Yuxarı Qarabağ i. r.	471,7	29,3	226,9	233,6	144,6
Dağlıq Şirvan i. r.	642,0	19,6	251,0	584,5	192,5

Yuxarıda sadalanan bütün göstəricilər onu təsdiq edir ki, ölkənin əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri bütün regionlar üzrə bərabər sürətdə inkişaf edir.

İndi isə konkret olaraq Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu göstəricisi üzrə təhlil və diaqnostika aparaq.

Təkcə 2000-2016-cı illər üzrə ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu 1289,8 mln. manatdan 22868,5 mln. manatadək (və ya 1441,4 mln ABŞ doll.-dan 14329,5 mln ABŞ doll.-dək) artmışdır. Həmin dövrdə xarici investisiyalar 829,5 mln. manatdan 16216,1 mln. manatadək (və ya 927,0 mln ABŞ doll.-dan 10161,1 mln ABŞ doll.-dək), daxili investisiyalar isə 460,3 mln. manatdan 6652,4 mln. manatadək (və ya 514,4 mln ABŞ doll.-dan 4168,4 mln ABŞ doll.-dək) yüksəlmişdir.

Göründüyü kimi, tədqiq olunan dövrdə ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu 17,7 dəfə (manatla); xarici investisiyalar - 19,5 dəfə; daxili investisiyalar – 14,4 dəfə artmışdır.

Bununla belə, ABŞ dolları ilə həmin göstəricilər manatla ifadə olunduğuna nisbətən bir qədər azdır. Məlum olduğu kimi, neftin dünya qiymətlərinin kəskin düşməsi nəticəsində manatın ABŞ dollarına nisbətən kursunun aşağı enməsindən sonra həmin vəziyyət yaranmışdır.

Lakin yaranmış vəziyyətə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası xeyli cəlbedici investisiya ölkəsi olaraq qalır, bunu iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun orta illik artımına və onların strukturundakı dəyişikliklərə dair məlumatlar təsdiq edir.

2000-2016-cı illər ərzində xarici investisiyaların strukturu da dəyişmişdir. Məsələn, xarici investisiyaların strukturunda – maliyyə kreditləri 262,9 mln ABŞ doll.-dan 2197,8 mln ABŞ doll.-dək; neft sferasında investisiyalar – 546,1 mln ABŞ doll.-dan 5617,4 mln ABŞ doll.-dək; birgə və xarici müəssisələr üzrə investisiyalar – 118,0 mln ABŞ doll.-dan 1706,2 mln ABŞ doll.-dək artmışdır.

2016-cı ilin məlumatına əsasən, respublikamızın iqtisadiyyatına sərmayə qoyan xarici dövlətlər arasında Türkiyəni (307,5 mln ABŞ doll.); Rusiyanı (363,2 mln ABŞ doll.); İsveçi (370,5 mln ABŞ doll.); Böyük Britaniyanı (174,4 mln ABŞ doll.); Niderlandı (127,9 mln ABŞ doll.) və s. qeyd etmək olar.

Göründüyü kimi, dollar ifadəsi ilə 2000-2016-cı illər ərzində xarici investisiyalar 11 dəfə, o cümlədən, maliyyə kreditləri – 8,4 dəfə; neft sferasında – 10,3 dəfə; birgə və xarici müəssisələrdə – 14,5 dəfə artmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunun artması ilə yanaşı, kredit qoyuluşları da artır. 2000-2016-cı illər ərzində iqtisadiyyata kredit qoyuluşları 466,4 mln. manatdan 16444,6 mln. manatadək, o cümlədən, qısamüddətli kredit qoyuluşları – 336,4 mln. manatdan 3478,0 mln. manatadək (faiz nisbətində – 72,0%-dən 21,1%-dək), uzun-

müddətli kredit qoyuluşları – 130,0 mln. manatdan 12966,6 mln. manatadək (faiz nisbətində – 28,0 %-dən 78,9 %-dək) artmışdır.

Kredit qoyuluşlarının yekuna olan faizlə nisbətində uzunmüddətli kreditlərin xeyrinə dəyişiklik müsbət məqamdır və ölkə iqtisadiyyatının inkişafının perspektivlərindən xəbər verir. Əgər 2000-2016-cı illər üzrə iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının indeks göstəricilərini götürsək, deyə bilərik ki, onların qiyməti 35,2 (qısamüddətli – 10,3; uzunmüddətli – 99,7) olmuşdur.

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala investisiya qoyuluşlarındakı dəyişiklikləri də qeyd etmək lazımdır. O cümlədən, 2011-2016-cı illər üzrə:

- sənayedə investisiya qoyuluşunun həcmi 5369,8 mln. manatdan 9948,8 mln. manatadək, yekuna nisbətdə faizlə isə 41,9%-dən 63,1%-dək artmışdır;
- kənd təsərrüfatında 437,3 mln. manatdan 325,1 mln. manatadək və ya 3,4%-dən 2,1%-dək azalma müşahidə olunmuşdur;
- tikintidə 225,9 mln. manatdan 2831,8 mln. manatadək və ya 1,8%-dən 17,9%-dək artım olmuşdur;
- nəqliyyatda 2515,7 mln. manatdan 1392,3 mln. manatadək və ya 19,7%-dən 8,8%-dək azalma müşahidə olunmuşdur;
- informasiya və rabitə sahəsində 310,8 mln. manatdan 199,4 mln. manatadək və ya 2,4%-dən 1,3%-dək azalma müşahidə olunmuşdur;
- digər sahələrdə 3939,1 mln. manatdan 1074,4 mln. manatadək və ya 30,8%-dən 6,8%-dək azalma müşahidə olunmuşdur.

Əgər 2011-2016-ci illər üzrə iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala qoyulmuş investisiyaların həcmində artımın nəzər yetirsək, deyə bilərik ki, artım 1,23 dəfə olmuş, o cümlədən, sənayedə – 1,85 dəfə; kənd təsərrüfatında – 0,75 dəfə; tikintidə – 12,5 dəfə; nəqliyyatda – 0,55 dəfə; informasiya və rabitə sahəsində – 0,64 dəfə və s. nəticələr qeydə alınmışdır. Lakin sənaye istisna olmaqla, iqtisadiyyatın digər sahələrində əsas kapitala investisiyaların həcmində artırılması üzrə fəal iş aparmaq lazımdır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda xarici investisiya yönümlü müəssisələr inkişaf etməkdədirlər. 2016-cı ilin məlumatına əsasən, orada işləyən işçilərin ümumi sayı 89357 nəfər olmaqla (onlardan xarici müəssisələrdə – 53231, birgə müəssisələrdə – 36126), bu müəssisələrin sayı 1277 (onlardan xarici müəssisələr – 970, birgə müəssisələr – 307) olmuşdur. Orta əmək haqqı 2030,1 manat, buraxılan məhsulun həcmi isə 31676,6 mln. manat təşkil etmişdir.

Xarici və birgə müəssisələrin xeyli hissəsi sənayedə (254 ədəd); ticarətdə (442); tikintidə (132); nəqliyyatda və anbar təsərrüfatında (66) cəmləşmişdir. Müəssisələrin az hissəsi isə kənd təsərrüfatında (19) və ictimai iaşədədir (37). Buna görə də, bu istiqamətlərdə (xüsusən də kənd təsərrüfatında, son illərdə burada xeyli müsbət iş görülmüşdür) xarici investisiya yönümlü müəssisələrin sayının artırılması yollarını axtarmaq lazımdır.

Bu məsələlərin həlli üçün, zənnimizcə, investisiya siyasətinin bir sıra istiqamətlərinə yenidən baxmaq lazımdır.

İnvestisiya siyasətinin başlıca vəzifəsi, iqtisadiyyata investisiya kapitalının fəal axınına imkan yaradan maksimum əlverişli şəraitin yaradılması olmalıdır. Bunlar:

- sahə istiqamətinin modernləşdirilməsinin baza mənbəyinə çevrilməli olan özəl, korporativ kapitalın və birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- xidmətlər bazarının inkişafının səmərəli mühitinin yaradılması, rəqabətli bazar iqtisadiyyatı

- cümlədən, maksimum sərbəst qiymət qoyma və bazarın mümkün özünütənzimləməsi;
- investisiya bazarının iştirakçısı və təşkilatçısı kimi, dövlətin funksiyalarının maksimum xüsusişdirilməsi ilə, respublika və yerli hakimiyyət orqanları arasında investisiyaları mövcud qanunlar çərçivəsində sahənin inkişafına yönəldən əlaqələrin güclənməsi;
  - aparılan investisiya siyasətində aşkarlıq, şəffaflıq və bütün sərmayədarlar üçün investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan məlumatların əldə olunmasının mümkünlüyü;
  - investisiya bazarının bütün subyektlərinin cəlbədiciyi və etibarlılığı;
  - sərmayədarların bərabərhüquqluluğu və kütləvi prosedurların standartlaşdırılması;
  - investisiya bazarının bütün iştirakçılarının dövlət, sosial, siyasi və iqtisadi maraqlarının tənzimlənməsi istiqamətlərində həyata keçirilir.

İnvestorlar və kommersantların qarşısında duran müxtəlif maneələrin dəf edilməsi məqsədi ilə, “vahid pəncərə” prinsipi üzrə yardım sisteminin yaradılması, subyektlər üçün tikintiyə icazə verilməsi prosedurlarının, o cümlədən, lizinqin və torpaq sahələrinin satışının rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilməsi, investisiya layihələrinin razılaşdırılması üzrə sənədlərin qəbul edilməsi vaxtının optimallaşdırılması lazımdır.

Bundan əlavə, investisiya planlaşdırılmasının təşkilati-iqtisadi mexanizmi prosesini dəyişdirmək təklif olunur. Investisiya planlaşdırılmasının təşkilati-iqtisadi mexanizminin tətbiq edilməsi firmalarda idarəetmə strukturunun xeyli dəyişməsinə, vəzifə və funksional səlahiyyətlərin yenidən bölüşdürülməsinə, kadr rotasiyasına, heyətin ixtisaslaşdırılmasına olan tələblərə yenidən baxılmasına, yeni iş yerlərinin və yeni işçilərin meydana çıxmasına gətirib çıxaracaqdır.

Bu məsələlərlə bağlı müqavimətin dəf edilməsini:

- yeni xidmətin, mövcud idarəetmə strukturuna (sonuncunu ardıcıl şəkildə zəruri səviyyəyədək təkmilləşdirməklə) inteqrasiyası;
- işçilərin ixtisaslarının artırılması, onların öyrədilməsi;
- peşəkarların cəlb edilməsi, bir sıra idarəetmə funksiyalarının investisiya planlaşdırılması vəzifələrinə tabe edilməsi istiqamətlərində reallaşdırmaq lazımdır.

İnvestisiya planlaşdırılmasının təşkilati-iqtisadi mexanizminin, müəssisənin dəyərinin idarə olunması əsasında yaradılması prosesini qrafiki şəkildə, müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirilən işlərin məcmusu formasında təsvir etmək olar.

Təsərrüfat subyektlərindən hər birinin, ətraf aləmin müxtəlif təsirlərinə məruz qalması faktını diqqətdə saxlayaraq, istehsalatın xüsusiyyətlərinin təsirini, texniki metodik təchizat səviyyəsini, xarici mühiti və s. nəzərə alaraq, hər bir konkret müəssisə üçün investisiya planlaşdırılmasının tətbiq edilən təşkilati-iqtisadi mexanizminin xarakteristikasını layihələndirmək tövsiyə olunur.

Bundan əlavə, investisiya planlaşdırılmasının təşkilati-iqtisadi mexanizminin tətbiqi üzrə tədbirlərin başlanması ilə, onun tətbiqində və istifadəsində iştirak edən heyətin sosial-psixoloji hazırlığını təmin etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Дубровский А.В. Инвестиционный анализ. М.: МИ ИНФО-Рутения, 2015, 139 с.
2. www.azstat.gov

**OBJECTIVE CONDITIONS FOR THE IMPROVEMENT OF
REGIONAL INVESTMENT MANAGEMENT IN AZERBAIJAN**

SUMMARY

E.J.Balakishiyev

The original method to research the regional investment management has been developed in this paper, the objective conditions for the improvement of regional investment management revealed, the comprehensive investment analysis of sector-specific objects presented.

**ОБЪЕКТИВНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
РЕГИОНАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

РЕЗЮМЕ

Э.Дж.Балакишиев

В статье разработана авторская методика исследования регионального управления инвестиционной деятельностью, раскрыты объективные предпосылки совершенствования регионального управления инвестиционной деятельностью, представлен комплексный инвестиционный анализ объектов отраслевой направленности.

**ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ, ORTA İXTİSAS TƏHSİLİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ VƏ
KOLLECLƏRDƏ İQTİSADI TƏHSİLİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

K.Ə.İbrahimova

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: nazile003@mail.ru

Açar sözlər: iqtisadi təhsil, pedaqoji fəaliyyət, ümumtəhsil müəssisəsi

Keywords: economic education, pedagogical activity, general education institution

Ключевые слова: экономическое образование, педагогическая деятельность, общеобразовательное учреждение

İqtisadi təhsilin səmərəliliyinin əsas göstəicisi ilk növbədə onun dayanıqlılığı, fasiləsizliyi və mərhələliyi ilə təmin olunan effektivliyidir. Məktəbəqədər yaşdan başlayaraq, iqtisadi hazırlığın əhəmiyyəti ilk növbədə təhsil islahatı nəticəsində məktəbəqədər müəssisənin təhsilin birinci həlqəsinə aid edilməsindən irəli gəlir.

İqtisadi təhsil problemi məktəbəqədər yaş üçün aktualdır, çünki insanın gələcək iqtisadi fəaliyyətinin ilkin şərtlərinin çox hissəsi məktəbəqədər yaş dövründə yaranır. Bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, artıq 5-7 yaşında uşaqlar müəyyən iqtisadi anlayışları: tələbatlar, seçim, mal, pul, qiymət və digərlərini müvəffəqiyyətlə mənimsəyirlər. Məsələn, İsveçdə ilk növbədə ağıllı istehlakçının tərbiyəsi nəzərdə tutulur: uşaqlara rəasional qidalanmağı öyrədirlər, iqtisadiyyata dair xüsusi dərslərdə uşaqlar geyimə və ayaqqabıya qulluq etməyi öyrənirlər ki, bu da ailə büdcəsinə qənaət etməyə kömək edir. Yaponiyada məktəbəqədər iqtisadi təhsil banka, fabrikaç, əmək birjasına ekskursiyadan başlanır, orada uşaqları bu müəssisələrin təyinatı, böyüklərin əməyi ilə tanış edirlər.

Son illərin çoxsaylı tədqiqatları iqtisadi təhsilin məhz məktəbəqədər yaşdan tətbiq edilməsi zərurətini vurğulayır. Həmin yaş dövründə uşaqlar elementar iqtisadi münasibətlər üzrə ilkin təcrübə əldə edir, iqtisadi fəaliyyət dünyasına ilk qədəmlərini gerçəkləşdirirlər.

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, məktəbəqədər yaşda iqtisadi təhsilin məqsədi bu və ya digər iqtisadi kateqoriyaların mükəmməl, hərtərəfli öyrənilməsi deyil, yalnız iqtisadi tərəkür vərdişlərinin yaradılması olmalıdır.

Yuxarı məktəbəqədər yaşlı uşaqların ilkin iqtisadi təcrübəsinin tərəkül tapmasının xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinin bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, ilkin iqtisadi təcrübə iqtisadi fəaliyyətin inikasının elementar forması kimi müəyyən olunur. Bu, bir tərəfdən, iqtisadi münasibətlərə və iqtisadi anlayışların mahiyyətinə dair əvvəllər əldə edilmiş biliklərin, formalaşmış elementar iqtisadi bacarıq və vərdişlərin məcmusudur, digər tərəfdən isə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması üçün zəruri şərt kimi meydana çıxır. Onun formalaşmasının tərbiyələndirici şərtləri iqtisadi tərbiyə prosesinə kompleks yanaşmanın təmin olunması – uğurlu iqtisadi fəaliyyət üçün zəruri olan elementar iqtisadi biliklərin, bacarıqların, vərdişlərin, şəxsi keyfiyyətlərin kompleks şəkildə formalaşdırılmasıdır.

İlkin iqtisadi təcrübənin əldə edilməsi vasitələri arasında oyun fəaliyyətinə üstünlük verilir.

Hal-hazırda bir sıra tədqiqatçılar yuxarı məktəbəqədər yaşlı uşaqların elementar iqtisadi təsəvvürlərinin formalaşmasının aşağıdakı şərtlərini qeyd edirlər.

- Sistemli-fəaliyyət yanaşması, yuxarı məktəbəqədər yaşlı uşaqların elementar iqtisadi biliklərə yiyələnməsi prosesinin sistemliliyini, şəxsiyyətin oriyentasiyasını, habelə fəaliyyətliliyini təmin edir.
- Tərbiyəvi proses “pedaqoq-uşaq-valideynlər” qarşılıqlı əlaqəsinin tətbiqi əsasında qurulur.
- İqtisadi təsəvvürlərin yaradılması sistemi, iqtisadi predmet-məkan mühitinin yaradılmasını nəzərdə tutur: uşaqlara elementar iqtisadi biliklərin öyrədilməsi texnologiyası emosional-motivasiya, koqnitiv, fəaliyyət-oyun formalaşma mərhələlərinə malikdir.

Beləliklə, indiki şəraitdə yuxarı məktəbəqədər yaşlı uşaqların iqtisadi təhsil problemi ən aktual problemlərdən biridir.

İqtisadi təhsildə birinci mərhələ, məktəbəqədər yaşlı uşaqların iqtisadi hadisələri emosional qavramalarıdır. Bu dövrdə ailələrlə birlikdə məktəbəqədər müəssisənin uşaqlarda şəxsi və ictimai əmlaka qayğıkeş, qənaətcil münasibət, əməyin bütün formalarına hörmət hissləri tərbiyə etməsi, onlara öz tələbatını əsaslandırmağı və onun təmin olunması imkanlarını qiymətləndirməyi öyrətməsi arzu olunur [1].

Aparılan təhlil, müasir uşaqların iqtisadiyyatla bağlı problemlərə marağını təsdiq edir. Bu cür marağın səbəbləri, problemin ilk növbədə ailə məişətinə nüfuz etməsi ilə şərtlənir, uşaq hər addımda ailədə müzakirə olunan ailə büdcəsinin bölüşdürülməsi, menyu tərtib edilməsi, mənzilin təchiz edilməsi və digər müxtəlif iqtisadi problemlərlə üzləşir. Təbiidir ki, ilk növbədə ailə uşaqlarda tələbat mədəniyyətini, ünsiyyət mədəniyyətini, ailə iqtisadiyyatına dair ən sadə məlumatların dərk olunması mədəniyyətini – iqtisadi mədəniyyətin inkişafının əsaslarını tərbiyə edir.

Eyni zamanda, heç də hər bir ailə təsərrüfat-məişət problemlərinin həllinə, puldan ağıllı şəkildə istifadə etmək bacarığına və s. kifayət qədər diqqət ayırmır, heç də həmişə valideynlər uşağa iqtisadi xarakterli suallarla bağlı cavab verə bilmirlər.

Ona görə də, valideynlərin müxtəlif iqtisadi kateqoriyalara dair biliklərinin kifayət qədər olmaması barədə nəticəyə gəlmək olar.

Məhz məktəbəqədər təhsil müəssisəsi məktəbəqədər yaşlı uşaqların iqtisadi təhsilinə dair məqsədyönlü pedaqoji fəaliyyətin spesifik xüsusiyyətlərinə və imkanlarına malikdirlər. Lakin iş təcrübəsinin öyrənilməsi onu təsdiq edir ki, bütövlükdə bu, epizodik şəkildə aparılır və əsas etibarilə yalnız ayrı-ayrı anlayışların öyrənilməsi ilə məhdudlaşır. Belə vəziyyətin çətinliyi ondadır ki, məktəbəqədər müəssisələrdə iqtisadiyyatın öyrənilməsi məcburi deyildir.

Qeyd olunduğu kimi, məktəbəqədər yaşdan iqtisadi hazırlıq zərurəti çox mürəkkəb problemdir və ilk növbədə mövcud məktəbəqədər təhsil strukturlarının sayından asılıdır. Bu sahədə respublika üzrə aparılan təhlil göstərmişdir ki, 2001-2017-ci illər ərzində bütöv-

lükdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı 1790-dan 1750-dək (97,8%), o cümlədən, uşaq evləri, körpələr evləri – 1236-dan 1106-dək (89,5%) azalmışdır. Uşaq bağçalarının sayında (552-dən 684-dək - 114,8%); uşaq məktəblərinin sayında (2-dən 3-dək) bir qədər artım müşahidə olunur.

Tədqiqat aparılan dövrdə uşaq təhsil müəssisələrindəki uşaqların sayı 111020-dən 118685-dək (106,9%), o cümlədən, uşaq məktəblərində – 109-dan 209-dək (191,7%); hər 100 yerə görə – 76-dan 88-dək (115,8%) artmışdır; onların uşaqların ümumi sayında xüsusi çəkisi (1-5 yaşında) 15,4%-dən 14,2%-dək azalmışdır.

2001-2017-ci illər ərzində (ilin əvvəlinə olan məlumat) məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı 1014-dən 1031-dək (101,6%) artmış, kənd yerlərində isə 776-dan 719-dək azalmışdır (92,6%) (bax Cədvəl №1).

Beləliklə, o nəticəyə gəlmək olar ki, belə uzun müddət (2000-2016-cı illər) ərzində məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayındakı artım bugünkü günün tələblərinə zəif cavab verir.

Cədvəl № 1

Dövlət və qeyri-dövlət məktəbəqədər təhsil müəssisələri (ilin əvvəlinə)
[2, s. 46-47]

	2001	2006	2014	2015	2016	2017	2017/ 2001, %
Şəhər və kənd yerləri – cəmi							
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı – cəmi	1790	1764	1680	1706	1722	1750	97,8
o cümlədən:							
körpələr evləri-uşaq bağçaları, körpələr evləri	1236	1215	1101	1035	10790	1106	89,5
uşaq bağçaları	552	545	572	658	631	634	114,8
məktəb-uşaq bağçaları	2	4	1	4	4	3	1,5 d
xüsusi uşaq bağçaları	-	-	6	9	8	7	-
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların sayı – cəmi, nəfər	111020	110017	107699	116049	117239	118685	106,9
o cümlədən:							
körpələr evləri-uşaq bağçalarında, körpələr evlərində	85993	84532	82265	82542	85923	87351	101,6
uşaq bağçalarında	24918	25364	24798	32426	30479	30434	122,1
məktəb-uşaq bağçalarında	109	121	50	145	116	209	191,7
xüsusi uşaq bağçalarında	-	-	586	936	721	691	-
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində qızların sayı, nəfər	53880	51999	50403	53839	54287	54879	101,8
Hər 100 yerə düşən uşaqların sayı, nəfər	76	77	89	89	90	88	115,8

Uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisələri ilə əhatəliliyi (1-5 yaşlı uşaqların ümumi sayına nisbətən, faizlə)	15,4	19,6	13,3	14,2	14,0	14,2	-
Şəhər yerləri							
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı – cəmi	1014	1012	947	972	1004	1031	101,6
Kənd yerləri							
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı – cəmi	776	752	733	734	718	719	92,6
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində qızların sayı, nəfər	15996	15291	14442	13611	13509	1342	83,9
Hər 100 yerə düşən uşaqların sayı, nəfər	91	88	95	92	92	92	101,1
Uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisələri ilə əhatəliliyi (1-5 yaşlı uşaqların ümumi sayına nisbətən, faizlə)	9,6	11,8	7,5	7,1	6,8	6,7	-

Bu mərhələdə məktəblərdə iqtisadi təhsilin inkişaf xüsusiyyətləri onun bütün tərkib hissələrinə (normativ-hüquqi, tədris-metodik və kadr təminatı) aid olur. Bu problemi isə kompleks şəkildə həll etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, təşəkkül tapma vaxtı keçib, indi inkişafa keçmək zamanıdır. Məktəb iqtisadi təhsilin uğurlu inkişafı üçün ən yaxın zamanda bir sıra məsələləri həll etmək zəruridir. Onların arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar.

A. İqtisadi təhsil, ümumi təhsilin real tərkib hissəsi olmalıdır, yəni ki, ümumtəhsil məktəbinin hər bir məzunu zəruri həcmdə iqtisadi savad əldə etməlidir. Bunun üçün:

- ümumi təhsilin hər bir pilləsi: ibtidai, əsas və orta təhsil üçün vəzifələri dürüst şəkildə ifadə etmək və iqtisadi təhsilin nəticələrini müəyyənləşdirmək;
- ümumi təhsilin bütün pillələri üçün iqtisadi təhsil standartlarını işləyib hazırlamaq və təsdiq etmək lazımdır.

B. Ümumtəhsil məktəbinin bütün yaş qrupları üçün keyfiyyətli tədris-metodik təminat işləyib hazırlamaq və nəşr etdirmək lazımdır. Bacarıqlarla ifadə olunmuş keyfiyyətə yeni təlim nəticələrinə nail olmaq üçün, tədris proqramı ilə nəzərdə tutulmuş məzmunu meydana çıxaran tədris məlumatları mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də veridirlərin və dəyər məqsədlərinin yaradılması vasitəsi kimi qarşıya çıxan, strukturca və məzmunca tamamilə yeni dərslikləri yaratmaq lazımdır. Müasir dərslik, necə öyrənməyi öyrətməlidir. Onun funksiyaları xeyli genişləndirilməlidir. İqtisadiyyat dərslərinə gəldikdə isə, deyə bilərik ki, oraya mütləq iqtisadi təfəkkürün inkişafına yönəlmiş faktik və statistik material, problemlə məsələlər daxil edilməlidir. İqtisadi qanunların ifadə

edilməsi və mürəkkəb iqtisadi anlayışların müəyyən edilməsi zamanı şagird, bu biliklərin niyə və nədən ötrü ona lazım olduğunu, onlardan harada və necə istifadə edildiyini başa

K.Ə.İbrahimova

düşməlidir.

C. Məktəbi müasir dövrün savadlı iqtisadiyyat müəllimləri ilə təmin etmək lazımdır. Aparılan islahatlar çərçivəsində məktəblərin heç bir gözəl texniki təchizatı, oraya müasir yüksək təhsilli müəllim gəlməyə qədər bir nəticə verməyəcəkdir. Bu məsələnin həlli üçün:

- a) pedaqoji təhsildə islahat aparmaq və müəllimlərin yenidən hazırlanması, ixtisaslarının artırılması sisteminə yenidən baxmaq;
- b) müəllim peşəsinin statusunu yüksəltmək zəruridir.

Qeyd olunduğu kimi, məktəblilərin iqtisadi təhsilində məktəblər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıdakı cədvəldə 2000/2001 - 2016/2017-ci tədris illərini əhatə edən dövrdə məktəblərin və məktəblilərin sayına dair məlumatlar göstərilmişdir. Dərhal qeyd etmək lazımdır ki, belə uzun müddət ərzində əhəmiyyətli irəliləyişlər müşahidə olunmur. Məsələn, məktəblərin sayı 4548-dən 4452-dək (97,9%), o cümlədən, ibtidai təhsil müəssisələrinin sayı 470-dən 330-dək (70,2%); ümumi məktəblərin sayı 922-dən 805-dək (87,3%) azalmışdır. Tam orta məktəblərin sayında kiçik artım müşahidə olunur (3136-dən 3301-dək -105,3%); litseylərin sayı 33-dən 95-dək (2,9 dəfə), gimnaziyaların sayı isə 7-dən 16-dək (2,3 dəfə) artmışdır.

Habelə tədqiqat aparılan dövrdə şagirdlərin sayı 1653703-dən 1461748-dək (88,4%), o cümlədən, ibtidai siniflərdə 16336-dən 6045-dək (37,0%), ümumi orta məktəblərdə 126233-dən 71024-dək (56,3%), tam orta məktəblərdə isə 1505971-dən 1378302-dək (91,5%) azalmışdır. Bundan əlavə müəllimlərin sayı da 161280-dən 156852-dək (97,2%) azalmışdır.

Kənd yerlərindəki vəziyyət şəhərlərə nisbətən bir qədər pisdır, məsələn, məktəblərin sayı 3423-dən 3271-dək (95,5%), məktəblilərin sayı isə 813122-dən 591849-dək (78,9%) azalmışdır.

Müasir şəraitdə gənclərin sosiallaşması, o cümlədən, professional sosiallaşması məsələləri aktual problemlər kimi meydana çıxır. Müasir mərhələdə zəruri peşə və ümumi mədəni kompetensiyalara malik olmaqla yanaşı, həm də seçilmiş fəaliyyət sahəsinə dayanıqlı, şüurlu və pozitiv münasibət bəsləyən gənc mütəxəssislərin cəlb olunmasına ictimai tələbat vardır.

Məlumdur ki, professional təhsil sistemində gələcək peşəkar mütəxəssisin şəxsiyyətinin inkişafına, onun peşəyə olan münasibətinə böyük diqqət ayrılır. Halbuki ali məktəbdə sosiallaşma prosesində professional istiqamətin formalaşmasını, bir çox cəhətlərdən gələcək peşə fəaliyyətinin uğurlu professionallaşması və məhsuldarlığı təmin edir. Formalaşmış professional istiqamət, bu halda gənclərin ali məktəbdə uğurlu sosiallaşmasının meyarı kimi meydana çıxır.

Psixologiyada professional istiqamət, peşə fəaliyyətinə ümumi istiqamətin təzahürü kimi müəyyən olunur.

Bununla belə, şəxsiyyətin ümumi və professional istiqaməti arasında əlaqə, professional istiqamətin spesifik məzmununu təşkil edən peşə fəaliyyətinə doğru istiqamətə seçimli münasibət məsələləri hələ də həll olunmamış qalır [3].

Kollec tələbələrini nümunəsində professional istiqaməti, peşə fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə münasibətdə şəxsiyyətin istiqamətinin motivasiya-məna sferasının təzahürü vasitəsilə nəzərdən keçirmək lazımdır. Belə ki, orta ixtisas təhsili müəssisəsində təhsil

dövrü təkcə professional istiqamətin formalaşması üçün deyil, həm də şəxsiyyətin bir çox strukturları və şəxsi keyfiyyətlərin formalaşması üçün həssas dövrüdür. İstiqamət isə meta-
K.Ə.Ibrahimova

sistem səviyyəsində şəxsiyyətin aparıcı xarakteristikası kimi meydana çıxır. Odur ki, tədqiq etmək və nəzərə almaq lazımdır ki, professional istiqamət qurulmuş metasistem səviyyəli sistem kimi deyil, qurulmaqda olan metasistem səviyyəli sistem kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, tələbələrin şəxsiyyətinin professional istiqamətinin, məhz orta ixtisas təhsili müəssisəsində təhsilin kiçik pilləsindən böyük pilləsinə doğru professional sosiallaşmanın dinamikasında tədqiq olunması münasib görünür.

Azərbaycan Respublikasının orta ixtisas təhsili müəssisələrinin təhlilini aparaq. 2010/2011 - 2016/2017-ci tədris illərini əhatə edən dövrdə respublika orta ixtisas təhsili müəssisələrindəki tələbələrin sayı 53451-dən 51702-dək (96,7%) azalmışdır. Bununla belə, aşağıdakı ixtisas qrupları üzrə:

- təhsil ixtisasları qrupu – 5271-dən 15023-dək (2,8 dəfə);
- humanitar və sosial – 314-dən 791-dək (2,5 dəfə);
- mədəniyyət və incəsənət – 1959-dən 5226-dək (2,7 dəfə);
- iqtisadiyyat və idarəetmə – 3078-dən 8475-dək (2,7 dəfə);
- texnika və texnologiya – 2926-dən 12126-dək (4,1 dəfə);
- kənd təsərrüfatı – 129-dən 1371-dək (10,6 dəfə);
- səhiyyə və xidmətlər – 2585-dən 8653-dək (3,3 dəfə) kəskin artım müşahidə olunur.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə tələbələrin ümumi sayında iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisaslarının payı müvafiq surətdə 5,7% və 16,4%, 2000/2001 – 2010/2011-ci tədris illərini əhatə edən dövrdə isə 17,7% və 9,8% təşkil etmişdir.

Cədvəl № 2

Dövlət və qeyri-dövlət orta ixtisas təhsili müəssisələrində ixtisas qrupları və istiqamətlər üzrə təhsil alan tələbələrin sayı (tədris ilinin əvvəlinə), [2, s. 129]

	2000-2001	2005-2006	2010-2011	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2016/2017 – 2000/2001, %-lə
Tələbələrin sayı – cəmi, nəfər	42612	57896	53451	60478	56427	51702	96,7
o cümlədən:							
ixtisas qrupları üzrə							
təhsil ixtisasları qrupu	-	-	5271	21919	18357	15023	2,8 d
humanitar və sosial ixtisaslar qrupu	-	-	314	697	713	791	2,5 d
mədəniyyət və incəsənət ixtisasları qrupu	-	-	1959	6080	5684	5226	2,7 d
iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisasları qrupu	-	-	3078	10635	9548	8475	2,7 d
texniki və texnoloji ixtisaslar qrupu	-	-	2926	12754	12689	12126	4,1 d
kənd təsərrüfatı ixtisasları qrupu	-	-	129	894	1019	1371	10,6

səhiyyə, rifah və xidmət ixtisasları qrupu	-	-	2585	7459	8370	8653	3,3 d
--	---	---	------	------	------	------	-------

K.Ə.İbrahimova

	2000-2001	2005-2006	2010-2011	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2010/2011 – 2000/2001, %-lə
istiqamətlər üzrə:							
təbiət elmləri	-	229	728	-	-	-	-
humanitar və sosial	16613	24192	14506	40	47	37	0,87
maarif	10485	19357	11177	-	-	-	106,6
iqtisadiyyat və idarəetmə	7534	6190	4258	-	-	-	56,5
təbiət-texniki ixtisaslar	355	381	485	-	-	-	136,6
texniki istiqamətlər	7145	7301	5866	-	-	-	82,1
aqrar və balıq təsərrüfatı	480	226	138	-	-	-	28,7
ekologiya və təbiətdən istifadə	-	20	31	-	-	-	-

Sonra isə 2014-2016-cı illər üzrə aşağıdakı istiqamətlər üzrə orta ixtisas təhsili müəssisələrini bitirmiş tələbələrin sayına dair təhlil aparmışıq. Onların cəmi sayı – 14768-dən 17093-dək, o cümlədən, ixtisaslar üzrə onların sayı:

- təhsil – 4717-dən 6464-dək (115,47%);
- humanitar və sosial qruplar – 230-dan 298-dək (137,0%);
- mədəniyyət və incəsənət – 17900-dən 1584-dək (88,5%);
- iqtisadiyyat və idarəetmə – 2941-dən 3437-dək (116,9%);
- texnika və texnologiya – 2486-dən 2987-dək (120,1%);
- kənd təsərrüfatı – 159-dan 209-dək (131,4%);
- səhiyyə və xidmətlər – 2321-dən 2075-dək (89,4 %) dəyişmişdir.

Əlavə edək ki, 2014 – 2016-cı illər ərzində tələbələrin ümumi sayında iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisaslarını bitirənlərin payı, müvafiq surətdə 19,9% və 20,1%, 2000-2014-ci illər ərzində isə – 37,5% və 33,9% olmuşdur .

Yeni tipli iqtisadiyyatın təşəkkül tapması, işçilərin peşə bacarıqlarının daimi inkişafına olan tələbatı stimullaşdırır. İqtisadi yüksəliş, böyük dərəcədə professional təhsilin keyfiyyəti və insan kapitalının yaradılması institutlarının işi ilə bağlıdır. Hal-hızırda ali professional təhsil sisteminin məzununun insan kapitalı, potensial işçinin əmək bazarında rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edən resursdur. Tələbənin təhsilinin yekunu, məzuna yeni şəraitə cəld uyğunlaşmaq və müxtəlif fəaliyyət sferalarında öz potensialından istifadə etmək imkanı verən formalaşmış bilik və bacarıqların toplusudur.

Orta ixtisas təhsili müəssisəsində tədris prosesində həm tələbələrin insan kapitalının inkişafını, həm də onun nəticələrini müəyyən edən mühüm amil, təhsil müəssisəsi müəllimlərinin insan potensialıdır. Təhsildə əsas oriyentirlərin dəyişdirilməsi müəllim əməyinin məzmununun mürəkkəbləşməsinə, onun ənənəvi funksiyalarının dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu əmək növünün stimullaşdırılmasının mövcud modelləri (buraya indikatorların nəzərə alınması sistemi üzrə onu təşkil edənlərin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikası daxildir), indi orta ixtisas təhsili müəssisələri əməkdaşlarına stimullaşdırıcı ödənişlərin təyin olunmasının əsasıdır. Lakin belə modellər, təhsilin kompetentlik paradigmasına

uyğun gələn əsas təhsil vəzifəsinə istiqamətlənmə xüsusiyyətinə malik deyillər. Bununla əlaqədar olaraq, kompetentlik yanaşması paradixmasında müəllim əməyinin təhlili və tən-
K.Ə.İbrahimova

zımlənməsi metodikalarının işlənilib hazırlanması, bu əməyin optimallaşdırılması məsələləri bu gün xüsusilə aktual görünür [3, s.5].

Zəruri bilik və bacarıqların toplumuna malik olan orta ixtisas təhsili müəssisəsinin məzununun formalaşdırılması vəzifələrinin həlli müasir iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verir. Öz növbəsində, tələbələr insan kapitalının buna bənzər inkişaf prosesləri, müəllim əməyinin reallaşmasının gedişindən keçir. Bu səbəbdən, bağlanmış müqavilələr əsasında təhsil alan orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələrinin sayının təhlili maraqlı doğurur. 2000/2001 - 2016/2017-ci tədris illərini əhatə edən dövrdə onların sayı 11162-dən 27041-dək və ya 2,4 dəfə artmışdır.

Cədvəl № 3

Dövlət orta ixtisas təhsili müəssisələrində müqavilə ilə oxuyan tələbələrin sayı (tədris ilinin əvvəlinə), [2, s. 141]

	2000-2001	2005-2006	2010-2011	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2016/2017 – 2000/2001, %-lə
Orta ixtisas təhsili müəssisələrində tələbələrin sayı – cəmi nəfər	41173	55028	51681	60478	53564	48580	118,0
onlardan:							
təhsil haqqını müqavilə əsasında tam ödəməklə oxuyan tələbələrin sayı, nəfər	11162	20442	21644	33990	29702	27041	2,4 d
tələbələrin ümumi sayına nisbətən, faizlə	27,1	37,1	41,9	56,2	55,5	55,7	-

Eyni zamanda bu müəssisələrin professor-müəllim heyəti möhkəmlənmişdir (bax Cədvəl №4). Tədqiqat aparılan dövrdə bu, 5461-dən 6074-dək (111,2%), elmlər doktorlarının sayı isə 2,2 dəfə artmışdır.

Cədvəl № 4

Dövlət və qeyri-dövlət orta ixtisas təhsili müəssisələrində professor-müəllim heyəti (tədris ilinin əvvəlinə, nəfər), [2, s. 141]

	2000-2001	2005-2006	2010-2011	2014-2015	2015-2016	2016-2017	2016/2017 – 2000/2001, %-lə
Professor-müəllim heyətinin sayı (əsas heyət) –							

cəmi	5461	6813	7126	6008	6104	6074	111,2
------	------	------	------	------	------	------	-------

K.Ə.İbrahimova

onlardan:							
elmi dərəcəsi olanlar:							
elmlər doktoru	6	9	15	18	18	13	2,2 d
fəlsəfə doktoru	128	150	79	86	87	81	63,3
elmi adı olanlar:							
professor	12	6	4	6	6	5	41,7
dosent	6	29	18	27	22	18	3 d
Orta ixtisas təhsili müəssisələrində professor-müəllim heyətinin tərkibində qadınların sayı	3505	4611	5248	4513	4838	4625	139,5

Sevindirici haldır ki, orta ixtisas təhsili müəssisələrində xarici tələbələr oxuyur. 2016/2017-ci tədris ilinin məlumatına əsasən, onların sayı 36 nəfər olmuş, onlardan 13-ü – MDB ölkələrindən, qalan 23-ü isə digər ölkələrdəndir (bax Cədvəl № 5).

Cədvəl № 5

Dövlət və qeyri-dövlət orta ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil alan xarici tələbələrin sayı (tədris ilinin əvvəlinə; nəfər), [2, s. 146]

Ölkələr	2000-2001	2005-2006	2010-2011	2014-2015	2015-2016	2016-2017
Cəmi	41	129	19	29	29	36
o cümlədən:						
MDB ölkələrindən	22	27	10	7	8	13
Belarusdan	1	-	-	-	-	-
Qazaxıstandan	-	2	-	-	-	-
Qırğızıstandan	-	4	-	-	-	-
Moldovadan	-	-	-	-	-	-
Özbəkistandan	1	-	-	-	2	1
Rusiyadan	20	17	9	6	6	10
Türkmənistandan	-	4	-	-	-	1
Ukraynadan	-		1	1	-	1
Digər ölkələrdən	19	102	9	22	21	23
Albaniyadan	-	2	1	-	-	-
Gürcüstandan	19	95	1	21	19	1
İrandan	-	4	5	1	-	-
Türkiyədən		1	1	-	2	2

Proqnoz qiymətləndirilməsi göstərdi ki, 2017-2018-ci illər üçün respublikada iqtisadi cəhətdən aktiv əhalinin sayı müvafiq qaydada 5089,8 min nəfər və 5168,2 min nəfər, muzzdlu işçilərin sayı isə – 1524,2 min nəfər və 1534,2 min nəfər təşkil edir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, yaxın illərdə respublikada iqtisadiyyat üzrə kadrlara tələbat artacaqdır.

Buna əsaslanaraq, həm bakalavr, həm də magistr səviyyələrində iqtisadiyyat təhsili olan məzunların buraxılışına olan tələbatın qısamüddətli qiymətləndirilməsini vermişik .

Hesablamalarımıza görə, 2017-ci ildən 2018-ci ilədək olan dövrdə ali təhsil müəssisələrində buraxılan məzunların sayına olan tələbat, bakalavr səviyyəsində müvafiq qaydada 6586 və 6731, magistratura səviyyəsində isə 2552 və 3134 nəfər təşkil edə bilər.

Eyni zamanda orta ixtisas təhsili müəssisələrində iqtisadiyyat təhsilli məzunların buraxılışına olan tələbatın qısamüddətli proqnoz qiymətləndirilməsini vermişik. Qiymətləndirmələrimizə əsasən, orta ixtisas təhsili müəssisələrində 2017-2018-ci illərdə buraxılan məzunların sayı müvafiq qaydada 3751 və 4050 nəfər ola bilər.

Beləliklə, məktəblərdə, orta ixtisas təhsili müəssisələrində və kolleclərdə iqtisadi təhsilin spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi aşağıdakı nəticələr vermişdir:

Məktəbəqədər təhsil.

- məktəbəqədər yaşlı uşaqların elementar iqtisadi təsəvvürlərinin yaradılması şərtləri;
- sistemliliyi, şəxsiyyətin oriyentasiyasını və elementar iqtisadi biliklərin formalaşdırılmasını təmin edən sistemli-fəaliyyət yanaşması;
- iqtisadi tərbiyə pedaqoq-müəllim-valideynlər prinsipi üzrə qurulur.

Məktəbdə iqtisadi təhsil.

- iqtisadi təhsil ümumi təhsilin real tərkib hissəsi olmalıdır;
- ümumtəhsil məktəbinin bütün yaş qrupları üçün keyfiyyətli tədris-metodik təminatı hazırlamaq;
- məktəbi iqtisadi fənləri bilən savadlı müəllimlərlə təmin etmək.

Orta ixtisas təhsili.

- şəxsiyyətin ümumi və professional istiqamətləri arasındakı münasibət məsələlərini həll etmək.
- orta ixtisas təhsili müəssisəsində aşağı təhsil pilləsindən yuxarı təhsil pilləsinə doğru professional ixtisaslaşmanın dinamikasında gənclərin şəxsiyyətinin professional istiqamətinin tədqiqatını aparmaq.

Bütövlükdə təhsilin bütün səviyyələrində (bakalavr, magistratura, orta ixtisas təhsili müəssisələri) iqtisadiyyat təhsilli məzunların buraxılışının artmasına tələbat müşahidə olunur.

Ədəbiyyat

1. Григоренко Г.И., Жадан Р.Ф. Проблемы экономического образования детей старшего дошкольного возраста // Запорожье: ЗОАППО, 2015
2. Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət. ARDSK. Bakı, 2017
3. Меньщикова И.А. Мотивационно-смысловое содержание профессиональной направленности личности студентов в процессе социализации в вузе. Авт.кан.дис. Ярославль, ЯГУ, 2015

**SPECIFICITY OF ECONOMIC EDUCATION
IN SECONDARY SCHOOLS, SPECIALIZED SECONDARY
EDUCATION INSTITUTIONS AND COLLEGES**

К.А.Ибраhимова

SUMMARY

Objective factors that require interconnection between the [systems](#) of [economic education](#) in schools, colleges and higher educational institutions have been revealed [in this paper](#). The [diagnostics](#) of the [economic education in Azerbaijan's higher educational institutions](#) has been carried out. The [specificity](#) of [economic education in schools, specialized secondary education institutions](#) and colleges has been revealed.

**СПЕЦИФИКА ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В СРЕДНИХ ШКОЛАХ, СРЕДНИХ СПЕЦИАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ
ЗАВЕДЕНИЯХ И КОЛЛЕДЖАХ**

К.А.Ибрагимова

РЕЗЮМЕ

В [статье](#) раскрыты объективные факторы, обуславливающие необходимость взаимосвязи систем экономического образования в школах, колледжах и высших учебных заведениях. Проведена диагностика экономического образования в высших учебных заведениях Азербайджана. Выявлена специфика экономического образования в школах, средних специальных учебных заведениях и колледжах.

AQRAR SAHƏDƏ DAVAMLI İNKİŞAFIN İQTİSADİ ASPEKTLƏRİ

S.A.Bəşirova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Bakı, Lermontov küçəsi 74
e-mail: sabina.bashirova890@gmail.com

Açar sözlər: aqrar sahə, davamlı inkişaf, kənd təsərrüfatı məhsulları

Keywords: agrarian sector, sustainable development, agrarian goods

Ключевые слова: аграрная сфера, устойчивое развитие, сельскохозяйственные продукты

Respublikamızda aqrar islahatların hüquqi bazasının yaradılması, onun təşkili və həyata keçirilməsində Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev misilsiz xidmət göstərmişdir. Heydər Əliyev ölkə iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsi, resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, xarici şirkətlərlə əlaqələrin genişləndirilməsi, fəaliyyətdə intizamın yaradılması kimi vacib şərtlərin önə çəkilməsini vacib saymış, “Respublikanın sosial-iqtisadi vəziyyətini inkişaf etdirmək üçün biz dünyada inkişaf etmiş ölkələrlə və dünyanın qabaqcıl şirkətləri ilə sıx əməkdaşlıq etməyi, Azərbaycan ilə xarici ölkələr, şirkətlər arasında müştərək iş görməyi, iqtisadiyyat sahəsində əsas istiqamətlərdən biri hesab edirik” demişdir [1].

Ölkə başçısı İlham Əliyev aqrar-sənaye kompleksində çalışan fermer, sahibkar, alim və mütəxəssislər tərəfindən böyük ümid və rəğbətlə qarşılanan “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” 2003-cü il 24 noyabr tarixli Fərmanı, 2004-cü il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”, 2004-cü il 23 oktyabr tarixli sərəncamları ilə təsdiq edilmiş “Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” və “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında”, 2008-ci il 25 avqust tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”, 2009-cu il 14 aprel tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, 2011-ci il 15 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüyn inkişafına dair Dövlət Proqramı” və digər qəbul edilmiş normativ hüquqi sənədlər aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına güclü təkan vermişdir.

Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm sahələrindən biri olub dövlətin ərzaq müstəqilliyini təmin edərək, yüngül və yeyinti sənayesi üçün xammal və qida məhsullarını istehsal edir. Son illərdə Prezident İlham Əliyevin nümayiş etdirdiyi güclü siyasi iradəyə uyğun olaraq, respublikanın ərzaq təhlükəsizliyinin daxili istehsal hesabına təmin olunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin miqyası kifayət qədər genişdir.

İqtisadiyyatın inkişafının mühüm sahəsi olan kənd təsərrüfatı qeyri-neft sektorunun tərkib hissəsi kimi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda sürətli iqtisadi inkişafın başlaması nəticəsində aqrar sahənin daha da inkişaf etdirilməsi üçün görülən tədbirlər də genişlənilib. Aqrar sahənin inkişafı Azərbaycan Prezidentinin iqtisadiyyatın şaxələndirilmə-

si strategiyasının başlıca istiqamətlərindən birini təşkil edib. Belə ki, ölkə əhalisinin təxminən 1,5 milyon nəfərinin aqrar sektorda çalışması baxımından bu sahənin inkişaf etdirilməsi həm də qeyri-neft sektorunun inkişafı, işsizliyin və yoxsulluğun azaldılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

İstənilən istehsal sahəsində o cümlədən, aqrar sahədə istehsalın davamlılığı əsasən üç sistemin- iqtisadi, sosial və ekoloji sistemlərin dinamik inkişafını, tarazlı və qarşılıqlı əlaqəsinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Davamlılığın iqtisadi aspekti kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının davamlı olaraq artmasını və aqrar məhsulların ixrac potensialının gücləndirilməsini, sosial aspekt kənd regionlarında əhalinin sosial rifah halının yaxşılaşdırılmasını, həmçinin ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsini, ekoloji aspekt isə kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə edilən ərzaqlarda torpağın, suyun və havanın çirklənməsinin qarşısının alınması və təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Aqrar sahədə istehsalın davamlılığının əsasən iki iqtisadi məqsədi var:

- kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması;
- aqrar məhsulların ixrac potensialının gücləndirilməsi.

Kənd təsərrüfatında istehsalın davamlı inkişafına təsir göstərən amilləri iki fərqli qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup amillər fermerlərin və ya ev təsərrüfatlarının səyindən və kənd təsərrüfatında istehsalın təşkilindən asılı olmur. Belə amillər məhsuldarlığı həm artırır, həm də azalda bilər. Belə amilləri “obyektiv” amillər hesab etmək olar. Məsələn,

- iqlim şəraiti və ya meteoroloji xəritə, o cümlədən, quraqlıq, uzun müddətli yağışlar, uzun müddətli şaxtalar və sair kimi mənfi faktorlar məhsuldarlığı kəskin azalda bilər. Əksinə, əlverişli iqlim şəraiti məhsuldarlığın yüksəlməsinə ciddi şərait yarada bilər.
- Digər “obyektiv” amil kənd təsərrüfatında istifadə edilən torpağın keyfiyyəti ilə bağlıdır. Əlbəttə, müxtəlif texnoloji üsullarla torpağın keyfiyyətinin müəyyən qədər yaxşılaşdırılması mümkündür. Lakin bu tədbirlər əlavə xərclərin edilməsini tələb edir və məhsulun maya dəyərini artırır.
- İstehsalda təsir göstərən və “obyektiv” xarakterli amillərdən biri də ərzaqda ziyanvericilərin miqdarı ilə bağlı ola bilər. Elə ərzaqlar var ki, orada kənd təsərrüfatı məhsullarına ziyanvericilərin azaldılması ciddi xərclərin edilməsini, kimyəvi, bioloji müalicələrin aparılmasını tələb edir.
- Regionda infrastrukturun olması da kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan ayrı-ayrı fermerlərin fəaliyyəti üçün “obyektiv” xarakter daşıyır və istehsal həcminə ciddi təsir göstərir. İrriqasiya sisteminin, yol və nəqliyyatın normal təşkili, zəruri texnika və avadanlıqlarla təminat, elmi araşdırmaların tətbiqinin təminatı fermerlərin əmək məhsuldarlığına ciddi təsir göstərir.
- Mövcud bazar konyukturasi da aqrar sahədə istehsal həcminə mühüm təsir göstərir. Lakin adətən bazar konyukturasi müəyyən gecikmə ilə istehsal həcminə təsir edir. Hər hansı dövrdə bazarda kənd təsərrüfatı məhsullarının və ya konkret hər hansı bir məhsulun qiymətinin necə olmasından asılı olaraq növbəti dövrdə istehsal azala və ya arta bilər.

Aqrar sahədə istehsalın həcmi “obyektiv” amillərlə yanaşı, həm də bu sahədə çalışan insanların fəaliyyətindən daha çox asılı olan amillərdən, yəni “subyektiv” amillərdən asılıdır. Dünyada kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi, məhsulun keyfiyyəti, məhsuldarlıq və sair məsələlər ilə bağlı olan problemlərin həllinin müqayisəli araşdırılması

göstərir ki, aqrar sahədə istehsalın davamlı inkişafı daha çox “subyektiv” amillərdən asılı olur. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı sahəsində daha çox elmi-texniki inkişafın nəticələrindən istifadə edildiyindən məhsuldarlıq daha yüksək olur. Xüsusilə, bu ölkələrdə dövlətin aqrar sektora daha çox subsidiyalar ayırması bu sektorun davamlı inkişafına üçün imkanları genişləndirir. Lakin “obyektiv” amillərə görə müqayisəli üstünlüyə malik ölkələr də var. Məsələn, təbii şəraiti pambıq becərmək üçün yararlı olan ölkələrdə bu məhsul üzrə müqayisəli üstünlük ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı deyil. Almaniya Özbəkistana nisbətən nə qədər güclü olsa da pambığın yetişdirilməsi üçün “obyektiv” amillərə malik olmadığından bu məhsulun istehsalında dayanıqlı ola bilər. Lakin bütün hallarda kənd təsərrüfatında istehsalın davamlılığı üçün iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərin tarazlığının təminatı dövlətin kənd təsərrüfatına müdaxiləsini nəzərdə tutur. Belə olan halda, kənd təsərrüfatında istehsalın davamlı inkişafı “subyektiv” amillərin inkişaf etdirilməsində dövlətin rolunu genişləndirir.

Aqrar sahədə istehsalın davamlı inkişafı üçün vacib olan “subyektiv” amillərin qiymətləndirilməsi məsələsi onun gələcək təşkili və istehsalın proqnozlaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən “dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasını sosial problem kimi xarakterizə edirlər (məsələn, David S. və Webster P.) [2, 3]. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, dayanıqlı inkişafı dəqiq ölçmək mümkün deyil, çünki o, dinamik prosesdir və prosesin baş verdiyi lokal ərazinin xüsusiyyətlərindən, yəni yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “obyektiv” amillərdən daha çox asılıdır. Lakin buna baxmayaraq, kənd təsərrüfatının inkişafını əks etdirən əsas göstəricilərin dəyişmə istiqamətinə görə, yəni onların artma və ya azalma meyllərinə görə dayanıqlılığın mövcud olması haqqında fikir yürütmək olar. Məsələn, əgər istehsal həcmi artırsa, lakin bununla yanaşı torpağın və suyun keyfiyyəti pisləşməkdə davam edirsə, onda belə istehsalın dayanıqlılığını iddia etmək olmaz. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, kənd təsərrüfatında istehsal prosesinin genişlənməsi elə məhsullar hesabına olmalıdır ki, belə məhsulların yetişdirilməsi ekoloji tələbləri nəzərə alır və ətraf mühitə nəinki zərər vurmur, əksinə ekoloji balansın yaradılmasına kömək edir.

Aqrar sahədə istehsalın davamlı inkişafı ilə bağlı tədqiqatların təsnifləşdirilməsi dayanıqlılığın iqtisadi aspektinin əsas göstəricilər kimi aşağıdakıları qeyd etməyə imkan verir:

- istehsal həcmi;
- istehsal xərclərini;
- kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olan subyektlərin (məsələn, fermerlərin, ev təsərrüfatlarının və fərdi sahibkarların) istehsaldan kənar gəlirlərini;
- bu subyektlərin kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyətlərindən irəli gələn gəlirləri;
- istehsalın iqtisadi səmərəliliyi;
- istehsalın gəlirliliyi;
- fermada maddəli işçilərə ödənilən maaşlar;
- məşğulluq imkanları;
- bazarın əlçatanlığı;
- torpağa mülkiyyətçilik;
- torpağın idarəedilməsi və s.

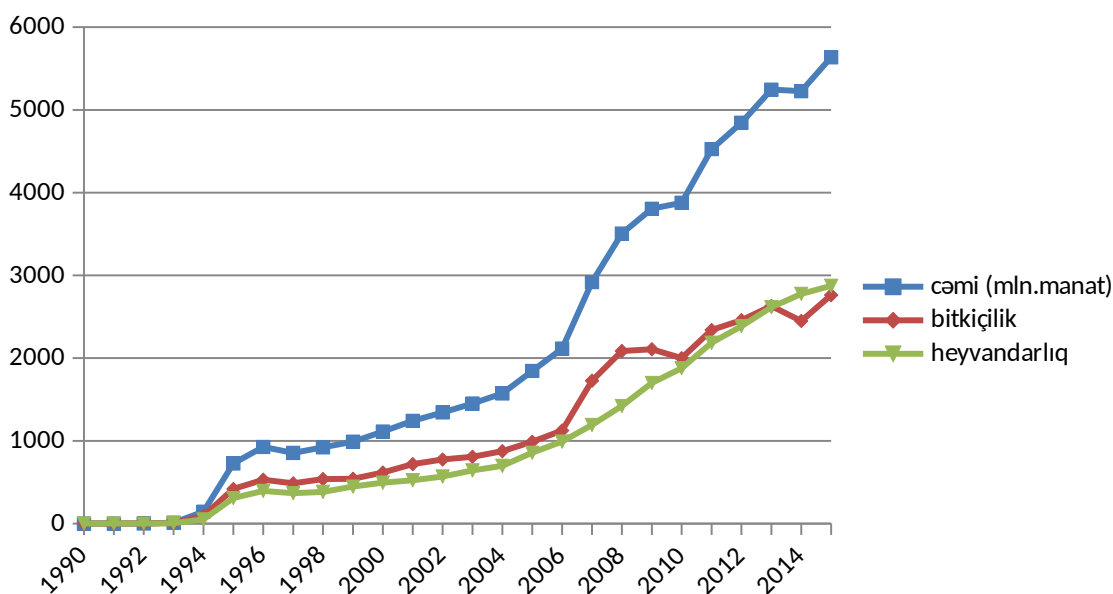
Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının iqtisadi aspektlərinin sadalanan bu amilləri icma və fermer təsərrüfatları səviyyəsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Kənd təsərrüfatında istehsalın davamlılığının iqtisadi aspektlərinin asılı olduğu amillərin əksəriyyəti üzrə illik hesabatların aparılması müvafiq qurumlar tərəfindən həyata keçirilir. Lakin bəzi amillər üzrə statistik göstəricilərin əldə edilməsi xeyli çətindir. Ona görə də tədqiqatda əsasən dörd göstəricinin-bitkiçilik məhsulları üzrə ümumi istehsal həcmnin, ümumi istehsal xərclərinin, rentabellik səviyyəsinin və əmək məhsuldarlığının inkişaf dinamikası, bu göstəricilərin bir-biri ilə əlaqəsi və digər amillərdən, xüsusilə, cəmi əkin sahəsindən, əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmindən, suvarılan əkin sahəsindən, kənd təsərrüfatında əsas fondların həcmindən asılılığı tədqiq edilib. Eyni hesablamaları heyvandarlıq məhsulları üzrə və kənd təsərrüfatında ümumi istehsal həcmi üçün də tətbiq etmək olar.

Qrafik 1

Azərbaycanda bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsal həcmnin müqayisəli dinamikası

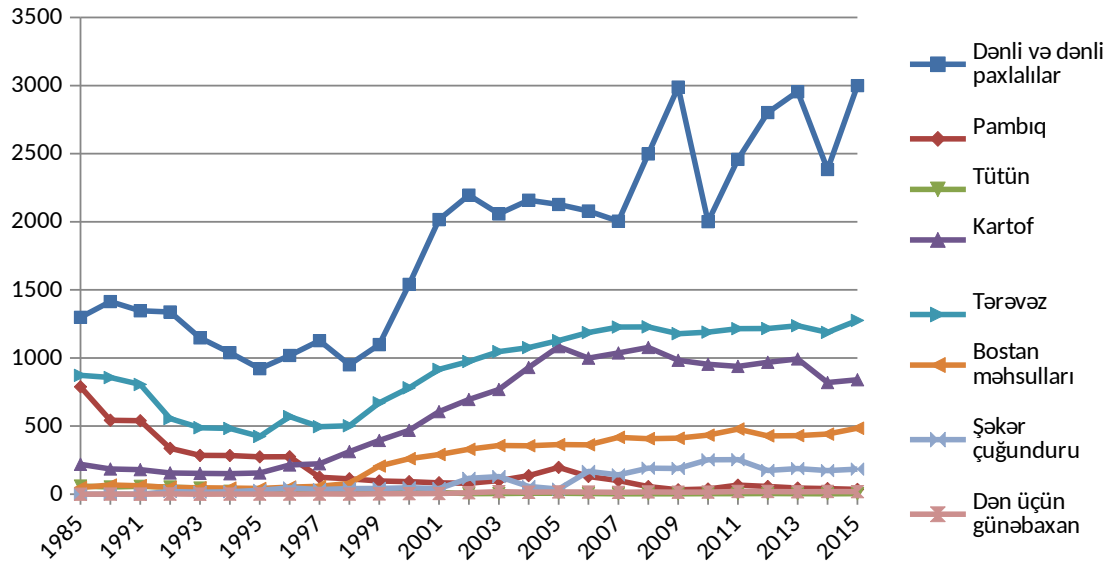
Qeyd: Diaqram Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında hazırlanıb

Tədqiqat üçün bütün bitkiçilik məhsulları deyil, yalnız səkkiz növ məhsul götürülüb. 1-ci qrafikdən görünür ki, bu qrupa daxil olan əksər məhsullar üzrə istehsal həcmi son 25 ildə artma meyli olub [4]. Xüsusilə, dənli və dənli paxlalılar üzrə istehsal həcmi xeyli artıb. Pambıq məhsulunun həcmi isə bu illərdə xeyli azalıb. Pambıq istehsalının genişləndirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 17 sentyabr 2016-cı ildə Sabirabadda pambıqçılığın inkişafı məsələlərinə dair keçirdiyi respublika müşavirəsində 2017-ci il üçün pambıq istehsalının 200 min tondan çox olacağını bildirib. Ölkə prezidenti yaxın gələcəkdə pambıq istehsalının daha artacağını diqqətə çatdırıb. Əlbəttə, pambıq istehsalının 2015-ci ildə 35 min tondan 2017-ci ildə 200 min tona çatdırılması pambıq istehsal edən rayonlarda ciddi infrastruktur dəyişikliklərinin olduğundan, regionlarda məşgulluqla bağlı problemin müəyyən qədər aradan qaldırıldığından və ümumilikdə bitkiçilik məhsullarının istehsal həcmnin artdığından xəbər verir.

S.A.Bəşirova

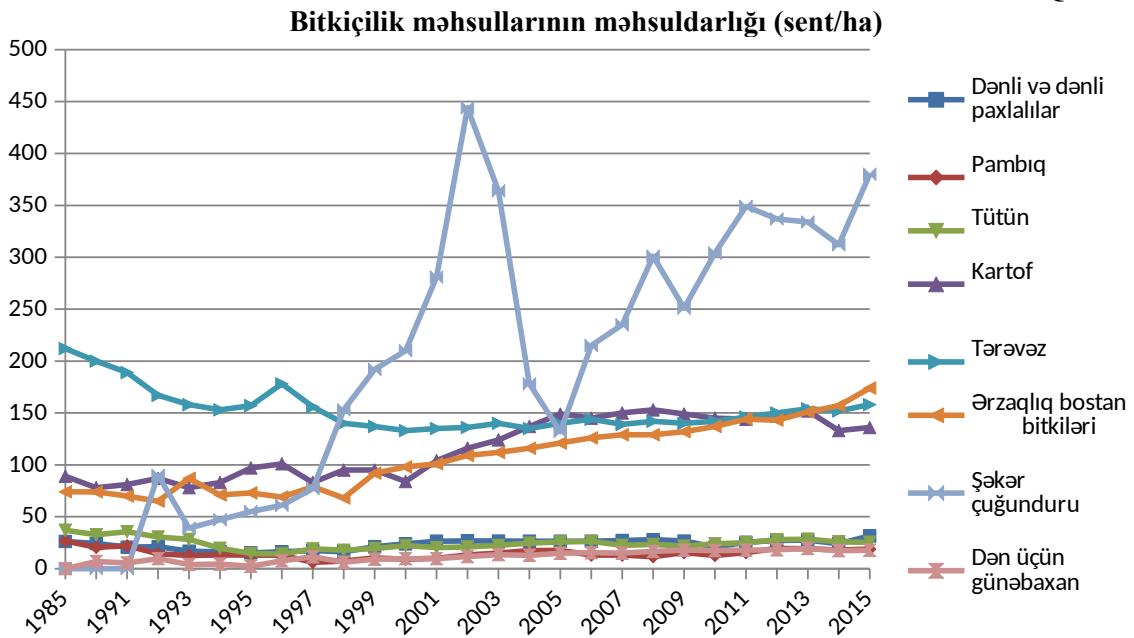
Qrafik 2

Azərbaycanda bitkiçilik məhsullarının istehsal həcminin dinamikası (min ton)

Kənd təsərrüfatında dayanıqlı inkişafın təmin olunmasının iqtisadi aspektlərinə daxil olan əsas amillərdən biri də məhsuldarlıqla bağlıdır. 2-ci qrafikdə Azərbaycanda bitkiçilik məhsullarının məhsuldarlığı müqayisəli şəkildə verilib. Qrafikdən görünür ki, bəzi məhsullar üzrə məhsuldarlıq müxtəlif illərdə ciddi çəkildə dəyişib. Məhsuldarlığın kəskin dəyişməsi böyük ehtimalla “obyektiv” amillərlə, xüsusən də təbii şəraitlə bağlıdır. Lakin demək olar ki, əksər məhsullar üzrə məhsuldarlığın artmasında müsbət meyl bitkiçilikdə elmi-texniki nailiyyətlərin genişlənməsi, aqrrotexniki tələblərə əməl edilməsi və regionda infrastrukturun yaxşılaşması ilə bağlıdır.

Qrafik 3

S.A.Bəşirova

Kənd təsərrüfatının bitkiçilik sahəsində istehsal həcmi və məhsuldarlıq bir neçə amildən, o cümlədən; əkin sahəsindən, aqrar sahədə məşğul əhalinin sayından, əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmindən, kənd təsərrüfatında özəl müəssisələrin və fərdi sahibkarların sayından, kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrinin sayından, suvarılan əkin sahələrinin ölçüsündən, aqrar sahədə əsas fondları həcmindən və s. asılı ola bilər. Əlbəttə, aqrar sahənin, xüsusilə bitkiçilik məhsullarının həcminə “obyektiv” amillər təsir göstərir. İqlim şəraiti, bazar konyukturası xüsusilə təsirlidir.

Ədəbiyyat

1. İ.İbrahimov. Heydər Əliyevin aqrar islahatlarının nailiyyətləri. Dövlət İdarəçiliyi, Nəzəriyyə və təcrübə. Xüsusi buraxılış, Bakı, 2017
2. David S. Sustainable development: theoretical construct on attainable goal. EnvironConser 16:41–48
3. Webster P. The challenge of sustainability at the farm level: presidential address. J AgricEcon 50(3):371–387
4. <http://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

ECONOMIC ASPECTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN AGRARIAN SECTOR

S.A.Bashirova

SUMMARY

The problems of agrarian sector development in Azerbaijan are studied in this article. Detailed analysis of production of different types of agricultural goods is given.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ

С.А.Баширова

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются проблемы развития аграрного сектора в Азербайджане. Подробно анализирована ситуация с производством разных видов сельскохозяйственной продукции.

QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFI VƏ İQTİSADI İNKİŞAFIN DAVAMLILIĞI

R.M.Quluyev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
email: rovsan950@gmail.com

Açar sözlər: qeyri-neft sektoru, iqtisadi inkişaf, inkişafın davamlılığı

Keywords: non-oil sector, economic development, sustainability of development

Ключевые слова: нефтяной сектор, экономическое развитие, устойчивость развития

Son zamanlar enerji məhsullarının qiymətlərində baş verən volatillik ölkəmizin davamlı inkişafı baxımından digər sahələrin tərəqqisini diqqətdə saxlamağı tələb edir. Dünya bazarlarında qara qızılın qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi fonunda bu məhsulların satışından daxil olan valyuta daxilölmaları azalmağa başladı. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi əsas prioritet məsələyə çevirildi.

Qeyri-neft sektoru sahələrinə sənayenin müxtəlif sahələri daxildir ki, buraya yeyinti sənayesini, yüngül sənaye sahəsini, kənd təsərrüfatını, kimya sənayesini, metallurgiya, informasiya texnologiyaları və s. sahələri aid etmək olar. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atan Azərbaycan qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün yeni-yeni sənaye parkları və sənaye məhəllələri yaradır. Ölkədə yeni-yeni müəssisələr işə düşür, xeyli sayda iş yerləri açılır, məşğulluq təmin edilir, məhsul istehsalı artır, ixrac potensialı genişlənilir. Ölkəmiz üçün yeni tərəqqi strategiyasının əsaslarından biri də qeyri-neft sənayesinin inkişafıdır. Ölkəmizdə daxili və xarici sahibkarlara yaradılan əlverişli investisiya mühiti, dövlət qayğısı qeyri-neft sənayesinin davamlı inkişafına hesablanmış addımlardandır.

Son illərdə yaradılan sənaye parkları və sənaye məhəllələri sosial-iqtisadi inkişafa dair dövlət proqramlarının tərkib hissələrindəndir. Müasir istehsal infrastrukturuna malik sənaye parkları və sənaye məhəllələrinin fəaliyyəti ölkədə sənaye tərəqqisinin, iqtisadiyyatın tarazlı yüksəlişinin təmin edilməsini və innovasiya istiqamətlərinin inkişafını nəzərdə tutan dövlət siyasətinin reallaşdırılmasına yönəldilib. Hazırda Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Balaxanı Sənaye Parkı, Neftçala Sənaye Məhəlləsi fəaliyyət göstərir. Pirallahı, Qaradağ, Mingəçevir sənaye parklarında tamamlama işləri həyata keçirilir. Masallı, Hacıqabul, Sabirabadda yeni sənaye məhəllələri tikilir, bu il daha bir neçə sənaye komplekslərinin açılışı gözlənilir (1). Qeyd etməliyik ki, sənaye parkları və sənaye məhəllələrində fəaliyyətə başlayan sahibkarlıq subyektləri minlərlə yeni iş yerlərinin yaradılmasına, əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasına və sosial rifahın yüksəlməsinə təkan verir. Burada da dövlətlə özəl bölmə qarşılıqlı olaraq fəaliyyət göstərir. Belə ki, ümumi dəyəri 144 milyon manat olan “Mingəçevir tekstil” MMC-nin iplik istehsalı üzrə iki müəssisəsinin yaradılmasına İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən 10 milyon manat güzəştli kredit verilib. Son 15 il ərzində ölkə iqtisadiyyatına 230 milyard dollardan çox, ötən il isə 15 milyard dollara yaxın sərmayə qoyulub. Mingə-

çevir sənaye parkının ilk iki fabrikinin açılması dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının parlaq təzahürüdür. Çünki dövlət özəl sahənin inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəmir, sahibkarlar üçün güzətlə şərtlərlə kreditlər verir, metodik tövsiyyələr verir, yeni-yeni iş yerlərinin yaradılması istiqamətində işlər aparır (1).

Qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsində mühüm sahələrdən biri aqrar sahədir. Aqrar sahədə həyata keçirilən islahatlar, qəbul edilmiş normativ hüquqi baza bu sahənin daha da tərəqqisi üçün vacibdir. Ölkədə pambıqçılığın inkişafının dəstəklənməsi istiqamətində xeyli işlər görülür. Pambıq əkib becərən sahibkarlıq subyektlərinə güzətlə şərtlərlə kreditlər verilir, hər bir hektara müvafiq həcmdə gübrə və yanacaq təminat da dövlət tərəfindən edilən güzəştlərdir. Bəzi toxum məhsullarının ölkəyə gətirilməsində, idxal olunmasında qismən güzəştlər və ya tam azadolma tətbiq edilir. Digər tərəfindən sənaye məhəllələri və sənaye parkları yaradılır, onların istehsal prosesi üçün material təminatının formalaşmasında baza yaradır. İndi pambıq əkib becərilir, məhsul vaxtında yığılır, müxtəlif sahibkarlıq subyektlərinə təhvil verilir. Onlar isə xammaldam istehsal prosesindən keçirməklə müxtəlif növ hazır məhsullar istehsal edir, “*Made in Azerbaijan*” brendi adı altında həm daxili bazara çıxarır, həm də xarici bazarlarda satışını həyata keçirir. İqtisadiyyatın davamlı inkişafının mühüm amillərindən biri əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasıdır. Qeyri-neft sektoru sənaye sahələrinə investisiya qoyuluşunun təşviqi mexanizminin hazırlanması olduqca vacib məsələlərdəndir. Xatırladaq ki, 2004-cü ildə ölkəmizdə valyuta ehtiyatları cəmi 1.8 milyard dollar olduğu halda dövlət sərmayə qoyuluşlarında müəyyən çətinliklər olmuşdur. Lakin sonradan Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Qars neft və qaz kəmərlərinin istismara verilməsindən sonra təbii ehtiyatlarımızın xarici bazarlara çıxarılmasından sonra ölkəyə daxil olan valyuta ehtiyatlarımız da artmağa başladı. Həmin valyuta ehtiyatlarının bir qismi Dövlət Neft fondunda yığılır, digər hissəsi isə iqtisadiyyatın müxtəlif sənaye sahələrinə sərmayə qoyuluşu kimi tətbiq olunur.

Son 15 il ərzində ölkə iqtisadiyyatına 231 milyard dollar sərmayə qoyulub ki, bunun da yarısı daxili sərmayədir, yarısı xarici sərmayə hesabına formalaşmışdır. Bu müddətdə Azərbaycan iqtisadiyyatı 3.2 dəfə artmışdır. Ölkədə 30 elektrik stansiyası tikilib, qazlaşdırmanın səviyyəsi 93 faizə çatıb. Sahibkarlara 2 milyard manatdan çox kreditlər verilib. “Neft kapitalının insan kapitalına çevirilməsi” təşəbbüsü ölkəmizdə uğurla reallaşdırılır. Bu gün ölkəmizin ehtiyatında 42 milyard dollardan artıq vəsait vardır ki, bu da 2004-cü illə müqayisədə 23 dəfə çoxdur. Bütövlükdə ölkədə əsas diqqət qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilib. Artan neft gəlirləri də bu strateji vəzifənin uğurla reallaşmasında mühüm amildir (1).

Qeyd olunduğu kimi, ölkəmiz qeyri-neft sektorunun inkişafını əsas prioritet hesab edir, dayanıqlı inkişaf sənayenin qeyri-neft sektorunun inkişafında, burada yeni innovativ proseslərin tətbiq olunmasında, daha intensiv inkişaf meyillərinə üstünlük verilməsindəndir. Ölkəmizdə qeyri-neft sektoru sənaye sahələrindən turizm sənayesi də olduqca mühüm əhəmiyyətlidir. Bu sahədə son zamanlar qəbul edilmiş qərarlar turistləin və xarici vətəndaşların ölkəmizə axını artırmışdır. Azərbaycanın zəngin təbii sərvətləri, qədim tarixi abidələri, gözəli və görməli yerləri, istirahət zonaları xarici vətəndaşların hədsiz marağına səbəb olmuşdur. Ona görə də keçmiş illərlə müqayisədə son zamanlar turist və xarici vətəndaşların istirahət etmək üçün ölkəmizə axını artıb, bu da xarici valyutanın idxalına gətirib çıxarır, valyuta ehtiyatlarının artmasına səbəb olur. Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi təbii coğrafi mövqeyi əlverişli olduğundan, burada müxtəlif turizm obyektlərinin

yaradılmasına imkan vardır. Qəbələ, Lənkəran, Gədəbəy və s. kimi ərəzilərdə istirahət və dincəlmə obyektləri yaratmaqla turizmin inkişafının sürətlənməsinə dəstək vermək olar. Ölkəmiz müharibə şəraitində olmağına baxmayaraq, öz iqtisadi siyasətini müvəffəqiyyətlə həyata keçirir, öz nəhəng iqtisadi layihələrini reallaşdırır. Çox maraqlı statistik məlumat ondan ibarətdir ki, 2011-ci ildə ölkəmizə gələn xarici vətəndaşlardan 2231.9 min nəfərdən 1561.9 min nəfəri (69.8 faizi) turizm məqsədi ilə səfər edənələr olmuşdur. Ölkəmizə gələn xarici turistlərin 591,9 min nəfəri (37,9 faizi) işgüzar, 519,8 min nəfəri (33,3 faiz) istirahət və əyləncə, 374,7 min nəfəri (24,0 faizi) qohumları (tanişları) ziyarət etmək, 33,3 min nəfəri (2,1 faiz) müalicə və sağlamlıq, 10,4 min nəfəri (0,7 faiz) dini ziyarət, 3,7 min nəfəri (0,2 faiz) bazarlıq (şoppinq), 4,0 min nəfəri (0,3 faiz) tranzit, 24,0 min nəfəri (1,5 faizi) digər turizm məqsədilə səfər etmişdir. 2003-2011-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına 106,2 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuşdur. Investisiyaların 50,7 faizini xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə daxili investisiyaların da rolu durmadan artır. 2003-cü ildə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istifadə edilmiş daxili investisiyalar ümumi investisiya qoyuluşunun 22,1 faizini təşkil edirdisə, 2011-ci ildə investisiyaların 59,8 faizi daxili mənbələr hesabına təmin edilmişdir (2). Bu isə onu deməyə əsas verir ki, ölkəmizdə yaradılmış əlverişli şərait, səmərəli turizm paketləri, qiymətləri xarici qonaqların Azərbaycana gəlişini artırmışdır.

Ölkəmizin yerləşdiyi təbii coğrafi mövqeyin əlverişli və səmərəli olması logistik imkanların geniş aspektdə nəzərdən keçirməyə imkan verir. Belə ki, Avropa ilə Asiya arasında, eləcə də şimaldan Rusiya cənubdan İran dövlətləri ilə həmsərhəd olması dəmir yolu, avtomobil nəqliyyatı eləcə də botu nəqliyyatı kimi sahələrin, logistikanın inkişafını labüd edir. Azərbaycan tranzit ölkə olaraq daxil olan nəqliyyat vasitələrindən vergi-gömrü rüsumları tətbiq etməklə büdcə daxilolmalarını artırır. Onu iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına investisiya qoyuluşuna tətbiq edir. Ölkəmizdə aqrar sahənin, kənd təsərrüfatının inkişafına da xüsus diqqət yetirilir. Aqrar sahədə qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, kəndli fermer təsərrüfatlarının yaradılması, bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlara güzəştlərin olunması prioritet məsələlərdən hesab olunur. 2015-ci il ərzində ölkədə diri çəkiddə 515,6 min ton ət, 1924,4 min ton süd, 17,0 min ton yun və 1538,6 milyon ədəd yumurta istehsal edilmişdir. 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə ət istehsalı 2,0 faiz, süd istehsalı 3,7 faiz, yun istehsalı isə 1,4 faiz artmışdır. Müstəqillik illərində kənd təsərrüfatının inkişafına nəzər saldıqda 1992-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalı hər il orta hesabla 12 faiz aşağı düşdüyü halda, 1996-cı ildən başlayaraq (1997-ci və 2014-cü illər istisna olmaqla) davamlı olaraq artmışdır və 2015-ci ildə artım 6,6% təşkil etmişdir. 2015-ci ildə heyvandarlıq məhsulları üzrə artım 2,5 faiz, bitkiçilik məhsulları üzrə isə 11,3 faiz olmuşdur. Hazırda respublikamızda heyvandarlığın intensiv inkişafında əsas problemlərdən biri isə yem bazasının zəif olmasıdır. İdxal hesabına heyvandarlığın yem təminatının yaxşılaşdırılması isə sahənin rentabelliyyətinə ciddi təsir göstərir. Məsələn, son vaxtlar quşçuluq sektorunda yaşanan problemlər buna bariz nümunədir. Onu da qeyd edək ki, son illər heyvan yemi qlobal ixracda yüksək sürətlə inkişaf edən komponentlərdən biri olduğu aydınlaşır. Dünya üzrə yemə tələbatın artması Azərbaycanın da bu sahənin inkişafı ilə bağlı daha çevik siyasət həyata keçirmək zərurəti yaranmışdır. Ümumilikdə götürdükdə isə Azərbaycanın kənd təsərrüfatındakı artımın davamlı olacağını söyləmək mümkündür. 2016-cı ilin 6 ayının rəqəmləri də göstərir ki, respublikada ÜDM-in azalması fonunda, kənd təsərrüfatında 3,1 faiz artım qeydə alınmışdır. Bu müddətdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun

faktiki qiymətlərlə dəyəri 2500.9 milyon manat olmuş və istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının 57,4 faizi heyvandarlıq sahəsinin, 42,6 faizi isə bitkiçilik sahəsinin payına düşmüşdür (3).

Artıq dövlət kənd təsərrüfatına diqqətlə yanaşaraq, burada fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə hər hektar torpağa görə mineral gübrələr, texnikanın işləməsi üçün yanacaq və sürtkü yağları ilə təmin edilmədə güzəştlər tətbiq edir. Burada məqsəd kənd təsərrüfatında fəaliyyəti stimullaşdırmaq, beləliklə məhsul bolluğu yaratmaq, məhsulun həm daxili tələbatı və eləcə də xarici bazarlara çıxışını təmin etmək əsas hədəflərdəndir. Müxtəlif tinglərin və ağac növlərinin, eləcə də toxumların xaricdən ölkəyə gətirilməsində güzəştlər, vergi azadlıqları tətbiq edilir. Əhalinin əsas ərzaq məhsulları ilə etibarlı təmin olunması və ölkənin məşğul əhalisinin böyük hissəsinin çalışdığı aqrar sektorun inkişafı siyasətinin əsası 90-cı illərin ortalarında qoyulub. Azərbaycanda MDB ölkələri arasında ən sürətli torpaq islahatları həyata keçirilib, kənd təsərrüfatı istehsalçılara yardım mexanizmləri formalaşdırılıb, beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən Dünya Bankı və BMT-nin Ərzaq Təşkilatı (FAO) ilə birlikdə bu sahədə əhəmiyyətli layihələrin icrasına başlanıb. 2001-ci ildə ölkə rəhbərinin Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı” təsdiq edilib. Bu proqram çərçivəsində görülmüş işlər nəticəsində kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Sonradan Azərbaycanda sürətli iqtisadi inkişafın başlaması nəticəsində aqrar sahənin daha da inkişaf etdirilməsi üçün görülən tədbirlər də genişlənilib. Aqrar sahənin inkişafı Azərbaycan prezidentinin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi strategiyasının başlıca istiqamətlərindən birini təşkil edib. Belə ki, ölkə əhalisinin təxminən 1,5 milyon nəfərinin aqrar sektorda çalışması baxımından bu sahənin inkişaf etdirilməsi həm də qeyri-neft sektorunun inkişafı, işsizliyin və yoxsulluğun azaldılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir (4). Aqrar sahənin sürətli inkişafına nail olmaq üçün mühüm istiqamətlərdən biri kimi bu sahədə elmi texniki tərəqqinin ən mütərəqqi metodlarından istifadə etməkdir. Bunun üçün kənd təsərrüfatı istiqamətində fəaliyyət göstərən və bu sahədə elmi tədqiqatlar, elmi araşdırmalar aparən elmi-tədqiqat müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və onların yüksək səviyyədə fəaliyyəti üçün lazımı dəstəyin göstərilməsinə ehtiyac vardır. Aqrar sahədə yüksək əmək tutumlu məhsulların əldə olunması üçün, məhsuldarlığın artırılmasına nail olmaq üçün elmi texniki tərəqqinin nailiyyətləri geniş tətbiq edilməlidir. Bu məqsədlə qrant layihələr mövcud olmalıdır ki, bu istiqamətdə tədqiqatları stimullaşdırmaq mümkün olsun. Yeni-yeni məhsuldar toxum sortlarının, bitki növlərinin yaradılması, daha artımlı heyvandarlıq təsərrüfatlarının əhatəsinin genişləndirilməsi, bu sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin hərtərəfli dövlət tərəfindən dəstəklənməsi labüddür. Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafını, qeyri-neft sektoru sənayesinin inkişafını dəstəkləməklə, bu sahələrə daxili və xarici sahibkarlar üçün investisiya qoyuluşunu dəstəkləməklə, səmərəli vergi-büdcə, sosial-iqtisadi siyasət həyata keçirməklə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin reallaşdırılmasına nail olacaq. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi gələcəkdə baş verən neft və qaz kimi təbii sərvətlərin qiymətlərində volatillik səbəbindən baş verə biləcək mənfi təsirlərdən qorunmağa imkan yaradacaq.

Nəticə

Azərbaycan neft və qaz sənayesi ölkəsi kimi dünyada məşhurdur. Əvvəllər ölkəmizdə neft son istehsal məhsulu olaraq xam neft kimi ixrac olunurdusa hal-hazırda on-

dan müxtəlif məhsullar hazırlanır və istehsal prosesi bir neçə mərhələni əhatə edir. Yəni
R.M.Quluyev

Ölkəmiz neft və qaz məhsulları ixrac edən ölkə olaraq, həmişə öz mövqeyini dünya səviyyəsində qoruyub saxlamışdır. Lakin təbii sərvətlər tükənən məhsullar olduğundan, bu tip məhsullardan asılılığı minimuma endirmək üçün qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafı labüdüdür. Bu sahələrin inkişaf etdirilməsi həm əlavə işçi qüvvəsinə tələbat yaratmaqla yanaşı, minlərlə yeni iş yerlərinin yaradılmasına təkan verəcək, həm də neftdən asılılığın azaldılmasına səbəb olacaq. Turizm sənayesini inkişaf etdirilməsi, bu istiqamətdə səmərəli təkliflər irəli sürmək, xarici turistlərin ölkəmizə cəlb etmək, viza məsələlərini sadələşdirmək, yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafını stimullaşdırmaq, bu istiqamətdə investisiyaların cəlbini sürətləndirmək, həm yerli, həm xarici investorların bu sənaye sahələrində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmalarına şərait yaratmaq, vergi güzəştləri tətbiq etmək, müəyyən növ məhsulların gömrük-idxal rüsumlarının azaldılmasına və ya tam ləğv edilməsinə şərait yaratmaqla, eləcə də bu istiqamətdə lazımi addımlar atmaqla iqtisadiyyatın davamlı inkişafına nail olmaq olar. Azərbaycan öz iqtisadiyyatını şaxələndirmək üçün sənaye istehsalını artırmaq, istehsal olunan məhsulların xarici bazarlara sərbəst çıxışını təmin etmək, dünya bazarlarına çıxışına rəsmən himayədarlıq etməklə ixracat prosesinin təşviqi mexanizmini işləyib hazırlayır, güclü və dayanıqlı inkişafı təmin etmiş olur.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti, 2 mart 2018
2. www.stat.gov.az, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı
3. <http://iqtisadiislahat.org>, 06.09.2016-cı il tarixli yazı
4. www.azerbaijans.com

DEVELOPMENT OF NON-OIL SECTOR AND SUSTAINABILITY OF ECONOMIC DEVELOPMENT

R.M.Guluyev

SUMMARY

The importance of the development of non-oil sector for national economy is stressed. Analysis regarding the sustainable development of non-oil sector is made, relevant suggestions are offered.

РАЗВИТИЕ НЕНЕФТЯНОГО СЕКТОРА И УСТОЙЧИВОСТЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Р.М.Кулуев

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается важность развития ненефтяного сектора для национальной экономики. Проведен анализ устойчивости развития ненефтяного сектора, внесены соответствующие предложения.

İAŞƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KOMPLEKS MARKETİNG TƏDQİQATLARININ METODİK ÜSULLARI VƏ METODLARI SİSTEMİ

İ.T.İsgəndərova

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: ilhamaiskandarova@gmail.com

Açar sözlər: qida sənayesi, marketing göstəriciləri, marketingin effektivliyi

Keywords: food industry, marketing indicators, marketing effectiveness

Ключевые слова: пищевая промышленность, маркетинговые показатели, эффективность маркетинга

Hal-hazırda bütün müəssisələrdə, o cümlədən iaşə müəssisələrində kompleks marketing tədqiqatlarının çoxsaylı metodik üsulları və metodları mövcuddur. Praktika göstərir ki, müəssisənin marketing fəaliyyətində tədqiqata vahid yanaşma mövcud deyil, bu da marketing tədqiqatlarına kompleks yanaşmaların işlənilib hazırlanması zərurətini doğurur.

İaşə müəssisələrində marketing tədqiqatlarının metodlarının və üsullarının seçilməsinə daha ətraflı nəzər salmaq.

I. Marketing fəaliyyətinin kompleks (ümumiləşdirilmiş) üsulları və metodları

- marketing tədqiqatlarının aparılmasının yekunları;
- marketing tədqiqatlarının qiymətləndirilməsi;
- iaşə bazarının seqmentləşdirilməsi, məhsul və iaşə xidmətlərinin bazarda rəqabətliliyinin təmin olunması;
- məhsul və iaşə xidmətlərinin satış həcmi;
- marketingin təşkilati strukturlarının (şöbələrinin) keyfiyyətli fəaliyyətinin və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi).

Ümumi halda, firmada marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin təhlili üçün aşağıdakı istiqamətlər və meyarlar üzrə kompleks qiymətləndirmə aparılır [1].

A) Marketing fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin yekununda:

- müəssisələrin kommersiya fəaliyyətindən gələn mənfəətin ümumi məbləğdə payı, %-lə;
- satış həcmi, pul vahidi ilə;
- müəssisənin məhsuluna tələbat (bazarın tutumu, pul vahidi ilə);
- marketing xidmətinin xərcləri (pul vahidi ilə)

kimi göstəricilərdən istifadə olunur.

Firmanın kommersiya fəaliyyətindən gəlirinin xüsusi çəkisi firmanın marketing sisteminin təşkilinin, fəaliyyətinin və idarə olunmasının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı müəyyənəddi göstəricidir, çünki son nəticədə istənilən kommersiya firmasının məqsədi onun əldə etdiyi gəlirin artırılmasıdır.

Müəyyən vaxt dövrü ərzində firmanın məhsuluna tələbatın və onun satışının həcmnin göstəriciləri, müəssisənin müştərilərin tələbatını tam şəkildə ödəmək qabiliyyəti-

ni müəyyənləşdirməyə imkan verir, həmçinin bu da bazar iqtisadiyyatı şəraitində firmanın əsas vəzifəsinə çevrilir.

Marketing xidmətinin xərclərinin təhlilini, xərclənən vəsaitin kommersiya fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə adekvatlığının qiymətləndirilməsi göstəriciləri ilə tutuşdurmaq lazımdır.

B) Marketing tədqiqatları. Qiymətləndirməni:

- tədqiqatların aparılmasının sistemliliyi;
- müəssisənin daxili və xarici mühitinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti;
- informasiya sisteminin mövcudluğu və marketingin həyata keçirilməsi üçün məlumatların etibarlılıq dərəcəsi;
- informasiyanın toplanması və təhlili üsulları

və s. kimi meyarlar üzrə aparmaq olar.

Bu məlumatların əsasında marketingin strategiyası və planı işlənib hazırlanır - marketing tədqiqatlarının vəzifəsi bundadır. Əgər tədqiqat aparılırsa, lakin idarəetmədə istifadə olunmursa, onda marketing sisteminin bu elementini səmərəsiz hesab etmək olar. Bundan əlavə, belə bir sual da az əhəmiyyətli deyil: alınmış məlumat ona çəkilmiş xərclərə və zəhmətə dəyərmi?

C) Bazarın seqmentləşdirilməsi və məhsulun bazarda rəqabət vəziyyətinin təmin olunması:

- seqmentlərin müəyyənlik səviyyəsi, məqsədli seqmentlərin ayrılması;
- bazarın müxtəlif seqmentləri üçün məhsulun satış planlarının vəziyyəti;
- reklam aksiyalarının tətbiqi;
- ticarət agentlərinin olması və s. kimi məsələləri əhatə edir.

D) Satışın idarə olunması:

- satış sisteminin yönəldiyi məqsədli müştərilərin müəyyən edilməsi;
- bölüşdürmə kanallarının tətbiqi;
- kanalların idarə olunması;
- satış şöbəsinin təşkili və strategiyası;
- satış şöbəsinin idarə olunması kimi məsələləri əhatə edir.

E) Marketing şöbəsinin idarə olunmasının və təşkilinin keyfiyyəti:

- müştərlərlə iş sahəsində əsas məhsul növlərinin və ayrı-ayrı məmulat qruplarının istehlakçılarının axtarışının səmərəliliyi öyrənilir, təchizat və alqı-satqı müqavilələrinin bağlanmasından imtina edilməsinin səciyyəvi səbəbləri aşkar edilir, alıcılarla hesablaşmanın yeni növlərinin və formalarının axtarışı, orijinal bazar boşluqlarından istifadə edilməsi qiymətləndirilir və s.;

- marketing şöbəsinin marketing kompleksinin tətbiqi sahəsində iş istiqaməti, çeşidin planlaşdırılması və/və ya təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanmasının keyfiyyəti və tezliyi, malın hərəkətinin təşkili, reklam vasitələrinin seçilməsi, qiymət siyasətinin çevikliyi və s. ilə xarakterizə olunmalıdır.

Ə) *Firmanın fəaliyyətinin son nəticələrinin əldə olunmasında marketing şöbəsinin töhfəsinin qiymətləndirilməsi.* Belə töhfə çoxmeyarlı qiymətləndirmə metodlarının köməyi ilə müəyyənləşdirilə bilər. Cədvəldə belə qiymətləndirmənin əldə olunmasının mümkün formatı xarakterizə edilmişdir. Bunu, başlıca olaraq, ballarla ekspert qiymətləndirilməsi əsasında və ya keyfiyyət qiymətləndirilməsi formasında etmək olar. Nisbi xarakter daşıyan belə qiymətləndirmələr, müəssisənin fəaliyyətinin ümumi səmərəliliyində marketing şöbəsinin töhfəsinin müəyyən edilməsinə imkan verir. Bunun nəticəsində, marketing şöbəsinin

fəaliyyətinin məhz hansı nəticələrinin müsbət qiymətləndirilməsinin mümkün olduğu meydana çıxır.

Beləliklə, rəqabət mübarizəsinin güclənməsi və müasir informasiya sistemlərinin inkişafı şəraitində, bütün zəruri informasiyaları operativ şəkildə əldə etmək və onların əsasında marketing qərarlarını daha tez qəbul etmək imkanına malik olan müəssisələrin uğur qazanmaq imkanları daha çox olacaqdır.

Marketingin qiymətləndirilməsini, onun səmərəliliyinin monitorinqi, firmalar üzrə marketingin müqayisəli təhlili məqsədi ilə, habelə firmanın rəqabət qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsindən ötrü aparmaq tövsiyə olunur. Qiymətləndirmənin əldə olunmuş nəticələri, meydana çıxan problemlərin və yaranan imkanların aşkar edilməsi üçün, marketing fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər planına dair tövsiyələrin hazırlanması zamanı menecerlər tərəfindən istifadə oluna bilər.

Beləliklə, marketing fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün verilmiş istiqamətlər kompleksi kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən ibarətdir. Bu istiqamətlər kompleksi, marketingin firmada təşkilinin öyrənilməsinə, marketing fəaliyyətinin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə olunmuş son nəticələrinin təhlilinə, firmada marketing fəaliyyətinin aparılmasına dair optimal idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə imkan verəcəkdir.

II. İşə sistemində marketing fəaliyyətinin göstəricilərinin formalaşdırılmasının xüsusiyyətləri (standart və qeyri-standart yanaşmalar)

Aparılan tədqiqat, marketing fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə göstəricilər qrupunun formalaşdırılmasına iki yanaşma: standart və qeyri-standart yanaşmalar təklif etməyə imkan vermişdir [2].

Standart yanaşmada, sahənin bütün firmaları tərəfindən istifadə oluna bilən bir neçə universal göstəricinin seçilməsi imkanı nəzərdə tutulur. Göstəricilərin sayının optimallaşdırılması üçün aşağıdakı məqamları nəzərə almaq lazımdır.

- Metrikaların sayını, hər bir firma üçün yararlı ola bilən minimuma endirmək lazımdır.
- Metrikanın içində olan informasiya maksimum dərəcədə sadə olmalıdır.
- Müqayisələrin təmin olunması üçün, bütün məlumatlar eyni cür yığılmalıdır.
- Firmalardan tələb etmək lazımdır ki, onlar bu bir neçə universal metrika barəsində xarici əhatə dairəsinə xəbər versinlər, habelə onları daxildə özləri üçün istifadə etsinlər.

Qeyri-standart yanaşma, unikal strategiyalar, spesifik məqsədlər, marketing tədbirlərinin hazırlanmasına və yerinə yetirilməsinə yaradıcı yanaşma tətbiq edən firmalar tərəfindən istifadə olunur. Buna bənzər hallarda marketing fəaliyyətinin göstəriciləri və onların qiymətləndirilməsi universal ola bilməz və fərdi şəkildə işlənib hazırlanır.

Standart yanaşma üçün aşağıdakı göstəricilər qrupunu:

- maliyyə;
- bazar (rəqiblərlə müqayisədə firmanın bazarda mövqeyini xarakterizə edən);
- brendin dəyərindəki dəyişiklikliyi aydınlaşdıran brendin kapitalının göstəricilərini qeyd etmək olar.

Xidmətin müştərilərin tələblərinə yönəlmiş yüksək mədəniyyətinin inkişafı birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir, çünki işə müəssisələrinin uğuru və populyarlığı, yeməyin keyfiyyətindən və xidmət mədəniyyətindən, personalın müştərilərə diqqətli və nəzakətli münasibətindən birbaşa asılıdır.

Yeməyin keyfiyyəti ilə xidmətin keyfiyyəti arasındakı asılılıq göstərir ki, əla mətbəx təklif etmək olar, lakin əgər xidmət kifayət qədər yüksək səviyyədə deyilsə, müştərilərin 90%-i müəssisəyə mənfi qiymət verir, bu da qulluq göstərən personalın əhəmiyyətini sübut edir.

Həm mütləq, həm də nisbi metrikalar şirkətləri maraqlandırmalıdır. Bu göstəricinin rəqibdəki qiymətini bilmək, ehtimal ki, gözlənilən səmərəliliyi ən yaxşı dərəcədə qabaqcadan deməyə imkan verir. Rəqiblərlə müqayisədə keyfiyyətin təmin olunması, keyfiyyətdən razı qalan müştərilərin, onların ümumi sayına olan nisbəti kimi hesablanır.

Göstəricilər qrupunun konkret bazardan və son istifadəçilərin seqmentindən asılılığı mübahisə doğurmur. Metrikalar rəhbərlik tərəfindən baxılmağa təqdim olunarkən, onlar bütün bazar seqmentlərinin nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilir. Bundan əlavə, brendin kapitalının beş göstəricisi bir sıra illər ərzində marketing aktivində dəyişikliklərin göstəricisi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu dəyişiklik, mənfəətin və ziyanın üç göstəricisi və şirkətin bazarda payının bazar göstəricisi üzrə qiymətləndirilən səmərəliliyin qiymətini təshih edir.

İstisnasız olaraq, bütün qiymətləndirmə göstəricilərinə: dəqiqlik; vaxta və yerə görə uzlaşma; zərurilik; kifayətlilik; firmanın vəzifələrinə müvafiq olaraq, ierarxiylik kimi tələblər qoyulur.

İaşə müəssisəsi üçün təklif olunan metrikaların üç kateqoriyası: maliyyə, bazar, brendin dəyərinin göstəriciləri (3 + 1 + 5) – universal əsasda əldə edilmişdir. Lakin restoranların marketing fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan son variantda göstəricilər qrupu bir qədər genişdir. 10 göstərici əlavə olaraq istifadə olunur, belə ki, onlardan ikisi – xidmətin keyfiyyətinin nisbi göstəricisi və qulluq göstərilməsinin nisbi göstəricisi – həmin sektorun müəssisələrinin praktikasında əlavə göstəricilərin təsirini nəzərə alır. Xidmətin keyfiyyətinin nisbi göstəricisinin qiymətləndirilməsinin gedişində menyuda xörəklərin çeşidinin genişliyi, xörəklərin keyfiyyəti, orijinallıq (firma yeməklərinin sayı) nəzərə alınır. Nisbi xidmətin qiymətləndirilməsi gedişində iş rejimi, müəssisənin fəsadının tərtibatı, dayanacağıın olması, interyerin tərtibatı, menyunun tərtibatı, personalın hazırlığının keyfiyyəti, əlavə xidmətlər, əyləncələr nəzərə alınır. Göstəricilərin çəkisinin olmasını ekspert yolu ilə qiymətləndirmişlər.

Təqdim olunan göstəricilər, iaşə müəssisəsinin fəaliyyətinin həm səmərəliliyinin (məqsədə nail olunması), həm də qənaətcilliyinin (xərclərin minimallaşdırılması) indikatoru kimi xidmət edə bilər.

III. Marketingin aşkara çıxarılan məqsədləri və vəzifələri əsasında, habelə marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin idarə olunması metodlarının müqayisəli təhlilinə əsasən, marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin idarə olunmasının kompleks metodikasına tələbat müəyyənləşdirilməsi

A. Bu üsullarla təşkilatın marketing tədbirlərinin və proseslərinin bütöv kompleksi nəzərdən keçirilməlidir.

B. Bu üsullara, marketing fəaliyyətinin səmərəliliyinin:

- marketingin firmanın maliyyə göstəricilərinə təsiri;
- firmanın bazar fəaliyyətinin yüksək səviyyəli strateji məqsədlərə uyğunluğu kimi əsas meyarları daxil edilməlidir.

C. Bu üsulların tərkibində, nəticəsi miqdar halında ifadə olunmuş marketing fəaliyyəti

yətinin səmərəliliyinin inteqrasiya olunmuş göstəricisi olan hesabat modeli olmalıdır.

Ç. Bu üsullarla, bütövlükdə marketinq fəaliyyətinə qoyulmuş investisiyaların səmərəliliyi qiymətləndirilməlidir.

D. Bu üsullarda firmanın təşkilati xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

E. Bu üsullarla marketinq fəaliyyəti, həm strateji, həm də əməli perspektivdə olmaqla, müxtəlif tərəflərdən nəzərdən keçirilməlidir.

İstənilən fəaliyyətin səmərəliliyinin idarə olunması, ölçülə bilən nəticələrə, habelə bu nəticələrin firmanın strateji məqsədlərinə uyğunluğuna əsaslanaraq inkişaf etdirilməlidir.

Strateji marketinqin səmərəliliyinin əsas amili, əməli fəaliyyətin qarşıya qoyulmuş strateji məqsədlərə uyğunluğudur. Bu halda məqsədlərin özlərinin qoyuluşunun düzgünlüyü nəzərdən keçirilmir, çünki bu, uzun zaman tələb edir.

Brendin idarə olunmasının funksional sahəsinin səmərəliliyinin əsas amili – brendin dəyərinin artımının rentabelliyidir. Məxaric hissəsi qismində, qaimə xərclərinin korporativ brendin inkişafına yönəldilmiş hissəsi, mədaxil hissəsi qismində isə brendin dəyərinin illik artımı nəzərdən keçirilir.

Nəzərdən keçirilmiş biznes-vahid, məhsulun təklifindəki üstünlük hesabına rəqabət üstünlüklərinin yaradılması zamanı bütün imkanlardan istifadə etmir.

IV. İşə bazarının istehsal və istehlak potensiallarının müəyyən edilməsi (ümumi konsepsiya, istehsal potensiali, istehlak potensiali)

Bazarın təhlili zamanı əsas məsələ, bazarın istehsal və istehlak potensiallarının qiymətləndirilməsidir. İstehsal potensialının (istehsal oluna və bazara təklif edilə bilən malların həcmnin) müəyyən zaman dövrü üçün hesablanması üçün ənənəvi sxemi:

$$G = \sum_i^n (N_i W_i D_i R_i E_p) - B - C$$

düsturu şəklində göstərilə bilər [3], burada:

N_i – həmin məhsulu istehsal edən firma;

W_i – firmanın istehsal gücü;

D_i – istehsal güclərinin yüklənmə dərəcəsi;

R_i – istehsal proqramının həyata keçirilməsi üçün lazım olan resurslarla təmin olunma dərəcəsi;

E_p – təklifin xammalın və hazır məhsulun qiymətinə görə elastikliyi;

B – daxili istehsalatın istehlakı;

C – qiymətləndirilməyə görə, rəqiblərin istehsal edəcəyi məhsul hissəsi;

n – istehsal firmalarının sayıdır.

İstehlak potensiali, bazarın J tutumu ilə, yəni müəyyən zaman kəsiyində ən əlverişli şəraitdə bazarda satıla bilən malların miqdarı ilə müəyyən olunur:

$$J = \sum_i^n (S_i k E) + E_c - (D - A_f - A_m) - A - C$$

Burada:

Si - i-ci istehlakçılar qrupunun sayı;
κ - i-ci istehlakçılar qrupunun istehlak normativi;
İ.T.İsgəndərova

E - tələbin qiymətlərə və gəlirlərə görə elastikliyi əmsalı;
 E_c - malların normal sığorta ehtiyatının həcmi;
D - bazarın doyma dərəcəsi, yəni istehlakçı təşkilatlarda və son istehlakçılarda olan malların həcmi;
 A_f - malların fiziki aşınması;
 A_m - malların mənəvi aşınması;
A - tələbatların bazara alternativ olan ödənilmə formaları, o cümlədən, əvəzedici malların istehlakı;
C - bazardakı rəqiblərin payıdır.

Bazarın doyma dərəcəsinin göstəricisi olan D, həmçinin konyuktur təhlildə müstəqil rol oynayır, çünki o, tələbi məhdudlaşdıraraq, bazarın fəaliyyətinin dövrü prosesinə güclü təsir göstərir. Bazarın doyma dərəcəsi – istehlakçıların mallarla (ya ekspert yolu ilə, ya da ki, səyyar marketinq tədqiqatı aparılması nəticəsində müəyyənləşdirilən) təmin olunma dərəcəsidir.

Əgər marketinq tədqiqatlarının nəticələri marketinq informasiyalarının toplanmasının, mübadiləsinin və təhlilinin inteqrasiya olunmuş informasiya prosesinə daxil edilmişsə, onlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də, marketinq informasiya sisteminin yaradılmasının zəruriliyi, mövcud olan ilkin və ikinci dərəcəli marketinq məlumatlarının biznes üçün ən zəruri olan rentabelli (deməli, dönə-dönə və məqsədəuyğun) istifadə olunması tələbi ilə şərtlənir.

V. İaşə müəssisələrində xidmətin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsi metodikası

İaşə firmalarında xidmətin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin müəyyənləşdirilməsi, informasiya bazasının yaradılması üçün zəruridir. Bu baza, xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə və onların səmərəliliyinin təhlilinə imkan yaradır.

Xidmətin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan ilkin məlumatın mənbəyi müştəri olduğuna görə, xidmətlər sferasında istehlakçıların davranışını nəzərə almaq lazımdır. Müştərilərin xidmətlər sferasında davranışının konseptual sxemi, gözləntilərin təsdiq olunması/təsdiq olunmaması paradıqmasıdır. Bu paradıqmaya müvafiq surətdə, müştəri öz gözləntilərini və qavrayışını müqayisə edir [4].

İaşə firmalarında əhaliyə xidmətin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi metodikasının əsasında, xidmət prosesinə münasibətdə müştərinin gözləntisinin və qavrayışının müqayisəsi dayanmalıdır, yəni keyfiyyət əmsalı, qavrayışın və gözləntinin fərqi kimi müəyyən olunur.

Bu zaman, keyfiyyət əmsalı həm bizi maraqlandıran göstərici üzrə, həm də bütövlükdə müəssisə üzrə təyin oluna bilər.

Beləliklə, iaşə müəssisələrində əhaliyə xidmətin qiymətləndirilməsi meyarlarını, onların tipini və sinfini nəzərə almaqla formalaşdırmaq lazımdır.

İstehlakçılardan ilkin məlumatın alınması üçün sosioloji tədqiqatın təşkil edilməsi və aparılması zəruridir. Sosioloji tədqiqatın metodunun seçilməsi zamanı müsahibəyə üstünlük vermək məqsədəuyğundur, çünki bu, müsahibə götürənin və respondentin bilavasitə əlaqəsinə əsaslanan məlumat toplamağın kifayət qədər çevik metodudur. Müsahibənin

anket sorğusu ilə müqayisədə əsas layiqli cəhəti, respondent tərəfindən sualların qavranılmasına və başa düşülməsinə nəzarət edilməsi imkanındır, zərurət olduqda müsahibə götürən verilən sualları aydınlaşdırma və onları əlavə sualların köməyi ilə respondentin nöq-
İ.T.İsgəndərova

teyi-nəzərindən dəqiqləşdirə bilər.

Müsahibə metodu ilə sosioloji tədqiqat aparılması zamanı anketin yaradılmasına qoyulan tələblər xeyli dərəcədə azaldılır.

Respondentlərə verilən sualların siyahısını, onların yaşını, sosial vəziyyətini, orta aylıq gəlirini əks etdirmək məqsədi ilə, şəxsi xarakterli suallarla genişləndirmək lazımdır. Bu suallar, ictimai işə müəssisəsindəki xidmətlərin müştərilərinin məqsədli qrupunun göstərilməsi üçün lazımdır.

Sorğunun nəticələrinin tərtibatını qrafiki üsulla aparmaq məqsədəuyğundur (keyfiyyət əmsalı/vaciblik reytingi qrafikinə qurulması), bundan əlavə, xidmətin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi şkalasının yaradılması zəruridir.

VI. Risklər zamanı tədqiqatlar marketinqi üsullarının müqayisəli xarakteristikasının metodları

Risklərin idarə olunması zamanı marketinq fəaliyyətinin riskinin idarə olunması üsulları, risk dərəcəsinin azaldılmasına yönəldilmişdir.

Onlardan əsas *sığortalama*dır. Bu, riskli əməliyyatlarla əlaqədar olan maliyyə əməliyyatlarının riskini aradan qaldırmağa və ya məhdudlaşdırmağa imkan verən istənilən sxemdir. Risk dərəcəsinin azaldılmasının daha geniş yayılmış üsulu, zəruri müxtəliflik üsulundan, şaxələndirmədən istifadə olunmasıdır.

Məhsul portfelinin strukturunun yaradılması zamanı, səmərəliliyin maksimallaşdırılmasına cəhd edilməsi ilə yanaşı, riskin, qeyri-müəyyənliyin azaldılmasının qeydində qalmaq zəruridir.

Tutaq ki, X_i , $i = 1, 2, 3, \dots, k$ məhsulun i -ci növünə düşən kapitalın ümumi qoyuluşundan paydır.

$$\sum_{i=1}^k X_i = 1$$

Məhsul portfelinin ümumi səmərəliliyi:

$$R_p = \sum_{i=1}^k R_i \cdot X_i$$

bərabər olacaqdır, burada R_i - i -ci məhsulun səmərəliliyidir.

Ehtimal nəzəriyyəsinin qaydalarına əsasən, məhsul portfelinin gözlənilən səmərəsi (səmərəliliyin riyazi gözləntisi):

$$M_p = \sum_{i=1}^k M_i \cdot X_i$$

bərabər olacaqdır, müvafiq surətdə, portfelin səmərəliliyinin kovariasiyası:

$$V_p = \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^k X_i \cdot X_j \cdot V_{i,j}$$

olacaqdır.

Məhsul portfelinin strukturu təsərrüfat işləri aparən subyektin işgüzar fəallığını əks
İ.T.İsgəndərova

---

etdirir. Lakin səmərəliliklər arasındakı qarşılıqlı korrelyasiya, şaxələndirmə hesabına mənfi kovariasiyada portfelin riskini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər, müsbət, güclü kovariasiyada isə şaxələndirmə, praktik olaraq heç nə vermir.

Məhsul portfelinin strukturunun optimallaşdırılması, riyazi proqramlaşdırma məsələsinin həllinə keçir. Bu, i -ci məhsula kapitalın ümumi qoyuluşuna X_i payının tapılması (bu, məhsul portfelinin səmərəliliyinin minimum variyasiyasını təmin edir) ilə ifadə olunur:

$$V_p = \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^k X_i \cdot X_j \cdot V_{i,j} \rightarrow \min$$

o şərtlə ki, M_p portfelinin gözlənilən səmərəliliyinin verilmiş qiyməti təmin olunacaqdır, yəni:

$$M_p = \sum_{i=1}^k M_i \cdot X_i$$

və bu zaman X_i cəmi vahidə bərabər olmalıdır:

$$\sum_{i=1}^k X_i = 1.$$

Əgər $X_i < 0$ mənfi xüsusi çəki alınarsa, bu, o deməkdir ki, i -ci məhsula qoyulmaqdan ötrü X_i həcmində (bölüşdürülən kapitalın vahidinə) borc kapitalı götürmək tövsiyə olunur.

Ədəbiyyat

1. Банзекуливахо М.Ж., Скуматова О.А. Методика оценки эффективности маркетинговой деятельности на предприятии // Вестник Полоцкого ГУ, № 4, 2009
2. Мукожев А.М. и др. Специфика организации и формирование маркетинговой деятельности в сфере общественного питания // Известия вузов. Пищевая технология, № 5/6, 2010
3. Королькова Е.М. Маркетинговые исследования как инструмент стабилизации финансовой системы предприятия // Вестник ТГТУ, том 10, № 3, 2004
4. Исаенко А.В., Королев А.В. Совершенствование методологических подходов к оценке качества обслуживания населения на предприятиях общественного питания // Вестник БУКЭП, № 4, 2012

SYSTEM OF METHODOLOGICAL APPROACHES AND METHODS OF COMPLEX MARKETING RESEARCHES IN CATERING ENTERPRISES

I.T.Isgandarova

SUMMARY

Methodical techniques and methods of complex marketing research are considered in this paper, approaches to assess marketing activities in catering services market are discussed. Besides, complex diagnostics of catering services market is given.

I.T.Isgəndərova

СИСТЕМА МЕТОДИЧЕСКИХ ПРИЕМОМ И МЕТОДОВ КОМПЛЕКСНЫХ МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ПРЕДПРИЯТИЯХ ПИТАНИЯ

РЕЗЮМЕ

И.Т.Искандарова

В статье рассматриваются методические приемы и методы комплексных маркетинговых исследований, а также подходы к оценке эффективности маркетинговой деятельности на рынке услуг питания. Кроме того, дана комплексная диагностика рынка услуг питания.

POST-SANCTION IRAN AND ITS “GAME CHANGER” EFFECT IN ENERGY MARKET

A.V.Aliyev

Odlar Yurdu University
13 Koroghlu Rahimov St., Baku
e-mail: agshin.aliyev@hotmail.com

Açar sözlər: İran, sanksiyalar, enerji resursları

Keywords: Iran, sanctions, energy resources

Ключевые слова: Иран, санкции, энергетические ресурсы

I. Iran’s economic overview

The economy of Iran is mainly characterized by the hydrocarbon sector, agriculture and service sectors, country’s economic activity still depending on oil revenues. Iran ranks the world’s 2nd largest natural gas reserves and shares 9.3% among overall proved oil reserves of the world (5, p.12). According to the World Bank, Iran’s Gross Domestic Product (GDP) was estimated \$439.5 billion in 2017 (26).

For long term, it is expected that Iran will reintegrate with global market players in trade, banking, investment and other service sectors. However, Iran’s current sanction challenges still make several difficulties for overall economic development. This challenge seems much more sharp in energy sector that has direct impacts on country’s economic growth. Going forward, Iran’s energy wealth and geostrategic location – a bridge between East and West, allows the country to export energy resources to European and Asian markets. From this point of view, the purpose of this article is to answer the question: to what extent Iran might emerge as a major game changer actor after the lifting of sanctions? To that end, this paper defines Iran’s potential reserves and market routes and analyses Iran’s game changer effects in the energy market in post-sanction period, and predicts possible scenarios for country’s energy policy in the future.

II. Post-Sanction Iran and current situation

2.1 Potential Reserves

Most prominent geologists consider the Middle East region, especially Iran possess major oil reserves of the world. However, the most important question is not how much potential oil reserves Iran has, rather the question is that will these reserves run 30 or 50 years. Iran also has the 2nd largest gas reserves in the world, has continued to discover significant new reserves. Iran could, therefore, play an important role in the international energy market as a key exporting country, and fulfilment of this role continues to prove challenging as the country faces significant domestic and international political and economic difficulties. Even though the number of proven reserves can be found in prominent journals, Iran NOIC does not explicitly publish an exact number of proven reserves.

Therefore, it is known that oil-in-place is approximately 300-400 billion barrels. The oil
A.V.Aliyev

which can be commercially exploitable currently is 15% (8, p.17).

According to the information of Head of exploration at NIOC claims Iran recently has explored about a big amount of recent oil fields with in-place reserves of approximately, 30 billion barrels. Furthermore, it should be mentioned that 4.7 billion barrels are recoverable (12). Furthermore, a head of exploration at NOIC, Seyyed Saleh Hendi argued that Iran explored 128 trillion cubic feet of gas. Hendi also considered that they cannot rely on only Yadavaran and Azadegan which are considered rich fields, but also they should go on exploring new smaller fields. All statistics indicate that Iran's proven oil reserves are approximately, 157 billion barrels which is known the world's third largest (12). Moreover, gas reserves are estimated 29.6 trillion cubic metres by getting 2nd largest place after Russia (1, p.278).

From this point of view, Iran could restore its economic relations with neighbours as well other international actors after lifting sanctions which is described Iran's 2025 National Vision Document and "Economic Resistance" presented by Ayatollah Ali Khamenei (24, p.10). For future, Iran could benefit several competitive opportunities that can increase its role as natural gas exporter, first to neighbouring countries via pipelines, as well as more far locations via LNG (18, p.5).

Map 1. Iran's oil and gas fields

Source: IEA

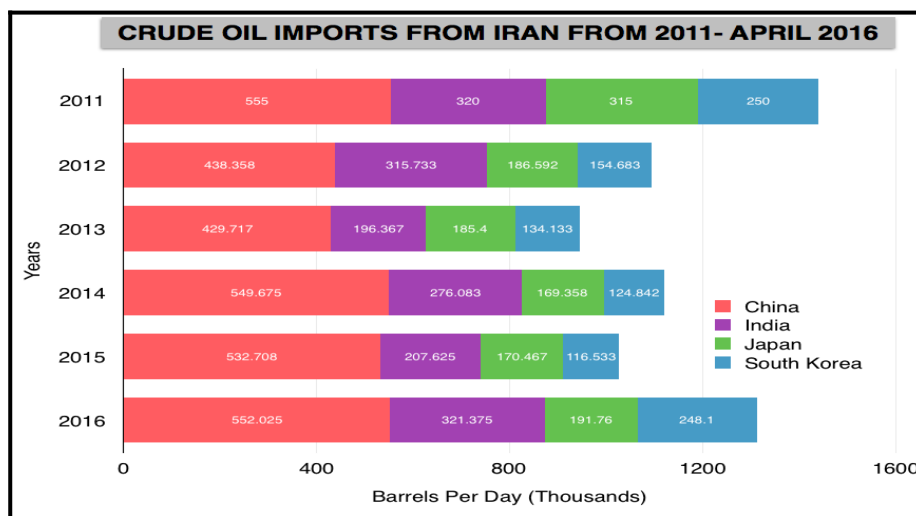
2.2 Potential Market Routes

As known, the US-imposed sanctions strongly affected Iran's potential market routes and prevented market diversification of Iranian oil and gas export (6, p.244). Despite this, Iran still has plenty opportunities to create and explore new oil and gas projects by delivering to several various directions as Asian and European markets:

Asian markets are mainly based on approximately 75% of Iran's crude oil exports. According to the Reuters's report, Iran's export to 4 major Asian oil customers – **China, India, Japan and South Korea** were 47.1% higher than 2015 (22). Before nuclear-related sanctions affected in 2011, China was the largest importer of crude oil from Iran,

followed by India, Japan, and South Korea. After the lifting of sanctions in January 2016, China and India maintained two leading importer position, whereas, South Korea surpassed Japan as the third largest importer (20). Even though China attempted to restore Iran's crude oil imports before sanctions, it seemed reluctant to exceed level because of risks regarding sanctions. South Korea and India also did not seem much reluctant; by contrast, they steadily increased purchase of Iranian crude oil. Japan initially applied restraints against Iran; however, it also has intended to boost oil import from Iran. It seems that Iran emerges a targeted strategy potential Asian market by diversifying market routes and recovering its production level pre-sanction period - Kang Yoo Jin, a Seoul-based commodities analyst said (15).

Figure 1. Asian market for Iranian oil

Source: Middle East Institute, 2016

Even though the EU-Russia energy relations seem beneficial for both sides for many years, Russia's energy hegemony over **European market** increases gas dependence from economic and political point of view. Before EU imposed an embargo on oil imports till 2012, Iran was its 6th largest supplier of petroleum (21).

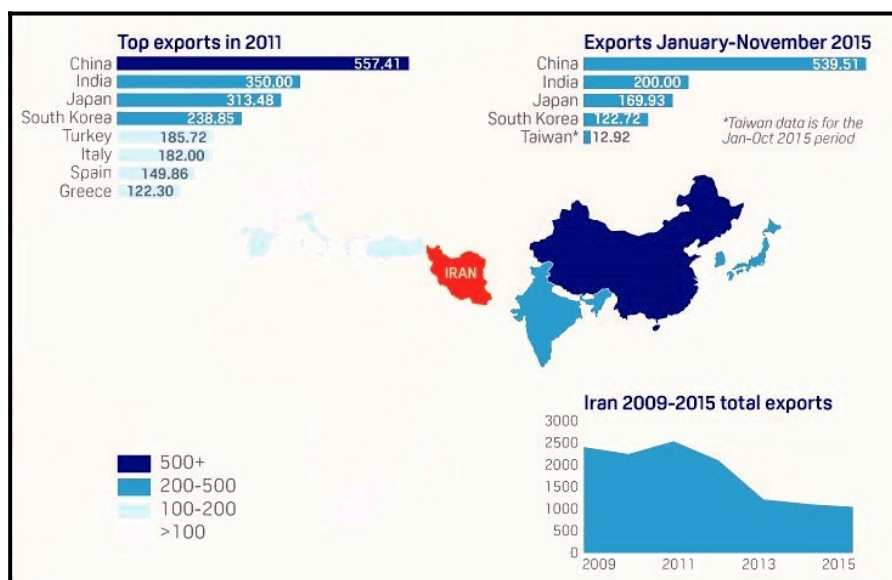
However, Iran has not initiated to export any to the EU yet due to its high domestic gas consumption. Despite of this, Iran still is interesting in promoting oil-gas export to Europe and its neighbours. According to Vassilios Sitaras, a Head of Energy, Trade, Investment Section of Greece Embassy to Azerbaijan, "only Iranian gas could challenge Russian gas in the European market. Even, Iranian gas is much more important than oil for EU market. From this point of view, European Commission would definitely prefer Iranian gas to reduce Russia's dependence in the future" (25).

Obviously, this cooperation should come from firstly European side. If the EU sets a more modest goal, then Iran could play an important role of the European energy security issues. To that end, initial steps Nabucco project emerged; however, the pipeline was not realized because of financial and political reasons (7, p.61). However, export of Azeri gas to Europe through Turkey, in other words via TANAP and TAP pipelines seem potential export route for Iran. Via TANAP, the pipeline is expected to increase capacity 23 bcm by

2023 and 31 bcm by 2026 (23). Regarding this, export of Iranian and Turkmen gas is still under consideration for additional sources to Europe. Nevertheless, implementation of this process depends on 2 factors: First issue is that Azerbaijan does not have enough gas to make the pipeline a viable source of power; second issue is that Iran's under-investment in even the most basic logistical infrastructure makes difficulties next implications (13).

Iran also plans to export its natural gas to Europe through the territories of Iraq, Syria and the Mediterranean. There are various options and routes for the export of "blue fuel" from Iran to Europe, called "Persian Pipeline". If we approach the issue of gas supplies from Iran to Europe from a technical point of view, then, based on the available reserves of "blue fuel" comparable to the Russian ones, Tehran can supply Europeans with gas in large quantities. Obviously, current leadership of Iran is trying to break out of the economic blockade and dreams of investing from the outside. A powerful tool in EU policy towards Iran could be new technologies needed to increase oil and gas production. Without them, it will be difficult for Tehran to increase the production of hydrocarbon resources, including offshore fields. However, 1st question is whether Europe will want to invest in the economy of Iran?; 2nd is what to do with the Iranian nuclear program? The West has obvious claims to the negotiation process on the Iranian "nuclear dossier." After all, 3rd question is where are the guarantees that Western investments destined for gas projects will not be used for nuclear development? Therefore, a number of experts believe with solving the nuclear Iranian problem it is possible to start implementing projects for the transportation of Iranian gas to Europe. In this case, Tehran's attempts to announce new transportation routes bring Iran closer to the situation when the EU starts substantive negotiations with the Islamic Republic on gas issues.

Map 2. Iranian oil export routes

Source: EIA, Eurostat, OPEC

III. Impacts of “Iran’s Great Return” on changing the rules of the game

Any shift in a rule of game affects behaviours of the players in energy affairs. Obviously, “Iran’s Great Return” could make some players as winner or loser in the future.

3.1 Who are the winners?

The **Iranian government** itself, and population would benefit from an increase in oil, gas and petrochemical exports, and of course the gradual foreign investments to energy industry. “Iran’s Great Return” could help this country to regain its position alongside Saudi Arabia, Russia, the US, and Iraq. Economically, the lifting of sanctions could give an opportunity to reconnect with the global economic and make up for the lost opportunity. It seems that expectations of the Iranian as well international business community are very high for a long term. Interestingly, preliminary business has already started negotiations with international companies at least 130\$ billion since nuclear agreement was adopted in July 2015 (16, p.1).

Given the fact that the ex-government, according to the Council on Foreign Relations, was still very anti-West, this is backed by Ahmadinejad’s statement, “our nation is continuing the path of progress and on this path has no significant need for the US” (17, p.27). It is argued that there would have to be internal changes before all the sanctions are fully lifted. Still, a sanction free future would signify billions of dollars and euros pouring into the Iranian economy and energy sector to help exploit the underdeveloped energy resources present in the country. This would usher a change in relations with other countries in the region, particularly S.A. who has enjoyed warm relations with the US, this would change many of the neutral stances the West has had towards Saudi policies in the region. Looking East to China, cooperation with the West would change Iran’s future with China since Iran would now have options in terms of markets in which it could sell its oil and gas. Iran could either shift from an Eastern perspective towards the West or further strengthen ties with China and India as well although this is still to be known.

According to Stratfor, with **Turkey**, Iran would have to have further bilateral relations with its neighbor to the west as it would serve as a transit country for Iranian gas entering Europe. Iran also supplies a sizeable piece of Turkey’s natural gas demand but further cooperation would be needed to help realize any potential transcontinental projects (2).

3.2 Who are the losers?

Post-sanction period will cause additional Iranian oil exports. Adding more barrel to the already oversupplied global oil market will expand gap between supply and demand. Obviously, this will have direct impact on major oil producer and exporters, like the OPEC states, the US and Russia. In this case, Iran will have 2 option whether to increase exports to Asia or renew export to Europe. Regardless of Iran’s choice, its game changer role will have significant impact on producer countries, which we will discuss in this section.

With **S.A.**, Iran’s economic, political, and religious rival, any future relationship would depend partially on compromise and future relations with the US. Iran’s future oil producing capacity will also challenge Saudi oil in the world market and it is predictable

---

A.V.Aliyev

that accession of Iranian oil to the global market would bring prices down affecting major global producers and their economies. Like Mr.Tanchum puts it, “the removal of international sanctions on Iran will be one of the most consequential events for the global energy market in recent history” (19, p.3). It is argued that this would bring Iran in trouble with OPEC and other oil exporting nations but would also give Iran further political power in these international negotiations. Analysts claim that in comparison with S.A.’s oil price, Iran’s lower oil price will weaken S.A.’s export in European and Asian markets. Thus, S.A. will decrease export in the long term which leads to Kuwait will feel as pressed like S.A (4).

In **Russia**, drop in oil prices happened because of Ukraine crisis, and the US and EU sanctions against Moscow. Since oil and gas account 75% of total Russia’s export and more than a half of its budget revenues, changes in oil market significantly influenced the Russian ruble (10). It seems that “Iran’s Great Return” will also negatively affect Russian economy by coming of the new supplier to the market. It is true that Russia seems as a supporter of Iran regarding on Nuclear Talks; however, Russia implements double standards on relations with Iran and S.A. On the one hand, Russia and Iran have been negotiating oil for food swap deal of common interest, on the other hand, Moscow also helps construction of 16 nuclear reactors by signing bilateral pact with S.A. and suggests creation of “oil alliance” between them (7, p.56). The fact indicates that future cooperation between Russia-S.A. or Russia-Iran will happen; however, Russia’s prospect choice will depend on ongoing processes in the Middle East, particularly, “Iran’s Great Return”.

Coming to the **US**, Iran’s re-emergence will also affect this global actor. Though there is ban on the US oil exports and the US is to large extent independent from oil suppliers, Washington is not isolated itself from the global energy market. In this case, drop in oil prices obviously will have impacts on the US’ shale oil and gas production because of require high technology costs. Therefore, Iran’s cheap oil-gas prices will make the US’s production less competitive in the market. Regarding on this, Iran’s prospect re-emergence into energy market will create even great challenge for the US producers (7, p.57). However, interesting point is that unlike small and medium companies, major US ICOs could benefit from new investment opportunities, because of less cost and high profit in the Iranian oil-gas fields.

IV. Possible scenarios on Iran’s game changer role

In post-sanction period, Iran will need IOCs and NOCs in the region to reassess its strategic plans by considering challenges and opportunities in the presented 2 scenarios:

Scenario A: To attract foreign investments, Iran should start from its domestic policy by adopting new reforms

- **Step 1. Changing oil contracts.** Under sanctions industry’s deterioration and the guidance of Rouhani’s predecessor, Mahmoud Ahmadinejad, made it clear to many Iranian leaders that this country could not achieve own potential production without any help. Although there are political challenges on negotiations with foreign partners, Rouhani still attempts to revitalize Iranian energy industry by changing oil contracts (11, p.5). For this reason, Iran has already started discussions its new Iran Petroleum Contract (IPC) model. Although the details of final version are under consideration, the

A.V.Aliyev

initial draft was clearly designed to address main criticisms of Iran's former the *buyback contract* framework.

- **Step 2. Allowing Joint Ventures.** Since the 1979 Revolution, foreign companies have not been able to participate in the production stage of any Iranian oil field (3, p.104). But under IPC, IOCs can serve as the operators of a block or field during the exploration stage. If oil is discovered and its extraction is deemed economical, then foreign company a joint operating company and a joint venture, which acts as a contractor, to continue operating, developing and producing the field. Regarding on this issue, Tehran hopes that it will get a chance to access the best technology and expertise available with longer and more frequent partnership with IOCs.
- **Step 3. Incentivizing foreign participation.** The Iranian government also should consider challenges regarding on buyback model that endangered IOCs' profits. IOC receives a fixed rate of return, usually 15-17 % based on the sum they initially agreed to invest; whereas, the IPC will replace this rate with more robust mechanism by calculating revenues from oil prices, produced volumes and field's complexity. By implementing this step, Iran not only motivates IOCs to benefit from higher oil prices but also incentivizes them to extract as much oil as they can, potentially exceeding production goals. Furthermore, introduced cost recovery mechanism will allow IOCs to recoup costs equal to as much as 50% of the project's annual revenues, carrying forwards any outstanding costs into the next year (14). Obviously, IOCs will get a flexibility to make adjustments more easily in project's next stages, encouraging field redevelopment and the use of enhanced oil recovery techniques in the process.

Scenario B: Iran's re-entry in the market may challenge old assumptions about the relative profitability of investing in alternative forms of energy

Iran's increasing production, added to Iraq's already growing output, and plus forecasting boost in Libya after political stabilization seem to prolong current cheap oil situation for a long term (9, p.7). There are certain strategies GCC NCC can follow to diminish effects:

- **Leverage opportunities can reduce costs and improve efficiency.** When oil is cheap and global E&P investment in high-cost reservoirs slows down, OFS and EPC providers experience overcapacity and therefore become a lot more open to renegotiating their rates downward (9, p.7). For Middle East NOCs whose reserves are still cheap enough to justify continued investment, focusing on supply chain operations improvements presents a real opportunity to reduce costs substantially without impacting real investment.
- **Cheap oil also means cheap naphtha.** This means that naphtha prices will drop faster than those local gas contracts in the depressed oil market. Furthermore, if Iran re-enters the market with additional gas crackers that is relatively easy, it will put additional price pressure on the combination of products these crackers generate. Considering the country has no LNG export facilities (and could take years to complete one), opportunities to monetize its surplus gas production are reduced to either building new pipelines or cracking its gas into olefins. Iran is already aggressively betting on this latter option to meet the feedstock requirements of the new petrochemical plants on the Western part of the country. Iran's re-entry in the market

---

A.V.Aliyev

will therefore require a second look at the comparative profitability of a naphtha-based versus gas-based petrochemical portfolio, while gas-producing countries in the Gulf may find changes in the comparative profitability of exporting gas as LNG versus transformed into olefins (9, p.8).

- **Cheap crude oil is also good for refiners.** Since cheap naphtha is good for naphtha crackers, cheap crude oil is also good for refiners. This may not lead to many incremental investment opportunities in the Gulf, as several massive capacity-enhancement projects are already under way. Nevertheless, as financially strapped IOCs and independents in other parts of the world seek to raise cash by divesting their refining assets, Middle East NOCs can potentially swoop in to capture attractive M&A opportunities (7, p.8).

V. Conclusion

This paper aimed to define Iran's potential reserves and market routes and analyse Iran's game changer effects post-sanction period, and predict possible scenarios for Iran's energy policy in the future. According findings, the amount of additional Iranian oil and gas will depend on the domestic production, foreign investment and market itself. Additional oil and gas supplies will cause gradual decrease of the oil and gas prices in the short and midterm; however, Iran's return to the energy market probably will change rule of game. Iran's game changer role will have positive impact on the consumer regions like Asian and European markets; whereas, this will reshape competition between Iran and other producer countries, including S.A., Russia and US. To conclude that game change effect will be significantly observed in the Iranian economy itself by accepting new reforms and attracting foreign investments.

References

1. Adibi, S., & Fesharaki, F. (2011). The Iranian gas industry: upstream development and export potential. In *Natural gas market in the Middle East and North Africa* (pp. 272–305). Oxford: Oxford Institute for energy studies
2. After Sanctions, Iran's Growing Role in the Caucasus. (2016, February 1). *Stratfor Worldview*
3. Bahgat G. (2003). The United States and Iran: prospect for Rapprochement. In *American Oil Diplomacy in the Persian Gulf and the Caspian Sea* (pp. 103–139). US: The University Press of Florida
4. Bowler, T. (2015, January 19). Falling oil prices: Who are the winners and losers? Retrieved from <http://www.bbc.com/news/business-29643612>
5. BP Statistical review of World Energy. (2018, June). Retrieved from <https://www.bp.com/content/dam/bp/en/corporate/pdf/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2018-full-report.pdf>
6. Corderman, A., & Al-Rodhan, K. (2006). Iran . In *The Changing Dynamics of Energy in the Middle east* (pp. 238–256). US: Center for Strategic and International Studies
7. Damianova, K. (2015). Iran's reemergence on global energy market: opportunities, challenges and implications . *The European Centre for Energy and Resource Security (EUCERS)*

A.V.Aliyev

8. Fesharaki, Fereidun. (1976). A Revaluation of the Middle Eastern oil reserves: the case of Iran . *Pakistan Institute of International Affairs*, 29(2), 13–32. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41403865>
9. Forrest, R., Wheeler, S., Alberich, J., & Gracia, E. (2015). Oil supply and the end of Iran's sanctions. *A.T. Kearney Korea LLC*
10. Giles, C. (2014, December 16). Winners and Losers of Oil Price Plunge. Retrieved from <https://www.ft.com/content/3f5e4914-8490-11e4-ba4f-00144feabdc0>
11. Habibi, N. (2014, June). Can Rouhani Revitalize Iran's Oil and Gas Industry? *Middle East Brief*. Retrieved from <https://www.brandeis.edu/crown/publications/meb/MEB80.pdf>
12. Iran found 30 billion barrels of oil: Official. (2017, February 13). Retrieved from <http://www.presstv.ir/Detail/2017/02/13/510355/Iran-oil-discover-gas-power-outages>
13. Kalehsar O. (2016). Iran-Azerbaijan energy relations in the post-sanction era. *Middle East Policy*, 23(1), 136–143
14. Kenare, A. (2016, May 27). The Biggest Obstacle to Iran's Energy Makeover Is Itself. Retrieved from <https://www.stratfor.com/analysis/biggest-obstacle-irans-energy-makeover-itself>
15. Lee Heesu. (2016, July 28). Top Oil Market Embraces Iran Once Again as Asia Imports Jump. Retrieved from <https://www.bloomberg.com/news/articles/2016-07-28/biggest-oil-market-embraces-iran-once-again-as-asia-imports-jump>
16. McKinsey Global Institute. (2016, June). Iran: The \$1 trillion growth opportunity?
17. Ray, T. (2017, April 21). Iran: Assessing Geopolitical Dynamics and U.S. Policy Options. *Council on Foreign Relations*
18. Rzaeva, G. (2016). Post-Sanction Iranian natural gas production and export potential: challenges and opportunities. *CEDIGAZ*
19. Tanchum, M. (2015, September). A Post-Sanctions Iran and the Eurasian Energy Architecture Challenges and Opportunities for the Euro-Atlantic Community." *European Strategy and Political Analysis System*
20. Thirarath, I. (2016, August 23). Iran's Big Asian Oil Customers Return. Retrieved from <http://www.mei.edu/content/map/irans-big-asian-oil-customers-return>
21. Tichy, L., & Odintsov, N. (2016). Can Iran reduce EU dependence on Russian gas? *Middle East Policy*, 23(1), 110–124
22. Tsukimori, Osamu. (2016, July 29). Asia's June Iran oil imports jump 47.1 percent year-on-year to more than four-year high. Retrieved from <http://www.reuters.com/article/us-asia-iran-crude-idUSKCN1090YD>
23. Turkey's energy profile and strategy (n.d.). Retrieved from <http://www.mfa.gov.tr/turkeys-energy-strategy.en.mfa>
24. Vakhshouri, S. (2015, November). Iran's energy policy after nuclear deal . *Atlantic Council Global Energy Center* . Retrieved from http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/Iran_Energy_Policy.pdf
25. Vassilios, S. (2017, April 27). Interview
26. World Bank. (2018, April 1). Overview of Islamic Republic of Iran Economy. Retrieved from <http://www.worldbank.org/en/country/iran/overview>

SANKSIYALARIN LƏĞVİNDƏN SONRA İRANIN ENERJİ BAZARINDA İŞTİRAKI

A.V.Əliyev

XÜLASƏ

Məqalə sanksiyaların ləğvindən sonra İranın dünya enerji bazarındaki rolunun qiymətləndirilməsinə həsr olunmuşdur. İranın potensial enerji resursları və ixrac marşrutlarının istiqamətləri araşdırılmış və sanksiyaların ləğvindən sonra İranın enerji bazarındaki gələcək fəaliyyətinə dair ssenarilər təhlil olunmuşdur.

УЧАСТИЕ ИРАНА НА ЭНЕРГЕТИЧЕСКОМ РЫНКЕ ПОСЛЕ СНЯТИЯ САНКЦИЙ

A.B.Алиев

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена оценке роли Ирана на мировом энергетическом рынке после снятия санкций. Исследованы потенциальные энергетические ресурсы Ирана и маршруты их транспортировки, анализированы сценарии участия Ирана на энергетическом рынке в пост-санкционный период.

**İQTİSADİ ƏMƏKDAŞLIQ VƏ İNKİŞAF TƏŞKİLATINA
DAXİL OLAN ÖLKƏLƏRİN İQTİSADİYYATI**

C.Y.Osmanlı

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: osmanli @ceyhun.az

Açar sözlər: İƏİT, ÜDM, innovasiya, dünya ticarəti, dövlət borcu, xarici borc

Keywords: OECD, GDP, innovation, world trade, state debt, external debt

Ключевые слова: ОЭСР, ВВП, инновация, мировая торговля, государственный долг, внешний долг

Dünya iqtisadiyyatı və sivilizasiyasının inkişafında İƏİT-ə (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) daxil olan ölkələrin böyük əksəriyyəti mühüm rol oynayır. Bu ölkələr yeni texnika və texnologiyanın işlənməsi, onların istehsalata tətbiqi sahəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişlər. Bu ölkələr əhalinin yüksək həyat səviyyəsi ilə fərqlənirlər. Dünyanın quru ərazisinin təqribən üçdə biri bu ölkələrə məxsus olmaqla, dünya əhalisinin cəmi 17,7%-i (1287 mln nəfər) bu ölkələrdə yaşayır.

İƏİT-ə daxil olan ölkələrin bir sıra iqtisadi göstəriciləri 1 saylı cədvəldə verilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi, üzv ölkələrin iqtisadiyyatı daim inkişaf edir. 2010-17-ci illər ərzində dünya ümumi daxili məhsulu nominal həcmdə 519,2 trln dollar təşkil etmişdir ki, onun da 330,1 trln dolları, yəni 63,7%-i bu ölkələr tərəfindən istehsal olunmuşdur. Dünya üzrə adambaşına nominal həcmdə 10,9 mln dollar məhsul istehsal olunduğu halda, bu göstərici İƏİT üzrə 2017-ci ildə orta hesabla 38,3 min dollar təşkil etmişdir. Alıcılıq qabiliyyətinin pariteti üzrə dünyada adambaşına 16215 beynəlxalq dollarla ümumi daxili məhsul istehsal edildiyi halda, İƏİT ölkələri üzrə bu 41,9 beynəlxalq dollar təşkil etmişdir. Dünyada sənayecə inkişaf etmiş 24 ölkənin hamısı İƏİT-yə daxildir. İƏİT-ə daxil olan ölkələri milli təsərrüfatlar çərçivəsində sosial-iqtisadi planda iqtisadi inkişafın intensivliyi, məhsuldar qüvvələrin yüksək inkişaf səviyyəsi fərqləndirir. Bundan başqa, dünya iqtisadi və elmi-texniki potensialının mütləq böyük hissəsi bu ölkələrdə cəmləşmişdir. Onlar (valyuta kursları əsasında hesabladıqda) 2016-cı ildə ümumi dünya məhsulunun 63%-dən, 2017-ci ildə 62%-dən çoxunu istehsal etmişlər (müvafiq olaraq 2016 və 2017-ci illərdə nominal həcmdə ümumdünya daxili məhsulu 75368 mlrd və 79281 mlrd dollar təşkil etmişdir).

Onların ticarət açıqlığı ümumi daxili məhsullarının 45%-ni, maliyyə açıqlığı isə 110%-ni təşkil edir.

Baxmayaraq ki, hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə dünya əhalisinin cəmi 1/7-i yaşayır, onlar dünya təsərrüfatının özəyini təşkil edir və əldə etdikləri iqtisadi, siyasi və mədəni səviyyənin inkişafı digər ölkələrin əksəriyyəti üçün istiqamət rolunu oynayır. Miqrantların əsas kütləsinin cəlbədicisi yeri olmaqla, dünya ticarətinin 60%-dən çoxu, dünya kapital ixracının 75%-i, elmi-texniki nailiyyətlərin, yəni bilik ixracının mütləq əksəriyyəti onların payına düşür.

İƏİT-ə daxil olan ölkələrin iqtisadi göstəriciləri

Cədvəl 1

Ölkələr	Ərazisi min km ²	Əhalisi mln.nəfər 2017	ÜDM (nominal), mlrd.dollar						
			2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Avstraliya	7687	25,7	1288	1564	1513	1450	1230	1262	1390
Avstriya	83,8	8,7	378	394	415	439	377	387	409
Belçika	30,5	11,3	472	483	507	533	455	467	492
Böyük Britaniya	245	65,6	2296	2472	2533	3002	2863	2629	2565
Macarıstan	93	9,8	128	125	130	139	122	124	132
Almaniya	357	82,5	3304	3426	3630	3897	3377	3479	3652
Yunanıstan	132	10,8	294	249	242	236	195	195	204
Danimarka	43,1	5,7	313	315	330	352	301	307	324
İsrail	20,8	8,8	218	241	274	308	299	318	348
İrlandiya	70,3	4,7	209	211	219	258	290	304	326
İslandiya	103	0,3	11,9	14,0	15,3	16,7	20,0	21,7	16,8
İspaniya	505	46,4	1385	1322	1357	1378	1194	1233	1307
İtaliya	301	60,7	2055	2013	2070	2155	1826	1851	1921
Kanada	9976	36,2	1614	1821	1820	1793	1553	1530	1640
Lüksemburq	2,6	0,6	56,2	58,4	60,2	62,4	56,8	59,5	56,8
Meksika	1972	124	1051	1184	1262	1298	1152	1047	1142
Niderland	41,5	17,2	777	770	798	881	758	778	824
Yeni Zelandiya	369	4,8	136	176	184	198	182	175	173
Norveç	324	5,3	421	500	510	498	387	371	392

Polşa	313	38,4	470	490	517	545	477	469	510
Portuqaliya	92,4	10,3	229	212	220	230	199	205	212
Slovakiya	48,8	5,4	94,2	96,0	97,7	100	81,2	82,6	87,3
Sloveniya	20,2	2,1	44,7	46,0	48,0	49,5	42,8	44,0	42,8
ABŞ	9363	325	1505 8	1634 8	1691 1	1742 8	1812 1	1862 4	1936 2
Türkiyə	781	79,8	731	788	827	934	859	863	841
Finlandiya	337	5,5	237	247	257	232	237	237	232
Fransa	547	64,6	2570	2617	2741	2854	2435	2466	2575
Çexiya	78,9	10,6	198	196	198	208	187	195	210
Çili	757	18,2	218	268	279	261	243	247	263
İsveçrə	41,3	8,3	554	637	655	709	679	669	681
İsveç	450	10,0	463	524	559	574	496	511	542
Estoniya	45,2	1,3	21,7	23,0	24,9	26,0	22,5	23,1	22,5
Cənubi Koreya	98,5	51,2	1015	1130	1221	1411	1383	1411	1530
Yaponiya	378	127	5495	5960	4932	4849	4380	4937	4884
Cəmi	357029	1287	4380 6	4692 0	4735 7	4930 4	4648 0	4752 2	4930 9
Dünya	14000	7285	6440 1	7269 2	7460 1	7859 4	7431 1	7536 8	7928 1
		17,7%	68,0 2%	64,5 %	63,5 %	62,7 %	62,5 %	63,0 5%	62,1 %

Qloballaşma inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında aparıcı meyl olaraq qalır, lakin 2008-ci ildə baş vermiş son dünya iqtisadi böhranından sonra bu ölkələrdə iqtisadi inkişafın artım tempi aşağı düşmüşdür. Bu meyl qlobal iqtisadiyyatın başlıca benefisiarı (sahibi) olan inkişaf etmiş ölkələrin inkişafını ləngidir.

İnkişaf etmiş ölkələrin sənayeləşmədən sonrakı inkişafı onu göstərir ki, onlar iqtisadi inkişafın elə bir mərhələsinə daxil olmuşdur ki, onların iqtisadi inkişafının başlıca drayveri innovasiyalardır. Lakin, inkişaf etmiş ölkələr hazırda Kondratyev tsikli-

nin aşağı düşmə hissəsində olduqlarından, innovasiyaların səmərəliliyi azalır və əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi radikal iqtisadi inkişafın gedişini köklü şəkildə dəyişdirə bilən kəşflər yoxdur, olanlar isə artıq mənimsənilməmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda iqtisadi liberalizm səviyyəsi o qədər yüksəkdir ki, artıq onun səviyyəsini yüksəltmək çox çətinidir. Müəyyən dərəcədə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsini, maliyyə bölməsində dövlət tənzimləməsini gücləndirmək mümkündür. Nəticədə inkişaf etmiş ölkələrdə sahibkarlığı stimullaşdıran drayver əvvəlki dövrlərdəkindən az səmərə gətirə bilər. Nəhayət inkişaf etmiş ölkələrin ÜDM-in artım tempinə əhəlinin qocalmasının artması da öz təsirini göstərir.

Nəticədə İƏİT ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivdə İƏİT-ə üzv ölkələrin iqtisadi artım tempini daha aşağı qiymətləndirir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

**İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələrinin
ÜDM-lərinin orta illik artım tempi
(İƏİT-in proqnozu)**

	1995-2004	2012-2017	2018-2030 ¹
ABŞ	3,4	2,5	2,1
Avrozona	2,2	1,2	2,0
Yaponiya	1,1	1,2	1,1
İƏİT	2,8	2,2	2,3
Dünya	3,6	3,8	3,6

Vəziyyət həm də ona görə dərinləşir ki, bir sıra az inkişaf etmiş ölkələr özlərinin yüksək iqtisadi artımı nəticəsində daha güclü iqtisadiyyata çevrilir, nəticədə inkişaf etmiş ölkələrin dünya ÜDM-də payı azalaraq 2030-cu ildə cəmi 38% təşkil edəcəkdir¹.

Lakin yəqin ki, inkişaf etmiş ölkələr qrupu bu dövrdə Mərkəzi Şərqi Avropa, Latın Amerikasını və Asiyanın bir sıra ölkələri hesabına genişlənəcəkdir. Beləliklə, kifayət qədər yüksək olmayan artım tempi, eləcə də zəif modernləşdirmə gələcəkdə inkişaf etmiş ölkələr üçün başlıca təhlükədir.

Sənayeləşmədən sonrakı dövrdə İƏİT-ə üzv ölkələrinin əksəriyyətinin sahəvi quruluşunda xidmət sahəsinin payı getdikcə artır. Əgər onların ÜDM-ində xidmət sahəsinin xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 70% təşkil edirdisə, artıq 2016-cı ildə bu 75% olmuşdur. Belə bir dönüş artıq çoxdandır ki, İƏİT-ə daxil olan inkişaf etmiş ölkələrdə birinci bölmənin (xammal hasilatı və sairə) hesabına deyil, əsasən ikinci bölmənin (bu bölmənin xüsusi çəkisi inkişaf etmiş ölkələrdə 28%-dən 25%-ə enmişdir), əsasən də emal sənayesinin hesabına baş vermişdir. Lakin Avropanın aparıcı ölkələrində, Yaponiya və demək olar ki, Asiyanın inkişaf etmiş bütün ölkələrində də bu maşın, avadanlıq, nəqliyyat vasitələri, yəni daha elmtutumlu istehsallar hesabına hazır məhsul istehsalını artırmaqla əvəzləşdirilir, ABŞ və Kanadada isə bu istehsalların payı aşağı düşür. “Yeddilik” qrupunun bu iki ölkəsində sənayesizləşdirmə problemi daha aktualdır. Bununla yanaşı ABŞ və Kanada hələlik bunu müasir xidmət növlərinin fəal inkişafı hesabına əvəzləşdirir və bunun nəticəsində onlar iqtisadi artım tempinə görə Yaponiyalı və Aİ ölkələrini qabaqlayırlar.

C.Y.Osmanlı

¹ İƏİT-ə daxil olan yalnız inkişaf etmiş ölkələr. Mənbə: OECD Economic Outlook. October 2013, p. 199; World Economic Outlook, October, 2013, p.154

Keçən onillikdə bu iki ölkədə, əsasən ABŞ-da, əmək məhsuldarlığı avrozonada və Yaponiyada olan göstəricidən iki dəfə yüksək olmuşdur və məhz bunun hesabına onlar özlərinin yüksək iqtisadi artım tempini qoruyub saxlaya bilirlər. Bundan əlavə bu ona görə baş verir ki, maliyyə, işgüzar və məsləhətverici xidmət sahələrində bir işçiyə düşən məhsul istehsalı çox yüksəkdir. Bu hər şeydən əvvəl digər inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən ABŞ-da innovasiya fəaliyyətinin daha fəal olması ilə əlaqədardır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının proqnozuna görə gələcək onillikdə də ABŞ iri iqtisadiyyatlar arasında ən yüksək əmək məhsuldarlığına malik olmaq statusunu qoruyub saxlayacaqdır.

İƏİT-ə daxil olan əksər ölkələr bütün dünyaya hərtərəfli təsir göstərir. Bu ölkələrin iqtisadi inkişafı, onların daxili və xarici iqtisadi siyasətləri elmi-texniki tərəqqinin əsas inkişaf istiqamətlərini, dünya təsərrüfatında struktur yenidənqurmaları əvvəlcədən müəyyənləşdirir, dünya bazarının vəziyyətinə və quruluşuna əsaslı təsir göstərir. Bu ölkələr dünyada təşəkkül tapmış qaydalara iqtisadi vasitələrdən başqa, həm də hərbi-siyasi alətlər vasitəsilə təsir göstərirlər. Buna misal kimi praktiki olaraq bütün inkişaf etmiş ölkələri özündə birləşdirən hərbi-siyasi blok olan NATO-nu göstərmək olar. Bu blok öz təsirini bütün dünyaya yaymışdır.

İƏİT-ə daxil olan ölkələrin dünya ticarətində payı da kifayət qədər yüksəkdir. 2016-cı ildə dünya ixracının 52,1%-i (cəmi İƏİT-ə üzv ölkələri üzrə ixrac 8336 mlrd dollar), idxalın 57%-i (9241 mlrd dollar), sənaye məhsulu ixracının 58,5%-i (6822 mlrd dollar) bu ölkələrin payına düşmüşdür. Dünya əmtəəlik təbii qaz hasilatının 34,3%-i (1263 mlrd kub.m), neft hasilatının 21,4%-i (854 mln ton), buğda istehsalının 37,6%-i (292 mln ton), dənli bitkilər istehsalının 27,8% (792 mln ton) və s. təşkilata üzv ölkələr tərəfindən istehsal olunmuşdur.

İƏİT-ə daxil olan ölkələrin, əsasən də sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin ən böyük problemlərindən biri onların əksəriyyətinin böyük məbləğdə dövlət borcunun olmasıdır. Təşkilata üzv olan ölkələrin dövlət borclarının ÜDM-də payı 3 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 3

**İƏİT-ə daxil olan ölkələrin dövlət borcu, ÜDM-ə nisbətə, %
(rəqəmlər yuvarlaqlaşdırılmışdır)**

Ölkələr	1995	2000	2005	2010	2015	2017	2020 (proqnoz)
Avstraliya	31	20	11	20	37	40	37
Avstriya	68	66	68	82	86	84	78
Belçika	131	109	95	99	106	106	103
Böyük Britaniya	47	39	42	76	89	88	79
Macarıstan	r/y	55	61	81	75	74	71
Almaniya	54	59	67	81	71	66	58
Yunanıstan	93	99	98	146	178	r/y	r+y
Danimarka	71	52	37	43	46	48	46
İsrail	r/y	80	88	71	65	67	70
İrlandiya	79	36	26	87	95	85	74
İslandiya	58	38	25	88	67	53	35
İspaniya	63	53	42	60	99	98	94
İtaliya	109	105	102	115	132	132	124
Kanada	101	81	71	85	91	91	83

C.Y.Osmanlı

Lüksemburq	10	8	6	20	22	22	27
Meksika	r/y	42	39	42	54	55	53
Niderland	76	54	52	59	68	65	62
Yeni Zelandiya	39	27	18	27	30	29	24
Norveç	32	28	42	42	28	28	28
Polşa	49	37	47	54	51	53	51
Portuqaliya	58	48	61	96	128	127	124
Slovakiya	41	50	34	41	53	52	50
Sloveniya	17	29	26	38	83	82	85
ABŞ	r/y	r/y	65	95	105	108	106
Türkiyə	r/y	51	53	42	33	29	26
Finlandiya	57	42	40	47	62	66	67
Fransa	55	58	67	81	97	99	95
Çexiya	14	17	28	38	41	41	40
Çili	17	13	7	9	17	22	26
İsveçrə	54	58	67	47	46	44	41
İsveç	70	51	48	37	44	42	39
Estoniya	9	5	5	7	10	9	8
Cənubi Koreya	9	17	27	31	36	37	35
Yaponiya	95	144	186	216	248	250	251
Qeyd: r/y – rəqəm yoxdur. Rəqəmlər BVF-indir.							

İqtisadiyyatın bütün sahələrini praktiki olaraq əhatə edən bu göstəricilərdən istifadə etməklə hesablamaq olar ki, borclu dövlət dünyanın digər ölkələrinə borclu olduğu pul vəsaitini nə vaxt ödəyə bilər. Məsələn, borcun təhlükəsiz səviyyəsi ixracdan əldə edilən gəlirdən 200%-dən artıq olmadığı hal hesab olunur. Bu borc həmin göstəricidən 275% artıq olduğu halda, xarici borcun bir hissəsi ödənilməyən borc kimi hesabdan silinə bilər.

BVF-nin hesablanmasına görə xarici borcun səviyyəsi həmi göstəricinin 60%-i miqdarında olduqda, ümumdünya bankının hesablamasına görə isə 80-100% olduqda böhranlı (çox ağır vəziyyət) hesab olunur. Bu hədd göstəricilərindən yuxarı olan hal ona dəlalət edir ki, dünyanın digər ölkələrinə olan borcun ödənilməsi resursların “atılması” hesabına ödənilir. Dövlət daxili tələbatın “ödənilməsi” üçün əmtəə və xidmətlər istehsal etmək əvəzinə, onları ixrac ticarəti üçün istehsal edir.

Dövlətin dünya ölkələrinə xarici borcunun müsbət tərəfləri. Həmişə belə fikirləşilir ki, digər ölkələr qarşısında maliyyə kredit borcu borclu dövlət üçün heç bir yaxşı şey vəd etmir. Bu kredit şəklində götürülmüş pul vəsaitinin səmərəli istifadə olunmaması, dövlətlər arasında siyasi münasibətlərin dəyişməsinə aparan kreditor ölkələrdən iqtisadi asılılıq, kredit öhdəliklərinə xidmət etməkdir. Lakin xarici borc sahəsində iqtisadi və maliyyə üzrə ekspertlər xarici borcun olmasının müsbət tərəfləri kimi aşağıdakıları göstərirlər:

- istənilən ölkədən alınmış xarici borc vəsaiti borcalan ölkənin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırır;
- istənilən xarici kapital axını iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinin inkişafına köməklik edir (məs. nəqliyyat, energetika, kənd təsərrüfatı və s.);

- dövlətin ümumi büdcəsini bərpa edir.

C.Y.Osmanlı

Lakin bu müsbət tərəflər yalnız o halda mümkündür ki, borc alınmış pul vəsaitləri səmərəli bölünərək istifadə olunsun.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların proqnozuna görə 2018-ci ildə ən az xarici borcu olan 10 ölkə arasında Azərbaycan respublikası da olmaqla, onun xarici borcu ÜDM-in təqribən 8%-i miqdarında olacaqdır.

Bütün iqtisadi təhlillərdə olduğu kimi, dövlət borclarında da mütləq rəqəmlər deyil, nisbi kəmiyyətlər əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də ölkələrin dövlət borclarını onların ümumi daxili məhsulunda xüsusi çəkisinə görə hesablayırlar.

Müxtəlif ölkələrin dövlət borcunu müqayisə edərkən nəzərdə tutmaq lazımdır ki, həm iriliyinə, həm də idarəolunma qaydasına görə hər bir ölkənin iqtisadiyyatı öz xüsusiyyətlərinə malikdir.

Məsələn, hazırda Yaponiyanın dövlət borcu onun illik ÜDM-inin 250%-i həcmindədir. Bu o deməkdir ki, dövlət borcunu ödəmək üçün ölkənin bütün əhalisi 2,5 il ərzində ÜDM-in digər bütün məqsədlər, o cümlədən şəxsi istehlak üçün istifadəsindən tam imtina etməlidir. Həqiqətdə belədir ki, bu müddət ərzində yeni borclar yaranır, ona görə ki, istehlakdan tam imtina etmək mümkün deyil.

Cədvəldə dövlət borcu digər dövlətlərin qarşılıqlı tələbləri nəzərə alınmadan verilmişdir. Bundan əlavə cədvəldə dövlətin pensiya və tibbi sığorta, səhiyyə və digər növ maliyyə öhdəlikləri, o cümlədən gizli borclar nəzərə alınmamışdır.

ABŞ-ın dövlət borcu üzrə də eyni prinsiplər qüvvədədir. Həqiqətən də borc çox böyükdür və 21 trilyon dollara yaxındır. Lakin bununla yanaşı Amerikanın iqtisadiyyatı da kiçik deyil. 2017-ci ildə onun ÜDM-i 19362 mlrd olmaqla, dünya ÜDM-inin 24,4%-ni təşkil edir. Başqa sözlə desək illik əmək haqqı qədər olan bu borc tamamilə qənaətbəxşdir.

Belə bir misal: gəliri 15 min olan insan üçün 100 min borc çox böyük məbləğdir, lakin illik gəliri 100 min olan adam üçün 500 min borc sadəcə olaraq narahatçılıqdır. Bundan əlavə ABŞ-ın dövlət borcunun böyük bir hissəsi xarici dövlətlər tərəfindən alınmış qiymətli kağızlardır.

Az borcu olmaq o demək deyil ki, o dövlət borc almaq istəmir və onun iqtisadiyyatının vəziyyəti yüksək səviyyədədir. Sadəcə olaraq onlara borc vermək istəyən yoxdur.

Qeyd edək ki, 2017-ci ildə dünya üzrə adambaşına dövlət borcu təqribən 10000 dollar təşkil edir.

2017-ci ildə təşkilata daxil olan ölkələr üzrə dövlət borcu orta hesabla 28,3 mln dollar təşkil edir. Göründüyü kimi bu orta dünya səviyyəsindən 3,8 dəfə artıqdır. Bu ölkələr arasında adambaşına ən çox borcu olan ölkələr Yaponiya (96 min dollar), ABŞ (65 min dollar), Belçika (46 min dollar) və sairədir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Ələkbərov, S.Pürhani, M.Vəliyev, F.Məmmədhasənov, C.Osmanlı. Dünya iqtisadiyyatı. Dərslik, Bakı, 2018, 640 səh.
2. Ə.Ələkbərov və başqaları. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Dərslik, Bakı, 2010, 375 səh.
3. А.В.Хохлов. Справочные материалы по географии мирового хозяйства. 2018, второй выпуск. М., Консалтинговая компания «Влант»
4. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2195html>
5. <http://www.worldbank.org/>

**ECONOMIES OF MEMBER COUNTRIES OF ORGANIZATION
FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT**

J.Y.Osmanli

SUMMARY

This article deals with the economic development in the OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) member countries. The growth trends in macro-economic indices are analysed in detail. Member-countries' state and foreign debts are also discussed.

**ЭКОНОМИКА СТРАН, ВХОДЯЩИХ В ОРГАНИЗАЦИЮ
ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И РАЗВИТИЯ**

Дж.Ю.Османлы

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности развития экономики стран-членов ОЭСР. Подробно и тщательно анализируются тенденции роста макроэкономических показателей. Особое внимание уделено состоянию государственного и внешнего долга стран-членов.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AQROLİZİNQİN İNKİŞAFI ÜÇÜN
YENİ SİĞORTA KONSEPSİYASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ
İSTİQAMƏTLƏRİ**

M.M.Orucov

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: mayil_oruc@yahoo.com

Açar sözlər: aqrar-sənaye inteqrasiyası, kooperativlər, aqrolizinq, sığorta sistemi, lizinq müqaviləsi
Keywords: agrarian and industrial integration, co-operatives, agroleasing, insurance system, leasing agreement

Ключевые слова: аграрно-промышленная интеграция, кооперативы, агролизинг, система страхования, договор лизинга

Planlı təsərrüfatçılıq sistemindən bazar iqtisadi sistemə keçildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi, aqrar sahəsində də maddi-texniki təminat səviyyəsinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edən dəyişikliklər müşahidə olunmağa başladı. Belə bir iqtisadi şəraitdə baş vermiş mühüm dəyişikliklər bir sıra idarəetmə səviyyəsinə bölündü. Həmin dövrlərdə maddi-texniki təchizatın yaxşılaşdırılmasına ehtiyac yarandığı şəraitdə aqrar sahədə sığorta sisteminin bir sıra ciddi çatışmazlıqları mövcud idi. Aqrar sahədə istehsalçıların maddi-texniki resurslarla təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə lizinq münasibətlərinin formalaşdırıldığı şəraitdə sığorta fəaliyyətinin pis təşkili sahibkarlığın inkişafına mənfi təsir göstərir.

Hər il lizinq münasibətlərinin inkişaf etdiyi şəraitdə maddi-texniki resurslarla təmin olunmuş kənd təsərrüfatı istehsalçıları güclü yağış, külək, temperaturun anomal şəkildə dəyişilməsi, sel və digər təbii fəlakətlər nəticəsində ciddi itkilərə məruz qalırlar. Kənd təsərrüfatı istehsalına əsas zərər müntəzəm olaraq təkrar quraqlıqlardan gəlir. Buna görə də göstərilən şərait nəticəsində iqtisadi zərər təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin miqyası ilə uyğunlaşdırılmır və bu göstərici dövrü olaraq artıma məruz qalır. Risklər (istehsal, maliyyə və kommertiya) istənilən sahibkarlıq fəaliyyəti üçün ənənəvi olaraq kompleks qarşılıqlı təsirə malikdir.

Aqrar sahədə müəssisələrin gəlirliliyinin dövlət tərəfindən müxtəlif vasitələrlə, o cümlədən «Aqrolizinq» ASC-nə ayrılmış vəsaitlər hesabına dəstəklənməsi və maliyyə dayanıqlılığının yüksəldilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən kənd təsərrüfatı risklərinin aşağı salınması üçün ən yaxşı səmərəli vasitə olan sığortadan tam şəkildə istifadə olunmur. Son dövrlərdə aqrar sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin əmlakının və maddi-texniki vasitələrinin məcburi şəkildə sığortalanmasına böyük ehtiyac duyulur. Ona görə də aqrar sahədə sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatında risklərin sığortalanması dövlət tərəfindən dəstəklənir və daima dövlətin diqqət mərkəzində olur. Bu ölkələrin kənd təsərrüfatında sığortanın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi müxtəlif səviyyələrdə büdcə vəsaitləri hesabına həyata keçirilir, ixtisaslaşmış dövlət qurumları yaradılır və sığortanın subsidiyalaşması üçün müxtəlif proqramlar həyata keçirilir.

M.M.Orucov

İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızın iqtisadiyyatında bazar prinsiplərinin formalaşdığı müasir iqtisadi şəraitdə aqrar sahədə lizinq münasibətlərinin genişləndirilməsi nəticəsində sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün kənd təsərrüfatı riskləri sığortalanmalı, sığorta sistemi təkmilləşdirilməli və yüksək xərclərsiz bazara çıxmaq lazımdır. Aqrar sahədə iqtisadi siyasətin vasitələri arasında dayanıqlı vəziyyəti sığorta sistemini təkmilləşdirməklə formalaşdırmaq mümkündür. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, lizinq münasibətlərinin inkişafı üçün aqrar sahədə sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi problemi iqtisadi siyasətin vasitəsi kimi müsbət qiymətləndirilir [1, s.148]. Lizinqin münasibətlərinin inkişaf etdiyi şəraitdə aqrar sahədə kənd təsərrüfatı risklərinin sığortalanması üçün sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələsinin həlli xüsusi önəm kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikanın aqrar sahəsində iqtisadi səmərəliliyə və rəqabət qabiliyyətinə nail olmaq, dövriyyə kapitalını əldə etmək üçün ərzaq məhsulları istehsalçılarınun modernləşdirməyə yönəldilən investisiyalara, habelə texniki və istehsal innovasiyalarına ehtiyacları vardır. Azərbaycan Respublikasında aqrar siyasətin qısamüddətli dövr ərzində aparıcı istiqaməti kənd təsərrüfatında geniş təkrar istehsal üçün daha əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılması və aqrar sahədə təsərrüfat vahidlərinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. 2007-ci ildə lizinqə verilən kənd təsərrüfatı texnikasının və texnoloji avadanlıqların dəyərini ödənilmə müddəti 5 ildən 10 ilə uzadılmış, sığortalanan kənd təsərrüfatı bitkilərinin növləri 1-dən 8-ə qədər və sığorta haqqının dövlət tərəfindən ödənilən hissəsi isə 25 faizdən 50 faizə qədər artmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 748-ci maddəsinə uyğun olaraq lizinq obyektinin və sahibkarlıq (maliyyə) risklərinin sığortası aşağıdakı kimi həyata keçirilir [2, s.412]:

- lizinq müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, satıcı əmlakı lizinq verənə verdiyi andan lizinq müqaviləsinin müddəti başa çatanaqədər lizinq obyektini itirilmə (məhv olma), çatışmazlıq və ya zədələnmə risklərindən sığortalamalıdır;

- sahibkarlıq (maliyyə) risklərinin sığortası lizinq müqaviləsi tərəflərinin razılığı ilə həyata keçirilə bilər;

- sığorta edənin öhdəliklərini yerinə yetirən və qazanc götürən tərəflər, həmçinin sığortanın müddəti lizinq müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir;

- lizinq alan, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilən hallarda, lizinq obyektinin istifadəsi prosesində digər şəxslərin həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına dəyən ziyan nəticəsində yaranan öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə görə öz məsuliyyətini sığortalamalıdır;

- lizinq alanın lizinq müqaviləsinin pozulmasına görə öz məsuliyyətinin riskini lizinq verənin xeyrinə sığortalamaq hüququ vardır.

31 mart 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 58 sayılı Qərarı ilə qüvvəyə minmiş «Aqrolizinq» Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə məxsus kənd təsərrüfatı texnikasının hüquqi və fiziki şəxslərə lizinqə verilməsi və ya lizinq yolu ilə satılması Qaydaları»na uyğun olaraq texnika lizinq müqaviləsi bağlananadək qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada «Aqrolizinq» ASC tərəfindən sığortalanır [7]. Qəbul olunmuş bu Qaydalara 2 avqust 2010-cu ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 146 sayılı Qərarı ilə əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir. Həmin dəyişikliklərə uyğun olaraq istifadəçi «Aqrolizinq» ASC-yə məxsus texnikaları və texnoloji avadanlıqları sığorta haqqı da daxil olmaqla, lizinq yolu ilə satın aldıqda onların dəyəri 40 min manatdan yuxarı ol-

M.M.Orucov

duqda 10 faizini əvvəlcədən, qalan hissəsini isə bir ildən sonra 9 il ərzində, o cümlədən onların dəyəri 40 min manatdan aşağı olduqda isə 20 faizini əvvəlcədən, qalan hissəsini isə bir ildən sonra 9 il ərzində ödəyir.

Lizinq müqaviləsinin tərəfləri arasında risklərin bölüşdürülməsinə dair mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq lizinq obyektini olan əmlakın zərərin bütün növlərindən qorunması, həmçinin onun məhv edilməsi, itirilməsi, korlanması, talanması, vaxtından əvvəl sıradan çıxması, quraşdırılması və ya istifadə zamanı buraxılan səhvlərdən və istismarı zamanı yol verilən risklərdən qorunması ilə bağlı məsuliyyəti, lizinq müqaviləsi ilə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, lizinq obyektinin faktiki qəbulu anından lizinq alan daşıyır. Saticının müflisləşməsi ilə bağlı riskin məsuliyyətini, əgər lizinq müqaviləsi ilə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, saticını seçən tərəf daşıyır. Lizinq obyektinin lizinq müqaviləsinə əsasən istifadə məqsədlərinə uyğunsuzluğu ilə bağlı riskin məsuliyyətinin, lizinq müqaviləsi ilə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, lizinq obyektini seçən tərəf daşıyır,

Lizinq ödənişlərinin ümumi məbləği hesablanılarkən mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq onun ödənişlərinin ümumi məbləğinə aşağıdakılar daxildir [3, s.414]:

- lizinq obyektinin amortizasiya ödənişləri;
- lizinq obyektinin əldə edilməsi ilə bağlı zəruri xərclər;
- lizinq obyektini əldə etmək üçün alınan kreditə görə faiz;
- lizinq verənin mükafatının məbləği;
- lizinq obyektini lizinq verən tərəfindən sığorta edilmişdirsə, sığorta üçün ödənilən məbləğ;
- lizinq verənin əlavə xidmətlərinin haqqı;
- lizinq verənin lizinq müqaviləsi ilə nəzərdə tutulmuş digər xərcləri;
- lizinq ödənişlərinin tərkibinə daxil edilən məbləğlər lizinq verən tərəfindən müvafiq sənədlərlə əsaslandırılmalıdır.

Son illərdə respublikanın kənd təsərrüfatında istehsala çəkilən məsrəflərin tərkibində sığortaya dair xərclər azlıq təşkil edir (Cədvəl 1). Aqrar sahədə istehsal vasitələrinin sığortalanmasına çəkilən xərclərin aşağı olması onlardan səmərəli istifadə olunması riskinin azalmasına və aqrolizinq münasibətlərinin inkişafının zəifləməsinə səbəb olur. Son illərdə mövcud maddi-texniki resurslardan səmərəli istifadə olunmasına, aqrolizinqin inkişafı üçün sığortanın yeni strategiyasının işlənilməsinə və bilavasitə sığortaya dair qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə böyük zərurət vardır. 18 iyun 2002-ci ildə «Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul olunmasına baxmayaraq, bu sahədə yeni tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Bu baxımdan, lizinqin inkişafı üçün aqrar sahədə risklərin sığortalanmasında dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə 2017-ci ildə müvafiq konsepsiya işləyib hazırlanmış [4, s. 230].

Təklif etdiyimiz bu konsepsiyanın əsasını təşkil edən məsələ lizinq vasitələrindən istifadə edən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının təbii fəlakətlərdən qorunmasının bir neçə səviyyəsinin formalaşması ilə bağlıdır.

Birinci müdafiə səviyyəsində dövlətin dəstəyi ilə bağlanmış kənd təsərrüfatı bitkilərinin sığorta müqavilələri üzrə yaranmış ziyanın ödənilməsində sığortalananın özünün iştirak etməsi nəzərdə tutulur. Bu cür iştirak o deməkdir ki, sığorta müqaviləsinin şərtlərində sığorta şirkətinin ziyanın müəyyən məbləğini ödəmək öhdəliyindən azad edilməsi nəzərdə tutulur.

Göstəricilər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi xərcələr	100	100	100	100	100	100	100	100
O cümlədən əməyin ödənişi (sığorta və məşğulluq fondlarına ayırmalar daxil edilməklə)	30,2	24,4	30,9	26,7	33,0	29,4	9,9	28,9
Material xərcləri	49,3	50,4	55,3	50,4	49,7	36,5	44,8	60,5
Əsas vəsaitlərin amortizasiyası	4,1	5,9	4,6	3,9	3,9	4,4	3,9	4,7
Sığorta ödənişləri	0,2	0,3	0,1	0,5	0,3	0,5	0,4	0,5
Sair xərclər	16,2	19,0	9,1	18,6	13,1	29,2	41,0	5,4

Cədvəl 1

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına çəkilən xərclərin strukturu
(yekuna görə faizlə) [5, s.28]

Cədvəl www.statgov.az saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İkinci müdafiə səviyyəsində sığortalanmış risklər üzrə tutulmaların hesablanması üçün Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Sığorta Nəzarəti Departamenti tərəfindən təsdiq edilmiş metodikaya müvafiq olaraq, sığorta şirkətlərinin bağlanmış sığorta müqavilələri üzrə məsuliyyəti nəzərdə tutulur.

Üçüncü müdafiə səviyyəsində kənd təsərrüfatı bitkilərinin dövlətin dəstəyilə sığortalanması əməliyyatlarının maliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədi ilə bağlanmış müqavilələr üzrə məsuliyyəti Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Sığorta Birliklərinin iştirakçıları öz üzərlərinə götürürlər. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Sığorta Birliklərinin maliyyə fondunun həcmi mövcud qanunvericilik əsasında fəaliyyət göstərən Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilməlidir. Bu Şuranın tərkibinə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Sığorta Birliklərinin iştirakçısı olan sığorta şirkətlərinin birinci rəhbərləri daxil olmalıdır.

Dördüncü müdafiə səviyyəsində yaranmış ziyanlar Dövlət Kənd Təsərrüfatı Sığorta Ehtiyatlarının vəsaitləri hesabına ödənilməlidir. Dövlət Kənd Təsərrüfatı Sığorta Ehtiyatları kənd təsərrüfatı bitkilərinin sığorta müqavilələri üzrə daxil olan sığorta haqlarının ümumi məbləğinin 5%-i məbləğində ayırmalardan, eləcə də üzvlük haqları, dövlət büdcəsindən daxilolmalar, kommersiya banklarından alınan borclar və başqa mənbələr hesabına yaranmalıdır. Dövlət Kənd Təsərrüfatı Sığorta Ehtiyatları vəsaitləri istər əmtəə istehsalçılarna, istərsə də sığorta təşkilatlarına qaytarılmaq və qaytarılmamaq şərti ilə təqdim edilməlidir.

Beşinci müdafiə səviyyəsində irimiqyaslı təbii fəlakətlər və təbii dağıdıcı çevrilişlər nəticəsində yaranan zərərin dövlət büdcəsinin ehtiyat fondu hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulur. İrimiqyaslı təbii fəlakətlər dedikdə kənd təsərrüfatı əkinlərinin və ya heyvanla-

M.M.Orucov

rın kütləvi şəkildə məhv olmasına gətirib çıxarmış və kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının əmlakının xeyli itirilməsi ilə müşayiət olunan təhlükəli təbii hadisələr başa düşülür. Belə hallarda dövlət büdcəsinin maliyyə vəsaitləri, ilk olaraq, dövlət kənd təsərrüfatı sığorta ehtiyatının artırılmasına və ikincisi, yaranmış ziyanın ödənilməsi üçün bilavasitə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına yönəldilməlidir.

Lizinqin inkişafı üçün respublikamızın aqrar sahəsində kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının sığorta müdafiəsinin yuxarıda göstərilən səviyyələrinin həyata keçirilməsi yeni mərhələlərin formalaşmasını və keçilməsini tələb edir. Məsələn, üçüncü mərhələdə dövlətin dəstəyi ilə kənd təsərrüfatı sığorta sisteminin tam formalaşması başa çatdırılmalı, bu halda, aqrar sahədə dinamik və davamlı sığorta bazarı yaradılması nəzərdə tutulmalıdır.

Bütövlükdə dövlətin dəstəyi ilə lizinqin inkişafı üçün kənd təsərrüfatında sığortanın inkişafının üçüncü mərhələsi 2013-2015-ci illərdə aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1. Yeni iştirakçıların cəlb edilməsi və dövlət təkrar sığorta şirkətinin yaradılması hesabına Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Sığorta Birliklərinin genişləndirilməsi;
2. Dövlət kənd təsərrüfatı sığorta ehtiyatının həcmi, o cümlədən dövlətin dəstəyi ilə kənd təsərrüfatı bitkilərinin sığorta müqavilələri üzrə sığorta haqlarının bir hissəsinin kompensasiya edilməsinə büdcədən ayrılmış vəsaitlər hesabına artırılması;
3. Dövlət kənd təsərrüfatı sığorta ehtiyatının səmərəli istifadə edilməsi, bu vəsaitlərin dövlətin dəstəyi ilə kənd təsərrüfatı bitkilərinin sığorta müqavilələri üzrə yaranmış ziyanın tənzimlənməsinə və borcların təşkil edilməsinə yönəldilməsi;
4. Regionlarda qarşılıqlı sığorta və kredit cəmiyyətləri şəbəkəsinin tam formalaşması və s. təmin edilməlidir.

Lizinqin inkişafı üçün aqrar sahədə sığortaya dair son zamanlar işlənib hazırlanan normativ hüquqi sənədlərin məhdud yönümlü olmasını ciddi çatışmazlıq hesab edirik və dövlət dəstəyi ilə bağlı bütün müddəalar, əsasən, yalnız kənd təsərrüfatı bitkilərinin sığortasına aiddir.

Aqrar sahədə sığortaya dövlət dəstəyi qaydalarını reqlamentləşdirən «Aqrar sahədə istehsalın dövlət tənzimlənməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun faktiki olaraq yoxluğunu, «Kənd təsərrüfatının inkişafı haqqında» Qanunun isə hələ də qəbul edilmədiyini nəzərə alsaq, kənd təsərrüfatı risklərinin sığortalanmasının inkişafı konsepsiyasının və onun əsasında «Kənd təsərrüfatında sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun yeni variantının işlənib hazırlanması əvvəlki kimi vacib məsələdir.

Respublikada aqrolizinqin inkişafında mühüm rola malik olan bu sənədlərdə sığorta sisteminin aşağıdakı mühüm müddəaları dəqiq müəyyən edilməlidir:

1. Sığortada dövlətin iştirakı üsulları. Həm sığorta haqlarının subsidiyalaşdırılması, həm də lizinq vasitələri ilə təchiz olunmuş kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına dəymiş ziyanın kompensasiyası üçün dövlət vəsaitlərindən istifadə etməyin mümkünlüyü nəzərdə tutulmalıdır. Lakin bu imkan yalnız o halda tətbiq edilməlidir ki, aqrar sahədə lizinq vasitələrindən istifadə edən əmtəə istehsalçılarının əmlakı sığortalanmış olsun, dəymiş ziyan isə fəvqəladə xarakter daşsın. Adi əlverişsiz hava şəraitindən yaranmış ziyanlar sığorta şirkətləri tərəfindən ödənilməlidir"

2. Sığortanın növləri. Dövlət dəstəyi ilə əhatə ediləcək sığorta növləri və sığorta növlərinin ümumi təsnifat sistemində kənd təsərrüfatı risklərinin sığortasının yeri dəqiq müəyyən edilməlidir;

M.M.Orucov

3. Sığortanın təşkilati modelləri. Sığortanın iki modeli təsbit olunmalıdır:

- kənd təsərrüfatı risklərinin kommersiya sığorta təşkilatları tərəfindən sığortalanması. Burada Kənd Təsərrüfatı Sığorta Birlikləri (Kooperasiyaları) şəklində birləşməyin prinsipləri, məqsəd və vəzifələri, sığorta birliklərinin (kooperasiyalarının) iştirakçılarına təqdim edilən tələblər, eləcə də sığorta cəmiyyətlərinin özlərinə təqdim edilən tələblər qanunvericilik yolu ilə müəyyən edilməlidir;

- kənddə qarşılıqlı sığorta cəmiyyətləri yaradılması yolu ilə kənd təsərrüfatı risklərinin sığortalanması. Bu cəmiyyətlərin işinin əsas meyarlarının, regional və regionlararası əməkdaşlığın formalarının (assosiasiyalar yaradılması), sığorta birlikləri (kooperasiyaları) ilə qarşılıqlı fəaliyyətin şərtlərinin də müəyyən edilməsi məqsədə uyğundur;

4. Sığortanın əsas növlərinin şərtləri:

- sığorta risklərinin nümunəvi siyahısı, onların meyarlarının təsviri;
- sığorta dəyərinin və sığorta məbləğinin müəyyən edilməsi qaydası;
- sığorta təminatının normaları;
- sığorta müqavilələrinin bağlanma müddətləri və s.;

5. Sığorta üçün güzəştli bank krediti almağın şərtləri;

6. Dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsinin qaydası və şərtləri. Müxtəlif səviyyəli büdcələrdən yardımın həcmi müəyyən etmək üçün sığorta bazarının həcmi xarakterizə edən göstəricilərin siyahısı hazırlanmalıdır. Bundan əlavə, büdcə vəsaitlərinin ayrılması variantları (lizinq vasitələrindən istifadə edən kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən artıq ödənilmiş sığorta haqlarının kompensasiyası şəklində və ya ödəniş üçün dotasiyalar şəklində), sığorta haqlarının ödənilməsində dövlətin payı, büdcə vəsaitlərinin ayrılması müddətləri də təsbit olunmalıdır;

7. Təbii fəlakətlərdən dəymiş ziyanın ödənilməsi üçün dövlət və yerli büdcələrin vəsaitlərindən, sığorta və təkrar sığorta ehtiyatları vəsaitlərindən istifadə edilməsi qaydası;

8. Yeni sığorta məhsullarının işlənilib hazırlanması perspektivləri;

9. Mütəxəssislər hazırlanması və informasiya işi.

İşlənilib hazırlanan konsepsiyada ən aktual məsələlər səmərəli tarif siyasətinin müəyyən edilməsi, sığortanın təşkilati modellərindən asılı olmayaraq kənd təsərrüfatı risklərinin təkrar sığortalanmasının vahid sisteminin yaradılması, eləcə də mərkəzləşdirilmiş dövlət ehtiyatlarının yaradılması və sığorta monitorinqinin həyata keçirilməsi məsələləridir. Bu tədbirlər kənd təsərrüfatı bitkilərinin sığortasına daha çox aiddir, çünki sığortanın bu növü aşağıdakıların vacibliyini şərtləndirir:

- sığortanın dəyəri baxımından və sığorta haqlarının subsidiyalaşdırılması həcmi baxımından ən çox məsrəf tələb edir;

- sığortanın dəyəri (sığortaçının məsuliyyətinin) və sığorta hallan yaranması ehtimalı çox yüksək olduğuna görə fəlakətli sayıla biləcək sığortadır. Bu da, öz növbəsində, səmərəli təkrar sığorta sisteminin işlənilib hazırlanmasını və mərkəzləşdirilmiş ehtiyatlar yaradılmasını zəruri edir.

Bu məsələlərin vaciblik dərəcəsi ayn-ayrı idarələrin normativ-hüquqi sənədlərinin işlənilib hazırlanmasını zərurətə çevirir.

Lizinqin inkişafı üçün aqrar sahədə risklərin sığortalanmasına dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri də yeni sığorta məhsullarının, o cümlədən kompleks (paket) xarakterli məhsulların yaradılmasıdır. Sığortanın yeni növlərinə,

onların tətbiq edilməsi qaydalarının işlənilib hazırlanmasına tələbat lizinq vasitələrindən is-

tifadə edən kənd təsərrüfatı təşkilatlarının fəaliyyəti ilə, daha doğrusu, bu fəaliyyətin həyata keçirildiyi şəraitlə bağlıdır.

Aqrar sahədə lizinq vasitələrindən istifadə edən əmtəə istehsalçıları risklərdən, məsələn, mənfəətin itirilməsi riskindən həqiqətən xilas etməyə imkan verən sığorta məhsulu hələ də yoxdur [6, s.64]. Halbuki, kənd təsərrüfatı bitkilərinin sığortalanması məhsuldarlıqda, eləcə də lizinq vasitələrindən istifadə edən müəssisənin gəlirlərində yalnız təbii-iqlim xarakterli əlverişsiz hadisələr üzündən yaranan itkiləri kompensasiya etməyə imkan verir. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının və ya kənd təsərrüfatı texnikasının sığortalanması onların məhv olması və ya zədələnməsi nəticəsində yaranan itkiləri kompensasiya etməyə imkan verir. Bu da dolayısı ilə aqrar sahədə lizinq münasibətlərinin inkişaf etdiyi şəraitdə fəaliyyət göstərən müxtəlif kateqoriyalı təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinə təsir göstərir, bəzi hallarda isə onların fəaliyyətində ümumiyyətlə öz əksini tapmır. Maliyyə nəticəsi müsbət olduqda və bundan əlavə əvvəlki dövrlərin göstəricilərindən artıq olduğu halda bu cür vəziyyət yaranır.

Buna görə də aqrar sahədə lizinq münasibətlərinin inkişaf etdiyi şəraitdə fəaliyyət göstərən müxtəlif kateqoriyalı təsərrüfat subyektlərinin sığortalanmasına dair kompleks proqram yaradılması onların əmlakının və əmlak maraqlarının qorunmasının təminatı, keyfiyyəti və bu tədbirlərin vaxtında görülməsi baxımından çox aktual və iqtisadi baxımdan məqsədəuyğundur. Kompleks sığorta məhsulu aqrar sahədə fəaliyyət göstərən müxtəlif kateqoriyalı təsərrüfat subyektlərinin banklardan kredit alması, maddi-texniki təchizat, marketing və istehsal fəaliyyəti prosesində yaranan riskləri vəhdət halında əlaqələndirilir və onları maksimum idarə edir. Bu da, öz növbəsində, lizinq alan müəssisələrin sığorta üçün məcmu xərclərini azaldır və bütövlükdə aqrar-sənaye istehsalının tənzimlənməsinin maliyyə mexanizmini sinxronlaşdırır. Maliyyə təsisatlarının Qərbi ölkələrində yaxşı inkişaf etmiş bu cür uyğunlaşması (konvergenziyası), ilk növbədə respublikanın aqrar sahəsində sığortaya dövlət dəstəyinin səmərəsinin artmasında əks olunmalıdır [7, s.98].

Aqrar sahədə lizinq münasibətlərinin inkişaf etdiyi şəraitdə fəaliyyət göstərən müxtəlif kateqoriyalı təsərrüfat subyektləri üçün səmərəli və faydalı ola biləcək sığorta növləri çoxdur və onların sayı artmaqda davam edir. Lakin hər bir lizinq alan müəssisənin resursları məhduddur. Son vaxtlar bəzi sığorta şirkətlərinin təklif etməyə başladığı müəssisələrin kompleks sığorta proqramları bu suallara cavab tapmaqda kömək edə bilər.

Hər bir sığortaçı onun müştərisi olan müəssisənin sığorta hesabına qənaət etməyə çalışaraq öz risklərinin yalnız bir qismini sığortalamasına aid nümunələr göstərə bilər. Bunun nəticəsində sığorta haqqı yarandıqda zərərin yalnız bir hissəsi ödənilir və bu hissə bəzən çox cüzi və müəssisə üçün əhəmiyyətsiz hissə olur. Buradan bir nəticə əldə etmək olar ki, sığorta hesabına qənaət etməyi bacarmaq lazımdır. Lakin bunun üçün aqrar sahədə istehsal risklərinin spesifik xüsusiyyətlərini yaxşı başa düşmək zəruridir. Təəssüf ki, respublikamızda aqrar sahədə lizinq münasibətlərinin inkişaf etdiyi şəraitdə fəaliyyət göstərən müxtəlif kateqoriyalı təsərrüfat subyektlərinin müvafiq risklərin xəritəsini müstəqil tərtib etmək sahəsində hələ ki, özlərinin xaricdəki həmkarları kimi təcrübələri yoxdur. Hazırda bu sahibkarlıq subyektlərində təcrübə olaraq risk menecmenti sisteminin heç bir elementi yoxdur.

Bununla əlaqədar, aqrar sahədə lizinq münasibətlərinin inkişaf etdiyi şəraitdə fəaliyyət göstərən müxtəlif kateqoriyalı təsərrüfat subyektlərinin kompleks sığorta sistemini nəzərdən keçirməkdən əvvəl sığortanın əsas məqsədlərini dəqiqləşdirmək lazımdır. Məsələn,

lən, aqrar sahədə lizinq alan əmtəə istehsalçıların kompleks sığortalanmadan məqsədi onlann maliyyə davamlılığını artırmaq üçün şərait yaradılmasına və bütövlükdə investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına yönəlmişdir.

Fikrimizə, aqrar sahədə lizinq münasibətlərinin inkişaf etdiyi şəraitdə fəaliyyət göstərən müxtəlif kateqoriyalı təsərrüfat subyektlərinin səmərəli kompleks sığorta proqramını yalnız sığortaçının və sığorta şirkətinin birgə iştirakı ilə işləyib hazırlamaq mümkündür. Lakin bunun üçün aqrar sahədə sığorta müdafiəsinin təmin edilməsinin aşağıdakı mərhələləri keçilməlidir:

- istehsal fəaliyyətinin təhlili;
- zəif yerlərin aşkar edilməsi;
- ən çox ehtimal edilən təhlükələrin müəyyən olunması;
- kompleks sığorta proqramının kənd təsərrüfatı risklərinin idarə edilməsi üçün müəssisədə mövcud olan sistemə inteqrasiyası;
- sığorta halının yaranması ehtimalını və yarana biləcək ziyanın həcmi azaltmaq məqsədi ilə zəruri qabaqlayıcı tədbirlər görülməsinə dair təkliflər hazırlanması;
- kompleks sığorta proqramının həyata keçirilməsi prosesində operativ müşayiət və s.

Azərbaycan Respublikasında lizinqin inkişafı üçün kompleks sığorta proqramının bu texnologiya üzrə işləyib hazırlanması aqrar sahədə fəaliyyət göstərən müxtəlif kateqoriyalı təsərrüfat subyektlərinin fərdi tələbatını və maliyyə imkanlarını, eləcə də onun kommersiya fəaliyyətinin və istehsalın spesifikasiyasını nəzərə almağa şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. İ.N.Əliyev. Heydər Əliyev və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 2001, s.148
2. P.Ə.Qurbanov. Aqrar lizinq inkişafı şəraitində modul prinsipli sığorta proqramı. AZETKTİ və Tİ-nin elmi əsərləri; 4 hissəli, II hissə, 2010, s.148-153
2. Azərbaycan Respublikasının Mülkü Məcəlləsi. Bakı, 2003, s.412
3. Azərbaycan Respublikasının Mülkü Məcəlləsi. Bakı, 2003, s.414
4. D.Ə.Vəliyev. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası. Bakı, 2008, s.230
5. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 9 №-li kicik müəssisə, 2011, s.28
6. İ.H.Aliyev. Milli iqtisadiyyat və aqrar sahənin inkişaf problemləri. Bakı, Elm, 2006, s.64
7. Газман В.Д.Лизинг. М: Правовая культура, 2004, с.98

WAYS TO IMPROVE THE NEW CONCEPT OF INSURANCE FOR DEVELOPMENT OF AGROLEASING IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

M.M.Orujov

SUMMARY

Current situation with the insurance of agroleasing and agricultural risks in Azerbaijan is considered in this work, international experience in this field is studied. Based on the estimates of the agroleasing and agricultural insurance in Azerbaijan, suggestions are

made to improve the new insurance concept.

M.M.Orucov

**НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НОВОЙ КОНЦЕПЦИИ
СТРАХОВАНИЯ РАЗВИТИЯ АГРОЛИЗИНГА
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

М.М.Оруджов

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается текущее состояние страхования агролизинга и сельскохозяйственных рисков в Азербайджане и исследуется международная практика в этой области. На основе оценок агролизинга и сельскохозяйственного страхования в Азербайджане, сделаны предложения по совершенствованию новой концепции страхования.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İSTEHSAL VƏ RESURS POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ə.İ.Əmirov

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: osmanli @ceyhun.az

Açar sözlər: ÜDM, məhsuldarlıq, əkin sahəsi, innovasiyalı inkişaf, fond tutumu, fond verimi, investisiya, əsas fondlar

Keywords: GDP, productivity, sowing area, innovative development, capital intensity, capital productivity, investment, fixed assets

Ключевые слова: ВВП, производительность, площадь посева, инновационное развитие, фондоемкость, фондоотдача, инвестиции, основные фонды

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı maddi istehsalın sənayedən sonra ikinci ən mühüm sahəsi olmaqla ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Belə ki, məşğul əhalinin 36,3 %-i, ümumi daxili məhsulun 5,6 %-i (2016-cü il) onun payına düşür. Əhalinin ərzaqla təmin edilməsi məsələsinin kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar olduğunu nəzərə alsaq, bu sahəyə diqqətin ildən-ilə artırılması təsadüfi deyil.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli 3004 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatına dair” Dövlət Proqramında deyilir ki, etibarlı ərzaq təminatı ölkənin iqtisadi sabitliyinin və sosial dayanıqlığının başlıca şərtidir [1, s.1].

Ölkəmiz təbii komplekslərin çoxcəhətliyi və təbii ehtiyatların zənginliyi ilə seçilir. Bu xüsusiyyətlər kənd təsərrüfatının ərazi üzrə təşkil edilməsinin mühüm amilləri kimi çıxış edir. Kənd təsərrüfatı üçün təbii şəraitin qiymətləndirilməsi zamanı əsas göstərici təkcə əlverişli təbii komponentlərin olması ilə deyil, həm də bu komponentlərin istifadəsindən alınan iqtisadi səmərə ilə ölçülür.

İqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesi təbii-coğrafi amillərlə üzvü formada əlaqədardır və bu prosesin nəticəsi torpaq-iqlim şəraitinin təsirindən bilavasitə asılıdır. Ona görə də ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin istehsal və resurs potensialının qiymətləndirilməsi üçün əlverişli maddi zəmin vardır.

Azərbaycanda 2015-ci il “kənd təsərrüfatı ili” kimi qəbul olunmuşdur. Kənd təsərrüfatı həm ölkə iqtisadiyyatının, həm də sənayenin xammalla təmin olunması üçün mühüm strateji sahələrdən biridir. Uzun müddətdir ki, kənd təsərrüfatında əsaslı itisadi islahatlar aparılır, təsərrüfatın səmərəliliyinin artırılması məqsədilə dövlət tərəfindən stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması ölkə üçün mühüm strateji məqsəddir. Bu baxımdan Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafını qeyri-neft sektorunun mühüm istiqaməti kimi qiymətləndirmək olar.

Dövlətimizin fiziki coğrafiyasında Yer kürəsindəki on bir iqlim qurşağından doqquzu mövcuddur ki, bu da ölkəmizin ərazisində keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün gözəl imkanlar yaradır.

Ə.İ.Əmirov

Azərbaycan Respublikasının coğrafi mövqeyi, subtropik enlikdə yerləşməsi, təbiətinin zənginliyi və rəngarəngliyi ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafına daimi təsir göstərən mühüm amillərdəndir. Kənd təsərrüfatı xalq təsərrüfatının başqa sahələrindən fərqli olaraq təbii mühitin amillərindən, onun resurslarından (relyef, iqlim, torpaq və sair) daha çox asılıdır. Təbii şəraitin kənd təsərrüfatı üçün qiymətləndirilməsinin əsas göstəricisi təkcə əlverişli təbii komponentlərin olması deyil, həm də onların istifadəsindən alınan iqtisadi səmərə ilə ölçülür.

Azərbaycan Respublikasının 86,6 min km² ərazisinin 42 %-i dağlıq və 58 %-i düzənlik və yamaclardan ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının ümumi torpaq fondunun kənd təsərrüfatına yararlı sahəsi 4772,9 min hektardır və əkin yerləri bunun 39,8 %-ni təşkil etməklə 1959,1 min hektardır. Çoxillik əkinlər 241,1 min hektar, bıcənək və otlaqlar isə 2532,9 min hektar təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının xalq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində su resursları əhəmiyyətli rola malikdir. Ölkəmizin su resursları məhduddur və onun 30%-i respublikamızın öz ərazisində, yerdə qalan 70%-i isə qonşu ölkələrin ərazisində formalaşır. Hal-hazırda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi və ölkənin suya olan tələbatının ödənilməsi məqsədi ilə 39 su dəryaçası düzəldilmişdir ki, bunların da su tutumu 1 mld m³ çoxdur. Respublikamızda hər il istifadə olunan 8-9 milyard m³ suyun 67%-i kənd təsərrüfatının suya olan ehtiyaclarının ödənilməsinə sərf olunur. Azərbaycan Respublikasının hal-hazırda mövcud olan hidroqrafik resursları vasitəsi ilə aqrar təsərrüfata yararlı sahələrin 1438,8 min hektarı suvarılır, ümumiyyətlə isə kənd təsərrüfatına aid torpaqların 3260,0 min hektarı suvarıla biləcək torpaqlar sayılır.

Bütövlükdə götürüldükdə Azərbaycan Respublikası torpaq resursları məhdud olan dövlətlərə aiddir. Belə ki, Azərbaycanda 2016-cı ilin məlumatlarına görə adambaşına 0,49 hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq və 0,20 hektar əkin yeri düşür.

Respublikamızda kənd təsərrüfatı ona xas olan sosial-iqtisadi, təbii və texnoloji mahiyyət kəsb edən xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Xalq təsərrüfatının başqa sahələrindən fərqli olaraq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi torpaqdır. Kənd təsərrüfatında istehsal prosesi təbii amillərlə birləşir və onun səmərəliliyi torpaq-iqlim şəraitindən asılıdır.

İqlimin bioloji məhsuldarlığının təyin edilməsi kənd təsərrüfatının ərazi baxımından yerləşdirilib təşkil edilməsində böyük nəzəri-praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının rayonlarını bioloji məhsuldarlığına görə aşağıdakı şəkildə fərqləndirmək olar:

1. Bioloji məhsuldarlığı çox olan ərazilər. Bura Lənkəran düzənliyinin mülayim rütubətli subtropik zonası, Balakən-Zaqatala rayonlarının düzənlik olan hissələri daxildir.
2. Bioloji məhsuldarlığı yuxarı olan ərazilər. Bura Masallı rayonunun bir hissəsi, Talış meşələr zonasının orta massivləri, Qanıx vadisi daxildir.
3. Bioloji məhsuldarlığı orta səviyyədə olan ərazilər. Bu ərazilərə ölkəmizin dağlıq və dağətəyi düzənlikləri daxildir.
4. Bioloji məhsuldarlığı aşağı səviyyədə olan ərazilər. Bura Abşeronun Şimal sahələri, Qobustanın mərkəz və canubi, Ceyrançöl, Mil, Muğan, Şirvan düzənliyinin bəzi hissələri daxildir.

Torpaq resursları ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ən əsas vasitəsi və amillərindən biridir. Ölkəmizin ərazisində 800-dən çox müxtəlif torpaq növlərinin olması respublikamızın ərazisində süni suvarma və dəmyə şəraitində bitkiçilikdən yük-

Ə.İ.Əmirov

sək məhsuldarlıq əldə etməyə və heyvandarlığın səmərəli inkişafına imkan verir.

Ölkəmizin kənd təsərrüfatının əsas reqlionu olan Kür-Araz düzənliyindəki torpaqlardan pambıqçılıq, taxılçılıq, bostansılıq və həmçinin heyvandarlıqda qış otlaları kimi istifadə edilir.

Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının yamaclarındakı maili düzənliklərdə çox münbit şabalıdı, açıq-şabalıdı, tünd torpaqlardan taxıl, üzüm, tərəvəz bitkilərinin əkilməsi üçün istifadə edilir. Lənkəran-Astara və Talış dağlarının ətəklərində ki, sarı-dağ, dağ-meşə və podrollaşmış sarı torpaqlarda çay, sitrus bitkiləri və tərəvəz becərilir.

Cədvəl 1

2006-2016-cı illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı potensialından istifadə göstəricilərinin təhlili

İllər	Əhali min nəfər	Kənd təsərrüfatına yararlı sahə 1000 ha	Adambaşına k/t yararlı torpaq sahəsi düşür, ha	Əkin yeri 1000, ha	O cümlədən adam başına, ha	Çoxillik əkinlər 1000 ha	Bicənək və otlalar	Meşələr, 1000 ha
2006	8661,1	4756,0	0,55	1795,5	0,21	221,1	2693,6	1037,8
2007	8779,9	4756,5	0,54	1808,4	0,21	224,7	2677,8	1038,8
2008	8897,0	4756,7	0,53	1818,4	0,20	227,5	2669,0	1038,8
2009	8997,6	4757,2	0,53	1832,5	0,20	227,0	2656,2	1039,0
2010	9111,1	4766,8	0,52	1842,7	0,20	227,4	2655,3	1040,7
2011	9235,1	4768,7	0,52	1843,8	0,20	227,2	2655,8	1040,8
2012	9356,5	4768,3	0,51	1855,0	0,20	230,9	2640,6	1040,8
2013	9477,1	4769,8	0,50	1884,3	0,20	230,3	2614,2	1040,2
2014	9593,0	4769,7	0,50	1885,6	0,20	233,5	2609,7	1040,3
2015	9705,6	4769,8	0,49	1897,5	0,20	237,0	2595,1	1040,3
2016	9810,0	4772,9	0,49	1959,1	0,20	241,1	2532,9	1040,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri, 2017, s.47-48

Ölkəmizdə əkinçiliyin müxtəlif sahələrinin ixtisaslaşdırılması, son illərdə əkin sahələrinin genişləndirilməsi və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması ilə əlaqədar olaraq respublikamızın torpaq resurslarından düzgün və səmərəli istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cədvəl 1-in məlumatlarından görüldüyü kimi son illərdə əkin yerlərinin sahəsi artan dinamika üzrə olmuşdur. 2016-cı ildə əkin yerinin sahəsi 1959,1 min ha təşkil edərək 2010-cu ilə nisbətən 116,4 min ha artmışdır. 2016-cı ildə 2010-cu ilə nisbətən əhalinin sayının 698.9 min nəfər artmasına baxmayaraq məhz əkin yerinin 116,4 min hektar artması adambaşına əkin yerinin təqribən 0,20 ha təşkil etməklə dəyişməməsinə səbəb olmuşdur [2, s.47-48].

Respublikamızın əhalisinin artması nəticəsində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı fərdi tikintilərə ayrılması, digər tərəfdən isə torpaqların şoranlaşması, erroziyaya uğraması və s. səbəblərdən hər nəfərə düşən əkin sahəsi azalmağa başlamışdır.

Statistik məlumatlardan görüldüyü kimi, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin ümumi strukturunda əkilməyən torpaq sahəsinin miqdarı ilbəil azalmışdır. Belə ki, 2000-ci

Ə.İ.Əmirov

ildə əkilməyən torpaq sahəsi 2973.6 min hektar, 2016-cü ildə isə 2884,1 min hektar olmuşdur. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin ümumi stukturunda əkilməyən torpaq sahəsinin miqdarı 2000-cü il ilə müqayisədə 2016-cı ildə 62,7%-dən 60,5%-ə düşmüşdür.

BMT-nin “Minilliyin deklarasiyası”nda dünyada təhlükəli sayılan və mövcud olan 18 kürəsəl problemlər içərisində kasıbçılığın və aclığın ləğv olunması ön yerdə durur. Deklarasiyada qeyd edilmişdir ki, 1990-2015-ci illər ərzində gün ərzində gəliri 1 dollardan az olan əhalinin sayı iki dəfə və həmin müddət ərzində dünya əhalisinin sayında aclıqdan əziyyət çəkən əhalinin xüsusi çəkisi iki dəfə azaldılmalıdır [3, s.3].

“Minilliyin deklarasiyası”nda göstərilən bu tədbirlərin həyata keçirilməsi bilavasitə digər bərabər şərtlər daxilində bütün dünya ölkələrində kənd təsərrüfatının inkişafından asılıdır.

Respublikamızın iqtisadiyyatında sənayedən sonra maddi istehsalın ikinci ən böyük sahəsi olan kənd təsərrüfatının Ümumi daxili məhsulda payı 2016-cı ildə 5,6% təşkil etmişdir.

Cədvəl 2-dən görünür ki, 2016-cı ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 2010-cu illə müqayisədə 1024,9 mln man, yaxud 43,7 faiz artmışdır. Həmin dövr ərzində tikinti üzrə bu rəqəm 2954,5 mln man, yaxud 85,9 faiz, nəqliyyat və rabitə üzrə 2002,4 mln man, yaxud 63,4 faiz, digər sahələr üzrə isə 11521,6 mln man, yaxud 100,2 faiz təşkil etmişdir. 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ÜDM 4718,1 mln manat, sənayenin ümumi məhsulu 1699,0 mln manat, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 758,9 mln manat, tikintinin ümumi məhsulu 308,0 mln manat təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, 2000-ci ildə ÜDM-in strukturunda sənayenin 36,0 % payından sonra, kənd təsərrüfatı məhsulları 16,1 faiz xüsusi çəki ilə ikinci ən böyük payı təşkil edirdi. Son 14 ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının ÜDM strukturunda xüsusi çəkisinin 16,6 %-dən 5,6 %-ə düşməsi bu sahədə hələ də görüləsi işlərin çox olmasından xəbər verir.

Azərbaycan Respublikasının aqrar sektorun inkişafı üçün lazım olan bütün uyğun ehtiyatlara (torpaq, su və əmək) malik olmasına baxmayaraq, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artım tempi sənaye, tikinti, nəqliyyat və rabitə, eləcə də əhalinin real gəlirlərinin artım tempindən geridə qalır. Kənd təsərrüfatı sahəsində vəziyyətin bu şəkildə olmasından asılı olaraq istehlak olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının müəyyən hissəsi (əsasən heyvandarlıq məhsulları) digər ölkələrdən idxal olunur. Baxmayaraq ki, bu məhsulları respublikanın özündə istehsal etmək mümkündür. Yalnız 2016-cu ildə respublikamıza 176097,2 min ABŞ dolları həcmində diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar, 592012,0 min ABŞ dolları həcmində bitki mənşəli məhsullar, 144137,8 min ABŞ dolları həcmində heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar idxal olunmuşdur. Kənd təsərrüfatına 2005-2016-cı illər ərzində üst-üstə götürüldükdə 3176,5 mln.manat həcmində əsas kapitəla yönəldilmiş investisiya qoyulmasına və güclü maddi-texniki bazanın yaradılmasına baxmayaraq, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artım tempi istənilən səviyyədə deyildir.

Qeyd etmək kifayətdir ki, 2005-2016-cı illər ərzində kənd və meşə təsərrüfatı, balıqçılığın əsas istehsal fondlarının dəyəri 2005-ci ildəki 3004,6 mln. manatdan 2016-cı ildə 7148,1 mln. manata çataraq 4143,5 mln. manat, yaxud 2,4 dəfə artmışdır.

Əsas istehsal fondlarının artması ilə yanaşı kənd təsərrüfatında fondverimi də 2005-ci ildəki 0,56%-dən 2016-cı ildə 0,81%-dək yüksəlmişdi ki, bu da kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli inkişafının əsas göstəricilərindən biridir. Təbii olaraq fond veriminin

Ə.İ.Əmirov

yüksəlməsi ilə əlaqədar, kənd təsərrüfatı məhsullarının fond tutumu 2005-ci ildəki 1,79 manatdan 2016-cü ildə 1,24 manatadək azalmışdır (Cədvəl 3). Fond tutumunun nisbətən aşağı tempə azalmasının səbəbləri ilk növbədə heç də həmişə əlavə kapital qoyuluşlarının kənd təsərrüfatının idarə edilməsi sisteminin keyfiyyətcə yenidən qurulması ilə müşayiət edilməməsi, həmçinin əsas istehsal fondlarından kifayət qədər səmərəli və rəşional istifadə olunmaması ilə əlaqədar olmuşdur.

Torpaqların yaxşılaşdırılması üzrə işlərin həcmının kifayət qədər olmaması, əsas fondların əvəz edilmədən ləğv olunmasının artması və s. material xərclərinin artmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da öz növbəsində respublikanın ümumi daxili məhsulunda və milli gəlirində kənd təsərrüfatının payının aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Kənd təsərrüfatının əsas vəzifəsi kənd təsərrüfatı istehsalının gələcək inkişafını və sabitliyini təmin etməkdən, əhalinin qida məhsulları və istehsalın xammala olan tələbatını tam ödəmək məqsədilə əkinçilik və heyvandarlığın məhsuldarlığını hərtərəfli şəkildə artırmaqdan, kənd təsərrüfatı məhsullarının zəruri dövlət ehtiyatlarının yaradılmasından ibarətdir.

Ölkəmizin kənd təsərrüfatı taxılçılıq, şəkər çuğunduru, üzümçülük, tərəvəzçilik, heyvandarlıq (o cümlədən qoyunçuluq) kimi sahələrin inkişafı ilə xarakterizə edilir. Respublikamızın kənd təsərrüfatının quruluşundakı belə rəngarənglik ayrı-ayrı regionların torpaq-iqlim şərtlərinin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirilir.

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu son dövrlərdə sürətlə artmışdır. Belə ki, əgər 2005-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu faktiki qiymətlərlə 1844,8 mln man. olmuşdursa, artıq 2016-cı ildə bu göstərici 5632,4 mln man. təşkil edərək mütləq ölçüdə 3787,6 mln man. artmışdır.

Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulunda kənd təsərrüfatının payı sistemətik olaraq aşağı düşür. Belə ki, əgər 2000-ci ildə ümumi daxili məhsulunda kənd təsərrüfatının payı 16,6% təşkil etmişdirsə, 2016-cü ildə bu rəqəm 5,6% təşkil etmişdir. Bu inkişaf etmiş və bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün qanunauyğun prosesdir. Məsələn, İngiltərədə ümumi daxili məhsulda kənd təsərrüfatının payı 2%-ə yaxın, bütövlükdə Aİ ölkələrində 5% həcmindədir.

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının gələcək inkişafı təbii ehtiyatların, kapital qoyuluşlarının və əsas istehsal fondlarının rəşional və səmərəli istifadə olunmasından, kənd təsərrüfatı istehsalının ümumi intensivləşdirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsindən asılı olacaqdır.

Akademik Z.A.Səmədzadə haqlı olaraq qeyd edir ki, ölkənin inkişafı sahənin yüksək texniki səviyyəsi və əməyin istehsal fondları ilə silahlanması ilə fərqlənir. Bu amillər əmək məhsuldarlığının və mənfəətlilik səviyyəsinin yüksəlməsinə güclü təsir göstərir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə aqrar bölmənin tərkibində aparıcı yeri kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı tutur. Ona görə də bu ölkələrdə aqrar bölmə aşağı məhsuldarlıq və primitiv texnologiyanın tətbiqi ilə fərqlənir.

Digər bərabər şərtlər daxilində kənd təsərrüfatının vəziyyəti kənd təsərrüfatının inkişafını tənzimləyən təkmil qanunvericilik bazasından, fermerlərin və ev təsərrüfatlarının mikrokreditlərə olan tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsindən asılı olacaqdır. Kənd təsərrüfatının inkişafının qanunvericilik bazasına gəldikdə, 27 noyabr 2001-ci il tarixdə "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara vergi güzəştləri haqqında" Azərbaycan Res-

Cədvəl 2

2010–2016-cı illərdə iqtisadiyyatın sahələri üzrə ÜDM (mln man)

Ad	2010		2012		2013		2014		2015		2016	
	manat	%	manat	%	manat	%	manat	%	manat	%	manat	%
ÜDM	42465,0	100,0	54743,7	100,0	58182,0	100,0	59014,1	100,0	54380,0	100,0	60393,6	100,0
Sənaye	22021,6	51,8	27073,1	49,5	26441,7	45,5	24169,4	40,9	17912,4	32,9	22446,8	37,2
Kənd təsərrüfatı	2344,6	5,5	2813,7	5,1	3122,2	5,4	3139,4	5,3	3369,4	6,2	3369,5	5,6
Tikinti	3439,7	8,1	5507,9	10,1	6753,7	11,6	7454,4	12,6	6499,5	11,9	6394,2	10,6
Nəqliyyat və rabitə	3160,3	7,5	3638,7	6,6	3580,8	6,1	3726,8	6,3	4329,6	8,0	5162,7	8,5
Digər sahələr	11498,8	27,1	15710,3	28,7	18283,6	31,4	20524,3	34,8	22279,1	41,0	23020,4	38,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri, 2010-2017

publikasının qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanuna müvafiq olaraq aqrar bölmədə fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər sonrakı üç il müddətinə mənfəətdən vergilərdən, əlavə dəyər vergisindən, əmlak və torpaq vergisindən azad edilmişlər. 28 noyabr 2003-cü il, 25 noyabr 2008-ci il və 1 yanvar 2014-cü il tarixlərində vergi güzəştlərinin müddəti ardıcıl olaraq 5 il müddətinə artırılıb. Ölkənin dağ və dağətəyi rayonlarında aqrar bölmədə fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər mənfəət vergisindən 50%, işğaldan azad olmuş torpaqlarda isə 100% azad edirlər.

Qanun mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların əmlaklarının sığorta olunmasını nəzərdə tutur. Belə ki, qanuna müvafiq olaraq sığorta haqqının 50%-ni fermerin əvəzinə dövlət öz üzərinə götürür, qalan hissəsini sığorta etdirən özü ödəyir.

Sığorta dəyərinin hesablanması metodikası praktiki maraq doğurur. Fermerin məhsulu tamamilə itirdiyi halda sığorta ödənişi ziyanın 70%-i qədər olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının 2005-2016-cı illər ərzində kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun orta illik artım tempi 10,5% təşkil etmişdir (1, s.493).

Respublikamızın kənd təsərrüfatında belə uğurlu nəticələrin əldə edilməsi ilk növbədə Prezident İlham Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında həyata keçirilən aqrar islahatlar əsasında mümkün olmuşdur. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər), “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair” Dövlət Proqramı, “2003-2005-ci illər Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə” Dövlət Proqramı və sairə qəbul edilmiş sənədlərdən çıxan vəzifələrin yerinə yetirilməsi, kənd təsərrüfatında çalışan işçilərə və iş adamlarına maliyyə və texniki köməkliyin göstərilməsi, regionlarda infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi bunun bazis nümunəsidir.

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, kənd təsərrüfatının bitkiçilik sahəsində də artım dinamikası özünü göstərməkdədir. Demək kifayətdir ki, əgər 2005-ci ildə bitkiçilik üzrə 988,2 mln man məhsul istehsal edilmişdirsə, artıq 2016-cü ildə bu göstərici 2577,2 mln man təşkil etmiş və mütləq ölçüdə 1589,0 mln man artmışdır. Bitkiçilik məhsulları kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda 2016-cı ildə 45,8 % xüsusi çəkiyə malikdir.

Son dövrlərdə həyata keçirilən torpaq və aqrar islahatların nəticəsində kənd təsərrüfatı sahəsində fərdi sahibkarlar, ailə və ev təsərrüfatlarının rolu xüsusilə yüksəlmişdir. Belə ki, 2016-cı ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmində fərdi sahibkarların, ailə və ev təsərrüfatlarının məhsullarının həcmi 5183,2 mln. manat, yaxud olaraq 92,0% təşkil etmişdir. Bəzi sahələrdə, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində bir çox xarici şirkətlərin fəaliyyəti artmışdır. Pambıq təmizləmə, çay emalı, şəkər çuğundurunun emalı və bir sairə sahələrə xarici xüsusi investisiyalar qoyulmuşdur. Azərbaycanda Azərsun holdinqinin tərkibində 2 şəkər zavodu fəaliyyət göstərir və bunun nəticəsi olaraq ildən-ilə şəkər və şəkər tozunun, o cümlədən şəkər çuğundurunun istehsalı dinamik olaraq artır. Əgər 2005-cü ildə Azərbaycanda cəmi 3,6 min ton şəkər və şəkər tozu istehsal olunmuşdursa, 2016-cı ildə isə şəkər və şəkər tozu istehsalı artıq 418,7 min ton təşkil etmişdir. Buna baxmayaraq, həmin dövr ərzində respublikaya şəkər və şəkər tozu idxalı nəinki azalmış, hətta artmışdır. Belə ki, 2006-cı ildə respublikaya xam şəkər və şəkər idxalı 229,9 min ton, 2010-cu ildə 359,5 min ton, 2016-cı ildə isə bu rəqəm 365,2 min ton təşkil etmiş və 2006-cı illə müqayisədə 1,6 dəfə artmışdır.

Cədvəl 3

**2004-2014-cü illər ərzində Azərbaycan Respublikası kənd təsərrüfatının inkişafının əsas göstəriciləri
(fak. qiy. mln. azn)**

	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ümumi məhsul	1844,8	2918,6	3505,9	3805,5	3877,7	4525,2	4844,6	5244,6	5225,8	5635,3	5632,4
Əvvəlki ilə nisbətən %	117,3	137,8	120,1	108,5	101,9	116,7	107,0	108,2	99,6	107,8	99,9
Bitkiçilik	988,2	1726,4	2084,9	2106,0	1999,2	2339,8	2458,2	2629,6	2449,4	2761,1	2577,2
Əvvəlki ilə nisbətən %	113,0	153,5	120,8	101,0	0,95	117,0	105,1	107,0	93,1	112,7	93,3
Heyvandarlıq	856,6	1192,2	1421,0	1699,5	1878,5	2185,4	2386,4	2615,0	2776,4	2874,2	3055,2
Əvvəlki ilə nisbətən %	122,7	120,3	119,2	119,6	110,5	116,3	109,2	109,6	106,2	103,5	106,3
Əsas fondlar	3004,6	4150,2	4521,9	4868,1	5099,8	5271,4	5611,9	5852,3	6106,4	6355,2	7148,1
Əvvəlki ilə nisbətən %	106,5	119,7	108,9	107,6	104,8	103,4	106,5	111,6	104,3	104,1	112,5
Fond tutumu	1,63	1,42	1,29	1,28	1,31	1,16	1,16	1,12	1,24	1,13	1,27
Fond verimi	0,61	0,70	0,78	0,78	0,76	0,86	0,86	0,89	0,81	0,89	0,79
Məşğul olanların sayı	1573,6	1556,2	1571,4	1569,7	1665,0	1657,4	1673,8	1677,4	1691,7	1698,4	1729,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri, 2005-2017

Kənd təsərrüfatı sahəsinin intensiv şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün müasir texnika və texnologiyaya malik kiçik emal müəssisələri şəbəkəsinin, o cümlədən pambıq-yağ emalı, şəkər zavodlarının, tütün kombinatlarının tikilib istifadəyə verilməsi zərurətə çevrilmişdir. Kənd təsərrüfatının belə intensiv inkişafı ərzaq probleminin həllinə və əmək ehtiyatlarının effektiv istifadə edilməsinə şərait yaradardı. Kənd təsərrüfatı sahəsinin qarşısında duran problemlərinin həll edilməsi üçün əsas şərt ASK-nın inkişafında xammala istiqamətlənmənin aradan qaldırılması, məhsul istehsalının artırılması məqsədilə təsərrüfatçılığın ekstensiv üsullarından intensiv üsullarına keçilməsidir. Bunun üçün sənaye emalında kənd təsərrüfatı məhsullarının xüsusi çəkisinin məqsədyönlü şəkildə artırılması lazımdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatı islahatları özünün mühüm nəticəsini heyvandarlığın inkişafında göstərmişdir. Bu sahə ənənəvi olaraq Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatının inkişafında mühüm yer tutur. Sovet dövründə Azərbaycanda heyvandarlıq məhsulları yüksək maya dəyərliliyi və aşağı satılma qiymətləri ilə fərqlənirdi. Bu da öz növbəsində respublika iqtisadiyyatında bu sahənin rentabəlsiz işləməsinə gətirib çıxarmışdı.

1995-ci ilə qədər hər baş mala görə məhsuldarlıq aşağı düşürdü. Heyvandarlıq sahəsinin özəlləşdirilməsinin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi tədbirləri nəticəsində 1996-cı ildən başlayaraq mal-qaranın baş sayı tədricən artmağa başlamışdır.

Cədvəl 4-dən görüldüyü kimi, 2005-2016-cı illər ərzində hər il mal-qaranın sayı artmağa başlamışdır. Əgər 2005-ci ildə mal-qaranın baş sayı 2315,8 min baş olmuşdursa, artıq 2016-cı ildə bu 2708,3 min baş təşkil etmişdir və 2005-cü illə müqayisədə 116,9% artmışdır. Ümumilikdə götürüldükdə heyvandarlıq məhsulları həcmünün artımı özəl bölmənin inkişafı və kənd təsərrüfatında aparılan özəlləşdirilmə prosesi hesabına baş vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, heyvandarlıq məhsulları istehsalının artımı kiçik şəxsi yardımçı təsərrüfatların hesabına baş verir.

Təhlillər göstərir ki, əgər 1991-cı ildə mal-qaranın ümumi sayının 45,5%-i, inək və camışların 31,3%-i, qoyun və keçilərin 52,6%-i, donuzların 88,6%-i, quşların 41,9%-i ictimai təsərrüfatlarda (kolxoz və sovxozlarda) cəmləşmişdisə [1, s.119], 2016-cı ildə artıq mal-qaranın ümumi sayının 98,6%-i, inək və camışların 98,8%-i, qoyun və keçilərin 97,6%-i, donuzların 96,1%-i, quşların 65,2%-i ayrı-ayrı fermerlərə, ailə və ev təsərrüfatlarına məxsusdur (Cədvəl 4).

Ölkəmizdə heyvandarlığın dinamik inkişaf etməsi nəticəsində bu sahənin məhsullarının adambaşına istehsalı bir sıra keçmiş müttəfiq respublikalardakından artıqdır. 2016-cı ilin nəticələrinə diqqət yetirsək, Cədvəl 4-dən görürük ki, respublikamızda heyvandarlığın inkişafında müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Belə ki, iri buynuzlu mal-qaranın sayı 2708,3 min baş, inək və camışların sayı 1303,0 baş, qoyun və keçilərin sayı 8677,1 min başa çatmışdır.

2016-cı ildə ölkəmizdə kəsilmiş çəkiddə 302,2 min ton ət, 2009,9 min ton süd və süd məhsulları, 1609,8 mln. ədəd yumurta istehsal edilmişdir. 2005-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə ət istehsalı 152,5%, süd istehsalı 160,5%, yumurta istehsalı 184,1% artmışdır [4, s.122].

Bazar münasibətlərinin formalaşması baxımından kənd təsərrüfatı sahəsində gedən proseslər normal təzahürdür. Belə ki, dövlətimiz tərəfindən aqrar islahatların həyata keçirilməsi və torpağın özəlləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq, respublikamızın kənd təsərrüfatında baş verən dəyişikliklər fermer təsərrüfatlarının inkişafına imkan vermişdir.

**Azərbaycan Respublikasında 2005-2016-cı illər ərzində
məhsuldar mal-qaranın sayı
(min baş)**

İllər	Mal-qara			İnək və camışlar			Qoyun və keçi			Donuz			Ev quşları (mln.baş)		
	Cəmi	Kənd təsər. müəssisələrində	F/sahibkarlar, ailə və ev təs.	Cəmi	Kənd təsər. müəssisələrində	F/sahibkarlar, ailə və ev təs.	Cəmi	Kənd təsər. müəssisələrində	F/sahibkarlar, ailə və ev təs.	Cəmi	Kənd təsər. müəssisələrində	F/sahibkarlar, ailə və ev təs.	Cəmi	Kənd təsər. müəssisələrində	F/sahibkarlar, ailə və ev təs.
2005	2315,8	20,6	2295,2	1042,7	7,9	1109,1	7488,8	253,0	7235,8	22,9	7,9	15,0	18,3	4,1	14,2
2006	2380,0	22,5	2357,5	1051,3	8,6	1142,7	7698,7	275,8	7422,9	22,9	7,2	15,7	19,0	4,8	14,2
2007	2445,0	23,5	2421,5	1183,6	8,7	1174,9	7868,4	272,4	7596,0	21,3	6,5	14,8	18,8	5,6	13,2
2008	2511,8	25,8	2486,0	1216,8	9,7	1207,1	8109,7	282,6	7827,1	18,7	5,2	13,5	20,8	7,0	13,8
2009	2569,6	25,6	2544,0	1242,1	10,0	1232,1	8276,2	282,1	7993,1	10,3	4,5	5,8	22,4	8,0	14,4
2010	2610,8	27,4	2583,4	1263,5	11,0	1252,5	9409,9	288,5	8121,4	5,3	1,0	4,3	22,0	6,8	15,2
2011	2613,7	26,9	2586,8	1261,4	10,6	1250,8	8405,0	244,6	8160,4	6,3	0,7	5,6	22,4	6,6	15,9
2012	2647,9	26,1	2621,8	1272,0	10,7	1261,3	8474,3	232,6	8241,7	6,1	0,6	5,5	23,2	7,1	16,1
2013	2678,2	30,4	2647,8	1289,2	12,5	1276,7	8569,4	224,1	8345,3	6,5	0,6	5,9	24,6	8,2	16,4
2014	2703,3	36,2	2667,1	1301,6	14,9	1286,7	8630,5	211,6	8418,9	6,7	0,7	6,0	25,2	8,3	16,9
2015	2697,5	39,0	2658,5	1299,2	15,7	1283,5	8645,4	213,6	8431,8	6,1	0,3	5,8	28,9	11,7	17,2
2016	2708,3	39,1	2669,2	1303,0	16,0	1287,0	8677,1	207,0	8470,1	5,2	0,2	5,0	27,6	9,6	18,0

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2004-2014

Ölkəmizin kənd təsərrüfatında həyata keçirilən islahatlar ilk növbədə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinə və əhalinin həyat səviyyəsinin artırılmasına səbəb olmuşdur. Bu nöqteyi-nəzərdən “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair” Dövlət Proqramında taxıl istehsalının ildə 2,8 mln. tona, ət istehsalının 340 min tona, süd və süd məhsullarının 2,4 mln. tona, sənaye üsulu ilə quş əti istehsalının 80 min tona, kartof istehsalının 1,2 mln. tona, bostan bitkiləri və tərəvəz istehsalının 1,72 mln. tona çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur [5, s.25-26].

“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqram”ının həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər planında heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üzrə “Ölkədə heyvandarlığın və onun yem bazasının intensiv texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsinin stimullaşdırılması”, “Ətlik maldarlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi”, “Dövlət damazlıq təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi”, “Müasir tələblərə cavab verən rəqabətqabiliyyətli quşçuluq təsərrüfatlarının yaradılmasının dəstəklənməsi”, “Ət, süd və digər ərzaq məhsulları istehsal edən müəssisələrin modernləşdirilməsinin və bu sahədə yeni müəssisələrin yaradılmasının dəstəklənməsi” və s. tədbirlər müvafiq nazirliklər və komitələr tərəfindən həyata keçirilir [22, s.35-36]. Qoyulan məsələlərin yerinə yetirilməsi üçün bütün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə səy göstərilir.

Məqalədə verilmiş cədvəl məlumatlarının təhlili konkret olaraq aşağıdakı təklifləri irəli sürməyə əsas verir:

- Ölkədə mövcud olan torpaqların elektron uçot sistemi formalaşdırılmalıdır;
- İri fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə dövlət dəstəyi gücləndirilməlidir. Onlara müddətli kredit güzəştləri təmin edilməlidir;
- Kənd təsərrüfat istehsalında daha çox intensiv metodlardan istifadə olunmalıdır;
- Yararlı torpaqların məhsuldarlıq səviyyəsi daha da artırılmalıdır;
- Müasir tipli kənd təsərrüfat texnikasından geniş formada istifadə olunmasına şərait yaradılmalıdır;
- Kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyətli ixrac yönümlü məhsulların istehsalı artırılmalıdır.

Yaxın perspektivdə Azərbaycanda kənd təsərrüfat istehsalının iqtisadi inkişafında beynəlxalq təşkilatların potensial imkanları nəzərə alınacaqdır. Bu proses ölkə iqtisadiyyatının qeri neft sektoru istiqamətinə yönəldilməsinə, məhsulların rəqabət qabiliyyətinin və ixrac potensialının artırılmasına öz təsirini göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair” Dövlət proqramı, 2008, 25/08, № 3004
2. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2017
3. BMT. Minilliyin deklarasiyası.
4. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə. Bakı, “Səda”, 2017
5. “Azərbaycan Regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icra vəziyyəti haqqında məlumat (01.01.2016 vəziyyətinə), səh.1
6. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə, 2017

EVALUATION OF AGRICULTURAL PRODUCTION AND RESOURCE POTENTIAL IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

A.I.Amirov

SUMMARY

This article is focused on the current state of agricultural production and resource potential in Azerbaijan. The state of agriculture in Azerbaijan in recent years is analyzed and the challenges it is facing at present are revealed.

ОЦЕНКА ПРОИЗВОДСТВЕННОГО И РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

А.И.Амиров

РЕЗЮМЕ

В статье основное внимание уделено текущему состоянию сельскохозяйственного производства и ресурсного потенциала в Азербайджане. Анализировано состояние сельского хозяйства Азербайджана за последние годы и выявлены проблемы развития этой отрасли на современном этапе.

**AZƏRBAYCANDA ƏMƏK MƏHSULDARLIĞININ MÖVCUD
VƏZİYYƏTİ VƏ ARTIRILMASI İMKANLARI**

H.Ə.Hüseynov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: huseynovhe@gmail.com

Açar sözlər: əmək məhsuldarlığı, insan kapitalı

Keywords: labour productivity, human capital

Ключевые слова: производительность труда, человеческий капитал

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın stimullaşdırılması və məhsuldarlığın artırılması üçün ən vacib məsələlərdən biri insan kapitalının və ya işçi heyətin peşəkar bacarıqlarının artırılmasıdır. Fəaliyyətdə olan müəssisələrin bazarın tələblərinə uyğunlaşdırılması və işçi heyətin əmək bazarının tələbləri ilə hazırlanması əmək siyasətinin əsasını təşkil etməlidir. İnsan resurslarının inkişafı hesabına iqtisadi tərəqqinin və davamlı inkişafın təmin edilməsi məsələsi müasir dövrdə dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu mütərəqqi yanaşmaya uyğun olaraq, ölkədə əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi, əhalinin məşğulluq və sahibkarlıq imkanlarının genişləndirilməsi, inklüziv məşğulluğun stimullaşdırılması, layiqli əməyin dəstəklənməsi, işçi qüvvəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Ümumilikdə yanaşsaq, əmək məhsuldarlığı anlayışı vahid iş vaxtı ərzində işçi tərəfindən yaradılan əmtəə və xidmətlərin kəmiyyətini əks etdirən əsas göstərici hesab olunur. Bu göstərici mahiyyət etibarilə bir neçə amillə xarakterizə edilir. Bunlardan ilkin olanı insan kapitalıdır. Bu anlayışda istehsal prosesində işçilər tərəfindən əldə edilən bilik və bacarıqların tətbiqi nəzərdə tutulur. İnsan kapitalının inkişafı məktəblərdə, ali təhsil müəssisələrində, təhsil bitdikdən sonra işə ixtisasartırma və təlim üsulları ilə əlavə bacarıqların artırılmasını nəzərdə tutur. Bundan əlavə, diqqət edilən digər məqam fiziki kapitaldır. Burada əsasən məhsul və xidmətlərin istehsalı üçün istifadə edilən avadanlıq (istehsal avadanlıqları, binalar, tikililər) nəzərdə tutulur.

Yuxarıda qeyd edilən amillər əmək məhsuldarlığına təsir edən göstəricilər olsa da, təbii resurslar olmadan məhsuldarlığa nail olmaq mümkün deyildir. Təbii resurslar dedikdə torpaq, su, xammal və faydalı qazıntı ehtiyatları nəzərdə tutulur. Lakin onların mövcudluğu heç də yüksək səmərəli istehsalın yaradılmasının əsas şərti deyil.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafından sonra yüksək əmək məhsuldarlığını şərtləndirən əsas amillərdən biri də texnoloji biliklərdir [1]. Burada cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri tərəfindən ən yaxşı innovativ üsulların başa düşülməsi və tətbiq edilməsi kimi məsələlər nəzərdə tutulur.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi bir çox ölkədə müxtəlif strategiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu üsullar inkişaf etmiş və sənayeləşən ölkələrdə fərqli formalarda tətbiq edilir. Son zamanlar **Qazaxıstan** hökuməti əmək məhsuldarlığının artırılması yolunda bir sıra vacib və əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Statistika nəzər salsaq görərik ki, 2000-2016-

cı illər aralığında Qazaxıstanda ümumi əmək məhsuldarlığı 210 faiz artmışdır. Əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, istehsal sektorunda 238 faiz, xidmət sektorunda 192 faiz artım olmuşdur. Bunun da nəticəsində dünya üzrə əmək məhsuldarlığı göstəricisinə baxsaq Qazaxıstan 2000-ci ildə 93-cü yerdə olmasına baxmayaraq, 2016-cı ildə 63-cü yerdə qərarlaşıb.

Qeyd edək ki, bu ölkədə əmək məhsuldarlığının artımını iki hissəyə bölmək mümkündür. Birinci mərhələ 2000-2007-ci illər aralığı, hansı ki, neft sektorunda qiymətlərin artması ilə bağlı olaraq əmək məhsuldarlığı yüksək dərəcədə artmışdır. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, 2008-ci ildə baş vermiş maliyyə böhranı bu ölkədən də yan keçməmişdir. Bunun da nəticəsində hökumət sənaye sektorunda bir sıra ciddi qanunlar qəbul etmişdir. Belə ki, hökumət tərəfindən hazırlanan sənaye və innovasiya strategiyası hazırlanmış və icra edilmişdir. Strategiyanın əsas istiqamətlərində əmək məhsuldarlığında rəqabətliliyi artırmaq, sənayedə diversifikasiyaya nail olmaq, orta və kiçik sahibkarlığı artırmaq kimi hədəflər seçilmiş, icra olunmuş və bunun nəticəsində 2010-2016-cı illər aralığında iqtisadi artım 25.6 faiz olmuşdur. Xidmət sektorunda əmək məhsuldarlığı 14.7 faiz, istehsal sektorunda isə 42.7 faiz artmışdır. Bundan əlavə Qazaxıstan hökumətinin hazırladığı cari İnnovativ İnkişaf üzrə Proqrama əsasən qeyri neft sektorunun inkişafına daha da çox diqqət ayrılmış və istehsal sektorunda əmək məhsuldarlığının 40 faiz artımı hədəflənmişdir. Eyni zamanda, bu proqramda İnnovativ klasterlərin yaradılması, orta və kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sənayedə və kənd təsərrüfatında vergi imtiyazları verilməsi nəzərdə tutulmuşdur [10].

Türkiyədə də əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün hökumət bir neçə ciddi addımlar atmışdır ki, buda əmək məhsuldarlığının artmasını şərtləndirmişdir. Belə ki, sahib olan potensialı və əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün Türkiyə Sənaye Strategiyası Planı (2011-2014) çərçivəsində Elm, Sənaye və Texnologiya Nazirliyi Məhsuldarlıq Startegiyası və Planı (2015-2018) hazırlamış və bu startegiyada 6 hədəf altında 85 məqsədin həlli nəzərdə tutulmuşdur. Bu altı hədəf aşağıdakılardan ibarətdir [9]:

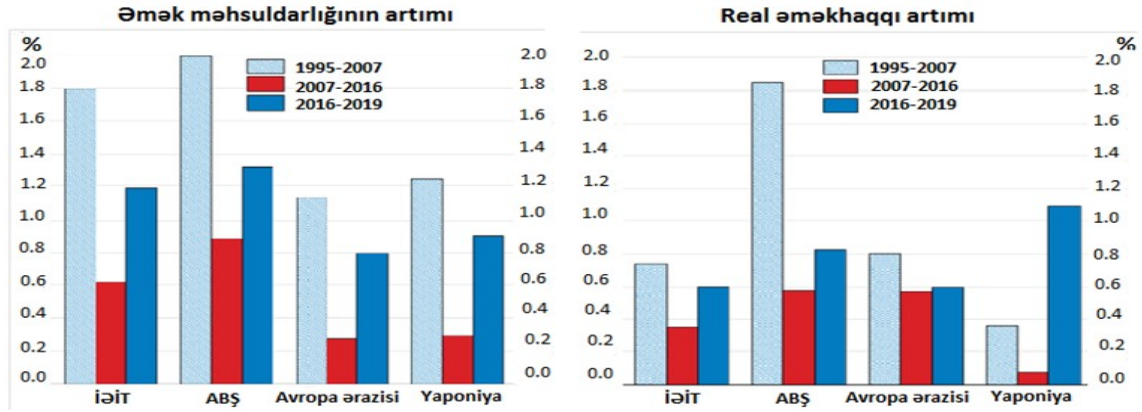
- ✓ Məşğulluq və əmək məhsuldarlığı
- ✓ Investisiya mühiti və kapital səmərəliliyi
- ✓ Sənayenin inkişafı
- ✓ Davamlı İstehsal
- ✓ R&D (Tədqiqat və İnkişaf) və Texnologiya
- ✓ Təhsil

Qeyd edək ki, hazırlanmış strategiyada verilmiş hədəflərə nail olmaq üçün bir sıra istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Burada məhsuldarlıqla bağlı sahələrdə siyasətin hazırlanması proseslərini təkmilləşdirmək və nəzarəti artırmaq, təhsil sistemi ilə əmək bazarı arasında ahəngdarlığın gücləndirilməsi və əmək məhsuldarlığının artırılması, biznes və investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər ilə kapital səmərəliliyi dərəcələrinin artırılması, sənayedə davamlı istehsal infrastrukturuna çevrilmə prosesində ərizə və texnologiyaların yayılması, istehsalın məkan təşkilinin faydalılığını artırmaq və bu istiqamətdə regional və sektoral güc birliklərinin yaradılması, texnoloji avadanlıqların, müəssisələrin, xüsusən kiçik-orta müəssisələrin səmərəliliyinin tətbiqi və AR-GE (Tədqiqat və İnkişaf) imkanlarının gücləndirilməsi əsas hədəflər olaraq müəyyən edilmişdir [3].

Əmək məhsuldarlığının müqayisəli təhlilini verərkən, müxtəlif dünya ölkələrinin nümunələrinə baxmaq məqsədəuyğundur. Aşağıda verilmiş cədvəldə 1995-2007, 2007-2016 və 2016-2019-cu illəri əhatə edən əmək məhsuldarlığı və real əmək haqqının artım

göstəricilərinə baxılmışdır.

Şəkil 1. Müxtəlif region ölkələrində əmək məhsuldarlığı

Mənbə: İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) məlumat bazası

Müqayisəli cədvəldən göründüyü kimi, 1995-2007-ci illərdə ABŞ, Yaponiya, İƏİT ölkələrində və Avropada digər illərlə müqayisədə əmək məhsuldarlığı daha yüksək olmuşdur. Eyni zamanda, sözügedən dövrdə İƏİT ölkələrində əmək məhsuldarlığının artımı real əmək haqqının artımını üstələmişdir. Avropa ölkələri üzrə qiymətləndirmədə isə, müvafiq dövrdə real əmək haqqının artımı əmək məhsuldarlığının artımından daha çoxdur. Bu isə, öz növbəsində müxtəlif sahələrdə çalışan insanların daha məhsuldar işləmələrinə stimül yaratmış olur [11].

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən ölkələrin timsalında əmək məhsuldarlığının artırılması üçün həm özəl sektor səviyyəsində həm dövlət səviyyəsində islahatların aparılmasının zərurili nəzərə alınmalıdır. Burada müəssisələr yeni istehsal texnologiyalarına keçərək daha müasir üsullardan istifadə etməkləri ilə yanaşı, dövlət tərəfindən aparılan islahatların da bu yenilikləri qarşılamaı əsas şərtlərdəndir. İşçi heyətinin təlimlərinin təşkili, yeni əmək bazarına daxil olanların təhsil səviyyələrinin müasir bacarıqlara cavab verməsi, müəssisələrin beynəlxalq bazarlara çıxıb bilməsi üçün dünya standartlarına cavab verən məhsulları hazırlaması kimi amillərə diqqət edilməlidir [5].

Son 15 ildə Azərbaycanda sürətli inkişaf təmin olunmuş və əmək məhsuldarlığı üç dəfədən çox artmışdır. Azərbaycanda 2000-2008-ci illərdə əmək məhsuldarlığının artımı orta hesabla ildə 13,6 faiz olmuşdur. 2008-ci ildən etibarən əmək məhsuldarlığında artım davam etsə də, artım sürəti orta hesabla ildə 2 faizə qədər azalmışdır. Regionda ölkələrin inkişaf səviyyəsini nəzərə almaqla aparılan müqayisə Azərbaycanın əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün geniş imkanların olduğunu göstərir. Belə ki, 2015-ci ildə Rusiyada bir məşğul əhali üzrə ÜDM 46 min ABŞ dolları, Türkiyədə 57 min ABŞ dolları, Azərbaycanda isə 36 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrində əhatə olunan 11 sektorda əmək məhsuldarlığını yüksəltmək üçün insan kapitalına investisiya qoyuluşu stimullaşdırılacaqdır.

Respublikamızda əmək məhsuldarlığının artırılması istiqamətində bir neçə layihələr qəbul və icra edilib və hal-hazırda bu istiqamətdə işlər uğurla davam etdirilir. Əmək məhsuldarlığının artırılması yolu ilə iqtisadi inkişafı artırmaq üçün Azərbaycan dövləti bir çox

mühüm addımlar atmışdır. Buna misal olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentin 29 dekabr 2012-ci il Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “AZƏRBAYCAN 2020: GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ” İnkişaf Konsepsiyasında əmək məhsuldarlığının artımına səbəb olan bir çox məsələlər öz əksini tapmışdır [7]. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Milli iqtisadiyyatın perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nin İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi strateji istiqamətinə uyğun olaraq, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının inkişafının stimullaşdırılması hədəf olaraq seçilmişdir. Belə ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyi, inkluziv və dayanıqlı inkişafı istiqamətində qarşıya qoyulan əsas tələb insan kapitalının inkişafına və əmək məhsuldarlığının inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatdırılmasına nail olmaqdır. Bunun üçün qısa və orta müddətli perspektivdə iqtisadi artımda intensiv əməyi stimullaşdıran sahələrin yaranması üstünlük təşkil edəcəkdir [6].

Respublikamızda əmək məhsuldarlığının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün bəzi hesablamalara nəzər salmaq olar. Qeyd edək ki, bir çox tədqiqatlarda əmək məhsuldarlığı hesablanarkən iki fiziki və monetar məhsuldarlıq fərqləndirilir. Burada fiziki məhsuldarlıq dedikdə bir saat və yaxud bir gün ərzində istehsal olunmuş məhsulların sayı nəzərdə tutulursa, monetar məhsuldarlıqda isə 1 saat ərzində işçinin bu məhsulları istehsal etmək üçün yaratdığı dəyərin pulla ifadəsi nəzərdə tutulur. Hər iki halda hesablamaları aparmaq üçün ilk növbədə ölkə üzrə məşğul əhəlinin sayını müəyyən olunmuş iş saatlarına vurmaqla əməyə sərf olunmuş saat göstəricisini (adam/saat) tapmaq lazımdır.

$$X = I \times M \quad (1)$$

Burada X - əməyə sərf olunmuş saatlar, M - məşğul əhəlinin sayı, I - ölkə üzrə müəyyən edilmiş vahid iş saatıdır.

Göstəricinin müəyyən olunmasından sonra ölkə üzrə müəyyən edilmiş illər üçün əmək məhsuldarlığını hesablamaq üçün məhsul istehsalını yuxarıda qeyd edilən X göstəricisinə bölmək lazımdır. Bunun üçün aşağıda göstərilən düsturdan istifadə edilir [4].

$$\Theta m = \text{ÜDM} / \text{İş saatları} \quad (2)$$

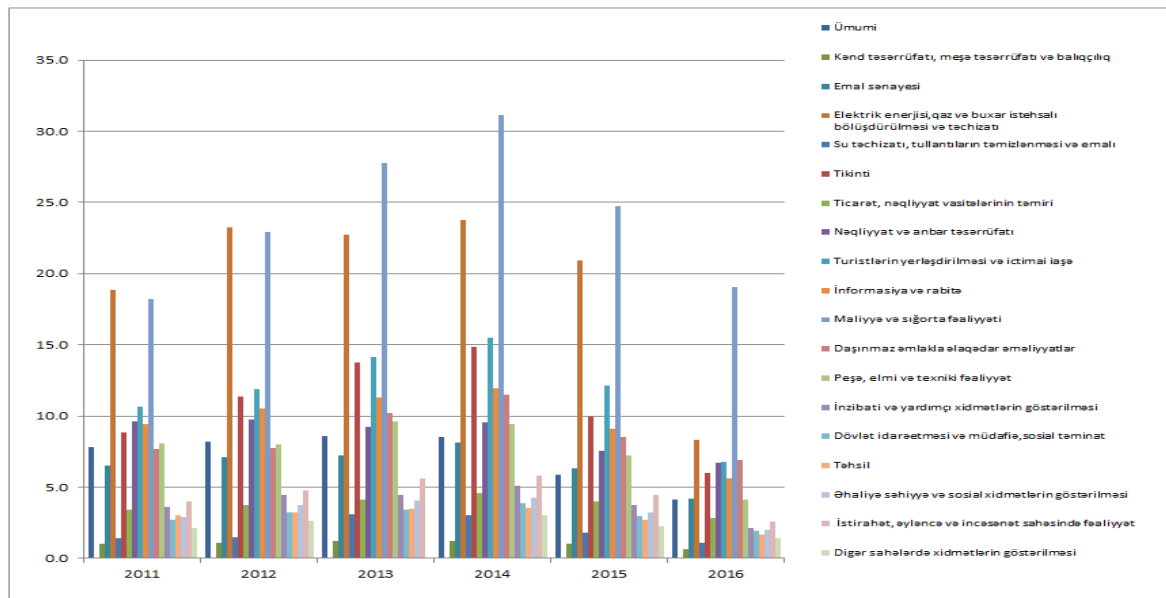
Burada Θm - əmək məhsuldarlığı, ÜDM isə Ümumi Daxili Məhsuldur.

Qeyd olunan düsturların vasitəsilə Dövlət Statistika Komitəsinin rəqəm bazası əsasında son 10 ildə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə Respublikamızda əmək məhsuldarlığının qiymətləndirilməsini aparmaq mümkündür (Şəkil 2).

Şəkil 2-də əks olunmuş hesablamalar son 6 ilin nəticələrini əks etdirir və iş saatlarının miqdarına əsasən aparılmışdır. Hesablamalara əsasən Respublikamızda 2011-ci ildə 1 nəfərin 1 saat ərzində istehsal etdiyi məhsulun dəyəri 7.8 dollar, 2012-ci ildə 8.2 dollar, 2013-cü ildə 8.6 dollar, 2014-cü ildə 8.5 dollar olduğu halda, 2015-ci ildə 5.9 dollara, 2016-cı ildə isə 4.1 dollara qədər enmişdir. Sahələr üzrə əmək məhsuldarlığı səviyyəsinin təhlili onu göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının yeni çağırışlarla üzləşdiyi 2015-ci ildən sonrakı dövrdə bir sıra sahələrdə əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin aşağı düşməsi müşahidə olunmuşdur. Belə ki, qeyd olunan dövrdə ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, maliyyə və sığorta fəaliyyəti, daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat və təhsil sahələrində əmək məhsuldarlığının azalması baş vermişdir.

Əmək məhsuldarlığı sahəsində ən aktual məsələlərdən biri isə ölkə iqtisadiyyatının prioritet sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatında onun səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail
H.Ə.Hüseynov

Şəkil 2. İş saatlarına əsasən Azərbaycanda əmək məhsuldarlığı (2011-2016)

Mənbə: DSK [2]

Qeyd: Mədənçixarma sənayesi hesablamaya daxil edilməmişdir

olmaqdan ibarətdir. Əmək məhsuldarlığının ən aşağı səviyyəsi də məhz bu sahədə müşahidə olunur. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının səviyyəsi 2014-ci ildə 1,2 (USD) adam/saat təşkil edirdisə, 2016-cı ildə 2 dəfə azalaraq 0.6 (USD) adam/saat təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatında torpaq mülkiyyəti olanların tamamı məşğul əhali kimi qeydə alındığından onların sayı kifayət qədər yüksəlmiş və bu özünü bu sahədə əmək məhsuldarlığının hesablanmasında da göstərir. Torpaq mülkiyyətinə sahib olmaq hələ kənd təsərrüfatında istehsal prosesi ilə məşğul olmaq demək olmadığından bu sahədə statistik bazanın gücləndirilməsinə ehtiyac vardır. Eyni zamanda sahələr üzrə əmək məhsuldarlığının hesablanması zamanı hər bir iqtisadi fəaliyyət növü üzrə iş saatlarının miqdarının dəqiq göstərilməsi daha detallı hesablamalar aparmağa imkan verir. DSK tərəfindən sahələr üzrə iş saatları hesablanmadığı üçün sahələr üzrə nəticələr Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş ümumi illik iş saatlarının əsasında hesablanmışdır.

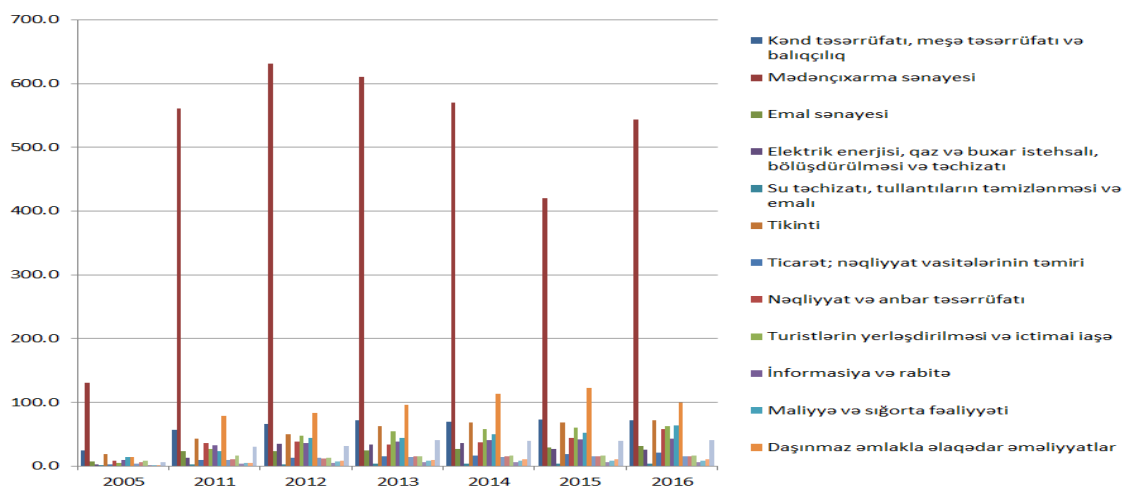
Qeyd edək ki, əmək məhsuldarlığının hesablanması üçün istifadə edilən digər bir yanaşma ölkədə əmək məhsuldarlığını məşğul əhəlinin sayı əsasında hesablanmasıdır. Bunun üçün müxtəlif sahələr üzrə məhsul istehsalını (ÜDM) həmin sahədə məşğul əhəlinin sayına bölməklə tapmaq mümkündür. Bu üsuldən istifadə edərək, DSK-nın rəsmi məlumatlarına əsasən hesablamaları aparmaq mümkündür. Şəkil 3-də hesablamaların nəticələrinə baxmaq olar.

Şəkil 3-dən göründüyü kimi, sözügedən dövrdə ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, maliyyə və sığorta fəaliyyəti, daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat, və təhsil sahələrində əmək məhsuldarlığının artımı baş vermişdir. Maliyyə və sığorta fəaliyyəti, ticarət, nəqliyyat

vasitələrinin təmiri və nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahələrində bu artımlar daha yüksək olmuşdur.

H.Ə.Hüseynov

**Şəkil 3. Məşğul əhalinin sayına uyğun
Azərbaycanda əmək məhsuldarlığı (2005-2016)**

Mənbə: DSK [8]

Maliyyə və sığorta fəaliyyəti sahəsində əmək məhsuldarlığının səviyyəsi 2014-cü ildə 46,9 min manat/nəfər olduğu halda, 2015-ci ildə bu göstərici 47,9-a, 2016-cı ildə isə 59,0-a qədər yüksəlmişdir. Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsində bu rəqəmlər müvafiq olaraq 6,8, 7,8 və 8,8, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində isə müvafiq olaraq 14,3, 16,4 və 20,7 min manat/nəfər təşkil etmişdir.

Şəkil 3-dən göründüyü kimi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə əmək məhsuldarlığının müqayisəsinə uyğun olaraq ən yüksək məhsuldarlıq mədənçixarma sənayesində müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, neft bazarında neftin qiymətinin aşağı enməsi mədənçixarma sənayesində əmək məhsuldarlığının səviyyəsinə təsirsiz ötməmişdir. Müqayisə üçün qeyd etmək ki, bu sahədə 2013-cü ildə 538,8 min manat/nəfər təşkil edən əmək məhsuldarlığının səviyyəsi 2015-ci ildə 367,5 min manat/nəfərə qədər azalmışdır.

Yuxarıdakı təhlillərimiz də göstərir ki, iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında əmək məhsuldarlığının səviyyəsi müxtəlifdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, əmək məhsuldarlığı sahəsində ən aktual məsələlərdən biri isə ölkə iqtisadiyyatının prioritet sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatında onun səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Əmək məhsuldarlığının ən aşağı səviyyəsi də məhz bu sahədə müşahidə olunur. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının səviyyəsi 2014-ci ildə 1,2 (USD) adam/saat təşkil edirdisə, 2016-cı ildə 2 dəfə azalaraq 0.6 (USD) adam/saat təşkil etmişdir. Lakin, bunun əksinə olaraq mədənçixarma sənayesində daha yüksək əmək məhsuldarlığı müşahidə olunmuş və bütün digər sahələri geridə qoymuşdur. Bu sahədə dayanıqlılığın təmin edilməsi üçün ilk növbədə sahələr üzrə əmək məhsuldarlığının artımını şərtləndirən əsas amillər kimi işçilərin peşə ixtisas səviyyəsi və istehsalın texniki və texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olunmalıdır. Bu isə öz növbəsində insan kapitalına investisiyaları stimullaşdırmalı və daha innovativ texnologiyaların tətbiqinə təkan verməlidir.

Aparılmış təhlillər və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsini məqsədəuyğun hesab etmək olar:

H.Ə.Hüseynov

- ✓ İşçi heyətinin ixtisas və peşə bacarıqlarının artırılması istiqamətində fəaliyyətlərin davamlılığının təmin olunması;
- ✓ Ali təhsil müəssisələrində kadr hazırlığının müasir əmək bazarı tələblərinə uyğun təşkil edilməsi;
- ✓ Peşə hazırlığı sahəsində təhsil sisteminin əmək bazarı ilə sıx əməkdaşlığı və təhsilin əmək bazarının tələblərinə cavab verməsinin təmin edilməsi;
- ✓ İnsan kapitalına investisiya qoyuluşlarının artırılması və innovasiyayönümlü bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması;
- ✓ Əmək haqqıların real artım tempinin sosial-iqtisadi şəraitə uyğun həyata keçirilməsi;
- ✓ Minimum əməkhaqqının artırılması (minimum əməkhaqqının artırılması əməyin daha məhsuldar olması ilə nəticələnir);
- ✓ Mövcud peşələrlə yanaşı texnoloji inkişaf və demoqrafik dəyişikliklərlə əlaqəli əmək bazarında ola biləcək inkişafı nəzərə alaraq transfer oluna bilən bacarıqların təbliğ edilməsi.

Qeyd edək ki, innovativ həll üsullarının tətbiqi ilə əmək məhsuldarlığının artırılması ümumilikdə iqtisadi artımı stimullaşdıran əsas amillərdən hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Tofiq Quliyev. Əməyin təşkili. Bakı, 2003
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, Səda nəşriyyatı, 2015, 840 s.
3. Smarter, greener, more inclusive? Eurostat. 2016
4. Rebecca Freeman. Labour Productivity. OECD Statistics Directorate Publication. N 42. OECD, 2008
5. European Semester Thematic Factsheet Active Labor Market Policies. European Commission, 2016
6. <http://www.science.gov.az/forms/organizatsii-pri-prezidiume/3091>
7. <http://economy.gov.az/index.php?lang=az>
8. <http://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page=1>
9. http://eurasian-research.org/sites/default/files/Weekly_e-bulletin_16.05.2017-22.05.2017_No%20116.pdf
10. http://www.findarticles.com/cf_0/m1094/3_36/78177929/print.jhtml
11. www.oecd.org

CURRENT SITUATION WITH LABOUR PRODUCTIVITY IN AZERBAIJAN AND THE WAYS TO IMPROVE IT

H.A.Huseynov

SUMMARY

This work is focused on evaluating the current situation with the labor productivity in Azerbaijan and discussing the ways to improve it. Using different methods, current situation with the labor productivity in various fields of national economy is evaluated.

H.Ə.Hüseynov

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ ТРУДА
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕЕ УЛУЧШЕНИЯ**

Г.А.Гусейнов

РЕЗЮМЕ

Основная цель статьи - оценить текущий уровень производительности труда в Азербайджане и рассмотреть способы его повышения. С помощью разных методов оценки, исследовано состояние производительности труда в различных областях экономики страны.

MÜXTƏLİF İQTİSADI MƏKTƏBLƏRİN İNVESTİSIYAYA BAXIŞLARI VƏ MÜASİR NƏZƏRİ KONSEPSİYALAR

R.İ.Xəlilov

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: rovshankhalilov@yahoo.com

Açar sözlər: investisiya, kapital ixracı, iqtisadi dinamika, real investisiya, maliyyə investisiyası

Keywords: investment, capital exports, economic dynamics, real investment, financial investment

Ключевые слова: инвестиции, экспорт капитала, экономическая динамика, реальные инвестиции, финансовые инвестиции

İqtisadiyyat elminin qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq, investisiya fəaliyyəti daim müxtəlif iqtisadi məktəblərin, cərəyanların və nəzəriyyəçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Bu məktəblər investisiyaların mahiyyətini ümumi və xüsusi metodologiyalar əsasında öyrənmiş, onların müxtəlif iqtisadi formasiyalarda inkişaf dinamikasını araşdırmış və bu proseslərin bir sıra iqtisadi və riyazi modellərini belə işləyib hazırlamışlar. Həmin modellərin işlənilməsinin praktiki əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, elmi araşdırmalar real iqtisadi proseslərdə tətbiqlərini tapır, yeni elmi axtarışlar üçün motivasiyalar yaranırdı. Riyazi modelləşmələrdən və iqtisadi məktəblərin gəlidiyi nəticələrdən dövlətlər və müvafiq qurumlar investisiya siyasətinin formalaşdırılması zamanı istifadə edir, bu da elmi-akademik dairələrin ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatda fəallaşmasına kömək edirdi. Nəzəri araşdırmaların əsas hədəflərindən biri də investisiya prosesinin hansı amillərə reaksiya verməsinin müəyyən edilməsidir.

İnvestisiyaların həcmindəki artma-azalma dəyişikliklərini izləmək və bununla əlaqədar Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətində investisiyaların tətbiq edilməsi üçün hansı imkanların açıldığını aydınlaşdırmaq üçün kapitalın beynəlxalq hərəkətini araşdıran, bu sahədə müəyyən nailiyyətlər əldə etmiş nəzəriyyələri nəzərdən keçirmək məqsəduyğun olardı. İqtisadi ədəbiyyatda kapitalın beynəlxalq hərəkətini nəzəri cəhətdən izah edən, ənənəvi və müasir üsul və vasitələrdən istifadə edən nəzəriyyələr mövcuddur. Ənənəvi adlanan nəzəriyyələrə əsas etibarilə neoklassik, neokeyns və marksist konsepsiyaları, müasir nəzəriyyələrə isə TMK konsepsiyası, portfel investisiyalar nəzəriyyəsi, kapital qaçışı nəzəriyyəsi və s. aiddir.

Elmi ədəbiyyatda investisiya və kapital mövzusu ümumiyyətlə hələ kapitalizmin yaranmağa başlamasından müzakirə mövzusu olmuşdur.

Kapital ixracının neoklassik nəzəriyyəsi beynəlxalq ticarətin klassik nəzəriyyəsi əsasında inkişaf etmişdir. Belə ki, onun əsasını D.Rikardonun beynəlxalq ticarətin müqayisəli üstünlüklər prinsipi təşkil edir. Bu prinsipə istinad edərək, klassik ingilis iqtisadçısı C.S.Nill XIX əsrdə ilk dəfə olaraq kapitalın ölkələrarası hərəkəti məsələləri ilə məşğul olmağa başladı. Rikardonun ardınca o göstərdi ki, kapital ölkələr arasında gəlirlərin qeyri-bərabərliyi səbəbindən hərəkət edir, hərçənd bəzi kapital cəhətdən zəngin olan ölkələrdə bu gəlirlərin enmə meyli baş verir. Gəlirlərin enmə mərhələsinə qədər qoyduqdan sonra investisiya qoyuluşları ilə məşğul olan investorlar yatırım imkanlarının

ölkə xaricində keyfiyyətini araşdırmağa başlayırlar.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ingilis iqtisadçıları, xüsusən də C.A.Hobson və C.Keyns, C.B.Seyin istehsal amilləri konsepsiyasını beynəlxalq münasibətlər sistemində və kapitalın beynəlxalq hərəkəti sferasına da aid etdilər. Keyns neoklassik nəzəriyyə üçün beynəlxalq ticarət və kapitalın beynəlxalq hərəkətinin alternativliyi haqqında mühüm bir postulat ifadə etmişdir: müəyyən şərtlər daxilində istehsal amillərinin miqrasiyası beynəlxalq ticarəti əvəz edə bilər.

İngilis iqtisadçısı Con Maynard Keynsin əsərləri çərçivəsində yaranan iqtisadiyyat nəzəriyyəsi və ondan doğan iqtisadiyyat siyasət özünə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Keynsin çox sayda kitabı olmaqla birlikdə, Keyns iqtisadi modeli dedikdə onun *The General Theory of Employment, Interest and Money* (1936) adlı kitabı yada düşməkdədir. Buradakı fikirlər yeni iqtisadiyyatın və ya Keynsin nəzəriyyəsinin meydana gəlməsini təmin etmişdir. Bu alim klassik və neoklassik görüşlərə qarşı çıxış etmişdi.

Keyns kapitalizmin avtomatik olaraq öz özünü nizamlaya bilən xüsusiyyətdə olduğunu qəbul etməmiş, laissez faire altında xroniki, böyük diametrdə işsizliyin meydana gələ biləcəyini qarşıya qoymuşdur. İşsizliyi yüngülləşdirmək üçün də müsbət maliyyə və pul siyasətlərinin tətbiq olunmasını tövsiyə etmişdir. Keyns ümumiyyətlə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini nəzəriyyəsinin təməlinə qoyur (1, 27). Keynsə görə iqtisadiyyat, ümumiyyətlə, bir effektiv tələb nəzəriyyəsidir; həcmi isə iki amil təyin etməkdədir: istehlak meyli və investisiyanın xəbərdar edilməsi. İstehlak meyli, dəyişik milli gəlir səviyyələrində istehlak miqdarlarına aid funksional bir əlaqə deməkdir. Milli gəlir artdığı zaman istehlak da artacaq; ancaq istehlak artımı, milli gəlirdəki artımdan az olacaq. Əlavə istehlakın əlavə gəlirə nisbəti, Keynsin nəzəriyyəsində əhəmiyyətli bir anlayış olan marjinal istehlak meylini verməkdədir. İş adamlarının investisiya xəbərdarlığı bunların mövcud olan sərmayələrinin gələcəkdəki qazancları haqqındakı hədəfləri ilə əlaqədar olduğu qədər, investisiya üçün borclanarkən neçə faiz verəcəkləri ilə də əlaqədardır. Cari investisiya miqdarıyla, gözlənilən qazanc nisbətləri arasındakı funksional əlaqə, sərmayənin marjinal fəaliyyəti, ya da investisiya tələbi adını alır. Hər hansı bir dövrdə investisiya sərmayənin marjinal fəaliyyəti ilə faiz nisbətinin bərabər olduğu nöqtəyə qədər aparılır.

Milli gəliri və məşğulluğu təyin edən kompleks əlaqələr arasında investisiya strateji bir faktordur. Aşağı investisiya səviyyələri özləri ilə aşağı məşğulluq da gətirməkdədirlər. İnterestiyadakı ziqzaqvari dinamikalar, məşğulluqda və gəlirdə daha çox şiddətli dalğalanmalara gətirib çıxarmaqdadır. Gəlir artdıqca istehlakın artımına bənzər bir şəkildə avtomatik investisiya artımlarına rast gəlinməkdədir. İnterestiyə Keynsin effektiv tələb nəzəriyyəsində strateji bir faktor olmaqdadır. Çünki investisiya istehlak mallarına xərclənəcək satınalma gücünün müəyyənləşməsinə birbaşa təsir edir. Bir firmanın istehsalını qazanc gördüyü istehlak malı miqdarı, çıxarılanda olan investisiya malları miqdarına bağlıdır. Çünki istehlak malları tələbi iki yerdən qaynaqlanmaqdadır. İstehlak malları istehsalında məşğulluq edilənlərin gəlirləri və investisiya malları istehsalında məşğulluq edilənlərin gəlirləri.

Keynsin nəzəriyyəsi tələb üzərində dayanmaqdadır. Cari investisiyalar, effektiv tələb nəzəriyyəsində əhəmiyyət daşıymamaqdadır. İnterestiyanın bu nəzəriyyə içindəki əhəmiyyəti iqtisadiyyata satın alma gücü təmin etməsidir. Bazara istehlak malı təmin etmədən gəlir təmin edən hər fəaliyyət effektiv tələbin bir parçası olaraq investisiyanın funksiyasını yerinə yetirməkdədir. Məsələn, dövlət mənbələrindən pul ilə təmin edilən dövlət xərcləmə-

ləri xüsusi investisiya xərcləmələri kimi istehlak malı tələbinə təsir etməkdədir.

İngilis iqtisadçıları göstərdilər ki, istehsal amilləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində az mütəhərrikdirlər (ölkədaxili mobillik səviyyəsindən fərqli olaraq) və bu səbəbdən də onların bu münasibətlər sistemində iştirakı çox da böyük deyildir. Neoklassik nəzəriyyə XX əsrin I onilliyində E.Hekşer və B.Olin, R.Nurkse və K.İverson tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, Hekşer son faydalılıq nəzəriyyəsinə əsasən istehsal amilləri qiymətlərinin beynəlxalq tarazlığının tendensiyasını formalaşdırmışdır (98, 34). Bu tendensiya özünə həm beynəlxalq ticarət, həm də istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti üzərindən yol açır ki, bu amillərin dəyər və miqdarları müxtəlif ölkələrdə bərabər deyildir.

B.Olin isə beynəlxalq ticarət konsepsiyasında göstərirdi ki, istehsal amillərinin hərəkəti müxtəlif ölkələrdə onlara olan müxtəlif tələbatlarla bağlıdır. Onlar səmərəliliyi aşağı olan ölkələrdən daha yüksək olan ölkələrə doğru hərəkət edir. Kapital üçün son səmərəlilik isə əsasən faiz dərəcələri ilə müəyyən olunur. Olin həmçinin kapitalın beynəlxalq hərəkətinə təsir edən tamamlayıcı məqamları da göstərmişdir. Bunlara o, gömrük baryerlərini (əmtəə idxalına mane olur və xarici kapitalın ölkədaxili bazara girməsinə şərait yaradır), filialların kapital yatırımları ilə coğrafi diversifikasiyasında can atmış, xarici investisiya riskləri və onların bu əsasda təhlükəsiz və riskli tiplərə ayrılmasını aid etmişdir.

R.Nurkse kapitalın beynəlxalq hərəkətinin müxtəlif modellərini təsis etmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, əmtəə ixracı sürətlə artan ölkədə əlavə kapitala tələbat yaranır və ölkə bu kapitalı idxal edir. Nurkse bu mütənasibliyin əksini də məqbul sayır. K. İverson neoklassik nəzəriyyəyə yeniliklər gətirərək kapitalın beynəlxalq hərəkətinin iki səviyyəsini - real və tədiyyə balansının idarə edilməsi üçün tənзимedicilə səviyyələrini fərqləndirir. O, həmçinin qeyd edirdi ki, kapitalın müxtəlif tipləri əsasən kapitalın köçürülməsi səbəbindən müxtəlif beynəlxalq mütəhərrikiyə malikdir. Hər bir ölkənin aktiv kapital ixrac və idxal edə bilməsi də məhz bu faktla izah olunur.

Neokeyns nəzəriyyəsi - bu nəzəriyyənin tərəfdarları kapitalın hərəkəti ilə ölkənin tədiyyə balansını arasında olan əlaqəni plana çəkirlər. Keynes özü göstərirdi ki, kapitalın hərəkəti tədiyyə balansında tarazlığın pozulması ilə əlaqədardır. Belə ki, ölkədə əmtəələrin ixracı onların idxalından artıq olduqda kapital ölkədən ixrac olunur və bu zaman dövlət müdaxiləsi labüddür.

R.Harrod özünün «iqtisadi dinamika» modelində göstərir ki, kapital baxımından zəngin olan bir ölkədə iqtisadi artım tempi nə qədər aşağı olarsa, həmin ölkədən kapital axını tendensiyası bir o qədər yüksək olar. E.Domor ölkənin ticarət balansını və məşğulluq səviyyəsini təhlil edərək göstərirdi ki, ölkənin kapital ixracı onun xaricdəki investisiyalarından gələn gəlirlə daxili investisiyalardan gələn gəlirin münasibətindən asılıdır. Əgər ölkədə investisiyaların həcmi investisiya gəlirlərindən daha çox artırsa bu zaman ticarət balansını aktivdir. Əks halda ticarət balansını passivdir.

Marksist konsepsiya - bu konsepsiyanın banisi K.Marks kapital ixracının səbəbini onun ölkədə nisbi artıqlığını görür. Nisbi artıq kapital məfhumu altında o, elə kapital nəzərdə tuturdu ki, bu kapitalın ölkə daxilində istifadəsi gəlir normasının aşağı düşməsinə səbəb olur. Nisbi artıq kapital üç formada təzahür edir: mal, istehsal (artıq istehsal gücü və işçi qüvvəsi) və pul formasında. Ölkənin dünya kapitalizm sistemində cəlb olunması və ilkin şərtlərin yaranması (istehsal infrastrukturunu) ilə kapital ixracı baş verir. Karl Marks həmçinin istehsal kapitalının funksiyasından da söz açır. XIX əsrin sonunda monopoliyaların güclənməsi kapital ixracına təkan verdikdə V.İ.Lenin bu prosesi kapitalizmin müasir

mərhələsi, onun tipik əlaməti saymışdır.

Avstriya iqtisadçısı E.Bem-Baverk qeyd edir ki, kapital insan tərəfindən istehsal edilmiş istehsal vasitələrinin, yəni keçmiş istehsal prosesində yaradılmış, bilavasitə istehlak üçün deyil, yeni nemətlərin istehsalı üçün xidmət etməli olan nemətlərin məcmusunu əks etdirir. İngilis iqtisadçısı A.Marşal da bu mövqedən çıxış edərək göstərirdi ki, insanın kapitalı, gündəlik bazar həyatında qəbul olunmuş dildə adətən sərvətin pul formasında gəlir əldə etmək və ya daha geniş mənada ticarət-sənaye fəaliyyəti vasitəsilə satın alma üçün ayırdığı hissəsi kimi müəyyən olunur .

İ.Fişer isə qeyd edirdi ki, kapital sərvətin istənilən xüsusi hissəsi və növü ilə məhdudlaşmır, ona müəyyən zaman anında mövcud olan bütün sərvət və ya bu sərvətə olan mülkiyyət hüquqları, və ya da bu sərvətin və ya ona olan mülkiyyət hüququnun dəyəri aiddir. İ.Fişer müəyyən zaman anında insanların, müəssisələrin və cəmiyyətin malik olduğu sərvəti və ya onun dəyərini kapital adlandırırdı. İ.Fişer həmçinin «kapital» anlayışının həm «kapital əmtələri» və «kapitalın dəyəri» anlayışlarını ifadə etdiyini göstərirdi. İndiki dildə desək, kapitalı həm təbii, həm də dəyər ifadəsində ifadə edirdi. Bu ifadələrdən ilk dəfə Amerika iqtisadçısı C.Klark istifadə etmişdir. O, kapitalı təbii ifadədə «kapital əmtələri», dəyər ifadəsində isə «kapital» adlandırırdı. O qeyd edirdi ki, kapitala mobillik verən onun dəyər ifadəsidir.

Kapital əmtələrini bir istehsaldan digərinə istiqamətləndirmək elə də asan deyil. Bununla yanaşı, C.Klark kapitala yalnız istehsalda istifadə edilən maşın, avadanlıq, alət, xammal və material və s. aid edirdi. İ.Fişer kapitalın balans və bazar dəyərini fərqləndirirdi və kapitalın bazar dəyərini onun «gəlir gətirmək qabiliyyəti» ilə izah edirdi. O, göstərirdi ki, ehtiyatın faktiki qiyməti «əldə ediləcək gəlirlərin kapitalizasiyasına» bərabərdir, bu da çoxlu amillərdən asılıdır. İngilis alimi C.Xiks də göstərirdi ki, kapital əmtələri bütün hallarda sonrakı dövrlərin ehtiyaclarını (tələbatlarını) ödəmək üçün istifadə edilə bilər. Bu tərif eyni bir məhsulun həm kapital, həm də istehlak məhsulu olmasını istisna etmir. Məsələn, minik avtomobili həm cari, həm də gələcək tələbatları eyni zamanda ödəyə bilər. İ.Fişer də əsasən bu yanaşmaya yaxın bir mövqedən çıxış edirdi. O, qeyd edirdi ki, gəlirlər birincisi, kapitalın onun mənbəyi olduğunu, ikincisi, kapital sahibləri ondan faydalananlar olduğunu nəzərdə tutur. Bu zaman gəlir dedikdə, istənilən fayda axınları nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, onun təklif etdiyi nəzəriyyə capital nəzəriyyəsindən çox investisiyanın nəzəri məsələlərini əhatə edirdi. Müasir dövrdə mikroiqtsadi səviyyədə investisiya proseslərini izah edən zamanlararası nəzəriyyə məhz İ.Fişer tərəfindən yaradılmışdır.

Müasir TMK nəzəriyyələri: TMK-ların XX əsrin ikinci yarısında fəaliyyətlərinin sürətlə artması nəticəsində onlar iqtisadi nəzəriyyədə əsas diqqət mərkəzinə keçmişdir. İlk dövrlərdə TMK-lar ancaq firma nəzəriyyəsi çərçivəsi daxilində öyrənilirdi, sonralar isə onlar üçün ayrıca müstəqil konsepsiyalar işlənib hazırlanmağa başlandı ki, onların da əsasında əsasən amerikan iqtisadçılarının ideyaları üstün mövqe tutur: S.Haymerin birbaşa investisiyaların xaricdə həyata keçirilməsi baxımından firmaların yerli rəqiblər arasında üstünlüyə malik olma zəruriliyi nəzəriyyəsi, R.Kouzun iri korporasiya daxilində spesifik bazarın mövcudluğu və R. Vernonun «əmtənin həyat dövrü».

B.Helbreyt hesab edirdi ki, TMK-ların genezisi texnoloji səbəblərlə şərtlənir. Müasir istehsal XIX əsrə nisbətən daha mürəkkəb olduğundan onun reallaşması və xidmət firmalarından xaricdə mal-xidmət şəbəkəsi yaradılmasını tələb edir.

Müasir dövrdə aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, investisiya anlayışı geniş məzmunu və tərkibə malikdir. Məlumdur ki, makroiqtisadiyyatda investisiya qoyuluşları ümumi (məcmu) xərclərin tərkib elementlərindən biridir. Belə ki, fabriklər, zavodlar, yaşayış binalarının tikilməsi, yeni maşın və avadanlıqların alınması, həmçinin cari ildə istehsal edilmiş, lakin istehlak olunmamış əmtəə-material qiymətləri investisiya kimi qəbul edilir. Mikroiqtisadiyyatda isə investisiya yeni kapitalın istehsalın maddi-əşya elementlərinin yaradılması, həmçinin şəxsi amilini (insanın) lazımı bacarıqlara və vərdislərə yiyələnməsinə vəsait sərfi kimi başa düşülür.

Maliyyə nəzəriyyəsinə görə investisiya anlayışı real və maliyyə aktivlərinin əldə edilməsi kimi başa düşülür.

Bir qrup iqtisadçı alimlər «investisiya anlayışını» «əsaslı vəsait qoyuluşu»nun sinonimi kimi qəbul edirlər. Investisiya hər bir cəmiyyətdə geniş təkrar istehsalda müəyyən müddətlərdə adətən uzunmüddətli vəsait qoyuluşudur ki, bu da əmtəə-pul münasibətlərində öz əksini tapır. Beləliklə, investisiya qoyuluşlarına material, əmək və maliyyə məsrəfləri də daxil edilir ki, bu da dəyər ifadəsində xarakterizə olunur və əmtəə-pul münasibətlərinin ən mühüm atributlarından biri hesab edilir.

Buradan aydın olur ki, «investisiya» və «əsaslı vəsait qoyuluşu» anlayışları arasında fərq mövcuddur. Lakin onlar arasında qarşılıqlı əlaqə də vardır.

Əsaslı vəsait qoyuluşu dedikdə, istehsal və qeyri-istehsal sahələrində əsas fondların geniş təkrar istehsalı və yeni əsas fondların yaradılmasına, mövcud müəssisələrin genişləndirilməsinə, yenidən qurulmasına və istehsalın texniki cəhətdən silahlandırılmasına yönəldilən vəsaitin məcmusu başa düşülür.

Investisiya (investisiya resursları) dedikdə, pul gəlirləri, məqsədli bank vəsaitləri, paylar, səhm, digər qiymətli kağızlar, texnologiyalar, maşın və avadanlıqlar, lisenziyalar (o cümlədən əmtəə nişanları olan), kreditlər, digər əmlak və əmlak hüquqları, sahibkarlıq fəaliyyətinə, digər fəaliyyət növlərinə qoyulan intellektual sərvətlər və müsbət iqtisadi və sosial nəticələrə nail olmaq məqsədlərini başa düşürük.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas fondların yaradılmasına və təkrar istehsalına, habelə iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına yönəldilən investisiya əsaslı vəsait qoyuluşu şəklində həyata keçirilir. Investisiya qoyuluşlarında ən başlıca məqsəd sahibkarın, dövlətin və digər təşkilatların yüksək mənfəət əldə etməsindən ibarətdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiyanın mahiyyətini başa düşmək üçün əsas fondların yaradılmasına çəkilən xərclə yanaşı, dövriyyə fondunun yaradılmasına yönəldilən zəruri vəsait qoyuluşunu da nəzərə almaq lazımdır. Lakin, dövriyyə fondunun yaradılmasına yönəldilən vəsaitin özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Belə ki, həmin vəsait bütün istismar müddəti ərzində dəyər ifadəsində ona təhkim olunur. Onun həcmi istehsalın miqyasından (artma və ya azalmasından) asılı olaraq dəyişir.

Aparılan araşdırmadan aydın olur ki, «investisiya» anlayışı məzmununa görə «əsaslı vəsait qoyuluşu» anlayışından daha genişdir və əsaslı vəsait qoyuluşu investisiyanın tərkib hissəsidir. Investisiya formasında əsaslı vəsait qoyuluşunun müəyyən hərəkəti tamamlanır.

Investisiya prosesi (fəaliyyəti) dedikdə, investisiya qoyuluşlarının və onun həyata keçirilməsi ilə bağlı olan bütün proseslərin məcmusu başa düşülür.

Investisiya prosesi obyektlərinə görə real və maliyyə investisiyalara bölünür.

Real investisiyalar dedikdə, maddi və qeyri-maddi aktivlərə vəsait qoyuluşu başa düşülür.

Maliyyə investisiyaları dedikdə isə müxtəlif maliyyə vasitələrinə (aktivlərinə) vəsait qoyuluşu başa düşülür ki, bunların da içərisində əsas yeri qiymətli kağızlara vəsait qoyuluşu tutur. Maliyyə investisiyaları aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Qiymətli kağızlara qoyuluşlar (o cümlədən dövlət və qeyri-dövlət);
2. Bank depozitlərinə və sertifikatlara qoyuluşlar.

İnvestisiyalar növlərinə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir.

a) maddi obyektlərə birbaşa investisiyalar. Bu zaman investor investisiya obyektinin və qoyulacaq vəsaitin seçilməsində bilavasitə iştirak edir. Belə investisiyalara real intellektual investisiyaları da aid etmək olar.

b) investisiya fondu və ya maliyyə vasitəçisinin mövcudluğu ilə səciyyələnən (vasitəli, birbaşa olmayan) investisiyalar. Maliyyə investisiyalarını belə investisiyalara aid etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılmasına təsir göstərən amillər içərisində siyasi amil mühüm rol oynayır. İnvestisiya qoyuluşuna olan tələbatın ödənilməsi xarici investisiyanın cəlb olunmasını tələb edir ki, bu da ilk növbədə ölkəmizdə siyasi sabitliyin olması ilə bilavasitə bağlıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya siyasətinin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri mövcud müəssisələrin texnika ilə təchizinə və yenidən qurulmasına yönəldilən əsaslı vəsait qoyuluşunda avadanlıq və maşınlar üçün məsrəfin xüsusi çəkisini yüksəltməkdən ibarətdir. Bu istiqamətdə xərclərin getdikcə artması əsas istehsal fondlarının yeniləşməsinə səbəb olur. Müasir dövrdə bu istiqamətdə ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri aparılır. Belə ki, əsas investisiya siyasətinin formalaşmasına diqqət daha da artırılır. İnvestisiya qoyuluşları vasitəsilə iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri həyata keçiriləcəkdir. Bu məqsədlə əsasən investisiya siyasətinin formalaşmasına diqqət artırılır, çünki investisiya sferası təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnvestisiya siyasəti dedikdə, investisiya qoyuluşlarının əsas istiqamətlərini iqtisadiyyatın aparıcı sahələrində cəmləşdirilməsi üzrə kompleks tədbirləri müəyyən edən təsərrüfat qərarlarının məcmusu başa düşülür. İnvestisiya vasitəsi ilə respublikanın makro-mikro iqtisadiyyatının yüksək inkişafına nail olunur. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın tarazlığı, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi və milli gəlirin artımı təmin edilir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı, AZDİU, 2006, 834 s.
2. Кейнс Дж. М. Избранные произведения. М.: Экономика, 1993
3. Azərbaycan Respublikasının «İnvestisiya haqqında» Qanunu, 13 yanvar 1995, № 952, 23 mart 2001 tarixli, 103-IIQD nömrəli; 5 oktyabr 2001 tarixli, 190-IIQD nömrəli; 23 noyabr 2001 tarixli, 219-IIQD nömrəli; 23 aprel 2002 tarixli, 311-IIQD nömrəli; 30 aprel 2002 tarixli, 317-IIQD nömrəli; 6 dekabr 2002 tarixli, 399-IIQD nömrəli; 9 mart 2004 tarixli, 603-IIQD nömrəli qanunlara əsasən əlavələr və dəyişikliklərlə.
4. John Bates Clark. The Distribution of Wealth: A Theory of Wages, Interest and Profits. New York: Macmillan, 1908, 254 p.
5. J.Hirshleifer. Investment Decision under Uncertainty: Choice-Theoretic Approaches. «Quarterly Journal of Economics», 1965. Vol. 79, N 4. Nov. P. 509-536
6. Fisher I. The nature of capital and income. New York, The Macmillan Company, 1906, 427 p.

7. Харрод Р. К теории экономической динамики. Новые выводы экономической теории и их применение в экономической политике // Классики Кейнсианства. М.: Экономика, 1997, Т.1, с.39-194

8. Мэнькю Н.Г. Макроэкономика. М.: Изд-во МГУ, 1994, 736 с.

**VIEWS OF DIFFERENT ECONOMIC SCHOOLS ON INVESTMENT
AND MODERN THEORETICAL CONCEPTS**

R.I.Halilov

SUMMARY

This paper studies the social and economic nature of investment and its scientific and theoretical foundations. The importance of investments for the development of national economy is stressed.

**ВЗГЛЯДЫ РАЗНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ШКОЛ НА ИНВЕСТИЦИИ
И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ**

Р.И.Халилов

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются социально-экономическая сущность инвестиций и их научно-теоретические основы. Отмечается необходимость инвестиций для развития экономики страны.

ÜMUMDÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATINA ÜZVLÜK ŞƏRTLƏRİNİN SƏCİYYƏLƏNDİRİLMƏSİ

S.R.İbrahimova

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: rovshankhalilov@yahoo.com

Açar sözlər: Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Uruqvay Raundu, xarici ticarət rejimi, üzvləmə prosesi

Keywords: World Trade Organization, Uruguay Round, foreign trade regime, membership process

Ключевые слова: Всемирная Торговая Организация, Уругвайский раунд, режим внешней торговли, процесс членства

ÜTT-yə üzv olma mürəkkəb bir prosesdir. Bu təkcə tariflərə dair sazişlərin və xaricilər tərəfindən təklif olunacaq xidmətlər üçün güzəştlərin verilməsi məsələsi deyil. Xarici ticarəti tənzimləyən tədbirləri və digər normativ hüquqi aktları daxil etməklə, müraciət edən ölkənin xarici ticarətə dair qanunlarını təkmilləşdirməsinə və müasirləşdirməsinə ümid edilir. Ondan gömrük, lisenziyalaşdırma, kvotalar və ÜTT-nin əsasını təşkil edən və beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsi üçün çərçivə yaradan Uruqvay Raundu Sazişlərindəki prinsiplərə və normalara uyğun bütün digər nəzarət növləri üçün tənzimləyici rejim yaratmaq tələb olunur. Əslində, Uruqvay Raundu Sazişləri xarici ticarətin milli tənzimlənməsini aydın, ədalətli və şəffaf olması üçün tələb edir. Onlar ticarətə lazımsız maneələr tətbiq edən qaydaları pisləyirlər.

Ticarət qaydalarının yaxşılaşdırılması üçün ÜTT tələbləri üzvləmə prosesinin ən faydalı cəhətidir. ÜTT-yə üzv olma qərarından asılı olmayaraq, şəffaf və effektiv qanunlara malik olmaq ölkə üçün bir üstünlükdür.

Uruqvay Raundu prinsipləri və normaları heç bir mülahizələrdən asılı olmayaraq, ümumiyyətlə ölkənin ticarəti üçün faydalıdır. Onlar əməliyyat xərclərini azaldır və ölkənin ticarətdə rəqabətliyini artırır. Üzvləmənin bu mühüm əhəmiyyəti ÜTT haqqında müzakirələrdə çox vaxt nəzərə alınmır. Bu məqalənin məqsədi ÜTT-yə üzvləmə haqqında gələcək səhv anlayışları düzəltməkdir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzv olmaq asan deyil. Bu sadəcə ÜTT-yə daxil olmaq arzusunu ifadə edilməsi və daha sonra müraciətin mövcud ÜTT üzvləri tərəfindən səthi formallıq şəraitində müzakirəyə təqdim edilməsi və dəyişməz olaraq qəbul edilməsi məsələsi deyil. ÜTT üzvləmə müraciətlərinin tədqiq edilməsi və ya yoxlanılması tələb olunmayan BMT və ya əksər digər beynəlxalq və regional təşkilatlar kimi deyil. ÜTT-də ciddi və mürəkkəb qəbul edilmə prosesi mövcuddur. Üzvlüyün əldə olunması müraciət edənə hazırlığın dəqiq və ətraflı yoxlanılmasından asılıdır. Bir neçə il ərzində sənədlər və digər məlumatlar diqqətlə nəzərdən keçirilərkən, müraciət edən, bütün ÜTT üzvlərini qane etmək üçün faktiki olmasa da, heç olmasa sənəddə ÜTT-nin normaları və qaydaları ilə uyğun gələn mövcud sistem yaratmalıdır. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, müraciət edən ölkənin müraciətinin nəzərdən keçirilmə müddəti heç bir təzyiq və ya məhdudiyətlərə məruz qalmır. Burada son müddət yoxdur. Sorğu-sual ÜTT-nin üzv ölkələri arzu edənədək və ya onu lazımı hesab edənədək davam edə bilər.

Aşağıda daha ətraflı müzakirə edildiyi kimi, bu proses heç vaxt üç il və ya bundan qısa olmur. Bu proses qeyri-müəyyən müddətədək davam edə bilər.

Müraciət edən ölkə tərəfindən riayət olunmalı normalar və prosedurlar bütün ÜTT üzvlərinin imzaladığı və ya qoşulduğu sazişlərdə əhatə olunmuşdur. Sazişlər birlikdə Çoxtərəfli Ticarət Danışıqlarının Uruqvay Raundu Sazişlərinin Nəticələri kimi istinad edilir, lakin daha çox Uruqvay Raundu Sazişləri kimi tanınır. Onların ən əhəmiyyətlisi Tariflər və Ticarət Haqqında Baş Sazişdir (QATT). Bu sazişdə bütün ÜTT-nin üzv ölkələrin xarici ticarət fəaliyyətlərini tənzimləyərkən riayət etməli olduqları fundamental qaydalar və məhdudiyyətlər aydın izah olunur. Lakin QATT tək sazişdeyildir. O xarici ticarətin xüsusi sahələrində hökumət nəzarəti və tənzimləmə üçün daha dəqiq təlimatlardan ibarət çoxlu digər sazişlərə əsaslanır. İlk baxışda bu sazişlər aldadıcı surətdə sadə görünür. Lakin, əslində, onlar çox mürəkkəbdir və onların milli ticarəti tənzimləmə sistemlərinə təsiri çox genişdir. Gömrüyün idarə olunması, lisenziyaların verilməsi, idxal və ya ixrac kvotalarının müəyyən edilməsi, imtiyazların müəyyən edilməsi, daxili istehsal və ya ticarət üçün subsidiyaların verilməsi, xidmətlər təklif etmək üçün əcnəbilərə məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi və sair kimi xarici ticarətin ənənəvi tənzimləmə və nəzarət sahələrini əhatə edərək, sazişlər bu cür tədbirlərin əhatə dairəsi və onların tətbiqi qaydası üçün dəqiq normalar və standartlar müəyyən edir. Hər bir saziş ticarətin xüsusi sahəsini (məsələn, kənd təsərrüfatı, ticarətin tənzimlənməsi və ya idxalın lisenziyalaşdırılması) əhatə edir. ÜTT-nin üzv ölkələri öz qanunlarını və qaydalarını bu cür normalara və standartlara uyğun hazırlamaq və tətbiq etmək öhdəliyini daşıyırlar. Əslində, Uruqvay Raundu Sazişləri demək olar ki, bəşər tarixində bəlkə də ilk dəfə ticarətin milli tənzimlənməsi üçün beynəlxalq qaydaların olduqca geniş məcmusunu və ən azı bütün dünyada bu cür qaydalara eynilik və dəqiqlik ehtimalını yaradır. Bu qaydalar məcmusunun meydana çıxması, şübhəsiz ÜTT-nin ən mühüm nailiyyətidir. Uruqvay Raundu Sazişlərdən əlavə, Uruqvay Raundu sənədlərinə xüsusi məsələlərə dair daha dəqiq normaları olan bir sıra anlayışlar və qərarlar daxildir.

Hazırda, ÜTT-nin təqribən 150-dən çox üzvü var. Honkonqa bənzər bir neçə xüsusi tanınmış muxtar gömrük əraziləri istisna olmaqla, bütün ÜTT üzvləri müstəqil suveren dövlətlərdir. Uruqvay Raundu Sazişlərini ya imzalamağın, ya da ki onlara qoşulmağın nəticəsində, onların sazişlərin tələblərinə tamamilə uyğun ticarəti tənzimləmə sistemlərinə malik olmaları zənn edilir və onların öz ticarət fəaliyyətlərini oradakı normalara və prosedurlara uyğun həyata keçirilməsi gözlənilir. Onların belə edib-etməmələri yeni üzvlərin qəbul edilməsi prosesində tamamilə yersizdir. İnkişaf edən ölkələr üçün müəyyən müstəsna şərtlə, bütün müraciət edən ölkələr ÜTT-yə üzv olmadan əvvəl özlərinin artıq Uruqvay Raundu sazişlərinin, razılaşmalarının və qərarlarının şərtlərinə riayət etmək mövqeyində olduqlarını göstərməlidirlər. Onlar Uruqvay Raundu qaydalarının mövcud üzvlər tərəfindən pozulmaları faktını irəli sürməklə heç bir güzəşt və ya müstəsna tələb edə bilməzlər. Belə pozulmalar yalnız daxildə, ÜTT üzvlüyü çərçivəsində müzakirə oluna bilər və belə müzakirələrdə iştirak etmək istəyən əlbəttə ki, ÜTT-nin üzvü olmalıdır.

ÜTT-yə üzv olma bir neçə sorğu-sual və danışıqlar mərhələlərindən keçməlidir. Hər bir mərhələnin uğurla başa çatması, müraciət edən ölkəni üzvolmaya yaxınlaşdırır, lakin, bütün proses vaxtla məhdudlaşdırılmır. Sualların xarakteri və müddəti müraciət edən ölkənin ÜTT üzvlərinin tələblərinə cavab vermək bacarığından asılıdır və müvafiq olaraq, qabaqcadan proqnozlaşdırıla bilməz.

Uruqvay Raundu Sazişləri ÜTT üzvlüyünə qəbul olunma üçün heç bir qaydalar müəyyən etmir. 1994-cü il 15 aprel tarixində Mərakeşdə Nazirlər Konfransında imzalanmış Ümumdünya Ticarət Təşkilatının Təsis Edilməsi Haqqında Mərakeş Sazişinin üzvolmaya dair yalnız bir maddəsi var ki, o da çox da ətraflı deyildir. Maddə XII sadəcə bəyan edir ki, üzvolma müraciət edən ölkə (və ya gömrük subyekti) üçün həmin ölkə və ÜTT-yə üzv ölkələr arasında “razılaşdırılacaq şərtlərlə” mümkündür. Bu münasibətdə, Maddə XII Tariflər və Ticarət Haqqında Baş Sazişin bu saziş 1947-ci ildə ilk dəfə yazılan zaman təqdim olunmuş XXXIII-cü maddəsinin təkrarlanmasından artıq bir şey deyil.

Üzvolmanın təfsilatlı prosedur tələbləri əslində ÜTT Katibliyi tərəfindən formallaşmış və hazırlanmışdır. 1 yanvar 1995-ci il tarixində fəaliyyət göstərməyə başlayan ÜTT-nin təsis edilməsindən əvvəl Tariflər və Ticarət Haqqında Baş Sazişin işçi heyəti qeyri-rəsmi olaraq yeni üzvlərin qəbul edilməsi üçün bir neçə prosedur müəyyən etmişdir.

Üzvolma o zaman çox da mürəkkəb deyildi, çünki müraciət edən ölkələr ÜTT yaradıldıqdan sonra qüvvəyə minən birgə sazişlər ilə deyil, yalnız Tariflər və Ticarət Haqqında Baş Saziş ilə uyğunluğu nümayiş etdirməli idilər. İnzibati nöqteyi nəzərdən, üzvolma Xüsusi Məsləhətçi və köməkçi tərəfindən idarə olunurdu. Üzvolma prosesinin xüsusi əhəmiyyəti tarif danışıqlarından ibarət idi və prosedurlar son dərəcə qeyri-rəsmi idi. Üzvolma prosesi Uruqvay Raundu Sazişləri qüvvəyə minəndən sonra dəyişdi, bununla da geniş miqyaslı yeni tələblər təqdim olundu və danışıqların sahəsi idxal tariflərindən xidmətlərlə ticarətə də genişləndi. ÜTT Katibliyinin daxilində xüsusi Üzvolma Bölməsi yaradılmalı idi. O bütün üzvolmaların oxşar prosedurlara uyğun, bərabər idarə olunmasını təmin etməli idi. Əvvəlki QATT təcrübəsinə əsaslanaraq və ÜTT üzvləri ilə məsləhətləşmədən sonra, ÜTT Katibliyi üzvolma prosesi üçün 27 mart 1995-ci il tarixində “Ümumdünya Ticarət Təşkilatına Üzvolma: Maddə XII-yə əsasən Danışıqlar üçün Prosedurlar” adlı sənədində dərc edilmiş bir sıra dəqiq prosedurlar işləyib hazırlamışdır (Sənəd WT/ACC/1). Heç vaxt rəsmi təsdiq edilməməsinə baxmayaraq, hazırda bu sənəd ÜTT-yə üzvolma üçün prosedur əsas kimi xidmət edir. Bütövlük və eynilik uğrunda mübarizə aparan bürokratik qaydada hazırlanmış bütün prosedurlar kimi, o həm qüsursuz metodik ardıcıl, həm də son dərəcə qarışıqdır. Həmçinin, ÜTT Katibliyi 2002-ci ilin dekabrında ÜTT-nin Baş Şurası tərəfindən rəsmi təsdiq olunmuş az inkişaf etmiş ölkələrin üzv olması üçün xüsusi təlimatlar işləyib hazırlamışdır.

Üzvolma prosesi bir qədər qəlizdir. Əvvəla, üzv olmaq istəyən ölkədən ÜTT-yə rəsmi müraciət təqdim etmək tələb olunur. Müraciət qəbul olunursa, onun əsasında müraciət edən ölkəyə müşahidəçi statusu verilir və üzvlük üçün onun hazırlığını araşdırmaqdan məqsədilə ÜTT İşçi Qrupunu təyin edir. Məhz elə bu mərhələdə müraciət edən ölkə sorğunun bir hissəsi kimi İşçi Qrupuna təqdim edilməsi zəruri olan saysızhesabsız sənədlərin hazırlanması ilə məşğul olmağa başlayır.

İlk təqdim ediləcək sənəd də həmçinin çox vacibdir, çünki o demək olar ki, qalan proses üçün əsası müəyyən edir. Bu ölkənin xarici ticarət rejiminin hazırkı əvziyyətinə dair ətraflı memorandumdur. Memorandum uzun və mürəkkəb sənəddir, onun hazırlanması olduqca çətindir. Onun tərtib edilməsi həddindən artıq çox vaxt tələb edir, müraciət edən ölkələrin gözlədiklərindən daha çox. Bu sənədin yaxşı hazırlanması həmçinin böyük diqqət və tədqiqat bacarığı da tələb edir. Müraciət edən ölkənin öz xarici ticarətini necə idarə etməsini, tənzimləməsini və ona nəzarət etməsini bütövlükdə və əsaslı surətdə təsvir etməsi gözlənilir. Memoranduma bütün müvafiq iqtisadi, maliyyə, siyasi,

S.R.İbrahimova

hüquqi, inzibati və statistik məlumatlar daxil edilməlidir.

Təəssüf ki, bu günki üzvolma təcrübəsinin göstərdiyi kimi, təqdim edilmiş xarici ticarət rejiminin memorandumlarının çox az hissəsi tamamilə qənaətbəxş olmuşdur. Əksəriyyəti səthi və anlaşılmayan olmuşdur. Çox vaxt xarici ticarət rejimi haqqında əsas məlumat ya səhv təqdim edilir ya da ki tamamilə təqdim edilmir. Müraciət edən ölkələr çox vaxt sualın məqsədini başa düşməzlər və faktlara əsaslanan obyektiv və şəffaf hesabatları təqdim etmək əvəzinə onlar sadəcə özlərinin münasib olduğunu zənn etdikləri məlumatı qarışıq və sistemsiz qaydada toplayırlar.

Onlar beynəlxalq səviyyədə qəbul edilə bilən sənədlərin hazırlanmasında təcrübəsizlikdən çox əziyyət çəkdikləri qədər dərin mədəni və ya siyasi səbəblərə görə məlumatı açıqlamaqda niyyətin olmadığından da əziyyət çəkirlər. Bundan əlavə, yadda saxlamaq lazımdır ki, memorandum sənədi rəsmi ÜTT dillərinin birində hazırlanmalıdır (ingilis, fransız və ya ispan). Burada bir çox müraciət edən ölkələr əlverişsiz şəraitə malikdirlər, çünki onların rəsmiləri bu dilləri kifayət qədər yaxşı bilməyə bilirlər. ÜTT-yə üzv ölkələrin rəsmiləri tərəfindən oxunulması və daha vacibi, müraciət edən ölkənin ÜTT prinsiplərinə və normalarına uyğunluğunun onların tərəfindən müəyyənləşdirməsi üçün tələb olunan memorandumların anlaşılmayan və ya natamam olmasının bir çox digər izahları var, məsələn, hökumətin rolunun fərqli başa düşülməsi, müxtəlif iqtisadi qavrayışlar və sair. Təbiidir ki, memorandumun hazırlanması çox vaxt apara bilər. Məsələn, Özbəkistana öz memorandumunu təqdim etmək üçün dörd il tələb olunmuşdu (1994-cü ildən 1998-ci ilədək); Sudana isə bundan da bir il çox vaxt tələb olunmuşdu (1994-cü ildən 1999-cu ilədək).

Daha bütöv məlumat əldə etmək üçün, İşçi Qrupu sonra yazılı suallar və cavablar prosesinə başlayır. İşçi Qrupunun ayrı-ayrı üzvləri müraciətdən ölkəyə yazılı suallar göndərirlər və müraciət edən ölkədən onlara yazılı cavab vermək tələb olunur. İşçi Qrupu cavabları yoxlayır və onun üzvlərinin rəyinə əsasən, adekvat formada cavablandırılmamış və ya izah edilməmiş məsələlərə dair müraciət edən ölkəyə adətən gələcəkdə suallar verir.

Sorğu-sual uzun müddət davam edə bilər. Bəzi ölkələrdə bu proses on beş il vaxt aparmışdır. Bu günədək üzvolma prosesinin ən qısa müddəti üç il olmuşdur (Qırğızıstanın üzv olmasında).

Hər bir ölkədə şərtlər müxtəlif olduğu üçün, suallar və cavablar prosedurunun tələb edə biləcəyi ehtimal olunan orta vaxtı ağılabatan dərəcədə hesablamaq qeyri-mümkündür.

Üzvolma prosesinin bəzi ölkələrdə çox, digərlərində isə az vaxt aparmasının bir çox səbəbləri var. Məsələn, onların bəzilərinin hüquq sistemləri ÜTT-nin tələblərinə digər müraciət edən ölkələrinkindən daha asan və ya sadə uyğunlaşdırıla bilər və ya bəzi ölkələr məlumatın verilməsini daha etibarlı edən və onu daha da asanlaşdıran bütöv və effektiv statistika sistemində malik ola bilər.

Sonuncu, lakin heç də az əhəmiyyətə malik olmayan səbəb ondan ibarətdir ki, bəzi müraciət edən, əsasən “keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə”, hər hansı bir siyasi və ya iqtisadi dəyişikliyə möhkəm müqavimət gücü var və onlarda ÜTT-nin onların həyat tərzini pozmaq üçün kapitalist dünyasının ixtirasından başqa bir şey olmaması haqda təbii şübhə var. Bazar iqtisadiyyatı onlar üçün başa düşülməz anlayışdır, və yalnız Sovet İttifaqının dağılması onları ÜTT-yə üzv olmağa təhrik edir.

Nəzəri cəhətdən, sorğu-sual Uruqvay Raundu Sazişlərinə daxil olan məsələlərlə məhdudlaşdırılmalıdır. Lakin təcrübədə, İşçi Qrupunun üzvləri müraciət edən ölkənin xarici ticarət rejimini başa düşmək üçün və bu rejimi ÜTT-nin tələbləri ilə uyğunluğa gə-

S.R.İbrahimova

tirməkdə ölkənin bacarığını başa düşmək üçün onların zəruri hesab etdikləri bütün məlumatı tələb edə bilirlər və bunu da edirlər.

Məsələlərin geniş sahəsini əhatə edən bu cür sorğu-sual çox vaxt aparan və əbəs ola bilər. Suallar qiymət tənzimləmələri və vergitutmadan başlayaraq statistikanın dərc edilməsi və əqli mülkiyyətin qorunması kimi məsələləri əhatə edə bilər. Bundan başqa, xidmətlər, xüsusilə də bank, sığorta və telekommunikasiya xidmətləri və bir sıra peşəkar fəaliyyətləri də əhatə edən suallar verilməlidir. “Keçid iqtisadiyyat” ölkələrində, dövlətin ticarət və istehsal fəaliyyətlərinə müdaxilə etməsi, subsidiyalardan istifadə edilməsi və özəlləşdirmənin həddi haqqında suallar daha intensiv olur.

Hər halda, həddindən artıq müdaxiləyə baxmayaraq, sorğunu davam etdirmək ÜTT İşçi Qrupunun müstəsna səlahiyyəti və vəzifəsidir, çünki müraciət edən ölkənin Uruqvay Raundu Sazişlərinin şərtlərinə uyğun gəlməsi İşçi Qrupunu tamamilə qane etməlidir. Qənaətbəxş cavab verməkdən imtina etmə bir qayda olaraq üzvolma prosesində çətinliklərə və uzun sürən ləngimələrə səbəb olur.

Üzvolmanın “suallar və cavablar” mərhələsində, müraciət edən ölkənin nümayəndə heyəti Cenevrədə, ÜTT-nin baş qərargahında İşçi Qrupu ilə vaxtaşırı rəsmi görüşlər keçirir. Belə görüşlərin məqsədi irəliləyişi nəzərdən keçirmək və gələcək fəaliyyətin ən aydın istiqamətini seçməkdir. ÜTT-yə üzv ölkələrin nümayəndələri və ÜTT rəsmiləri ilə də qeyri-rəsmi görüşlər keçirilir.

Suallara qənaətbəxş cavabların verilməsindən əlavə, müraciət edən ölkədən bir sıra xüsusi sənədlərin hazırlanması da tələb olunur:

Müraciət edən ölkə öz qanunvericiliyinin Uruqvay Raundu Sazişlərinin tələbləri ilə uyğunlaşdırılması prosesindəki inkişafı göstərmək üçün, adətən “qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi planı” kimi tanınan planı daim yeniləşdirilmiş formada təqdim etməlidir.

Bundan başqa, müraciət edən ölkə xarici ticarəti tənzimləyən bütün qanunların və qaydaların mətnlərini ÜTT-yə təqdim etməlidir və belə sənədlər ÜTT-nin rəsmi dillərinin birində (adətən ingilis dilində) təqdim olunmalıdır. Başqa sözlə desək, rəsmi dillərin birində təqdim olunmazdan əvvəl həmin sənədlər tərcümə olunmalıdır. Bu cür tərcümələrin hazırlanması olduqca ağır, çox vaxt tələb edən və bahalı işdir. Əslində, bütün rəsmi dillərin bərabər statusa malik olmalarına baxmayaraq, əksər müraciət edən ölkələr tərcümələr üçün ingilis dilini seçirlər.

Üzvolma prosesi zamanı, müraciət edən ölkə ÜTT-yə iki ilkin təklifi təqdim etməlidir və bu təkliflər nə qədər tez təqdim edilsə o qədər yaxşıdır:

ÜTT-nin üzv ölkələrə münasibətdə tətbiq etməyə hazır olduğu maksimal tarif həddlərini göstərən bazara çıxış təklifi, və Müxtəlif sektorlarda və sahələrdə xidmətləri liberallaşdırmaq hazırlığını göstərən xidmətlərlə ticarət təklifi.

Bu iki ilkin təklif öz idxal tariflərini razılaşdırılmış səviyyələrdən artırmamaq və razılaşdırılmış sektorlarda xidmətlər üzrə ticarətdə xarici iştirakı məhdudlaşdırmamaq üçün bütün ÜTT-nin üzv ölkələr münasibətdə öhdəliklərin müəyyən edilməsinə dair ümumi razılığa gəlmək üçün müraciət edən ölkənin ayrı-ayrı ÜTT-nin üzv ölkələri ilə keçirməsi tələb olunan ikitərəfli danışıqlar üçün əsaslar yaradır. Bu iki təklifin təqdim edilməsi üzvolma prosesində çox mühüm addımdır. Müraciət edən ölkə təklifləri ÜTT Katibliyinə göndərir və bununla onlar ÜTT-nin üzv ölkələrinə təqdim oluna bilər. Xüsusi mallarda və ya xidmətlərdə maraqlı olan ölkələr müraciət edən ölkə ilə əlaqə saxlayıb ikitərəfli danışıqlar aparmaq üçün görüşlər keçirə bilərlər. Müraciət edən ölkənin ilkin tək-

S.R.İbrahimova

liflərini nəzərdən keçirmək və nəzərdən keçirilmiş təklifləri ətraflı ikitərəfli danışıqlar başlamazdan əvvəl təqdim etmək tələbi ümumi qaydadır.

Bazara çıxış və xidmətlərlə ticarət təkliflərini təqdim etməklə müraciət edən ölkə üzvolma prosesinin daha mürəkkəb və qabaqcıl mərhələsinə daxil olur. Xarici itcarət rejimi ilə bağlı suallara cavab verməkdən əlavə, müraciət edən ölkə bu mərhələdə özünün tarif öhdəlikləri və xidmət bazarının xarici rəqiblərə açılması ilə bağlı ətraflı ikitərəfli danışıqlara başlamağa hazır olmalıdır. İşçi Qrupu sualların artıq olmadığını qərara alanadək, sorğu-sual davam edir. İkitərəfli görüşlərə tələblər irəli sürülmədikdə onlar başa çatır.

Həm məlumatın araşdırılması prosesi, həm də ikitərəfli danışıqlar eyni zamanda keçirilir, və onlar sonsuz davam edə bilər. Hər iki proses üçün vaxt məhdudiyyəti yoxdur.

Müraciət edən ölkənin xarici ticarət rejiminin strukturunun İşçi Qrupuna tamamilə aydın olması üçün məlumatın araşdırılması prosesi xeyli irəlilədikdə, İşçi Qrupunun yekun hesabatının əsasını təşkil edəcək faktiki xülasənin hazırlanmasına dair iş başlayır. Bundan sonra xülasədə müəyyən edilmiş məsələlərə dair sorğu başlanır.

İşçi Qrupu kifayət qədər faktlara əsaslanan məlumatın toplandığını qərara aldıqda, o yekun hesabatın hazırlanması üçün ÜTT Katibliyinə göstəriş verir. Hesabatın layihəsi İşçi Qrupuna təqdim edilir və İşçi Qrupu onu müraciət edən ölkə ilə ətraflı müzakirə etməyə başlayır. İşçi Qrupu hesabatın layihəsinin məzmunu ilə tamamilə razı olanadək və onu yekun hesabat kimi qəbul etməyə hazır olanadək müzakirələr zamanı həmin layihə geniş nəzərdən keçirilə bilər və ona düzəliş edilə bilər.

Yekun hesabatın hazırlanması ilə eyni vaxtda müraciət edən ölkə ikitərəfli danışıqlarda malların bazara çıxışı təklifinə dair və xidmətlərlə ticarətə çıxışa dair qarşılıqlı razılığa gəlməlidir. Nəticələr sonra mallara dair güzəştlər və öhdəliklər cədvəlinə və xidmətlərə dair xüsusi öhdəliklərin cədvəlinə daxil edilir. İşçi Qrupunun göstərişi ilə ÜTT Katibliyi üzvolmanın qərar layihəsini və protokolunu hazırlayır və cədvəllər onlara əlavə kimi qoşulur.

Qərar, protokol və cədvəllər hesabatla əlavə olunur. Müraciət edən ölkə bundan sonra üzvolma prosesinin yekun mərhələsinə çatır. İşçi Qrupu hesabatın mətni ilə və onun ÜTT-nin Baş Şurasına təqdim edilməsi ilə razılaşır, o da öz növbəsində onu qəbul edərək, müraciət edən ölkəni protokoldakı və ona əlavə edilmiş cədvəllərdəki şərtlərlə ÜTT-yə üzv olmağa dəvət edir.

Rəsmən Ümumdünya Ticarət Təşkilatının Təsis Edilməsi Haqqında Mərkəz Sazişinin XII-ci Maddəsinə uyğun olaraq, ÜTT sistemində qərar qəbul edən ən ali orqan kimi, “üzvolmaya dair qərarlar Nazirlər Konfransı tərəfindən qəbul oluna bilər”, lakin bir qayda olaraq, Nazirlər Konfransı bu funksiyanı Baş Şuraya həvalə edir. İstənilən halda, Baş Direktor tərəfindən üzvolma təsdiq olunduqda, müraciət edən ölkə üzvolmanı öz milli qanunlarına uyğun təsdiq etməli və sonra təsdiqolunma sənədini ÜTT-yə təqdim etməlidir.

ÜTT-nin üzvü olmaq istəyən ölkələr son dərəcə həcmli və çətin işi yerinə yetirməyə hazır olmalıdırlar. Onların təkcə çoxlu sənədlər təqdim etmələri və suallara cavab vermək üçün görüşlərdə iştirak etmələri tələb olunmur; onlar həmçinin öz tariflərini və vergilərini geniş və əsaslı şəkildə dəyişdirməlidirlər, habelə, özlərinin qüvvədə olan qanunlarını və qaydalarını ÜTT normalarına və standartlarına uyğunlaşdırmaq məqsədilə nəzərdən keçirməlidirlər.

Bütün müraciət edən ölkələr, istisnasız olaraq, ümumilikdə belə bir təsir altındadırlar ki, idxal tariflərinin azaldılması və ya ləğv edilməsi öhdəsindən gəlməli olan ən böyük

S.R.İbrahimova

maneədir. Onlar düşünürlər ki, həm onları həm də ÜTT-nin üzv ölkələrini qane edən tarif təklifini hazırlamağa müvəffəq olduqdan sonra daha görüləsi iş qalmayacaq. Əlbəttə, doğrudur ki, tarif dərəcələrini uyğunlaşdırmaq və onlar üçün beynəlxalq öhdəlik hədlərini müəyyən etmək toqquşan maraqlar arasında sonsuz mübahisələr ilə dolu siyasi və iqtisadi cəhətdən həssas tapşırıqdır. Lakin, siyasi və iqtisadi məsələləri həll etməkdən savayı, tarif təklifi sənədinin real hazırlanması tamamilə mexaniki tapşırıqdır, və heç də çətin deyildir. Müraciət edən ölkənin ticarət rejimini ÜTT tələbləri ilə uyğunlaşdırmaq bundan olduqca daha çox çətinidir.

Ticarət funksional nöqteyi-nəzərdən, bir-birindən asılı mürəkkəb sövdələşmələrin toplusundan ibarətdir. Hətta ən adi sövdələşmə, məsələn, kitabın transsərhəd alqı-satqısı əşyanın ən azı bir beynəlxalq sərhəddən daşınmasını, satıcıdan alıcıya mülkiyyət (və ya sahiblik) hüququnun verilməsi, mala dəymiş hər hansı bir zərər və ya itki risklərinin sığortalanması, və qiymətin və nəzərdə tutulmayan xərclərin ödənilməsi üçün vəsaitlərin alıcıdan satıcıya ötürülməsini daxil etdiyi üçün, ticarət həmişə bir-biri ilə əlaqədə olan bir sıra xüsusişdirilmiş sövdələşmələrdən ibarətdir, və onların hər biri müxtəlif funksiyalara malikdir və müxtəlif məqsədlərə xidmət edir, lakin onlar hamısı birlikdə ticarətə səbəb olmaq məqsədini daşıyır. Ayrı-ayrılıqda baxıldıqda, sövdələşmələrin hər biri ölkənin iqtisadiyyatına təsir edir və eyni zamanda ondan asılı vəziyyətdədir: malın satıcıdan digər ölkədə alıcıya tədarükü onun satıcın ölkəsində ixracını və alıcının ölkəsində idxalını təşkil edir, ödəniş eyni zamanda pulun hərəkəti və xarici valyuta sövdələşməsidir (hər biri bank xidmətlərinin və beynəlxalq valyuta mübadiləsi vasitələrin olmasından tamamilə asılıdır), və sığorta real riskin bölüşdürülməsi sisteminin mövcud olmasına əsaslanır. Bundan başqa, tələb olunan nəticələrə səbəb olmaq üçün, bütün bu müxtəlif növ sövdələşmələrin qarşılıqlı əlaqəsini mümkün edən mühitin olması lazımdır. Başqa sözlə, müvafiq yardımçı institusional və təşkilat strukturlar olmadan, heç bir ticarət baş verə bilməz, və bu cür strukturların mövcudluğu üçün, dövlətin iştirakı zəruridir. Onları həm yaradan həm də saxlayan milli dövlətin idarə olunmasıdır. Onun rolu həm vacibdir həm də bütün sahələri əhatə edir.

Əlbəttə ki, dövlətin funksiyası yalnız ticarətin baş verməsinə imkan yaratmaqdan daha genişdir, baxmayaraq ki, bu onun əsas maraqlarından biridir. O, həmçinin, ticarətin əhalinin maraqlarına uyğun aparılmasını təmin etməlidir. Ticarətin əhalinin həyatına və sağlamlığına heç bir ziyan gətirməməsinə təmin etmək dövlətin borcudur. O, həmçinin, əhalini onun təhlükəsizliyinə və rifahına mənfi təsir göstərə bilən istənilən fəaliyyətdən qorunmalıdır. Bütün dövlətlər, istisnasız olaraq, öz əhalini qorumaq naminə ticarəti tənzimləyir və ona nəzarət edirlər. Bəzi dövlətlər öz nəzarətlərini minimuma məhdudlaşdırmağa çalışırlar; lakin əslində, onların müvafiq ticarət rejimləri müqayisə edilən zaman, bütün dövlətlər çox dərin ticarəti tənzimləmə sistemlərini istifadə edirlər və müvafiq sistemlər arasında yeganə fərq onların bəzilərinin digərlərindən daha səmərəli və xərclər nöqteyi-nəzərindən effektiv olmasıdır.

Tənzimləyici sistemlərin heç biri, hətta ÜTT-yə üzv ölkələrin sistemləri, hər cəhətdən, Uruqvay Raundu Sazişlərinin prinsipləri və normaları ilə tamamilə uyğun gəlmir. Bu ÜTT-nin mübahisələri həll edən orqanı qarşısında mübahisələrin artmasına və hətta, daha çox, ÜTT konfrans və görüşlərində itcarət məsələlərinə dair sonsuz müzakirələrə əsas yaradır.

Hələ ÜTT-nin üzvü olmayan və ÜTT-yə üzv olmaq istəyən ölkələr üçün, xüsusi bir problem mövcuddur. ÜTT-nin üzvlüyünə qəbul olunmaq üçün, onlar öz ticarət rejimlə-

S.R.İbrahimova

rini ÜTT-nin normaları ilə uyğunlaşdırmalıdırlar, və onlar bunu üzv ölkələrin bu normalara riayət etməmələrinə baxmayaraq etməlidirlər. Bununla belə, bir çox hallarda, onların tənzimləyici sistemləri zəif inkişaf etmişdir. Şəffaflığın və prosedur ədalətliliyinin olmamasından onlar özbaşına və dəyişkəndirlər. Bu, öz növbəsində, ədalətsizliyə, diskriminasiyaya və korrupsiyaya imkanlar yaradır. Başqa sözlə desək, onların sistemləri ÜTT normalarına şübhəsiz uyğun deyil.

Tariflər və Ticarət Haqqında Baş Sazişin (QATT) və Uruqvay Raundu çərçivəsində imzalanmış digər xüsusi sazişlərin məqsədlərindən biri ticarətdə ədalətli, obyektiv və şəffaf tənzimləyici sistemlərin yaradılması olmuşdur. Məsələn, QATT-ın tərkibində anti-dempinq üzrə qaydalar üçün xüsusi normativ və prosedur tələblər, habelə, iqtisadi, maliyyə və ticarət təhlükəsizliyi tədbirləri üçün xüsusi təlimatlar vardır. Qeyri-tarif tədbirləri və sanitariya/fitosanitar tədbirlərə dair Uruqvay Raundu Sazişləri müvafiq ölkənin qaydalarında prosedurlar üçün dəqiq tələbləri aydın izah edir. İdxalın Lisenziyalaşdırılması Prosedurları Haqqında Saziş idxal lisenziyalarının verilməsi və tənzimlənməsi üçün dəqiq tələbləri müəyyən edir.

Daha qeyri-müəyyən və tədbirlərin seçilməsində azad inzibati prosesə adət etmiş, üzvolmaya can atan ölkələr nə etmə ilə bağlı çaşqınlıq içindədirlər. Onlara məlumdur ki, onların qanunları və qaydaları ÜTT normaları ilə tamamilə uyğun deyil. Onlar həmçinin başa düşürlər ki, ÜTT tələblərinin tətbiq edilməsi üçün onların inzibati sistemləri münasib deyil. Onlara məlumdur ki, onlar dəyişməlidirlər, lakin bu çətin bir tapşırıqdır.

Bu dəyişiklik yalnız cüzi düzəliş etmə prosesindən daha geniş olmalıdır. O hökumət sisteminin bütövlükdə, əhəmiyyətli dərəcədə yenidən təşkil olunmasını daxil etməklə, əsaslı islahat tələb edir. Zəruri dəyişikliklərə səbəb olmaq olduqca mürəkkəb və ağırdır; bu tarif hədlərinin uyğunlaşdırılmasından da çox çətinidir. Bu səbəblərdən, bu ÜTT-yə üzv olmaya ciddi maneə yaradır. Maraqlıdır ki, bu özlüyündə ÜTT daxilində və ya bir çox müraciət edən ölkələr tərəfindən etiraf olunmur. Onlar ÜTT üzvlüyünə müraciət edən zaman buna heç bir diqqət yetirmirlər. Sonralar, üzvolma prosesi zamanı, onların ticarət rejimlərinin ÜTT qaydaları ilə uyğun gəlmədiyi aşkar olunduqda, tələb olunan qanunvericilikdə dəyişikliklər əhəmiyyətli ləngitmələrin çox ciddi səbəbi olur. Məsələn, bu Rusiya Federasiyasının üzvolmasını ləngidən əsas səbəblərdən biri olmuşdur. Bu yaxınlarda bir neçə illik yubandırmadan sonra Ukrayna hökuməti nəhayət 2005-ci ilin ortalarında üzvolma prosesinin sürətləndirilməsini qərara alan zaman, onun qanunvericilik orqanı tamamilə gözlənilmədən zəruri qanunvericiliyi qəbul etməkdən imtina etdi və bununla üzvolmaya maneçilik törətdi. Digər müraciət edən ölkələr, o cümlədən Azərbaycan, eyni problemlər ilə üzləşiblər. Qanunların dəyişdirilməsi ümumiyyətlə çətinidir. Uruqvay Raundu Sazişləri ilə uyğunluq halında olduğu kimi, dəyişikliklərin mürəkkəb və geniş olduğu zaman bu hətta daha çətin olur.

Çox ciddi problemdir ki, demək olar ki bütün ÜTT-yə üzv olmaq istəyən ölkələr üzvolmaya müraciət etməyi qərara alanda üzvolma prosesinin mürəkkəbliyini dərk etməzlər və onları nəzərə almırlar. Onlar üzvolmanın nə qədər məsələlərə toxunduğunu və geniş əsaslı dəyişiklikləri və tənzimləyici islahatları daxil etməklə, hökumətin resurslarının sərf edilməsində onun nələr tələb etdiyini hesablamırlar. Müraciət edən ölkələr ekspert əməyinin və üzvolmanın tələb etdiyi digər resursların dəyərini ölçümlər. Üzvolma prosesinin tələb edə biləcəyi vaxt müddəti haqqında (on və ya daha çox il); çoxlu məlumatın toplanması və onun iri həcmli, texniki cəhətdən mürəkkəb sənədlərə çevrilməsinin vacibliyi; eynilə böyük həcmli qanunların və digər materialların müraciət edən ölkə-

S.R.İbrahimova

nin öz doğma dilindən ingilis dilinə (və ya digər iki rəsmi ÜTT dilləri olan fransız və ya ispan dillərinə) və ingilis dilindən həmin dilə tərcümə olunmasının vacibliyi; və ya bir çox yeni qanunların qəbul olunması və ÜTT tələbləri ilə uyğunluğa nail olmaq üçün eynilə çoxlu sayda mövcud qanunların dəyişdirilməsinin vacibliyi haqqında görünür ümumiyyətlə heç bir anlayış yoxdur. Müraciət edən ölkələr, bir qayda olaraq, üzvolma üçün plan işləyib hazırlamırlar. Eyni zamanda, onlar hətta üzvolma işinin yerinə yetirilməsi üçün ardıcıl, proqramlı hərəkət planları hazırlamırlar. Bütün ilkin tədbirlər adətən bir anın təsiri altında keçirilir və üzvolmaya dair davam edən iş hazırlıqsız yerinə yetirilməkdə davam edir. Müraciət edən ölkələrin yalnız bir neçəsi özlərinin üzvolmaya yanaşmasında sistemlidirlər. Bəs bu necə fərqli ola bilər? Bu vaxtdək, əksər hallarda, heç kim müraciət edən ölkələrə üzvolmanın nə qədər vaxt tələb edə biləcəyi və onun nəticəsi haqqında məlumat vermir. ÜTT-yə daxil olmaq üçün bu yaxınlardakı müraciətlərdən hər hansının şəraiti diqqətlə nəzərdən keçirilən zaman, bu ölkələrdə heç kimin həmin ölkələrin öz daxili məsələlərinin, yəni iqtisadi və inzibati şəraitlərinin, ÜTT prinsipləri və normaları ilə uyğunluğa gətirmək üçün öhdəsinə götürülməsi lazım olan dəyişikliklər barədə xəbəri vardır. Müraciət edən ölkələr üzvolma prosesinin çətinlikləri haqqında heç bir təsəvvürə malik deyillər. Onlar adətən ora kor-koranə daxil olurlar.

Problemləri yaradan yalnız üzvolma haqqında biliyin məhdud vəziyyəti deyil. Hər bir ölkənin üzləşdiyi çətinliklər də müxtəlifdir. Bundan başqa, öz mülahizələrinə görə, ÜTT müraciət edən ölkə tərəfindən üzvolmaya kollektiv yanaşmaları təqdir etmir. Onların öz üzvolmaları ilə bağlı birgə danışıqlar aparmalarına və ya hətta onlar üçün ümumi olan məsələlərə dair birgə təqdimatlara yol verilmir. Məlumat mübadiləsi və digər birgə tədbirlər faktiki olaraq aradan qaldırılır çünki, hər bir müraciət edən ölkə öz tempi ilə üzvolmaya doğru getməyə və özünün üzləşdiyi hər hansı üzvolma çətinliklərini həll etməyə vadar edilir. Eyni zamanda, ÜTT-yə üzv ölkələr ilə istənilən əhəmiyyətli danışıqlar aparması iqtidarında olan mövqeyə belə yaxınlaşa bilməzdən əvvəl müraciət edən ölkənin yerinə yetirilməsi gözlənilən işin xarakterinə və ya həcminə dair müvafiq məlumat ÜTT daxilində və ya başqa bir yerdə yoxdur. ÜTT Katibliyi müraciət edən ölkələr üçün Uruqvay Raundu Sazişlərinin məzmunu haqqında çox geniş təlim proqramları hazırlamışdır, lakin bir çox müraciət edən ölkələrin qanunlarını və ya qaydalarını kifayət qədər başa düşməyən və onlar haqqında biliyə malik olmayan təlimatçılar çox vaxt Uruqvay Raundu Sazişlərinin müraciət edən ölkələrin yerli ticarət rejimlərinə və ya inzibati sistemlərinə necə təsir göstərdiyini lazımı qədər təfəssilatı ilə izah etmək mövqeyində deyillər. Əlbəttə ki, səbəb əksər müraciət edən ölkələrin hüquq sistemləri haqqında məlumatın həm natamam həm də az olmasıdır. ÜTT təlim proqramlarının bəzi təcrübəli müşahidəçiləri həmçinin digər ciddi məhdudluğu qeyd edirlər. Ya vaxt məhdudluğu ya da ki, proqramların məxsusi strukturundan, kursların böyük əksəriyyəti ÜTT sistemlərinin təsviri təqdimatına yönəldilmə tendensiyasına malikdir və ya bu sistemin əsaslarını yaradan Uruqvay Raundu Sazişlərinin məzmunlarının təqdim edilməsindən ibarətdir. Əslində onlar üzvolma işinin necə yerinə yetirilməsinə və ya müvafiq sənədlərin necə hazırlanmasına dair insanlara təlim keçmirlər. Keçirilirsə də, aktiv təlimlər çox az keçirilir.

Təlimin keyfiyyəti ilə bağlı narahatlıq iki görkəmli beynəlxalq dərəcəli təlimatçını “yoxlanıla bilən və sabit təlim sisteminin” yaradılmasının zəruriliyini tövsiyə etməyə vadar etmişdir. Onlar, beynəlxalq yardım proqramlarının səmərəliliyinin və nəticələrinin ISO 10015 təlimatlarına uyğun olaraq yoxlanılmasını məsləhət edirlər (bax Raymond Sa-

S.R.İbrahimova

ner və Liçia Yiu, “Təlim xərcləri ödənilirmi? İSO 10015 təlimə investisiyanın keyfiyyətini və qaytarılmasını təmin edir”, İSO Fokus, Cenevrə, aprel 2005, səh.7-11). Ayrı-ayrı üzv ölkələrdən də yardım məhduddur. Artıq ÜTT üzvü olan ölkələrin əksəriyyətindən heç bir faydalı məlumatın alınmasına ümid edilə bilinməz. Belə ölkələr ya Tariflər və Ticarət Haqqında Baş Sazişdə (QATT) özlərinin əvvəlki üzvlüyü əsbəbindən avtomatik ÜTT üzvü olmuşdur yada ki, onların üzvlüyü təcrübənin institusional yaddaşının olması üçün bundan çox əvvəl baş vermişdir. Hər halda, o təcrübə hazırkı müraciət edənlərin təcrübəsindən çox fərqli olmuşdur, çünki, həm şərait həm də üzvlərin ümidləri də çox fərqli idi. Çox güman ki, hətta bu gün, köhnə ÜTT üzvləri ölkənin ÜTT üzvlüyünə tam hüququnun olmasına ümid edə bilməzdən öncə yerinə yetirilməsi tələb olunan işin həcmi və mürəkkəbliyi haqqında məlumata malik deyillər.

Əlbəttə, mövcud ÜTT üzvlərindən də 1 yanvar 1995-ci ildə ÜTT sistemi qüvvəyə mindikdə, onların hesabat və uyğunluq öhdəliklərinin artırılması və yaxşılaşdırılması tələb olunmuşdur, lakin onların üzvlərinə götürdükleri bu cür əlavə öhdəliklər QATT sisteminə əsasən onlardan yerinə yetirilməsi artıq tələb olunan öhdəliklərinin davamı idi. QATT-ın iclas otaqlarında və dahlizlərində, sonra isə onun davamçısı kimi ÜTT-də baş verən prosedurların xarakterinə və üslubuna çox illik təcrübə ilə vərdiş etmiş onların rəsmiləri üçün əlavə öhdəliklər adi qaydada qəbul olunmuşdur.

Onlar üçün qlobal ticarət sisteminə yalnız indi daxil olmağı qərara almış ölkələrin rastlaşdığı prosedur və sisteməlik çətinlikləri anlamaq (və ya hətta qəbul etmək) çətindir. Baxmayaraq ki, köhnə ÜTT-yə üzv ölkələrin rəsmiləri şübhəsiz, ÜTT tələblərinin dəqiqliklərini mücərrəd surətdə, hərtərəfli izah edə bilərlər, bu cür tələblər ilə uyğunluğu yerinə yetirmək üçün ən səmərəli yolları müraciət edən ölkəyə tövsiyə etmək onlar üçün qeyri-mümkün olmasa da, çətin olardı, çünki, belə rəsmilərin demək olar ki hamısı müvafiq müraciət edən ölkələrdə mövcud xüsusi inzibati və institusional şəraitlərin təcrübəsinə malik deyillər, xüsusilə, şərtlər çox qəliz və qeyri-müəyyən ola bildikləri üçün. Eyni zamanda müxtəlif ölkələr üçün üzv olmanın azda olsa, mahiyyətə fərqlənməsi məsələsi mövcuddur. Vaxtaşırı olaraq müraciət edən ölkələrin nümayəndələri fərdi ÜTT-yə üzv olan ölkələr tərəfindən həddindən artıq tələblərin irəli sürüldüyünü əsas gətirərək özlərini hüquqları məhdudlaşdırılmış tərəf kimi hesab etdikdə, bu cür müxtəlifliklərin olmasını bəyan edirlər .

Bütün praktik məqsədlər üçün üzv olmaya dair qərarlar İşçi Qrupu səviyyəsində qəbul edilir. ÜTT-nin Baş Şurası üzvləmə ilə əlaqədar hər bir müraciət edən ölkə üçün İşçi Qrupu yaradır. İşçi Qrupundan konkret müraciət edən ölkənin xarici ticarət rejiminin Uruqvay Raundu Sazişlərinin tələblərinə uyğunluğunun yoxlanılması tələb olunur.

Eləcə də müraciət edən ölkənin üzv olma qabiliyyətinə dair yekun hesabat hazırlamaq tələb olunur. Bu hesabat İşçi Qrupunun tövsiyələri və protokol layihəsi ilə birgə ÜTT-nin Baş Şurasına (və ya nadir hallarda bilavasitə Nazirlər Konfransına) təqdim olunur. Qeyd edilməlidir ki, bu günə qədər ÜTT-nin Baş Şurası hər hansı müraciət edən ölkənin ÜTT üzvlüyünə qəbul edilməsini tövsiyə edən İşçi Qrupun hesabatını rədd etməmişdir.

İşçi Qrupu iyirmi və daha artıq üzvə malik ola bilər. İşçi Qrupda üzvlük məcburi deyildir. Bir qayda olaraq, ABŞ, Avropa İttifaqı, Kanada və hal-hazırda Çin kimi bütün əsas ticarətlə məşğul olan ölkələr və ya bloklar hər bir İşçi Qrupuna qatılırlar və malik olduqları beynəlxalq nüfuza görə onlar hər bir İşçi Qrupunda üstün mövqe tuturlar.

Bundan başqa, bu əsas ölkələr və bloklar müraciət edən ölkənin xarici ticarət rejiminin hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi ilə məşğul olmaq üçün lazımı resurslara malik olduğundan onlar üzv olma prosesinin istiqamətinə və yoluna qaçılmaz olaraq nəzarət etməyə başlayırlar. Sualların əksəriyyəti onlar tərəfindən verilir və İşçi Qrupunun bütün digər üzvləri ilə müqayisədə onlar müraciət edən ölkənin ticarət qaydalarını daha böyük diqqətlə araşdırırlar. Həm əhatə dairəsi həm də təfsilatında sualların mürəkkəbliyi konkret üzv olma prosesinin gərginliyinə və həddindən artıq hesabat tələbləri və üzvlüyün yubadılması ilə nəticələnə bilən müraciət edən ölkəyə nə dərəcədə çətinlik yarada bilməsinə həlledici təsir göstərir.

Faktiki olaraq, 1 yanvar 1995-ci il tarixində ÜTT təsis ediləndən etibarən bütün üzv olma proseslərində Amerika Birləşmiş Ştatları müraciət edən ölkələrə daha çox saylı suallarla müraciət etmişdir. Amerika Birləşmiş Ştatları həmçinin müraciət edən ölkələrin Uruqvay Raundu Sazişlərinin tələblərinə riayət etmələrini tələb edən ən sərt və ən inadkar ÜTT üzvü olmuşdur və həmin məzmununda onlar bu cür uyğunluğu təmin edən müvafiq qanunvericiliyin təqdim edilməsində təkidlə israr etmişlər. Amerika Birləşmiş Ştatlarından sonra ən çox sual və tələblər Avropa İttifaqı tərəfindən irəli sürülmüşdür, lakin Amerika Birləşmiş Ştatlarının verdiyi suallardan daha az idi. Üzv olma ilə bağlı müraciətləri müntəzəm olaraq araşdıran digər ölkələr Avstraliya və Kanadadır.

Bütün digər ölkələr, hətta İşçi Qrupunun üzvləri olduqda belə, proseslərdə daha iltifatlı rol oynayır və yalnız nadir hallarda suallar verirlər. Onların çoxu hətta müraciət edən ölkənin xarici ticarət rejimi ilə məşğul olmaq üçün lazımı dəstək resurslara malik deyildirlər. Amerika Birləşmiş Ştatları əv Avropa İttifaqı üstün mövqə tutduğundan üzv olma prosesində irəliləyişləri müəyyən edirlər.

Müşahidə olunmuşdur ki (bax yuxarıda göstərilən Devid A.Diker), İşçi Qrupunun əsas üzvlərinin ticarət və investisiya maraqlarına az təsir göstərən ölkələr üçün araşdırma prosesi Rusiya Federasiyası və ya Çin kimi ölkələrdən (burada ticarət məsələləri daha ətraflı araşdırma və dəqiq öhdəliklərin götürülməsinə dair danışıqların aparılmasını tələb edir) fərqli olaraq daha asan və tezdir. Üzv olma prosesi bu cür şəraitlərdə getdikcə daha da mürəkkəbləşir və məsələlərin çoxu siyasi qərarlardan asılı olur.

Bu münasibətdə, müraciət edən ölkə ilə ÜTT-nin üzv ölkəsi arasında mümkün olan ikitərəfli əlaqələri də nəzərə almaq vacibdir. Bu cür əlaqələr üzv olma üzrə aparılan danışıqlara nəzərə çarpacaq məhdudiyyətlər qoya bilər. Məsələn, ÜTT-yə üzv olan ölkə müraciət edən ölkəyə sərt təlimatların tətbiq etməsini tələb edən spesifik siyasət müəyyən edə bilər. Amerika Birləşmiş Ştatlarının Ticarət haqqında Qanunu, xüsusən də onun 301-ci bölməsindəki sərt beynəlxalq tələbləri bu məsələyə aid hal kimi göstərilə bilər. Bu qanunun müddəaları müraciət edən ölkənin müəyyən olunmuş standartlara və ya tələblərə cavab vermədiyi təqdirdə danışıqların əhatə dairəsinə sərt məhdudiyyətlər qoyur. Bu cür hallarda danışıqların nəticəsi müvafiq etirazların aradan qaldırılmasından asılı olmaqla, “şərtlilik” adlandırılan prinsip əsasında aparılmalı ola bilər.

Siyasətin ÜTT-yə üzvolmada rol oynaması rəyi ilə razılış-razılışmamasından asılı olmamayaaraq, ÜTT-yə üzv olmaq istəyən ölkələr tərəfindən yuxarıda bəhs edilən məsələlərin nəzərə alınması lazımdır. Əlbəttə ki, bir çox ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar ÜTT-yə müraciət edən ölkələrə yardım təklif edirlər. Belə yardımın həcmi çox böyük ola bilər.

Onların öz mülahizələrinə görə, donor ölkələr irəliləyişin heç bir aydın sübutu olmadan uzun müddət ərzində yardım etməyi davam edə bilərlər. Yardım təklifi avtomatik

S.R.İbrahimova

olaraq uğura təminat vermir. Nəticələrə səbəb olan bir çox faktorlar var. Belə şərtlərə maliyyələşdirmənin kiayətliyi, məxsusi yardım təşkilatının müəyyən edilməsi, ekspertlərin keyfiyyəti, onların müraciət edən ölkənin rəsmiləri ilə səmərəli əlaqə saxlamaq bacarıqları və, sonuncu olsa da, lakin az əhəmiyyəti olmayan, müraciət edən ölkənin onların müvafiq yardım layihələrindən optimal fayda əldə etmək hazırlığı və bacarığı daxildir. Uğurlu nəticə əldə etmək üçün bütün belə faktorların birlikdə elan olunması həm donorların həm də yardımı alanların tərəfindən təcrübə və anlama tələb edir. Təəssüf ki, bir çox yardım layihələrinin söyləri tez-tez uğursuzluğa düşər olur, çünki, hər iki tərəf yardımın tələb olunduğu yerdə və onun harada çox fayda verə biləcəyi sahələri və fəaliyyətləri düzgün müəyyən etməyi bacarmırlar.

Sonda, üzvolmanın çətinliklərinin dərk edilməsinin ağırlığı müraciət edən ölkələrin üzərinə düşür. ÜTT üzvlüyünün potensial üstünlüklərinə əmin olmaqdan savayı, onlar üzvolmaya qısa yolların olmadığını və bunun çox tələb olunan işin çoxlu insanlar tərəfindən uzun illər görülməsini tələb edən proses olduğunu öyrənməlidirlər. Nəticədə, bunu öyrəndikdən sonra, üzvolma prosesi irəliləməyə başlayır.

Hazırda üzv olma prosesində olan ölkələrin hamısında olmasa da, əksəriyyətində vəziyyət belədir. Onlar beynəlxalq təşkilatlardan və demək olar ki, bütün böyük inkişaf etmiş ölkələrdən çoxlu texniki yardım alırlar. Bu cür yardım, yuxarıda təsvir edildiyi kimi, üzv olma prosesinin irəliləməsinə kömək edə bilər. Lakin, bu sənəddə izah olunduğu kimi, üzv olma bütünlüklə müraciət edən ölkənin üzv olma öhdəliklərindən asılıdır. Onları etməyə hazır olmayanadək, irəliləyiş olmayacaq.

Ədəbiyyat

1. ÜTT-Vikipediya
2. Zorya S., Əmiraslanov A. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Almaniya Texniki Əməkdaşlıq Agentliyi (GTZ), Azərbaycanda Aqrar Siyasət Məsləhəti Layihəsi, mart 2004
3. Торговая политика и значение вступления в ВТО для развития России и стран СНГ. Руководство / Под ред. Девида Г. Тара, М., «Весь Мир», 2006
4. WTO 2007. World Trade Report 2007. Six Decades of Multilateral Trade Cooperation: What have we Learnt? WTO Document WT/REG/E/37, March 2007, 243 p.
5. Subramanian A., and S.J. Wei. 2007. The WTO Promotes Trade Strongly but Unevenly. *Journal of International Economics*, 72(1): 151-175
6. Hoekman, B. "Aid for Trade: Why, What, and Where Are We?" In *Unfinished Business? The WTO's Doha Agenda*, edited by W. Martin and A. Mattoo, 233-254. London; Washington, DC: Centre for Economic Policy Research; World Bank, 2011
7. GATT (General Agreement on Tariffs and Trade). *Trends in International Trade*, Geneva, 1958

CHARACTERIZATION OF CONDITIONS OF MEMBERSHIP IN THE WORLD TRADE ORGANIZATION

S.R.Ibrahimova

SUMMARY

Conditions of membership in the World Trade Organization (WTO) are discussed in this work. The importance of Azerbaijan joining this organization for country's export growth is stressed.

ХАРАКТЕРИСТИКА УСЛОВИЙ ЧЛЕНСТВА ВО ВСЕМИРНОЙ ТОРГОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

С.Р.Ибрагимова

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются условия вступления во Всемирную торговую организацию (ВТО). Отмечается важность вступления Азербайджана в эту организацию с точки зрения увеличения экспорта производимой в стране продукции.

İQTISADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ: ƏSAS MEYARLAR, TƏSNİFAT VƏ GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ

T.A.Aslanov

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: oyu-asp@mail.ru

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, beynəlxalq iqtisadiyyatın qeyri-sabitliyi, indikatorlar sistemi, beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik indeksi

Keywords: economic security, instability of international economy, system of indicators, index of international economic security

Ключевые слова: экономическая безопасность, нестабильность международной экономики, система индикаторов, индекс международной экономической безопасности

Giriş

Hal-hazırda dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi problemlərinin tədqiq olunması həm nəzəri-metodoloji, həm də metodik baxımdan zəif öyrənilmiş məsələ olaraq qalır. Təkcə yaxın zamanlarda suverenlik əldə edən ölkələr deyil, Avropa İttifaqının tərkibində olan xeyli sayda ölkə və inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik olan dövlətlər də bu problemlərlə üzləşirlər. Bunun əsas səbəbi təkcə ölkə daxilində baş verən iqtisadi proseslərlə deyil, müxtəlif böhranlı vəziyyətlərin səbəbindən beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişafında yaranan qeyri-sabitliklə də əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkə əsasən systemsiz xarakter daşıyan müxtəlif meyarlardan istifadə edərək, iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsinə fərqli cəhətlərdən yanaşır. Bu da son nəticədə böhranlı hadisələri sürətləndirən və ölkənin sosial-iqtisadi göstəricilərinin aşağı düşməsinə səbəb olan geridönməz proseslərə gətirib çıxarır.

Mənfi xarici ticarət saldosuna və aşağı səviyyədə valyuta ehtiyatlarına malik olan bir sıra MDB ölkələri bu vəziyyətə düşmüşlər, bu isə onların xarici borclarının ildən-ilə artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu ölkələrin iqtisadi inkişaf üçün zəruri olan müəyyən təbii və digər resurslara malik olmasına baxmayaraq, nəticədə onların iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsi xeyli dərəcədə aşağı düşmüşdür.

İki neqativ amilin – neftin qiymətinin aşağı düşməsinin və konversiya edilən valyutanın kursunun kəskin şəkildə dəyişməsinin eyni zamanda göstərdiyi təsir nəticəsində tədiyyə balansının azalması baş verərkən, Azərbaycan Respublikası da bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Qeyd edək ki, neftin qiymətinin düşməsinin tədqiq olunan ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsiri kifayət qədər güclü olsa da, iqtisadi təhlükəsizliyin müasir konsepsiyalarının şərtləri ilə digər amillərin rolunu və təsirini qiymətləndirmək xeyli çətinidir.

Əsas hissə

Müasir şəraitdə artan rəqabət və iqtisadi qeyri-sabitliklə əlaqədar olaraq, dünya bazarlarının subyektləri inkişaf strategiyalarının müəyyən edilməsi sahəsində qərarların qə-

mənbələrinin seçilməsində və digər idarəetmə qərarlarında tam müstəqilliyə malikdirlər. Praktik olaraq bütün kommersiya riskləri sahibkarların çiyinlərinin üzərinə düşür. Bununla əlaqədar olaraq, bazarın subyektlərinin meydana qalması və onların iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması problemləri birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi təhlükəsizliyə olan tələbat, həm ayrı-ayrılıqda hər bir fərd üçün və müəssisə üçün, həm də region üçün və bütövlükdə dövlət üçün əsas məsələdir. Son vaxtlar iqtisadi təhlükəsizlik problemlərinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq, tədqiqatların böyük hissəsi dövlət səviyyəsində iqtisadi təhlükəsizliyə aiddir. Müəssisə, iqtisadiyyatın əsas həlqəsi olduğuna görə, müəssisə səviyyəsində iqtisadi təhlükəsizlik məsələləri kifayət qədər öyrənilməlidir.

“İqtisadi təhlükəsizlik” kateqoriyasının müəyyən olunmasında ona görə çətinlik yaranır ki, bu kateqoriya iqtisadi baxımdan və siyasi iqtisad baxımından ikili istiqamətə malikdir.

Bununla əlaqədar olaraq, bir çox ölkələrin alimləri tərəfindən bu kateqoriyanın tədqiqatı birmənalı şəkildə qəbul olunmur və diskussiya xarakteri daşıyır. Məsələn, bir sıra alimlər “iqtisadi təhlükəsizlik” kateqoriyasının müəyyən edilməsinə qədər əvvəlcə **“təhlükəsizlik”** anlayışını təfsir etməyi təklif edirlər.

Həmin anlayışa aşağıdakı təriflər verilir.

- Təhlükəsizlik – sosial sferanın elə vəziyyətidir ki, həm daxili, həm də xarici amilləri nəzərə almaqla bir çox həyati əhəmiyyətli istiqamətlərdə onun dayanıqlı inkişafına təminat verilir (S.V.Fedorayev) [1, səh. 89-95].
- Təhlükəsizlik – əsas elementləri sosial cəmiyyət, ölkə və fərdlər olan ayrı-ayrı regionlarda və zaman mərhələlərində fəaliyyət göstərməyə qadir olan solumun keyfiyyət tərifidir (Q.S.Veçkanov) [2].

Hesab edirik ki, yuxarıda sadalananlar arasında iqtisadi təhlükəsizliyin daha məzmunlu tərifini S.Y.Qlazyev vermişdir. O, iqtisadi təhlükəsizliyi ölkənin dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafının müstəqil şəkildə təmin olunması, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin zəruri səviyyəsinin, habelə qlobal rəqabət şəraitində milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin lazımi səviyyədə saxlanması imkanları nöqtəyi-nəzərindən iqtisadiyyatın və cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin vəziyyəti [3] kimi başa düşür.

“İqtisadi Təhlükəsizlik” kateqoriyasının genezisi

Bizim nöqtəyi-nəzərimizdən “iqtisadi təhlükəsizlik” kateqoriyasının daha dərinə müəyyənləşdirilməsi üçün milli iqtisadi təhlükəsizliyin başa düşülməsinə və təmin olunmasına konseptual yanaşmaları meydana çıxarmaq lazımdır. İlk növbədə, bu kateqoriyanın genezisini göstərmək zəruridir [4].

İqtisadi təhlükəsizlik yalnız XX əsrin sonlarında rəsmi status almış nisbətən yeni kateqoriyadır. 17 dekabr 1985-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyasının 40-cı sessiyasında **“Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik” adlanan qətnamə** qəbul olunmuşdur. Bu sənəd, sadəcə olaraq, ədalətli və qarşılıqlı faydalı beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yaradılmasına dair ümumi söylərin hər bir dövlətin iqtisadi rifahına və yeni beynəlxalq iqtisadi nizamın yaradılmasına imkan verəcəyinə dair BMT-nin mövqeyini ifadə edirdi. Lakin məhz bu sənəddə ilk dəfə həmin anlayış formal surətdə təsbit olunmuşdu, hərçənd ki, o, həmin zamanda bu sahədə artıq mövcud olan konsepsiyaların bütün spektrini əks etdirmirdi.

İqtisadi təhlükəsizlik termini BMT Baş Assambleyasının 40-cı sessiyasından yarım əsr əvvəl elmə daxil olmuşdu, dövlətin və regionların iqtisadi təhlükəsizliyinin ayrı-ayrı aspektlərini isə bəzi tədqiqatçılar xeyli əvvəl təhlil etmişdilər. Məsələn, ayrı-ayrı tədqiqatçılar öz araşdırmalarında sadəcə bir mücərrəd anlayış aparatının yaradılması ilə məhdudlaşmayaraq, milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin konkret göstəricilərinə məqsədyönlü şəkildə istiqamətlənmişdilər. Məhz indikativ yanaşma çox ölkələrdə diqqəti böyük dərəcədə cəlb eləmişdi, çünki onun köməyi ilə iqtisadi siyasətin işlənilməsi hazırlanmasının təhlilinin konkret metodikası potensial olaraq verilə bilərdi. İqtisadi təhlükəsizliyin göstəriciləri vasitəsilə ümumi yanaşma hətta bir çox ölkənin dövlət strategiyalarında, o cümlədən, iqtisadi təhlükəsizliyə dair dövlət strategiyasında və milli təhlükəsizlik strategiyasının bir sıra variantlarında öz əksini tapmışdı.

Elmi nəzəriyyələrin icmalına ümumi yekun vuraraq, iqtisadi təhlükəsizliyin dərk olunmasına bəzi qlobal konseptual yanaşmaları qeyd etmək olar.

A. Amerika və Britaniya alimləri tərəfindən yaradılmış və iqtisadi təhlükəsizliyin insanların maliyyə cəhətdən təmin olunmasına və milli təhlükəsizliyin iqtisadi aspektlərinə ciddi şəkildə ayrılması ilə xarakterizə olunan anqlosakson yanaşma. Bu, hələ 1970-ci illərdən işlənilib hazırlanmış, amma buna baxmayaraq bu gün az qala ən müasir konsepsiyaları qabaqlayan baza yanaşmasıdır. Soyuq müharibə dövründə insanların və dövlətin təhlükəsizliyi yanaşı mövcud olmuş və onlar daim birbirlərinə ziddiyyət təşkil etmişlər. Burada məhz milli iqtisadi təhlükəsizlik dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin, onların daha qüdrətli iqtisadi potensialı hesabına xarici bazarlarda iqtisadi cəhətdən hakim mövqə tutmaları kimi başa düşülür.

B. İri Asiya iqtisadiyyatlarının nümayəndələri tərəfindən işlənilib hazırlanmış və əsasən civitasentrik paradigma tərəfinə meyl edən Asiya yanaşması. Bu yanaşma böyük dərəcədə iqtisadiyyatın əlverişsiz xarici təsirlərdən mühafizə olunmasına doğru yönəlmişdir. Onun çərçivəsində milli iqtisadi təhlükəsizlik, təchizatların təhlükəsizliyinin təmin olunması və ya iqtisadi müstəqillik kimi başa düşülür.

İqtisadi təhlükəsizliyin göstəriciləri

Beləliklə, aparılmış iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas komponentlərinə dair tədqiqatlar onu təsdiq edir ki, onun əsas tərkib hissəsi indikativ yanaşmadır. Məhz iqtisadi təhlükəsizliyin indikatorları böhran hallarının proqnozlaşdırılmasının səmərəliliyini müəyyənləşdirməyə, habelə xarici və daxili təhlükələrin həcmi aşkara çıxarmağa qadirdirlər.

Göstəricilər sisteminin və indikatorların formalaşdırılması aşağıdakı ümumi elmi metodoloji prinsiplərə əsaslanır [5].

- İqtisadi təhlükəsizliyə olan qorxu və təhdidlərin əsas xarakteristikaları ilə fasiləsiz əlaqə.
- Beynəlxalq standartlarla tutuşdurula bilmə.
- Böhranlı vəziyyətlərin aradan qaldırılması və iqtisadi təhlükəsizliyin inkişaf səviyyəsinə çatması üçün dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının etibarlılığı və tamlığı.

Bir sıra alimlər iqtisadi təhlükəsizliyin göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı regionların dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunmasından ötrü məqsədlə hədəflərə nail olunması əlamətləri üzrə onların təsnif edilməsinə dair nəticəyə gəlirlər (Cədvəl 1).

İqtisadi təhlükəsizliyin göstəricilərinin təsnifatı

№	Təsnifat əlaməti	Kompleks göstəricilər
1	İqtisadi təhlükəsizlik obyektinin səviyyəsi	1. Makroiqtisadi səviyyə – bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı 2. Regional və sahə səviyyələri – subyektlərin və sahələrin iqtisadiyyatı 3. Mikroiqtisadi səviyyə – bazarın agentlərinin: firmaların, müəssisələrin, şirkətlərin iqtisadiyyatı 4. Ailə və şəxsiyyət səviyyələri – ölkənin hər bir vətəndaşının iqtisadi təhlükəsizliyi
2	Göstəricilərin çəkisinin səviyyəsi	1. Daha ümumi 2. Daha əsas 3. Ayrı-ayrı istehsal-kommersiya göstəriciləri
3	Təhlükələrin müddəti və onların proqnozlaşdırılması	1. 1-2 il 2. 3-5 il 3. 5 ildən artıq
4	İqtisadiyyata təsir spektri	1. Daxili 2. Xarici
5	Təhlükələrin məzmunu, onların təsirindən ehtimal olunan ziyanın xarakteri və miqyası	1. Mütləq 2. Nisbi

Bu təsnifat iqtisadi təhlükəsizliyin indikatorlarını və göstəricilərini müəyyənəlməyə imkan yaratmaqla yanaşı, onların mümkün yol verilə bilən qiymətlərinin səviyyələrini hesablamğa imkan verir.

İqtisadi təhlükəsizliyin indikatorlar sistemi

İqtisadi təhlükəsizliyin müasir indikatorlar sisteminə *real iqtisadiyyat, maliyyə sferası, sosial sfera, xarici iqtisadi sfera* olmaqla dörd proyeksiya daxildir. Bu indikatorlar sistemi illik dövriyyə malikdir, bu isə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf meyillərinin təhlilini aparmağa, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının strateji proqnozlaşdırılması zamanı planlaşdırmağa və səmərəli qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

A. Real iqtisadiyyatın sferasına:

- ümumi daxili məhsulun həcmi;
- əsas kapitalla investisiyalar (iqtisadi inkişafın və innovasiya inkişafının amilidir) kimi göstəricilər daxildir.

B. Sosial sferaya:

- Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodologiyası üzrə işsizliyin səviyyəsi (sosial sferada iqtisadi təhlükəsizliyə təhdidi müəyyən edir);
- adambaşına düşən orta gəlirlərin yaşayış minimumuna olan nisbəti (əhalinin gəlirlərinin real səviyyəsini əks etdirir):
- orta təqaüdün orta əmək haqqına olan nisbəti (əhalinin həyat keyfiyyətini xarakterizə edir) kimi indikatorlar daxildir.

C. Pul-maliyyə sferası:

- inflyasiyanın illik səviyyəsi (istehlak səbətinin qiymətinin dəyişməsinə xarakterizə edir);

- iqtisadiyyatın monetizasiyasının səviyyəsi (aşağı inkişaf templərində ÜDM-un təkrar istehsalını təmin etməyə imkan verir) kimi indikatorlarla təmsil olunmuşdur.

Ç. Xarici iqtisadi sferanın tərkibinə:

- xarici borc (bu indikatorun artımı zamanı dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdid yaranır);
- malların idxalı və ixracı (dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edir) daxildir.

Bir sıra tədqiqatçılar iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsinin təklif olunan metodikalarında indikatorların tətbiq edilməsinin tənqidi kontekstində onların məhdudluğuna dair fikir söyləyirlər. Bununla belə, indikatorlar qrupu perspektiv üçün prioritet olan bir sıra sferaların qiymətləndirilməsi zamanı unifikasiya xüsusiyyətinə malikdir. Yerinə yetirilən işlərin gedişində, yəni aprobeziyada da daxil edilən göstəriciləri tamamlamaq olar. İcraçılar kəmiyyət səviyyəsini müəyyənləşdirirlər, sistemin keyfiyyət səviyyəsi isə inkişafın cari səviyyəsinə, ölkənin maraqlarına nəzərən formalaşdırılır [6].

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir göstərən amillərin təsnifatı

İqtisadi sistem tədarük, istehsal, satış, vasitəçi əməliyyatlar, infrastruktur şəbəkəsinin, biznesin səmərəli şəkildə aparılması üçün şəraitin yaradılması və s. proseslərdə iştirak edən qarşılıqlı əlaqəli elementlər kompleksini ifadə edir. Qeyd olunmuş spektrlərin hər birinin fəaliyyətinin keyfiyyəti və onların son nəticəsi təsir göstərən amillər sistemi ilə formalaşır. Onları isə ekzogen və endogen amillər kimi təsnif etmək olar (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir göstərən amillərin təsnifatı

Ekzogen	Endogen
<ul style="list-style-type: none"> - siyasi vəziyyət - ölkələrarası münaqişələr - innovasiyalılıq - iqtisadi vəziyyət və xarici amillər - intellektual potensial - xaricdə əmək şəraiti - xaricdə maliyyə vəziyyəti - xarici ölkələrin investisiya fəaliyyəti 	<ul style="list-style-type: none"> - hüquqi baza - dövlət tərəfindən aparılan islahatlar - maliyyə faktorları - fəaliyyət - yerli müəssisələrin inteqrasiya olunma dərəcəsi - məhsul tərkibinin yenilənməsi səviyyəsi - idxalın yerli mallarla əvəz edilməsi siyasəti - idarəetmə modelləri

Fəaliyyət dairəsinin məhdudluğu hədlərində indikatorların kompleksini aparıcı komponentə – iqtisadi komponentə nəzərən göstərmək olar. Bu komponentə ÜDM, nominal əmək haqqı, ixrac, idxal, ÜDM-da xarici dövlət borcunun xüsusi çəkisi, firmanın xalis mənfəəti, inflyasiya, investisiyalar, ziyanla işləyən müəssisələrin xüsusi çəkisi kimi göstəricilər daxildir.

İstənilən ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik indikatorları bir çox cəhətdən beynəlxalq təhlükəsizliyin indekslərindən asılıdır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik indeksi

Beynəlxalq təhlükəsizlik indeksinin müəyən edilməsində əsas vəzifə, beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışı altında birləşmiş ümumdünya proseslərinin dinamikasının kəmiyyət ifadəsinin müəyyənləşdirilməsidir. Beynəlxalq təhlükəsizlik indeksi hər bir konkret məqamda beynəlxalq vəziyyətin təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən mövcud olan vəziyyətdən nə qədər fərqləndiyini ifadə etməkdən ötrü yaradılmışdır.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin müəyyənləşdirilməsinin I fazasında ona əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən amillərin müəyyən edilməsi və təsnifatı məsələsini həll etmək lazımdır.

Tədqiqatlarımızda beynəlxalq təhlükəsizlik, iqtisadi təhlükəsizliyə və vətəndaşların maddi rifahına təhdidlərin olub-olmaması nöqtəyi-nəzərindən müasir dünyanın vəziyyətinin inteqrasiya olunmuş göstəricisi kimi başa düşülür. Bu göstəricinin kəmiyyəti beynəlxalq təhlükəsizlik indeksində əks olunmuşdur. O, təhdidlərin miqyası, onların təsirinin müddəti və lokal səviyyədə regional səviyyəyə, sonra isə qlobal səviyyəyə yayılması nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilir.

Müasir şəraitdə bir sıra tələblər mövcuddur ki, beynəlxalq təhlükəsizlik indeksi onlara müvafiq olmalıdır. Birincisi, bu indeks kifayət qədər əhatəli olmalıdır, yəni tədqiq olunan dövrdə dünya iqtisadiyyatında baş verən bütün əhəmiyyətli hadisələri əks etdirməlidir. Belə ki, əgər dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən müsbət dəyişikliklər baş vermişsə, indeks yüksəlməlidir; mənfi dəyişikliklər olduqda isə azalmalıdır. Bu zaman indeksin artmasının və yaxud azalmasının kəmiyyəti dünyada baş verən həmin dəyişikliklərin xarakterinə və miqyasına mümkün qədər uyğun olmalıdır. Bir sözlə, indeks nisbətən kiçik həddə dəyişməklə dayanıqlıq nümayiş etdirməlidir.

İndeksin hesablanması kifayət qədər sadə olmalıdır. O, kifayət qədər universal olmalıdır, yəni həm amillərin yeni kateqoriyalarını, həm də müxtəlif səviyyəli amillərin özlərini müvafiq hesablamalara daxil etməyə imkan yaratmalıdır.

Yekunda qeyd edək ki, indeksə daxil olan göstəricilərin müvafiq qiymətləri ekspertlər üçün böyük çətinlik yaratmamalıdır. Buna görə də bu qiymətlərin sistemləri də kifayət qədər sadə və anlaşılıqı xarakterə malik olmalıdır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik indeksinin tətbiqi

İndeksin tədqiq olunmasının I fazası beynəlxalq təhlükəsizliyə təsir göstərən amillərin (onların ilk təsnifatında) strukturunun yaradılmasından ibarətdir. Bu tərkibin yaradılması zamanı müasir dünyada iqtisadi təhlükəsizliyə nəyin təhdid yaratmasına dair suala cavab vermək lazımdır.

Təbiidir ki, ayrı-ayrı əsas təhdidlər sırasında müharibələrin və silahlı münaqişələrin yaratdığı təhdidləri, terrorizmi, təbii və texnogen fəlakətləri, müxtəlif miqyaslı iqtisadi böhranları, habelə ayrı-ayrı ölkələrin rəhbərliyi tərəfindən iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində aparılan siyasəti qeyd etmək lazımdır.

Yekunda, təsnifatın müvafiq bölmələri üzrə paylanmış böyük miqdarda amillərdən ibarət olan siyahı əldə etmək olar. Bu isə problemin əhatəsinin genişliliyi və iqtisadi təhlükəsizliyə təsir edən bütün əhəmiyyətli hadisələrin nəzərə alınması üçün zəruridir. Bu-

nunla bərabər, beynəlxalq təhlükəsizliyin amillərinin belə təsnifatı, indeksin konkret hesabatı nöqtəyi-nəzərindən bizə az şey verir, belə ki, bu halda əsas məsələ onlardan hər birinin iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsinə təsirinin dərəcəsidir.

T.A.Aslanov

Bu səbəbdən, ilk addım kimi, indeksin müəyyənləşdirilməsinin II fazasına keçmək və nəzərdən keçirilən amillərin təsirinin miqyasları üzrə onların ilkin təsnifatını aparmaq lazımdır.

Yekun

İqtisadi təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən müxtəlif amillərin təsirinin miqyaslarını qlobal, regional və lokal olmaqla təsnif etmək lazımdır. Beləliklə, bu şəkildə müvafiq siyahıya daxil edilmiş amillərdən hər birinin kəmiyyətini ilkin yaxınlaşmada qiymətləndirmək olar. Bu yanaşma indeksin qurulması məntiqi ilə ziddiyyət təşkil etmir, iqtisadi təhlükəsizliyin bu və ya digər amilin əhatə genişliyi nə qədər böyükdürsə, həmin amil hesablama şkalasında bir o qədər böyük çəkiyə malik olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Федораев С.В. К вопросу об определении понятия «экономическая безопасность страны» как научного термина // Вестник, igps.ru, с.89-95
2. Вечканов Г.С. Экономическая безопасность. СПб.: Питер. 2007, 384 с.
3. Глазьев С.Ю. Основы обеспечения экономической безопасности страны // Российский экономический журнал. 1997, № 1, с.3-16
4. Цейковец Н.В. Концептуальные подходы к пониманию и обеспечению национальной экономической безопасности // Журнал Новой экономической ассоциации. №1 (29), 2016, с.129-157
5. Орлова А.В. Экономическая безопасность современной России: состояние и перспективы // Вестник БГНИУ, 2016, с.406-410
6. Климук В.В. Императивы экономической безопасности государства в новых условиях хозяйствования. Барановичи: БГУ, 2015, 10 с.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF ECONOMIC SECURITY: MAJOR CRITERIA, CLASSIFICATION AND THE SYSTEM OF INDICATORS

T.A.Aslanov

SUMMARY

In this article, the attempt is made to reveal the concept of “economic security”, to discuss the genesis of this concept and the existing theories which cover it. The classification of factors affecting the economic security of the state is given, the problems of definition and implementation of international economic security index are considered.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ: ОСНОВНЫЕ КРИТЕРИИ, КЛАССИФИКАЦИЯ И СИСТЕМА ПОКАЗАТЕЛЕЙ

T.A.Асланов

РЕЗЮМЕ

В статье предпринята попытка раскрытия понятия «экономической безопасности», освещены генезис этого термина и имеющиеся концепции его

понимания. Представлена классификация факторов, влияющих на экономическую безопасность государства, исследован вопрос определения и применения международного индекса безопасности.

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN BRENDLƏNMƏSİNİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

T.S.Süleymanov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: turan.suleymanov@unec.edu.az

Açar sözlər: ali təhsil müəssisəsi, korporativ brend, reputasiya, brend arxitekturası, brendlənmə

Keywords: higher education institution, corporate brand, reputation, brand architecture, branding

Ключевые слова: высшее учебное заведение, корпоративный бренд, репутация, архитектура бренда, брендинг

Giriş

Son onilliklərdə dünya təhsil bazarında fundamental dəyişiklərin müşahidə olunması və qlobal rəqabətin güclənməsi ali təhsil müəssisələrində bir sıra marketing konseptlərinin tətbiqini sürətləndirmişdir. Bu sferada ən çox tətbiq olunan marketing konseptlərindən biri də brend və brendləmədir. Son zamanlar universitetlərin təhsil bazarındakı rəqabət qabiliyyəti və bazar mövqeyi bilavasitə onların tətbiq etdiyi brendləmə strategiyaları ilə əlaqələndirilir. Ali təhsil sektorunda tətbiq olunan brend konseptlərinin əksəriyyəti özəl sektorda kommersiya müəssisələrində tətbiq olunan brend strategiyalarından götürülür. Bir sıra tədqiqatçılara görə, kommersiya məqsədli brendləmə strategiyalarının təhsil sektorunda tətbiqi daha geniş tədqiq olunmalı və araşdırılmalıdır. Çünki təhsil sektorunun özünəməxsus xarakteristikası mövcuddur və kommersiya şirkətlərinin brendləmə strategiyalarının tətbiqi bu sahədə bir sıra problemlər yarada bilər. Ali təhsil müəssisələrinin brendlənməsi zamanı meydana çıxan problemlərin öyrənilməsi və analiz olunması bu məqalənin əsas tədqiqat predmetini təşkil edir.

Ali təhsil müəssisələrinin brendlənməsinin əsas konseptləri və onların eyniləşdirilməsi problemləri

Dünya ali təhsil bazarında rəqabətin ildən-ilə artması, həm milli, həm də qlobal səviyyədə ali təhsilə artan tələb ali təhsil müəssisələrini reputasiyalarını gözdən keçirməyə, korporativ brendlərinin abituriyentlər və işçilərə olan təsirini yenidən araşdırmağa sövq edir. Brend menecmenti ideyası ilk dəfə özəl sektorda istifadə olunmağa başlamışdır. Belə ki, ilk dəfə olaraq brend strategiyaları şirkətlərin potensial alıcıları, işçilər cəlb etmək və mövcud müştəriləri saxlamaq üçün rəqabət aparmaq məqsədilə inkişaf etdirilmişdir. Özəl sektorda olduğu kimi, ali təhsil müəssisələri də təklif etdikləri təhsil xidmətləri və proqramlarının necə təqdim olunması və kommunikasiya olunması ilə maraqlanırlar, bu prosesin universitetin reputasiyasına necə təsir etdiyini müəyyən etməyə çalışırlar.

Ali təhsil müəssisələrinin brendlənməsi zamanı istifadə olunan universitet brendi konsepti bəzi hallarda universitetin imici və ya reputasiyası ilə səhv salınır. **Universitetin**

imici dedikdə, onun insanların beynində müəyyən zamanda yaratdığı təəssürat başa düşülür. **İmicin** yaradılması qısa-müddətli qarşılıq əlaqə nəticəsində verir. İmic fərd və ya fərdlərin universitet haqqında inanclarını, ideyalarını, hisslərini və təəssüratını formalaşdırır (Harrison-Walker, 2009, səh.105). **Reputasiya** isə, əksinə, uzun müddətli konsept olub universitetin keçmiş zaman ərzində mövcud olan imiclərindən formalaşır. Universitetin reputasiyası fərdin universitetlə birbaşa yaşadığı təcrübə, media və ya digər üçüncü tərəflərin təsirindən yaradılır (Finch, McDonald və Staple, 2013, səh.35-36). İmic və reputasiyadan fərqli olaraq **universitetin brendlənməsi** dedikdə onun abituriyentlər, ictimaiyyət və digər maraqlı tərəflər üçün necə başa düşülməsi istəyi prosesi başa düşülür. Brend eyni zamanda universitetin işçilərinə və tələbələrinə vizyon, dəyərlər sistemi və təşkilatı mədəniyyət aşılayır (Williams və Omar, 2013, səh.238). Universitet brendinin əsas məqsədi onun brend sloqanında öz əksini tapır. Bir çox hallarda universitetin vizyon və misyon sloqanlarını onun brend sloqanı ilə qarışıq salırlar. Hər iki sloqanlar bir-biri ilə çox əlaqəli olsalar da, əslində başqa-başqa şeylərdir. Universitet reputasiyasını yaxşılaşdırmaq üçün ilk növbədə institusional imicini, hədəflərini nəzərdən keçirməli və onların universitet brendi ilə əlaqələndirməsi yollarını tapmalıdırlar. Ali təhsil müəssisələrində brendləmə dedikdə insanların ağılına ilk növbədə universitetin marketing materialları, loqosu və universitetin imici ilə bağlı bu və digər yaradılmış reklam materiallarının dəyişdirilməsi gəlir. Bu dəyişikliklər önəmli ola bilər, amma brendləmə prosesinə aysberq kimi baxdığımız zaman belə dəyişikliklər onun görünən hissəsindən belə az yer tutmaqdadır. Ali təhsil müəssisələrinin brendlənməsi universitetin uzun müddətli reputasiyasının yaxşılaşdırılması üçün deyilənlərdən daha dərin və kompleks dəyişikliklər tələb edir ki, bu da universitet brendlənməsinin müştərilərinin ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş müəssisənin fəaliyyətləri və ya funksiyası kimi başa düşülə bilər. Brendlənmə göz qabağında olan brend loqosu, sloqanı və rənglərin dəyişilməsi ilə deyil, effektiv marketing fəaliyyətinin nəticəsi və sonuc verən fəaliyyət növlərində dəyişikliklər kimi başa düşülməlidir.

Universitetlərin brendlənməsində ən çox istifadə olunan brend konseptlərindən biri də "**brnd vədi**"dir. **Brend vədi** tələbələr, işçilər, məzunlar və digərlərinin daxil olduğu maraqlı tərəflərə kommunikasiya olunan brend mesajının reallaşdırılması kimi başa düşülür. Bu bir növ maraqlı tərəflərin universitetlə əlaqəsinin nəticəsində ondan nə gözləməli olduğunun ifadəsidir. Bəzi tədqiqatçılara və konsultantlara görə ali təhsil müəssisələrində brendləmənin ən önəmli aspekti brend vədinin çatdırılmasından ibarətdir (Black, 2008). Brendlərinin olmadığına inanılan fakültə və inzibati işçilərə rast gəlmək olar. Lakin, bu o demək deyil ki, onların brendi yoxdur, sadəcə onlar öz brendlərini özləri idarə etmir. Bəzi hallarda universitet brendi hamı tərəfindən eyni cür qarşılanmır. Bunun əsas səbəbi ali təhsil müəssisələrinə kommersiya obyekti kimi yanaşmaqla olan narahatçılıqdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, universitetin imicinin və brendinin institusional analizinin çoxlu faydası var, çünki bu birbaşa onun reputasiyası ilə əlaqəlidir. Əgər bu proses diqqətlə və düşünülmüş şəkildə həyata keçirilərsə, o zaman onun rəqabət apardığı ali təhsil sektorunda mövqeyinin tam başa düşülməsinə, güclü tərəflərinin və unikal təkliflərinin müəyyən edilməsinə, universitetin fərqli ehtiyac və istəkləri olan maraqlı tərəflərə kommunikasiya olunmasının yeni yollarını göstərə bilər.

Ənənəvi akademik mədəniyyət və universitet brendlənməsinin qarşılıdırması

Birləşmiş Krallıqda təhsil müəssisələrinin brendlənməsini analiz edən Bodoh və Mighall (2003) bu sektorda brendləmə ilə əlaqədar olan ən böyük problemlərdən birinin akademiklər arasında brendləmənin əsas prinsiplərinin mənimsənilməsi prosesinin çox ləng getməsi ilə əlaqələndirir. Birləşmiş Krallıqın əksinə Amerika Birləşmiş Ştatları illər öncə brend konseptini təhsil sektoruna inteqrasiya etmişdir (Sevier 2004; Kotler and Fox 1995). Sandersə (1999) görə buna əsas səbəb ABŞ-da ənənəvi akademik dəyərlərlə bazar prinsiplərinə dayanan dəyərlərin digər ölkələrdən daha erkən qarşılıdırması olmuşdur. Brookesa (2003, s.140) görə komməriya mənşəli olan brend konseptinin universitetlərdə tətbiqi ilə əlaqədar yaranan çətinliyin səbəbi kimi brendləmə tətbiq edilən istənilən departament və məktəblərin əsas hədəflərinin sırf komməriya əsasında qurulmaları ilə əlaqələndirilir.

Birləşmiş Krallıqda baş verən situasiyalar Azərbaycan və digər ölkələrdə də mövcuddur. Belə ki, komməriya marağı güdməyən departament və şöbə rəhbərlərinin, işçilərin öz bölmələrində komməriya mənşəli brend konseptinin tətbiq olunmasına münasibəti ilk zamanlar onların akademik dəyərlər sisteminə zidd bir şey kimi yanaşmalarından bəhrələnir. Lakin zaman keçdikdə Qərbi dünyasında tətbiq olunan brendləmə metodları Şərqdə və Asiya ölkələrində də tətbiq olunmaqdadır. Bəyənib və yaxud bəyənmişlərdən asılı olmayaraq bütün universitetlər artıq öz brendlərinin formalaşdırılması və idarəedilməsi mərhələsinə qədəm qoymaqdadır.

Ali təhsil müəssisələrində akademik və işçilərin marketinq və brendləmə ilə bağlı işlərə şübhə ilə yanaşması hər bir təşkilatda brendləmə prosesinə problem yaradan amillərdən biri kimi qalmaqdadır. Təşkilatı mədəniyyət o zaman ali təhsil müəssisəsinin rəqabət üstünlüyünün mənəbəyi hesab olunur ki, bu təşkilatı mədəniyyətin əsasında universitetin brend dəyərlərinə hörmət və brendə özünüküləşdirmə hissi olsun (Hatch and Schultz 2003; Ghose 2009; Aurand et al. 2005; Vallaster and de Chernatony 2005; Burmann and Zeplin 2004).

Ali təhsil sektorunda tətbiq olunan brend konseptinin müəyyənələşdirilməsi

Özəl sektorda komməriya məqsədilə məhsul, xidmət və korporativ brend kimi ənənəvi konsepsiyalardan çox istifadə olunur. Ali təhsil müəssisələrinin brendlənməsi zamanı ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri yuxarıda qeyd olunan hansı brend növünün tətbiq olunmasının daha münasib olması ilə bağlıdır. Təhsil sektorunun özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Təhsil sektorunu digər sektorlardan fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri brendləmənin hədəfinin və prosesdəki maraqlı tərəflərin genişliliyi ilə əlaqəlidir. Özəl sektorda ən önəmli tərəfin müştəri olduğu halda ali təhsil müəssisətində bura bir-birilə çox yaxın əlaqədə olan tələbələr, akademik və inzibati işçilər, gələcək tələbələr, şirkətlər, işə götürənlər, məzunlar, media, donörlər və ictimaiyyət kimi maraqlı tərəflər daxildir (Melewar və Akel, 2005, s.41; Argenti, 2000, s.177).

Ali təhsil müəssisələrinin brendlənməsi zamanı diqqət yetiriləcək digər önəmli xüsusiyyət əsas maraqlı tərəflərə yanaşma ilə bağlıdır. Özəl sektorda əsas maraqlı tərəf müş-

təridir, lakin təhsil sektorunda ən əsas tərəflər tələbə və abituriyentlərdir və onlara müştəri gözü ilə yanaşma düzgün hesab olunmur. Özəl sektordan fərqli olaraq, təhsil sektorunda Bolonya prosesində qeyd olunduğu kimi müştəridən daha çox universitetlərin akademik həyatının partnyorları kimi yanaşılır (Prague, 2001, s.1.; Berlin, 2003, s.5).

Ali təhsil müəssisələrinin brend konseptini digər brend konseptlərindən fərqləndirən əsas aspektlərdən biri də brendləmənin məqsədilə əlaqədardır. Ənənəvi məhsul və xidmət brendlənməsində məhsul və ya xidmətin bazardakı digər məhsul və xidmətlərdən fərqləndirilməsi əsas məqsəd olduğu halda, ali təhsil müəssisələrinin brendlənməsi zamanı əsas məqsəd qeyd olunanlarla yanaşı universitetlərə güclü bağlılıq və universitetə sahiblənmə hisslərinin də qarşıya hədəf qoyulmasıdır (Hatch və Schultz, 2003).

Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, brend konseptləri arasında ali təhsil müəssisələrinin brendlənməsi zamanı tətbiq üçün ən əlverişli brend konseptinin korporativ brend konsepti olduğunu düşünmək olar. Bu ideya 2003-cü ildə Hatch və Schultz tərəfindən də irəli sürülmüşdür. Lakin, korporativ brend konsepti ali təhsil sektorunda tətbiq olunan zaman bu sektorun xüsusiyyətləri, maraqlı tərəflərin genişliliyi və müxtəlifliyi, brendləmənin məqsədi, müştəriyə yanaşma və tətbiq olunma strategiyaları hələ də müzakirə obyektinə olaraq qalmaqdadır.

Universitet brendlənməsində brend arxitekturası strategiyası

Ali təhsil müəssisələrinin brendlənməsi zamanı önə çıxan problemlərdən biri universitetlərin brend arxitekturası strategiyası ilə bağlıdır. Brend arxitekturası dedikdə müəssisənin brend və ya brendlərinin yaradılması, idarə etməsi və bazara giriş üsülü başa düşülür. İqtisadi ədəbiyyatda əsasən iki növ brend arxitekturasından istifadə olunur. Buraya brendlənmiş ev (*branded house*) və brendlər evi (*house of brands*) daxildir. **Brendlənmiş ev** strategiyası zamanı şirkət istehsal olunan məhsullar və göstərilən xidmətlərin hamısını bir brendən istifadə edərək bazara çıxarır. **Brendlər evi** strategiyası zamanı isə şirkətlər bazarda hər bir məhsul növünə uyğun olaraq ayrı-ayrı müstəqil brendlərlə çıxış edirlər. Yuxarıda qeyd olunan strategiyaların tətbiq olunmasının bir sıra səbəbləri vardır. **Brendlər Evi** strategiyasını seçən şirkətlər, hər hansı bir məhsul özünü bazarda döğrultmədiyi halda yarana biləcək mənfi rəyin digər məhsullara da sıçramaması üçün fərqli brendlərdən istifadə edirlər. Buna iqtisadi ədəbiyyatda "*spillover effect*"i deyirlər. **Brendlənmiş ev strategiyası** isə şirkətlərə brendləmə və marketinq kommunikasiyası zamanı "*economies of scale*"dən istifadə etməyə imkan verir ki, bu da bəzən resurslardan səmərəli istifadəni və effektivliyi artırmağa köməklik göstərir (Aaker və Joachimsthaler, 2000).

Brend arxitekturası ilə bağlı əsas məsələ universitetin əsas brendi olan korporativ brendlə onun sub-brendləri (məktəblər, fakültələr və s.) arasında əlaqənin formalaşmasıdır. Burada əsas sual universitetin güclü bir brend altında birləşməsinə yoxsa ayrı-ayrı fakültələrin və məktəblərin qismində fərqli brendlər altında təhsil bazarına çıxışının təmin edilməsindən ibarətdir.

Nəticə

Ali təhsil müəssisələrinin brendlənməsi ilə əlaqədar tədqiqatçılar və menecerlər bir sıra problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlərdən biri universitetin brendi konseptinin uni-

sahəsində nəzəri və praktiki biliklərin azlığı ilə əlaqədardır. Digər problemlərdən biri brendlənmə konseptinin özəl sektordan gəldiyi üçün onun universitetlərə tətbiqi zamanı yaranan problemlərlə bağlıdır. Uzun illər boyu formalaşan ənənəvi akademik mədəniyyət ali təhsil müəssisələrinin brend konseptinin tətbiqinin qarşısında duran problemlərdən biri kimi dayanmaqdadır. Son olaraq qeyd edək ki, ali təhsil müəssisələrində brend tətbiqi ilə əlaqədar böyük problemlərdən biri də brend arxitektura strategiyasının tətbiqi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Aaker, D. and E. Joachimstaler. "The Brand Relationship Spectrum: The Key to the Brand Architecture Challenge." *California Management Review* 42(4), 2000, 8-23
2. Harrison-Walker, L. "Strategic Positioning in Higher Education." *Academy of Educational Leadership Journal*, 13:1, 2009, p.105
<http://search.proquest.com/docview/214228153?accountid=132487>
3. Finch, D., S.McDonald, and J.Staple. "Reputational Interdependence: An Examination of Category Reputation in Higher Education." *Journal of Marketing for Higher Education*, 23:1, 2013, pp.35-36,
<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08841241.2013.810184#.VJRavV4AVk>
4. Williams, R. and M. Omar. "Applying Brand Management to Higher Education Through the Use of the Brand Flux Bodel: The Case of Arcadia University." *American Marketing Association*, Winter 2013, p.238,
<http://web.a.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=33&sid=13b16540-898b--43e1-9392>
5. Black, J. "The Branding of Higher Education." *SEM Works*, 2008,
http://www.semworks.net/papers/wp_The-Branding-of-Higher-Education.pdf
6. Bodoh, J. and R. Mighall. "Study Here Because You're Worth It." *The Times Higher Education Supplement* March 7, 2003, 23
7. Kotler, P. and K. Fox. *Strategic Marketing for Educational Institutions*. New Jersey: Prentice Hall, 1995
8. Sanders, C. "Universities Go for a Spin." *Times Higher Education Supplement*. Analysis (10 December 1999): 8-22
9. Brookes, M. "Higher Education: Marketing in a Quasi-Commercial Service Industry." *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*. 8 (2), 2003, 134-142

CONTEMPORARY ISSUES OF BRANDING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

T.S.Suleymanov

SUMMARY

This paper studies the issues of branding in the higher education sector. Nuances which may arise when applying commercial brand strategies in this sector are discussed.

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ БРЕНДИНГА
ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ**

Т.С.Сулейманов

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются вопросы брендинга в секторе высшего образования и нюансы, которые могут возникнуть от внедрения коммерческих бренд-стратегий в данный сектор.

RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏETMƏ STRUKTURLARININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏHLİLİ

N.Ə.Şükürov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Bakı, Lermontov küçəsi 74
email: nshukurov@yandex.ru

Açar sözlər: poçt, loqistika, idarəetmə

Keywords: mail, logistics, management

Ключевые слова: почта, логистика, управление

Müasir dövrdə global proseslərin durmadan dəyişikliyə məruz qalması təşkilatın stabil, dinamik inkişafı üçün təsərrüfat subyektlərindən yüksək əzmkarlıq, uzunmüddətli məqsədləri həyata keçirə bilmək və çətinliklər qarşısında tab gətirmək üçün yüksək peşəkarlıq qabiliyyətlərinin tənzimlənməsini zəruri edir. Bu isə ilk növbədə müəssisə çərçivəsində səlahiyyətlərin düzgün bölüşməsi ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, müəssisənin normal inkişafı idarəetmə strukturlarının optimal istifadəsi ilə əlaqədardır. Bunun üçün isə firma və müəssisələrdə kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi, onların peşə və ixtisas dərəcələrinin yüksəldilməsi ilkin zəruri şərtədir. İerarxiya prinsipinə uyğun olaraq, rəhbərlər kadrların mövcud potensialını aşkara çıxarmağı bacarmalı, onların bacarıqlarından səmərəli şəkildə istifadəyə şərait yaratmalıdırlar (3). Bu da müəssisənin iş üslubunun düzgün seçilməsini, heyətin idarə edilməsinin səmərəli təşkilini, uyğun hakimiyyət növünün tətbiqini, adekvat motivasiya və s. tələb edir. Bu baxımdan, poçt müəssisəsində idarəetmə strukturundan və bölmələrin icra funksiyalarının düzgün təşkilindən çox şey asılıdır.

Səlahiyyətlərin həcmi və müxtəlif vəzifəli şəxslərin müstəqil qəbul etdikləri qərarların qəbul olunması sahəsində məsuliyyət bölgüsü - bu iki parametrlə bilavasitə vəzifəli şəxsin üzərinə düşən vəzifə öhdəliyi və məsuliyyətini müəyyən edir.

Həmin müəssisənin baş direktoruna bütün məsələlərin həlli həvalə olunmuşdur və burada baş direktorun üzərinə çox böyük vəzifə məsuliyyəti yükü düşür. Mahiyyət etibarilə baş direktor təkə prinsiplə qərarları, məsələn, şirkətin strateji məqsədlərinin və idarə olunması qaydalarının dəyişilməsini təsdiq etmir. O eyni zamanda bütünlükdə şirkətin və onun ayrı-ayrı şöbələrinin layihə və tapşırıqlarını da təsdiq edir.

Demək olar ki, bütün məsələlərin direktor tərəfindən təsdiqlənməsi zərurətinin iki çatışmayan cəhəti vardır:

Birincisi, baş direktor ikinci dərəcəli məsələlər üçün həddindən artıq çox vaxt sərf edir. *İkincisi*, digər struktur bölmələri və şöbələri məsuliyyətdən azad edir. Belə bir nəticənin çıxarılması təsadüfi deyil və idarəetmə praktikası ilə bağlı bir sıra faktların təhlilinə əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, belə praktika nəticəsində kifayət qədər işlənilib hazırlanmamış layihələrin qəbul olunması müşahidə olunmuşdur.

Baş direktor müəssisənin adından çıxış edərək fəaliyyət göstərir, müəssisəni bütün təsərrüfat və dövlət orqanları ilə münasibətlərdə təmsil edir.

Qanunvericiliyə, lisenziyalara, müəssisənin nizamnaməsinə uyğun olaraq baş direktor işçilərin iş qəbulu və işdən azad edilməsi ilə bağlı əmrlər verir, işçinin qeyri qənaətbəxş fəaliyyətinə görə cəzalandırılması və ya yaxşı əmək fəaliyyətinə görə mükafatlandırılması ilə bağlı tədbirləri müəyyənləşdirir. Deyilənlərlə yanaşı baş direktor müəssisənin əmlakı ilə bağlı sərəncamlar verir, kənar təşkilatlarla müqavilələr bağlayır, öz adından digər şəxslərə etibarnamə verir, bank hesabları açır, hesablardakı pul vəsaitləri ilə bağlı qərarlar verir.

“Azərpoçt” MMC-nin baş direktorunun müavini poçt rabitəsi şöbələrinin işinin təşkili ilə məşğul olur, şöbələrə rəhbərlik edir, poçt rabitəsi şəbəkəsinin; pul köçürmələri və poçt göndərişləri qeydiyyatlarına; dispetçer qrupunun fəaliyyətinə nəzarət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, onların məsuliyyətlərinin həddləri, yəni müstəqil qərar qəbul edə bilmək səlahiyyətlərinin həddləri tam olaraq dəqiq müəyyənləşdirilməyib, sənədlərdə ancaq ümumi olaraq təsbit olunmuşdur. Fəaliyyətlərin razılaşdırılması və dəqiqliyi üçün hesab edirik ki, məsuliyyət bölgüsü piramidasının dəqiq olaraq qeydiyyatı aparılmalıdır. Belə olan təqdirdə təşkilatın hər bir əməkdaşı dəqiq olaraq biləcəkdir ki, hər hansı bir fəaliyyət üçün kimdən icazə almalıdır, onun hansı səlahiyyətləri vardır və s.

Vəzifələri və istehsal zərurətinə əsasən “Azərpoçtun” baş direktoru öz əmri ilə təbəçiliyindəki struktur bölmələri və şöbələrinə konkret tapşırıqların, layihələrin reallaşdırılmasını tapşırır.

Şirkətin struktur bölmələrində tapşırıqın reallaşdırılması planı hazırlanır və layihənin yerinə yetirilməsi ilə bağlı aralıq və son maliyyə-iqtisadi nəticələrin iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi kontekstində müvafiq hesablamlar həyata keçirilir. Eyni zamanda ölkə və xarici ölkələrin bazarlarındakı mövcud vəziyyət proqnozlaşdırılır.

Şirkətin struktur bölmələrində hazırlanmış planın variantı baş direktorun müavinin idarə etdiyi bölmə ilə, büdcə-proqnoz şöbəsi ilə və “Azərpoçt” MMC-nin Mərkəzi aparatının xəzinədarlığı ilə razılaşdırılır.

Şirkətin müvafiq xidmət bölmələri tərəfindən razılaşdırılmış plan “Azərpoçt” MMC-nin baş direktoruna təsdiq edilməsi üçün təqdim olunur.

Plan baş direktor tərəfindən təsdiq edildikdən sonra planın aralıq və son nəticələri əsas hədəf istiqamətləri kimi müəyyən olunur:

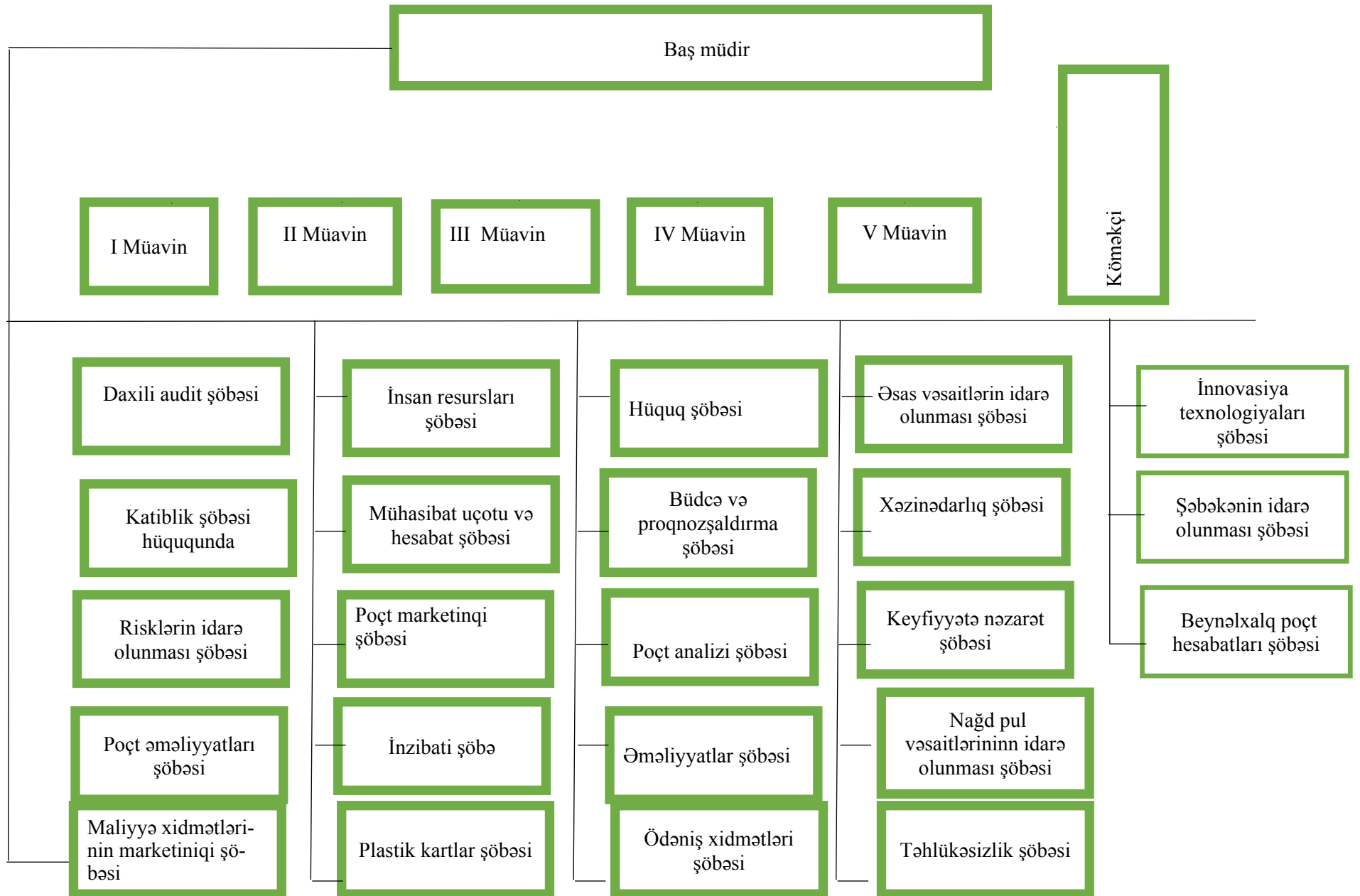
- struktur bölməsi üçün-tapşırıqın (layihənin) yerinə yetirilməsinin gedişatı;
- “Azərpoçt” MMC üçün struktur bölməsinin işinə nəzarət və qiymətləndirilməsi.

Belə bir prosedurada qərarların qəbul edilməsinin razılaşdırılması ilə bağlı idarəetmə fəaliyyətinin bir sıra çatışmazlıqları vardır:

1. Bütün struktur bölməsi səviyyəsində reallaşdırılan layihəyə və əsas maliyyə-iqtisadi göstəricilərə nəzarət edilir. Layihənin reallaşdırılmasının aralıq nəticələrin keyfiyyətinin kriteriyaları bir qədər daha ətraflı işlənilməlidir. Aralıq nəticələr üçün maliyyə göstəriciləri əsas sayıla bilməz, çünki, burada mənfəətin əldə edilməsi deyil, vəsaitlərin mənimsənilməsi prosesi gedir. Layihəyə ayrılmış vəsaitlərin tam və vaxtında mənimsənilməsi heç də hər zaman qənaətbəxş son nəticənin əldə olunması demək deyildir.

2. Vəzifələrin birbaşa icraçıları səviyyəsində şifahi formada vəzifələr qeyd olunur, çünki, rəsmi olaraq sənədlərdə təsdiq edilmiş şəkildə bu vəzifələr göstərilmir.

Vəzifələrin icraçılara şifahi olaraq adətən rəis tərəfindən çatdırılması kifayət qədər qeyri konkretidir. Vəzifələrin mütləq konkret formada ifadəsi və çatdırılması yazılı formada həyata keçirilməlidir.

Şəkil 1. "Azərpoçt" MMC-nin idarə edilməsinin təşkilati strukturu. Mənbə: "Azərpoçt" MMC-nin hesabat materialları

Vəzifələrin belə bir təsbiti forması o zaman səmərəli ola bilər ki, icraçılar bilavasitə icra etdikləri işin nəticəsində maraqlı olsunlar, sifarişin reallaşdırılması zamanı hər bir işçi üçün müəyyən faizlərlə konkret parametrlərə əsasən pul vəsaitlər ödənilsin.

Təminatlı əmək haqqının alınması və hər bir işçinin əməyinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin formallaşdırılmış kriteriyalarının olmadığı bir şəraitdə vəzifə və nəzarət məsələlərini daha ətraflı nəzərdən keçirilməsi tələb olunur.

Vəzifələrin yerinə yetirilməsi prosesinin idarə olunması şirkətin rəhbərlərindən biri olan, “məsul icraçı” tərəfindən həyata keçirilir, məsələn vitse-prezident və yaxud idarə rəhbəri tərəfindən.

İdarəetmə prosedurası reqlamentləşdirilməmişdir, hər bir rəhbərin intellektual və fiziki xüsusiyyətlərindən asılıdır. İdarəetmə fəaliyyətinin səviyyəsi icraçıların ixtisas hazırlığı səviyyəsindən və rəhbərlərin idarəetməyə münasibətlərindən də asılıdır. Bir qanunauyğunluğu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır- şirkətlərin struktur bölmələrində yerinə yetirilən planın kritik məsələləri üzrə işlərin yerinə yetirilməsi qəbul edilməmişdir. Məsələn, praktiki olaraq görülən işlərin plan sənədləri nəzərdən keçirilərkən onların reallaşdırılması şəraitinin də yenidən dəyərləndirilməsi nəzərdə tutulmamışdır. Şirkətin struktur bölmələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin uzlaşdırılması ancaq qismən reqlamentləşdirilmişdir. Bu səbəbdən də qarşılıqlı əlaqələrin əsas hissəsi şəxsi əlaqələr səviyyəsində həyata keçirilir. Materialların digər şöbəyə verilməsi zamanı həmin işin aktuallığının dəstəklənməsi baxımından bəzi düzəlişlərin aparılması və bunun üçün isə rəhbər və əməkdaşlar səviyyəsində şəxsi əlaqələrin qurulması tələb olunur. Şirkətin struktur bölmələrinin əməkdaşlarının qeyri formal qarşılıqlı əlaqələri özü-özlüyündə komanda ruhunun formalaşmasına xidmət etsə də, paralel olaraq rəsmi qaydalar olması əhəmiyyətli dərəcədə fəaliyyətin səmərəliliyini azaldır.

Şirkətin struktur bölmələrinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi ilə informasiya qarşılıqlı təsiri bilavasitə bağlıdır, bu məsələlər növbəti fəsildə nəzərdən keçiriləcək.

Təşkilati işlərin yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakı əlavə tövsiyələrin verilməsi tələb olunur (1,2):

- Baş direktorun verdiyi əmrə daha geniş planlar əlavə olunmalıdır və planda konkret icraçılar və gözlənilən nəticələr barəsində ətraflı məlumatlar verilməlidir;

- İcraçıların vəzifələri bilavasitə və birbaşa olaraq rəsmiləşdirilməlidir (baş direktorun müavini və ya şöbəyə rəhbərlik edən şəxs), həmçinin planın daha təfəssilatlı və dərinlən yoxlanılması üçün işlər idarəsinə baxılması üçün mütləq verilməsi tələb olunur;

- İcraçıların daha dəqiq və bütün detalları özündə əks etdirən planların hazırlanmasına cəlb olunması;

- Baş direktorun məsul köməkçisi, həmçinin daxili audit xidməti tərəfindən planın ayrı-ayrı mərhələlərinin yerinə yetirilməsinə daha ətraflı nəzarət olunması tələb olunur ki, planın icrası zamanı müəyyən olunmuş uyğunsuzluqların vaxtında aradan qaldırılması mümkün olsun. Prezidentə planın reallıqlara uyğun olmaması ilə bağlı vaxtında, operativ informasiya təqdim edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tövsiyələrdən istifadə olunması əməkdaşların fəaliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə uzlaşdırılmasına imkan yaradacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əməkdaşlar informasiya üçün arxivə kifayət qədər nadir hallarda müraciət edirlər və zəruri informasiyanın əldə edilməsi üçün öz həmkarları ilə birbaşa əlaqə yaradırlar.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, informasiyanın toplanması və göndərilməsi işi son zamanlar fəal surətdə nizama salınmışdır. Bütünlükdə departamentində neftin satış bazarları haqqında məlumatların sistemləşdirilmiş qaydada toplanması həyata keçirilir, sənəd və materiallar arxivi yaradılmışdır və s. Bütünlükdə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, informasiya təsiri “Azərpoçt” MMC-nin idarəetmə üslubuna uyğundur, lakin hər şey getdikcə daha çox informasiya tələbatı ilə ziddiyyət təşkil edir.

Hesab edirik ki, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur:

- Toplanılan və təhlil edilən informasiyanın parametrlərinin genişlənilməsi;
- İnformasiyanın sistemləşdirilməsi kriteriyləri və informasiyanın təhlili üçün məsul tərəflərin müəyyənləşdirilməsi;
- Yeni kompyuter məlumat bazalarının (ehtiyac yaranarsa məhdud çıxış imkanları ilə) və vahid kompyuter şəbəkəsinin yaradılması;
- İnformasiya materiallarının məzmunu və rəsmiləşdirilməsi standartlarının hazırlanması və tətbiqi.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, həmin tədbirlərin həyata keçirilməsi şirkətin əməkdaşlarının fəaliyyətlərini uzlaşdırmağa və bir-birləri ilə razılaşdırmağa imkan yaradır, şirkətin idarəetmə strukturunda nizam-intizamın yaradılmasına, idarəetmənin bütün rəhbər heyətinin və daha çox da icraçıların məsuliyyətinin artmasına imkan yaradır.

Aparılmış təhlillər göstərdi ki, respublikada rabitə xidmətinin mürəkkəb strukturu vardır, məlumatların göndərilməsi, poçtla göndərişləri və pul köçürmələri ilə bağlı müəyyən funksiyaları yerinə yetirən, ərazi üzrə paylanmış, çox saylı obyektləri vardır. Bütün bunlar isə rabitə sistemini mürəkkəb sistemlər sinfinə aid etməyə imkan yaradır. Belə bir vəziyyət müəssisələrin inkişafı və idarəetmə sisteminin formalaşması zamanı xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Mütləq dərəcədə şəbəkə istehsalının spesifikasiyasının reallaşdırılması mütləq sinergetik effektin əldə edilməsinə, gələcəkdə respublika poçt rabitəsinin strateji potensialının reallaşdırılmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. İmanov T.İ. Logistikanın əsasları. Dərslik / T.İ.İmanov. I cild: Terminoloji aparatı, konsepsiyası və metodoloji əsasları / red.: A.T.Məmmədov. Bakı, Təhsil, 2005, 474 s.
2. Aşurov A.S. Marketingin kommunikasiya sistemi. Dərs vəsaiti / A.S.Aşurov. Red. T.İ.İmanov. Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2008, 168 s.
3. Бауэрсокс Д., Клосс Д. Логистика. Интегрированная цепь поставок. М.: ЗАО «ОЛИМП БИЗНЕС», 2005

ANALYSIS OF EFFICIENCY OF ADMINISTRATIVE STRUCTURES OF COMMUNICATION AGENCIES

N.A.Shukurov

SUMMARY

Administrative and organizational structure and official functions at the «Azerpocht» enterprise are considered in this work. Particular attention is paid to such issues as logistic

management in a communication system, organization of administrative procedures, improvement of organizational works in postal services, etc.

АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ СТРУКТУР ПРЕДПРИЯТИЙ СВЯЗИ

Н.А.Шюкюров

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются административно-организационная структура и должностные функции на предприятии «Азерпочт». Особое внимание уделяется таким вопросам, как логистическое управление в системе связи, организация управленческих процедур, совершенствование организационных работ на почтовой службе и т.д.

KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ İNVESTİSİYA RİSKLƏRİNİN TƏBİƏTİ

S.F.Rüstəmzadə

ADNSU-nun nəzdində Bakı Neft-Energetika Kolleci
Bakı, Bakıxanov qəsəbəsi, R.Qəmbərov küçəsi 2
email: seide.rustemzade@mail.ru

Açar sözlər: qeyri-neft iqtisadiyyatı, maliyyə qoyuluşları, investisiya fəaliyyəti, qiymətli kağızlar, valyuta riski, depozit, investisiya riski

Keywords: non-oil economy, financial investment, investment activity, securities, currency risk, deposit, investment risk

Ключевые слова: ненефтяная экономика, финансовые вложения, инвестиционная деятельность, ценные бумаги, валютный риск, депозит, инвестиционный риск

Azərbaycanda qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqədar təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin formaları genişlənir və mürəkkəbləşir, xarakterin və şərtlərində mühüm dəyişikliklər baş verir. Bazarda yeni maliyyə vasitələri meydana çıxır və onların istifadə olunmasının istiqamətləri genişlənir. Maliyyə qoyuluşları təşkilatın inkişafının ən effektiv vasitəsi olur. Maliyyə qoyuluşlarının həyata keçirilməsi kənar təşkilatların fəaliyyətinin nəzarətə alınması, biznesin diversifikasiyası, inteqrasiyası və “təsərrüfat subyektlərinin” digər strateji məqsədlərinin realizə olunması üsuludur. Maliyyə qoyuluşlarının təhlil və uçotu ilə bağlı elmi layihələrin bütün müxtəlifliyi zamanı bu aktivə qarşı münasibətdə terminoloji aşkarlıq yoxluq təşkil edir. Bundan başqa, fikrimizcə, təsərrüfatdaxili təhlil obyektini kimi maliyyə qoyuluşlarının iqtisadi təbiəti, riskləri və təsnifatları kifayət qədər açıqlanmamışdır.

Müasir normativ-qanunverici və tədris ədəbiyyatında maliyyə qoyuluşlarının və onunla əlaqədar olan münasibətlərin tənzimlənməsində boşluqlar mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, əsas normativ sənəd olan 28 №-li “Asılı təsərrüfat cəmiyyətlərinə, müəssisələrə və birgə müəssisələrə investisiya qoyuluşları” və 40 №-li “İnvestisiya mülkiyyəti” adlı Muhasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları adlı sənədlərdə əsas normativ sənəd olub, sonunculara tərif vermir və yalnız maliyyə qoyuluşlarına aid olan obyektləri sadalayır.

Maliyyə qoyuluşlarının mahiyyəti onların ikili təbiətindən ibarətdir, çünki onlar eyni zamanda onların əldə olunması üzrə sövdələşmələrin bir tərəfi üçün aktivdir və əks tərəf üçün öhdəlikdir. Məsələn, qiymətli kağız/təqdim olunan borc/veksel eyni zamanda potensial gəlirdən (alınan faizlər, dividendlər, əsas borcun məbləği) və potensial xərclərdən (ödənilən faizdən, dividendlərdən, əsas borcun məbləğindən) ibarətdir. Yəni, eyni obyekt bir təşkilatın balansında aktiv kimi (onu əldə edən) və digər təşkilatda öhdəlik kimi (obyekt üzrə emitent/borclu olan) əks olunur.

Bir sıra müəlliflər təşkilatlara maliyyə qoyuluşlarının iki əsas funksiyalarını ayırd edir.

Birincisi, məsələn, veksellərin və ya çeklərin istifadə olunması ilə aparılan hesablamaların vasitəçiliyidir. Fikrimizcə, bu cür yanaşma mübahisəlidir, çünki o nəinki maliyyə

S.F.Rüstəmzadə

qoyuluşlarının iqtisadi mahiyyətinə, eləcə də ilk növbədə normativ sənədlərə uyğun deyil. Mülki qanunvericilik nöqtəyi-nəzərindən çek qiymətli kağızdır, lakin o maliyyə qoyuluşu deyildir. Belə ki, aktivlərin maliyyə qoyuluşlarına aid edilməsi gələcəkdə faizlər, dividendlər və ya onların dəyərinin artması şəklində təşkilatlara iqtisadi gəlir gətirmək qabiliyyəti kimi vacib şərti təmin etmir.

Vekselə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatda mal və maliyyə veksellərini ayırd edirlər ki, maliyyə vekseli yalnız qiymətli kağıza, və deməli maliyyə qoyuluşlarına aid olur (mal vekseli tədarük olunan mallara, yerinə yetirilmiş işlərə və ya göstərilən xidmətlərə görə ödənişin həyata keçirilməsi ilə bağlı alıcının öhdəliyidir; maliyyə vekseli isə tədarük olunan malların, yerinə yetirilmiş işlərin və ya göstərilən xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi ilə üçüncü şəxslərin alıcı tərəfindən əldə olunan və ya ötürülən vekselidir).

Maliyyə qoyuluşlarının ikinci funksiyası onların investisiya obyektləri və alətləri kimi istifadə olunmasıdır. Fikrimizcə, məhz bu funksiya maliyyə qoyuluşlarının iqtisadi mahiyyətinə uyğundur. Çünki investisiya qoyuluşunun məqsədi həm əlavə gəlirin alınmasından, həm də, digər məqsədlərə nail olmaqdan ibarətdir.

Maliyyə qoyuluşlarının həyata keçirilməsinin əsas məqsədləri kimi bunlar seçilə bilər:

- sərbəst pul vəsaitlərinin effektiv şəkildə idarə olunması;
- faizlər, dividendlər, dəyər artımı şəklində gəlirin alınması;
- biznesin inteqrasiyası, diversifikasiyası;
- təsərrüfat subyektinin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin diversifikasiyası üçün kənar təşkilatların fəaliyyətinə nəzarətin əldə olunması;
- yeni bazarlara çıxış və digərləri;
- xüsusi kapitalın dəyərinin artırılması;
- digər mənfəətin əldə olunması.

Mühasibat uçotunun məqsədləri və maliyyə qoyuluşu ilə bağlı hesabatın alınması üçün maliyyə qoyuluşlarının strukturu və iqtisadi məzmunu və dövriyyə müddəti üzrə bir sıra əlamətləri təsnif etmək mümkündür.

Fikrimizcə, maliyyə qoyuluşlarının təsnifatından başqa, mühasibat uçotunun məqsədləri üçün iqtisadi təhlilin məqsədlərinə cavab verən, eləcə də, daha ətraflı informasiyanın açıqlanması hesabına dəqiq hesabatın verilməsi imkanını artırmağa icazə verən təsnifatı işləyib hazırlamaq daha məqsəduyğundur. Belə olan halda bölgünün əsas meyarlarından biri maliyyə qoyuluşlarının həyata keçirilməsi məqsədi olmalıdır. Maliyyə qoyuluşlarının həyata keçirilməsi məqsədi ilə bağlı biliklər cari zaman kəsiyində və perspektiv etibarilə onların vəziyyətinin məqsədli təhlilini aparmağa icazə verəcəkdir.

28 №-li “Asılı təsərrüfat cəmiyyətlərinə müəssisələrə və birgə müəssisələrə investisiya qoyuluşları” adlı Muhasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı göstərir ki, hesabatda maliyyə qoyuluşları uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarına bölünür və maliyyə qoyuluşu obyektlərinin, o cümlədən də, qiymətli kağızların təxmini dövriyyəsi və ya ödənilməsi müddəti bu cür bölgü üçün həlledici meyardır. Qiymətli kağızların əldə olunması məqsədi (bu investisiya qoyuluşu uzunmüddətli deyil və ya spekulyativ alqı-satqıdır) heç bir əhəmiyyət daşımır. Məsələn, təşkilat iki ay ərzində sərfəli şəkildə satmaq məqsədilə veksəl əldə etmişdir və bu zaman veksəl 2 illik dövriyyə müddətinə malikdir. Balansda bu cür vekselin əldə olunmasına dair xərclər uzunmüddətli maliyyə qoyuluşu kimi göstərilməlidir. Fikrimizcə, bu düzgün deyil, çünki bu, hesabatda

S.F.Rüstəmzadə

informasiyanın təhrif olunmasına gətirib çıxara bilər və deməli, maraqlı istifadəçilər arasında çəşqinliq yarada bilər və onların iqtisadi qərarlarına təsir göstərə bilər.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, təşkilat maliyyə qoyuluşlarını əldə edərək bu maliyyə qoyuluşları ilə əlaqədar riskləri də əldə edir. Risk anlayışının müxtəlif tərifləri mövcuddur. Daha ümumi şəkildə risk dedikdə proqnozlaşdırılan variant ilə müqayisədə gəlirlərin alınmaması və ya itkilərin meydana çıxması ehtimalını ümumi şəkildə risk olaraq başa düşülür. Gündəlik həyatda risk dedikdə adətən müxtəlif mənşəli maddi və ya mənəvi itkilərin meydana çıxmasına səbəb olan bəzi əlverişsiz hadisələrin baş verməsi imkanı başa düşülür. Biznesin aparılması riski kili təbiətə malik olub, nəinki əlverişsiz gedişətdən, eləcə də, əlverişsiz imkanlardan ibarətdir (məsələn, yüksək gəlirlilik). Elmi ədəbiyyatda riskin onlarla növlərini göstərirlər və bu zaman risklilik dərəcəsi xarakterizə olunan və təhlil edilən obyekt əsas təsnifat əlamət olaraq qəbul edilir.

Maliyyə qoyuluşlarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan daha geniş yayılmış risk növləri valyuta riski, depozit, investisiya riskidir.

Valyuta riski xarici ticarət, kredit, valyuta əməliyyatlarının, fond və əmtəə birjalari əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı milli valyutaya qarşı münasibətdə xarici valyuta kursunun dəyişilməsi ilə əlaqədar olan valyuta itkisi təhlükəsidir. Fond bazarında əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı valyuta riski valyuta mübadiləsi kurslarında baş verən dəyişikliklər ilə əlaqədar olaraq maliyyə alətinin dəyərinin tərəddüd etməsi imkanında təzahür edir. Xarici ticarət əməliyyatlarında valyuta riski ödəniş valyutasının məzənnəsinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq valyuta itkiləri təhlükəsini yaradır.

Fikrimizcə, banklarda depozitlərdə təşkilat tərəfindən yerləşdirilmiş pul vəsaitlərinin qaytarılması nəticəsində itkilərin meydana çıxması ehtimalını yaradan depozit riskini ayırd etmək lazımdır. Bu riskin sərbəst blokda ayırd edilməsi iqtisadiyyatda mövcud olan cari vəziyyət ilə əlaqədardır. Bank böhranının səbəb olduğu dünya maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq bu və ya digər banklardan lisenziyaların alınması və bankların müflisləşməsi haqqında tez-tez eşitməli oluruq. Bu banklar tərəfindən “pis” aktivlərin, məsələn, qaytarılmayan kredit çantalarının təşkili və yerdə qalan aktivlərin vicdansız menecerlər tərəfindən ölkənin hüdudlarından kənara çıxarılması ilə əlaqədardır. Bununla yanaşı, bankların kapitallaşdırılmasına qarşı qanunvericiliyin tələbləri artırılır ki, Mərkəzi Bank tərəfindən bank əmanətləri üzrə stavkaların mümkün səviyyələri müəyyən olunur, mütləq ehtiyatlara qarşı tələblər artırılır və bu da “zəif”, rəqabət aparmağa qadir olmayan bankların ləğv olunmasına gətirib çıxarır. Depozit riski nisbətən nadir hallarda meydana çıxır və bir qayda olaraq seçilmiş bankın etibarlılığının səhvən qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar olur.

İnvestisiya riskləri bir sıra əlamətlərə görə təsnif edirlər: qiymət səviyyəsinə görə, meydana çıxma səbəblərinə görə və itkiləri nəzərə almaqla. Əyani material kimi aşağıda maliyyə qoyuluşlarına xas olan əsas investisiya risklərini əks etdirən sxem təklif olunmuşdur.

Maliyyə qoyuluşlarının investisiya risklərinin sxemi

İnvestisiya riskləri		
Maliyyə investisiya qoyuluşu riskləri		
Qiymətləndirmə səviyyəsinə əsasən	Meydana çıxma səbəblərinə görə	İtkilərin növünə görə
Ümumi iqtisadi	Sosial-hüquqi	Buraxılmış mənfəət riski

S.F.Rüstəmzadə

Sahə	İnflyasiyalı	Birbaşa maliyyə itkisi riski	
Təşkilat səviyyəsində	Bazar	Gəlirin azaldılması riski	
Ayrıca investorlar səviyyəsində	Əməliyyat	Faizli	Kredit
	Selektiv		
	Aktivin satış riski		
	Kredit investisiya riski		

Ümumiqtisadi risk ölkədə mövcud olan siyasi və iqtisadi vəziyyət ilə əlaqədar olub, burada investor və (və ya) təşkilat-emitent\borclu şəxs öz fəaliyyətini həyata keçirir. Məsələn, vəsaitlərin qiymətli kağızlara qoyulması riski/təqdim olunan borc vəsaiti/investorun rezidenti olduğu ölkəyə qarşı düşmən münasibəti ilə qeyri-sabit sosial və iqtisadi durumda olan ölkənin hüquqları altında olan digər təşkilatlar.

Sahə riski ayrı-ayrı sahələrin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Sahə riskləri məsələn, qiymətli kağızların məzənnə dəyərini və investisiya keyfiyyətinin dəyişikliklərində və emitentin/borclu şəxsin sahəsinin bu və ya digər tipə məxsus olmasından və investorlar tərəfindən bu amilin qiyyətəndirilməsinin düzgünlüyündən asılı olaraq investorların müvafiq itkilərində təzahür edir.

Təşkilatın riski (maliyyə və qeyri-maliyyə xarakterli) sahə riski ilə oxşar olan və bir çox hallarda onlardan törəyən riskdir. Təşkilatın riski onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin sahə nəticələri ilə əlaqədar olaraq qiymətli kağızlara/təqdim olunan borclara/digər konkret təşkilata pul qoyuluşlarından əldə olunan maliyyə itkisi riskidir.

Təşkilatda investorun fərdi vəziyyəti ilə əlaqədar olan risk iki mövqelər üzrə səhmdar cəmiyyətlər tərəfindən təhlil olunur:

- investora təqdim olunan hüquqlar,dividentlərin səviyyəsi,ödənişlərin mütəmadiyyəti, vacib strateji məsələlərin həlli zamanı səs hüququ, bu emitentin digər qiymətli kağızlarını saxlayan şəxs ilə müqayisədə investorun tələblərinin üstünlüyü;
- səhmlərin xarakteristikaları və bazar mövqeyi - buraxılışın həcmi, əlavə və sonrakı buraxılışlar, satış qabiliyyəti, pul ilə ifadə olunan hərracların gündəlik həcmələri, bazarda dövrüyyənin tarixi və digələri.

Sosial-hüquqi risk - siyasi sistemin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq maliyyə itkilərinin riski, siyasi qüvvələrin cəmiyyətdə yerləşdirilməsi, vergi qoyuluşunda dəyişikliklər və siyasi qeyri-stabilliyi və digərləri. Məsələn,maliyyə qoyuluşunun həyata keçirilməsinin kifayət qədər effektiv olmaması nəticəsində yeni və ya dəyişən faizlərin yaratdığı məzənnə dəyəri, satış qabiliyyəti ilə əlaqədar olaraq qiymətli kağızlara vəsat qoyuluşundan əldə olunan itki riski.

Buraxılmış mənfəət riski - hər hansı bir tədbirin həyata keçirilməməsi (məsələn, sığortalanma,investisiya qoyuluşu və digərləri) nəticəsində dolaylı maliyyə ziyanının (alınmayan gəlir) başlanması riskidir.

Birbaşa maliyyə itkiləri riski maliyyə qoyuluşlarının obyektinin yanlış seçimi nəticəsində investisiya kapitalının tam və ya qismən itirilməsi təhlükəsidir.

Gəlirin azalması riski portfel investisiyaları, əmanətləri və borcları üzrə faizlərin və dividentlərin məbləğinin azalması nəticəsində meydana çıxıb bilər.

Kredit riski sövdələşmə üzrə debitor, kontragent tərəfindən təsərrüfat subyekti qarşısındakı öhdəliklərinin alınmaması riski, yəni defoltun, debitorun, kontragentin meydana çıxması riskidir. Bu tərifin çərçivələri daxilində ilk növbədə, birbaşa və dolaylı kredit qoyuluşu sövdələşmələri və üçüncü şəxslərin tərəfindən hesablamalar ilə bağlı zəmanətlərin

və kontragentlər tərəfindən ilkin ödənişin təqdim olunmaması zamanı aktivlərin alqı-satqısı müqavilələri kredit riskinin daşıyıcılarıdır.

Kredit riski haqqında daha geniş təsəvvür onun qiymətli kağızların emitentinin, sövdələşmə üzrə kontragentin, debitorun vəziyyətinin yaxşılaşması ilə əlaqədar itkilərin riski kimi müəyyən edir. Vəziyyətin yaxşılaşması dedikdə həm debitorun maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi, həm də işgüzar nüfuzun, regionda, sahədə rəqiblər arasında mövqelərin pisləşməsi, konkret layihəni uğurla tamamlamaq qabiliyyətinin zəifləməsi, yəni, debitorun tədiyyə qabiliyyətinə təsir göstərə bilən bütün amillər başa düşülür. Bu halda meydana çıxan itkilər həm birbaşa olaraq öhdəliklərin tam olaraq yerinə yetirilməməsi, həm də, dolaylı olaraq emitent qiyətli kağızlarının dəyərinin azalması (məsələn, istiqraz vərəqələri), maliyyə qoyuluşu üzrə ehtiyatların həcmnin artırılması zərurəti çıxış edir.

Buna müvafiq olaraq, kredit riskinin daha geniş şərh zamanı nəinki təşkilat tərəfindən təqdim olunan borclar, eləcə də, korporativ qiymətli kağızlar (səhmlər, istiqraz vərəqələri, veksellər) və tədiyyəçinin təmamilə etibarlı tədiyyəçi kimi nəzərdən keçirilməsinə imkan verməyən digər maliyyə alətləri kredit riskinin daşıyıcılarıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, debitor, kontragent və ya emitent kredit riskinin mənbəyi olsa da, bu risk ilk növbədə təşkilat tərəfindən həyata keçirilən konkret əməliyyat ilə əlaqədardır. Belə ki, eyni debitor daxili səbəblərlə əlaqədar krediti vaxtlı-vaxtında ödəməkdən imtina etsə də, istiqraz vərəqələri üzrə ödənişləri həyata keçirə bilər.

Adətən, faiz riski bazar stavkalarının dəyişkənliyi ilə əlaqədar olur. Risksiz aktivlər üzrə faiz stavkalarının dəyişilməsi bütün maliyyə alətlərinin qiymətlərinin dəyişilməsinə səbəb olur və bu zaman burada asılılıq əks asılılığa bərabərdir. Faizin bazar stavkasının artımı qiymətli kağızların, xüsusilə də, qeyd olunan faizlə istiqraz vərəqələrinin məzənnə dəyərinin azalmasına gətirib çıxarır. Faizin artması zamanı vaxtından əvvəl borcun ödənməsini nəzərdə tutan buraxılış şərtlərinə əsasən və daha az faizlər altında emitasiya edən qiymətli kağızların kütləvi "tullanması" başlana bilər. Faiz riskini, ilk növbədə, qeyd olunan səviyyə ilə müqayisədə orta bazar faizli orta və uzun müddətli qiymətli kağızlara maliyyə qoyuluşunu həyata keçirən investor daşıyır. İnflyasiya şəraitində faiz stavkalarının daha sürətli artımı zamanı riskin bu növü qısamüddətli qiymətli kağızlar üçün əhəmiyyətə malikdir.

İnvestisiya riskləri sistemli və qeyri-sistemli risklərin vəhdətidir. Sistemli risk səhmlərin qiymətlərinin dəyişilməsi, onların gəlirliliyi, istiqraz vərəqələri üzrə cari və gözlənilən faizi, ümumi bazar tərəddüdlərinin doğurduğu əlavə gəlirlə və dividendlərin gözlənilən məbləği ilə əlaqədardır. O, faiz stavkalarının dəyişilməsi riskini, ümumi bazar qiymətlərinin dəyişilməsi riskini və inflyasiya riskini birləşdirir. Sistemli risk kifayət qədər dəqiq proanoza məruz qalır, belə ki, səhmlərin birja kursu ilə bazarın ümumi vəziyyəti arasındakı əlaqənin sıxlığı olub, mütəmadi olaraq və təmamilə düzgün şəkildə müxtəlif birja indeksləri ilə qeydiyyata alınır. Qeyri-sistemli risklər investisiyanın obyektinə və bilavasitə əlaqədar olur. Qeyri-sistemli risk konkret maliyyə aləti ilə əlaqədar olan risklərin bütün növlərini birləşdirən anlayışdır. Konkret emitent qiyətli kağızlar üzrə tələb və təkliflərin təsadüfi tərəddüdləri nə bazarla, nə də emitent ilə əlaqədar olmayan təsadüfi itkilərin meydana çıxmasına gətirib çıxara bilər.

Rezervlərin yaradılması təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti və onların nəticələri ilə bağlı risklərin azaldılmasının ən əhəmiyyətli üsullarından biridir.

Böyük iqtisadi lüştə müvafiq olaraq rezerv dedikdə lazım olduqda nəyin isə ehtiyatı, rezervlərdə və ya sığorta fondlarında konsentrasiya olunan və görünməyən tələbatların təmin olunması üçün nəzərdə tutulan aktivlərin ayrıca hissəsi başa düşülür.

Mühasibat hesabatında qiymət rezervlərinin əks olunması maraqlı istifadəçi tərəfindən qərarların qəbul olunmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərən hadisələr və şərtlər ilə bağlı qeyri-müəyyənliyin nəzərə alınması ilə təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyətini daha dəqiq əks etdirməyi icazə verir.

28 №-li “Asılı təsərrüfat cəmiyyətlərinə müəssisələrə və birgə müəssisələrə investisiya qoyuluşları” adlı Muhasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı müvafiq olaraq maliyyə qoyuluşlarının qiymətdən düşməsi altında rezerv maliyyə qoyuluşlarının dəyərinin əhəmiyyətli və davamlı şəkildə azalmasının aşkar olunması zamanı formalaşır, lakin onlara əsasən onların cari bazar dəyəri təyin edilmir. Bu cür rezervin yaradılmasının zəruri şərti maliyyə qoyuluşlarının hesablama dəyərinin təyin olunmasıdır. Bir sıra müəlliflər, səhmin payına düşən emitentin təmiz aktivlərinin məbləği əsasında təyin olunan səhmlərin hesablamada dəyəri, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalına maliyyə qoyuluşunun hesablama dəyəri təmiz aktivlərin dəyərindən və ya hesabat tarixinə dair payın həqiqi dəyərindən irəli gəlir. Bu rezervin həcmi bu cür maliyyə qoyuluşlarının qeydiyyat və hesablama dəyəri arasındakı fərq olub, kommersiya təşkilatının maliyyə nəticələrinə aiddir.

Maliyyə qoyuluşlarının qiymətdən düşməsi altında rezervlərin formalaşması ilə bağlı mövcud üsulları təhlil edərək qeyd etmək lazımdır ki, onların real həcmnin təyin olunması zamanı vacib şərt aktivlərin qiymətdən düşməsi ilə bağlı maliyyə itkilərinin riskinin dəyərinin və səviyyəsinin mütləq qaydada hesablanması ola bilər. Məsələn, zamana görə təhlil olunan aktivlərin nisbi gəlirliyinin göstəricilərini istifadə etmək mümkündür. Maliyyə itkiləri riskinin səviyyəsi və dəyərinin uçotu qiymətləndirici rezervlərin həcmnin daha da obyektiv şəkildə formalaşmasına yardım edir və deməli, daha obyektiv və dəqiq mühasibat hesabatının formalaşmasına yardım göstərir. Təşkilatın menecmenti maliyyə qoyuluşları ilə əlaqədar olan əsas risklərin mahiyyətini yaxşı başa düşməli, mümkün nəticələri proqnozlaşdırmalı, onların təhlili, nəzarəti ilə bağlı müvafiq metodlara və riskə qarşılıqlı üsullarına sahib olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1992
2. “İnvestisiya fondları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
3. Namazova C.B. “İnvestisiyalar”. Dərslük. Bakı, 2014
4. Şirəliyev V.M. İnvestisiyanın təhlili və idarə edilməsi. Bakı, 2001
5. “İnvestisiya fondları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
6. R.Sədirxanov, R.Həsənov. “Bank-maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti”. Bakı, 2001
7. Четиркин Е.М. Финансовый анализ производственных инвестиций. Учебник. М.: Дело, 2012
8. Черкасов В.Е. Международные инвестиции. М.: Дело, 2001
9. Лившиц В.Н., Виленский П.А., Смоляк С.А. Теория и практика оценки инвестиционных проектов в условиях переходной экономики. М.: Дело, 2000

**THE NATURE OF INVESTMENT RISKS
IN COMMERCIAL ORGANIZATIONS**

S.F.Rustamzadeh

SUMMARY

This paper studies the investment risks in commercial organizations. Detailed analysis of financial investment is presented.

**ХАРАКТЕР ИНВЕСТИЦИОННЫХ РИСКОВ
КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ**

С.Ф.Рустамзаде

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются инвестиционные риски коммерческих организаций. Представлен детальный анализ финансовых инвестиций.

**TİBB,
BİOLOGİYA
VƏ PSIXOLOGİYA
ELMLƏRİ BÖLMƏSİ**

**SECTION OF
MEDICINE,
BIOLOGY AND
PSYCHOLOGY**

XƏSTƏXANADAXİLİ BAKTERİEMİYALARIN VƏ SEPTİK İNFEKSİYALARIN RİSK AMİLLƏRİ

S.A.Ataşızadə

Azərbaycan Tibb Universitetinin yoluxucu xəstəliklər kafedrası
Bakı AZ1022, Mərdanov qardaşları küçəsi 101
e-mail: iris.ax@mail.ru

Açar sözlər: xəstəxanadaxili bakteriemiyalar, risk amilləri, litotripsiya

Key words: nosocomial bacteriemia, risk factors, lithotripsy

Ключевые слова: внутрибольничные бактериемии, факторы риска, литотрипсия

Xəstəxanadaxili bakteriemiyalar da digər bakteriemiyalar kimi mikroorqanizmlərin qana daxil olması ilə müşayiət olunur. Bu halda infeksiya ocağı orqanizmin müxtəlif nahiyələrində və orqanlarında ola bilər. Xəstəxanadaxili bakteriemiyaların 32,7% halda intraabdominal mənşəli olması [12], 33,0% halda pnevmoniyalardan sonra inkişaf etməsi [14], 32,8% halda isə damardaxili kateterlə əlaqəli olması [1] göstərilmişdir. Xəstəxanalarda müalicə olunan xəstələrdə damardaxili kateterlərlə əlaqəli infeksiyalar getdikcə artmaqdadır. İtaliyada çoxprofilli cərrahi klinikada xəstəxanadaxili septik infeksiyalar 21,4% rast gəlinərək, sidik yolları (30,9%) və respirator (28,6%) infeksiyalardan sonra üçüncü yeri tutmuşdur [3].

Ümumiyyətlə, xəstəxanadaxili septik infeksiyalarda ölüm ictimai mənşəli və tibb xidməti ilə əlaqədar septik və bakteriemik infeksiyalara nisbətən daha yüksək olur. Tibb xidməti ilə əlaqədar olan bakteriemiyalarda ölüm faizi isə öz növbəsində ictimai mənşəli bakteriemiyalara nisbətən daha yüksək olur [5, 8].

Xəstəxanadaxili bakteriemiyaların etiologiyası çox müxtəlifdir və müalicə müəssisələrinin tipindən asılı olaraq dəyişilir. Törədicilər arasında əsasən qram-mənfi bakteriyalar (61,7%), qram müsbət bakteriyalar (26%) və göbələklər (12,3%) rast gəlinir. Qram-müsbət bakteriyalar arasında daha çox Staphylococcus epidermidis, qram-mənfi bakteriyalar arasında daha çox Acinetobacter baumannii rast gəlinir. Son zamanlar koagulaza-neqativ stafilokokların və enterokokların artması müşahidə edilir [6, 7].

Cərrahi klinikalarda xəstəxanadaxili bakteriemiyaların baş verməsi və inkişafı risk amilləri ilə də çox sıx əlaqədardır. Bunlar infeksiyon prosesin baş verməsini, inkişafını və sonluğunu şərtləndirən mühüm amillərdəndir. Risk amillərinə pasientin vəziyyəti, əməliyyatdan əvvəl, əməliyyat zamanı və əməliyyat sonrası amillər, eləcə də ətraf mühit amilləri (cərrahi əməliyyat aparılan şərait) daxildir [15, 16].

Tədqiqatın məqsədi 2014-2016-cı illərdə ATU Tədris-Cərrahiyyə klinikasında rast gəlinən xəstəxanadaxili bakteriemiyaların və septik infeksiyaların risk amillərinin araşdırılması olmuşdur.

Material və metodlar. Cərrahiyyə klinikasında xəstəxanadaxili sepsis şübhəsi olan cəmi 40 pasient (14-ü qadın və 26-sı kişi olmaqla) müayinə edilmişdir. Xəstələrin 7-də litotripsiya, 7-də müxtəlif məqsədlərlə laparotomiya, 5-də əməliyyatlardan sonra ağciyərlərin süni ventilyasiyası, 5 xəstədə müştərək travmalar, 5 xəstədə şəkərli diabet olmuşdur. 18 xəstənin yaşı 60-dan yuxarı, 6 xəstə yenidoğulmuş olmaqla xəstələrin orta çarpayı

12,4 gün təşkil etmişdir.

Sepsis, yaxud bakteriemiya diaqnozu qanın mikrobioloji müayinəsi ilə təsdiq olunmuşdur. Müayinə üçün qan dərhal öz həcmindən 10 dəfə artıq maye qidalı mühitə əlavə edilmiş, 37°C temperaturda maksimum 10 gün müddətində inkubasiya edilmişdir. Alınmış kulturalar ümumi qəbul edilmiş üsullarla (morfoloji, kultural, biokimyəvi və s. əlamətləri nəzərə almaqla) identifikasiya edilmişdir.

Nəticələr və müzakirə. Xəstəxanadaxili septik infeksiyaların 17,5%-i litotripsiya əməliyyatlarından sonra inkişaf etmişdir. Beləliklə, litotripsiya əməliyyatları xəstəxanadaxili septik infeksiyaların risk amili kimi dəyərləndirilə bilər. Litotripsiya əməliyyatlarından sonra septik infeksiyaların inkişaf etmə riski ilk növbədə istifadə edilən ultrasəs dalğalarının toxumalara zədələyici təsiri, daşların parçalanması nəticəsində əmələ gəlmiş müxtəlif ölçülü hissəciklərin toxumalara zədələyici təsiri ola bilər. Belə hallarda sidik yollarında olan mikroorqanizmlər, o cümlədən sidik yolları infeksiyalarının törədicilərinin qan cərəyanına keçməsi istisna deyil. Xəstələrə uzunmüddətli venadaxili infuziyaların aparılması, eləcə də mərkəzi venoz kateterlərin uzunmüddətli qalması bu qrup xəstələrdə xəstəxanadaxili bakteriemiyaların inkişafına səbəb ola bilər. Damardaxili kateterlərlərin uzunmüddətli istifadəsi mikroorqanizmlərin qana daxil olaraq septik xəstəliklər əmələ gətirməsinə səbəb olur. 2010-13-cü illərdə Çində intensiv terapiya şöbələrində arteriovenoz kateterli xəstələrin 5.3%-də damardaxili kateterlə əlaqəli xəstəxanadaxili infeksiyalar (XDİ) rast gəlinmişdir. Bu zaman XDİ olanlarda ölüm faizi 23,4%, XDİ olmayanlarda isə 10,7% təşkil etmişdir. Risk amili kimi damardaxili kateterlərin 6 gündən artıq qalması göstərilmişdir [6]. Ultrasəs dalğalarının toxumalara zədələyici təsiri ilə yanaşı bu dalğaların orqanizmin müdafiə qabiliyyətinə mənfi təsirinin olması da istisna edilməməlidir.

Xəstəxanadaxili septik infeksiyaların 17,5%-i müxtəlif məqsədlərlə aparılmış laporatoriya əməliyyatlarından sonra inkişaf etdiyindən laporatoriya əməliyyatları da xəstəxanadaxili septik infeksiyaların risk amili kimi qiymətləndirilə bilər. Laporatoriya əməliyyatları, xüsusən boşluqlu orqanlarda aparılan əməliyyatlar, eləcə də peritonitlər zamanı mikroorqanizmlərin qana keçərək septik hallar törətməsi riski mövcuddur. Laporatoriya üçün istifadə edilən cihaz və avadanlıqların XDİ törədicilərinin yoluxdurulmasındakı rolu da inkaredilməzdir. Bundan əlavə belə pasientlərin əməliyyatlardan sonrakı dövrlərdə intensiv terapiya və reanimasiya şöbələrində qalması, uzunmüddətli venadaxili infuziyaların aparılması, eləcə də mərkəzi venoz kateterlərin uzunmüddətli qalması bu qrup xəstələrdə xəstəxanadaxili bakteriemiyaların inkişafına səbəb ola bilər. Bir tədqiqatda xəstəxanadaxili bakteriemiya hallarının 32.7%-inin intraabdominal mənşəli olması müəyyən olunmuşdur [12].

Müxtəlif əməliyyatlardan sonra ağciyərlərin süni ventilyasiyası tətbiq edilən pasientlərdə də xəstəxanadaxili septik infeksiyalar nisbətən çox rast gəlinmişdir. Belə ki, septik halların 12,5%-i müxtəlif məqsədlərlə aparılmış əməliyyatlardan sonra ağciyərlərin süni ventilyasiyası tətbiq edilən pasientlərdə müşahidə edilmişdir. Ağciyərlərin süni ventilyasiyası, ümumiyyətlə, əksər lokalizasiyalı xəstəxanadaxili infeksiyaların risk amili hesab edilir. Süni ventilyasiya üçün tətbiq edilən cihazlardan yoluxma ehtimallarının çox olması səbəbindən daha çox xəstəxanadaxili pnevmoniyalar inkişaf edir. Lakin belə xəstələr həyatı üçün ciddi təhlükə yaradan terminal vəziyyətli pasientlər olduğundan, uzunmüddətli venadaxili infuziyaların aparılması, eləcə də mərkəzi venoz kateterlərin uzunmüddətli

Belə ki, 2009-2011-ci illərdə Fransanın 8 hospitalında septik infeksiyaların əsasən infeksiiv endokardit (11%) və pnevmoniyalarla (8%) əlaqədar olması göstərilmişdir [10].

Araşdırmalarda müştərək travmaları olan pasientlərdə də xəstəxanadaxili septik infeksiyalar nisbətən çox rast gəlinmişdir. Belə ki, xəstəxanadaxili septik infeksiyalar müşahidə edilən pasientlərin 12,5%-də müştərək travmalar qeyd edilmişdir. Ümumiyyətlə, travmalar, xüsusən müştərək travmalar zamanı müxtəlif üzv və orqanların fəaliyyəti pozğunluqları, belə xəstələrin əksəriyyətinin müxtəlif əməliyyatlara və prosedurlara məruz qalması, onlarda müxtəlif xəstəxanadaxili infeksiyaların, o cümlədən septik infeksiyaların riskini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bundan əlavə, belə pasientlərin əməliyyatlardan sonrakı dövrlərdə intensiv terapiya və reanimasiya şöbələrində qalması, uzunmüddətli venadaxili infuziyaların aparılması, eləcə də mərkəzi venoz kateterlərin uzunmüddətli qalması bu qrup xəstələrdə xəstəxanadaxili bakteriemiyların inkişafına səbəb ola bilər. Damardaxili kateterlərlərin uzunmüddətli istifadəsi mikroorqanizmlərin qana daxil olaraq septik xəstəliklər əmələ gətirməsinə səbəb olur. Xəstəxanalarda müalicə olunan xəstələrdə damardaxili kateterlərlə əlaqəli infeksiyalar getdikcə artmaqdadır [17]. European Antimicrobial Resistance Surveillance System (EARSS) məlumatları əsasında Avropada 2002-2008-ci illərdə bakteriemiylar 6,4% artmışdır [2]. Kateter ilə əlaqədar (*catheter-associated*) və kateter ilə törədilmiş (*catheter-related*) bakteriemiylar ayırd edilir. Kateter ilə əlaqədar bakteriemiylarda ekstravaskulyar infeksiya mənbəyi müəyyən edilmir. Kateter ilə törədilmiş bakteriemiylarda isə infeksiya adətən kateter ucluqları ilə yoluxdurulur. Kateter ilə törədilmiş bakteriemiylar kateter ilə əlaqədar bakteriemiylara nisbətən az rast gəlinir və onların törədiciləri fərqlənir [13]. Bir tədqiqatın nəticəsinə əsasən pasientlərin 43,1%-də bakteriemiylar mərkəzi venoz kateteri nəticəsində inkişaf etmişdir [4]. 2010-13-cü illərdə Çində intensiv terapiya şöbələrində arteriovenoz kateterli xəstələrin 5,3%-də damardaxili kateterlə əlaqəli XDI rast gəlinmişdir. Törədiciləri qram mənfi bakteriyalar, qram müsbət bakteriyalar və göbələklər olmuşdur. Qram müsbət bakteriyalar arasında daha çox *Staphylococcus epidermidis*, qram mənfi bakteriyalar arasında daha çox *Acinetobacter baumannii* rast gəlinmişdir. Bu zaman XDI olanlarda ölüm faizi 23.4%, XDI olmayanlarda isə 10.7% təşkil etmişdir [11]. Damardaxili kateterlərin 6 gündən artıq qalması xəstəxanadaxili septik və bakteriemik infeksiyaların mühüm risk amili kimi göstərilir [6]. Şimali Tayvanda *Acinetobacter junii* bakteriemiylası olan 43 pasient müayinə edilmişdir. 35 xəstədə (81.4%) kateterlə əlaqəli septik infeksiya müəyyən olunmuşdur [16].

Şəkərli diabet olan pasientlərdə də xəstəxanadaxili septik infeksiyalar nisbətən çox rast gəlinmişdir. Belə ki, xəstəxanadaxili septik infeksiyalar müşahidə edilən pasientlərin 12,5%-də şəkərli diabet qeyd edilmişdir. Beləliklə, şəkərli diabet xəstəxanadaxili septik infeksiyaların risk amili kimi qiymətləndirilə bilər.

Xəstəxanadaxili septik infeksiyalar müşahidə edilən 18 xəstənin (45%) yaşının 60-dan yuxarı olması diqqəti cəlb edir. Yaşlı pasientlərdə xəstəxanadaxili septik infeksiyaların daha çox qeyd edilməsi ilk növbədə orqanizmin müdafiə qabiliyyətinin zəifləməsi, eləcə də bu qrup xəstələrdə xroniki xəstəliklərin üstünlük təşkil etməsi ola bilər. Əksər tədqiqatçılar yaşın 60-dan yuxarı olmasını xəstəxanadaxili infeksiyaların risk amili kimi qiymətləndirirlər. Xəstəxanadaxili septik infeksiyalar müşahidə edilən 6 xəstənin (15%) yenidöğmüş olması diqqəti cəlb edir. Yenidöğmüş pasientlərdə xəstəxanadaxili septik infeksiyaların daha çox qeyd edilməsi ilk növbədə orqanizmin müdafiə qabiliyyətinin tam for-

bəbindən baş verə bilər. Əksər tədqiqatçılar yenidoğulma dövrünü xəstəxanadaxili infeksiyaların risk amili kimi qiymətləndirirlər.

Xəstəxanadaxili septik infeksiyalar müşahidə edilən xəstələrin xəstəxanada olma müddəti (orta çarpayı müddəti) 12,4 gün olmuşdur. Xəstəxanada olma müddətinin uzunluğu hazırda xəstəxanadaxili infeksiyaların mühüm risk amili kimi dəyərləndirilir. Belə ki, pasientlərin xəstəxanada olma müddəti uzandıqca onların xəstəxanadaxili infeksiyalara yoluxma tezliyi də artır. Bu, ilk növbədə xəstəliyin ağırlığı, manipulyasiyaların və invaziv müdaxilələrin çoxluğu səbəbindən baş verə bilər. Bir tədqiqatda cərrahi palatalarda müalicə alan yanıq xəstələrinin 8 gündən artıq xəstəxanada qalması, kateterizasiya, süni ventilyasiya, əvvəllər antibiotiklərdən istifadə olunması risk amilləri kimi qiymətləndirilmişdir [9].

Qeyd etmək lazımdır ki, xəstəxanalarda müşahidə edilən bakteriemiya və septik halların heç də hamısını xəstəxanadaxili yoluxma ilə izah etmək olmaz. 2006-2007-ci illərdə Koreyanın 9 universitet hospitalında 1605 xəstədə ictimai mənşəli, nozokomial və tibb xidməti ilə əlaqədar olan bakteriemiya tədqiq edilmişdir. Bakteriemiya hallarının 48.8%-i, nozokomial, 33.2%-i ictimai mənşəli, 18.0%-i isə tibb xidməti ilə əlaqədar olmuşdur. *Escherichia coli* əsasən ictimai mənşəli (47.1%) və tibb xidməti ilə əlaqədar (27.2%) bakteriemiyalarda, *S.aureus* (15.2%), koagulaza-negativ *Staphylococcus* (15.1%) isə əsasən nozokomial bakteriemiyalarda aşkar edilmişdir. 30 gündən sonrakı ölüm faizi nozokomial bakteriemiyalarda daha yüksək olmuş (23.0%), tibb xidməti ilə əlaqədar bakteriemiyalarda (18.4%), ictimai mənşəli bakteriemiyalarda (10.2%) isə nisbətən aşağı olmuşdur [15]. Nyu-Yorkda 2001-2007-ci illərdə müalicə mərkəzlərində 102 pasientdə *Stenotrophomonas maltophilia* ilə törədilən nozokomial, tibb xidməti ilə əlaqəli və ictimai mənşəli bakteriemiya tədqiq edilmişdir. Bakteriemiya 79 halda (77.5%) nozokomial, 21 halda (20.6%) tibb xidməti ilə əlaqəli və 2% halda isə ictimai mənşəli olmuşdur. 44 pasientdə (43.1%) bakteriemiya mərkəzi venoz kateteri nəticəsində inkişaf etmişdir [4].

Beləliklə, cərrahiyyə klinikasında litotripsiya, laparotomiya, ağciyərlərin süni ventilyasiyası, müstəqil travmalar, şəkərli diabet, xəstələrin yaşının 60-dan yuxarı olması, yenidoğulma dövrü, orta çarpayı müddətinin uzunluğu xəstəxanadaxili bakteriemiyanın və septik infeksiyaların risk amilləri kimi qiymətləndirilə bilər. Göstərilən halların nəzərə alınması cərrahiyyə klinikalarında, eləcə də çoxprofilli xəstəxanaların cərrahiyyə şöbələrində xəstəxanadaxili bakteriemiyanın və septik infeksiyaların profilaktikasında nəzərə almaq zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Bonnal C, Birgand G., Lolom I. et al. *Staphylococcus aureus* healthcare associated bacteraemia: An indicator of catheter related infections // *Med Mal Infect.* 2015, 45(3), p.84-88.
2. de Kraker M.E., Jarlier V., Monen J.C., et al. The changing epidemiology of bacteraemias in Europe: trends from the European Antimicrobial Resistance Surveillance System // *Clin Microbiol Infect.* 2013, 19(9), p.860-868.
3. Durando P., Bassetti M., Orengo G., et al. Hospital-acquired infections and leading pathogens detected in a regional university adult acute-care hospital in Genoa, Liguria, Italy: results from a prevalence study // *J Prev Med Hyg.* 2010, 51(2), p.80-86.
4. Garazi M., Singer C., Tai J., Ginocchio C.C. Bloodstream infections caused by *Steno-*

5. Hattemer A., Hauser A., Diaz M., et al. Bacterial and clinical characteristics of health care- and community-acquired bloodstream infections due to *Pseudomonas aeruginosa* // *Antimicrob Agents Chemother.* 2013, 57(8), p.3969-3675.
6. Jia L., Yu H., Lu J., et al. Epidemiological characteristics and risk factors for patients with catheter-related bloodstream infections in intensive care unit // *Zhonghua Yi Xue Za Zhi.* 2015, 95(9), p.654-658.
7. Kang J., Sickbert-Bennett E.E., Brown V.M. et al. Relative frequency of health care-associated pathogens by infection site at a university hospital from 1980 to 2008 // *Am J Infect Control.* 2012, 40(5), p. 416-420.
8. Kollef M.H., Zilberberg M.D., Shorr A.F., et al. Epidemiology, microbiology and outcomes of healthcare-associated and community-acquired bacteremia: a multicenter cohort study // *J Infect.* 2011, 62(2):130-135.
9. Kumar S.H., De A.S., Baveja S.M., Gore M.A. Prevalence and risk factors of Metallo β -lactamase producing *Pseudomonas aeruginosa* and *Acinetobacter* species in burns and surgical wards in a tertiary care hospital // *J Lab Physicians.* 2012, 4(1), p.39-42.
10. Le Moing V., Alla F., Doco-Lecompte T. *Staphylococcus aureus* Bloodstream Infection and Endocarditis - A Prospective Cohort Study // *PLoS One.* 2015, 10(5)
11. Li J., Yu L., Yang J., et al. Species distribution of pathogens and prognostic factors for catheter-related bloodstream infections in intensive care unit // *Zhonghua Yi Xue Za Zhi.* 2015, 95(9), p.659-662.
12. Pau C.K., Ma F.F., Ip M., You J.H. Characteristics and outcomes of *Klebsiella pneumoniae* bacteraemia in Hong Kong // *Infect Dis (Lond).* 2015, 47(5), p.283-288.
13. Sihler K.C., Chenoweth C., Zalewski C. et al. Catheter-related vs. catheter-associated blood stream infections in the intensive care unit: incidence, microbiology, and implications // *Surg Infect (Larchmt).* 2010, 11(6), p.529-534.
14. Sligl W.I., Dragan T., Smith S.W. Nosocomial Gram-negative bacteremia in intensive care: epidemiology, antimicrobial susceptibilities, and outcomes // *Int J Infect Dis.* 2015, v.37, p.129-134.
15. Son J.S., Song J.H., Ko K.S., et al. Bloodstream infections and clinical significance of healthcare-associated bacteremia: a multicenter surveillance study in Korean hospitals // *J Korean Med Sci.* 2010, 25(7), p.992-998.
16. Tsai H.Y., Cheng A., Liu C.Y. et al. Bacteremia caused by *Acinetobacter junii* at a medical center in Taiwan, 2000-2010 // *Eur J Clin Microbiol Infect Dis.* 2012, 31(10), p.2737-2743.
17. Wenzel R.P., Edmond M.B. The Impact of Hospital-acquired Bloodstream Infections // *Emerg Infect Dis.* 2001, v. 7, p.174-177.

RISK FACTORS FOR NOSOCOMIAL BACTERIEMIA AND SEPTIC INFECTIONS

S.A.Atakishizadeh

SUMMARY

This paper presents an analysis of risk factors for nosocomial bacteriemia and sep-

tic infections in a multidisciplinary surgery clinic. Lithotripsy, lung ventilation, combined
S.A.Ataşizade

---

injuries, sugar diabetes (for the patients over 60), neonatal period, average length of hospital stay are considered as risk factors for nosocomial bacteriemia and septic infections. The importance of considering these factors for the prevention of nosocomial bacteriemia and septic infections is stressed.

ФАКТОРЫ РИСКА ВНУТРИБОЛЬНИЧНЫХ БАКТЕРИЕМИЙ И СЕПТИЧЕСКИХ ИНФЕКЦИЙ

С.А.Атакишизаде

РЕЗЮМЕ

В статье представлен анализ факторов риска внутрибольничных бактериемий и септических инфекций, встречающихся в многопрофильной хирургической клинике. Литотрипсия, вентиляция легких, комбинированные травмы, сахарный диабет (возраст больных старше 60 лет), неонатальный период, длительность средних койко-дней оценены как факторы риска внутрибольничных бактериемий и септических инфекций. Отмечается необходимость учета этих факторов для профилактики внутрибольничных бактериемий и септических инфекций.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СИСТЕМНОЙ МОДЕЛИ SCORE В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ КОНСУЛЬТИРОВАНИИ ДЛЯ ДИАГНОСТИКИ И КОРРЕКЦИИ ПАТОЛОГИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ

М.А.Мустафаева

Университет Одлар Юрду
Баку, ул. Кероглу Рахимова 13
e-mail: oyu-asp@mail.ru

Açar sözlər: sensor representativ sistem, sensor modallıq, patoloji strategiya, bədən metaforası, travmatik təcrübə, neyrolinqvistik proqramlaşdırma modeli, SCORE modeli, somatik simptom, travmatik birləşmə, psixoemosional disbalans, struktur defekti

Keywords: sensory representative system, sensory modality, pathologic strategy, body metaphor, traumatic experience, the model of neurolinguistic programming, the SCORE model, somatic symptom, traumatic bonding, psycho-emotional imbalance, structural defect

Ключевые слова: сенсорная репрезентативная система, сенсорная модальность, патологическая стратегия, телесная метафора, травматический опыт, модель нейро-лингвистического программирования, модель SCORE, соматический симптом, травматическая склейка, психоэмоциональный дисбаланс, структурный дефект

Понятие стратегии в НЛП

В создании структуры субъективного опыта участвуют три основных компонента: нервные процессы, язык и программирование взаимодействия системы Сознание-Тело. От характера взаимодействия в системе Сознание-Тело зависит то, какой будет «карта мира» (парадигма) человека.

Все начинается с сенсорной репрезентативной системы.

При помощи органов чувств (глаз, ушей, мышечных и тактильных ощущений) мы получаем данные из внешнего мира. Для «репрезентации» того, что мы увидели, услышали, ощутили мозг использует несколько сенсорных модальностей. Мышление становится возможным, благодаря этим модальностям. Компоненты этих модальностей определяют форму наших конкретных мыслей. Мы обрабатываем информацию, получаемую по сенсорным каналам.

Посредством репрезентативных систем мы воспринимаем, обрабатываем и храним информацию.

Каждая сенсорная модальность имеет специфические качества, называемые субмодальностями.

Когда к непосредственному опыту чистых ощущений добавляется язык и деление элементов опыта на классы и категории, начинается процесс мышления (3).

Человек форматирует и программирует свое поведение, навыки и способности при помощи комбинирования и установления последовательности использования этих репрезентаций, осуществляемых при помощи нервной системы.

Эта последовательность и называется «стратегией».

Реорганизация поведения в эффективные передающиеся последовательности называется «стратегией» (3).

Понятие патологической стратегии

В результате психотравмы, полученной в определенный период личной истории, возникает специфический структурный дефект - визуально-аудиальная склейка. Это становится причиной аномального отреагирования в некоторых контекстах, прямо или косвенно связанных с травматическим опытом.

Обстоятельства психотравмы, сформировавшаяся склейка и связанные с ней карты оказываются вне зоны осознания. Периферические же проявления могут осознаваться. Они принимают характер всевозможных телесных, поведенческих и психоэмоциональных отклонений.

Краткое описание модели

Модель SCORE - это модель для описания причинно-следственной организации опыта и эффективного сбора информации.

Это системная модель, так как построена она на основе системного мышления. Системное мышление позволяет выявить любой элемент многомерного пространства решаемой с помощью модели SCORE задачи. Помимо определения и измерения симптома проблемного состояния, системное мышление проясняет результаты и эффекты от решения поставленной задачи, обнаруживает причины настоящего проблемного состояния и находит потенциальные ресурсы для получения нужного результата (8).

Универсальность и эффективность модели SCORE

Универсальность модели SCORE заключается в том, что она работает со структурой. Это позволяет описать задачи любого контекста и любого уровня сложности. Данная модель с успехом может быть использована в психотерапии, коучинге, PR-менеджменте, рекламе, бизнесе, медицине, в организации научных исследований.

Несмотря на то, что традиционно она считается моделью для сбора информации, часто этой информативности бывает достаточно для того, чтобы решение определилось уже в процессе сбора информации, даже без применения других техник.

Сама структура SCORE такова, что в процессе работы она преобразует проблему в разрешимую задачу.

Помимо грамотно выделенных аспектов минимального сбора информации, эффективность модели состоит еще и в возможности совершать изменения и идти к цели, затрачивая минимальное количество времени и шагов.

Симптом в модели SCORE

Симптом, как дискомфортное или болезненное проявление в теле является главным осознаваемым и предъявляемым аспектом проблемы психосоматического клиента. И уже на его основе мы выявляем остальные ее аспекты.

Если клиент предъявляет в качестве симптома периодически повторяющиеся паттерны неэффективного, нерационального поведения или какое-либо чувство – страх, тревога, волнение, то ему всегда сопутствует характерное для него и, возможно, ранее не осознаваемое ощущение в теле.

Предъявляемый симптом - это грань, где осознаваемая часть патологической

стратегии предваряется неосознаваемой (7).

Значение соматического симптома при определении патологической стратегии трудно переоценить. С точки зрения структурной психосоматики, этот кинестетический феномен представляет собой самый первый осознаваемый шаг патологической стратегии. Предшествующие ему шаги находятся вне зоны осознания.

В ходе выявления симптома необходимо последовательно выявить все субмодальности и точную локализацию телесных феноменов. В результате мы должны получить совершенно определенный образ комплекса телесных ощущений, который носит название телесной метафоры (7).

Травматическая склейка и соответствующая телесная метафора, обобщающая и формулирующая в виде образного ряда систему телесных зажимов, на самом деле - суть одно и то же. Точнее, телесные зажимы, травматическая склейка и прочие периферические проявления патологической стратегии представляют собой разные стороны одного и того же структурного дефекта или разные его описания (7).

Важно понимать, что любая патологическая стратегия, с чем бы она ни была связана, и какие бы ее периферические проявления не выходили на передний план - будь то соматическая или психическая болезнь, поведенческое отклонение, психоэмоциональная акцентуация, всегда сопровождается, в том числе, и рядом телесных зажимов, образующих вполне определенную систему. Таким образом, телесная метафора может быть вычленена и осознана всегда (7).

На данном этапе важно как можно четче сформировать образ телесной метафоры, проработать все ее детали и субмодальности.

Она должна быть и для консультанта, и для клиента «реальным внутренним объектом», удобным для манипулирования, оценки и отслеживания трансформаций (7).

Еще одной особенностью работы с соматическим симптомом на данном этапе, является поднятие его логического уровня (ЛУ). На 4-м логическом уровне проблема уже приобретает характер разрешимой задачи, благодаря осознанию ее на уровне убеждений и даже идентичности.

Результаты и эффекты

Результат - это конкретные цели или желаемые состояния, которые должны прийти на смену симптомам (4).

Эффекты - последствия достижения результата для самого клиента и для его значимого окружения; состояние в будущем, когда результат уже достигнут. Эффекты могут быть как позитивными, а значит усиливающими мотивацию к достижению результата, так и негативными - противоречащими вопросам экологии (4).

SCORE, будучи моделью нейро-лингвистического программирования, как и само это направление практической психологии, ориентирована, прежде всего, на результат. Поэтому этап формирования результата и эффектов в этой модели имеет место всегда. При этом результат формулируется сразу после выявления структуры симптома.

Процесс формулирования результата выполняет две важные функции в кон-

сультирования:

- во-первых, трансформирует в восприятии клиента его проблему в разрешимую задачу.

- во-вторых, помогает сформулировать корректный запрос клиента к консультанту.

В случае, когда симптомом выступает соматическая проблема, корректный запрос сформулировать еще сложнее. Логично предположить, что для такого клиента хорошим результатом будет исцеление от болезни. Реальный же результат будет зависеть от нескольких факторов - компетентности и профессионализма консультанта, корректного запроса, а так же от намерения и мотивации самого клиента.

В первой поправке консультант, осознавая границы своей компетентности и оговаривая обоюдную ответственность, может предложить заключить договор на исследование причин возникновения болезни.

В ходе совместной работы, запрос, как правило уточняется и конкретизируется. Для психосоматического клиента этому служит выявление смысла от наличия и отсутствия симптома в процессе поднятия ЛУ, как самого симптома, так и запроса. Для выявления смыслов и поднятия ЛУ симптома консультант задает клиенту вопрос: «Что для вас это означает?»

Явным показателем того, что результат является желаемым, и человек мотивирован на его достижение, является его ресурсное состояние. Как правило, на этом шаге наблюдается эмоциональный подъем.

На этом же этапе клиент может отказаться от ранее поставленной перед собой задачи ввиду осознания ее нецелесообразности или неэкологичности, либо переформулировать ее.

Исследование причин в модели SCORE

На этом этапе исследуются причины проблемного состояния.

Причины - это основные элементы, отвечающие за создание и поддержание симптомов. Как правило, они менее очевидны, чем порождаемые ими признаки. Это жесткие способы восприятия ситуации или устаревшие убеждения, ведущие к конфликту или замешательству (4).

Шаг "Причины" в работе с применением модели SCORE иногда просто опускается. В тех же случаях, когда причины исследуются, изучается не их содержание, а способ их создания.

В консультировании психосоматических клиентов, как правило, приходится работать и с причинами. Изменением проблемного состояния психосоматического клиента на желаемое, без исследования способа его создания, занимается традиционная медицина. Она практикует симптоматическое лечение. Часто это не приводит к избавлению от симптома, так как симптоматическое лечение не дает ресурса для осознания и отреагирования подавленных чувств и изменения патологических паттернов поведения.

Процесс направления внимания консультируемого в прошлое - в моменты и ситуации, когда симптом проявлялся наиболее интенсивно, необходим для выявления патологической программы и запускающих ее триггеров. В целях коррекции патологической программы, особо важной является самая ранняя травматическая ситу-

ация, сформировавшая структурный дефект - патологический импринт (аудиально-визуальную склейку).

Для того, чтобы психотравмирующее событие привело к устойчивому психоэмоциональному дисбалансу и перешло в разряд патологических стратегий, необходимо наличие следующих условий;

- психотравма приурочена к той зоне структуры, которая находится на стадии формирования, что характерно для раннего детского возраста;
- нарушена какая-то базовая потребность - в безопасности, в принятии и т. п.;
- источником является значимый для ребенка человек - обычно один из родителей (7).

Акцентируем внимание на необходимости, в случае работы с соматическим симптомом, точного выявления и разрушения структурного дефекта (патологического импринта), запускающего стратегию. В противном случае, структурный дефект, запускающий программу и проявление ее на уровне соматической симптоматики, так и остается не осознаваемым, а значит, сама стратегия не измененной.

Некоторые авторы, описывающие процесс изменения личностной истории, процесс реимпринтинга, упускают из виду эту аудиально- визуальную склейку, которая, собственно говоря, и является патологическим импринтом. Изменения только на уровне убеждений и поведения не дают нужного результата и полного исцеления, так как глубинная структура, где был запечатлен импринт, остается вне досягаемости.

Подавление какого-либо чувства, как одnorазовый акт, когда этого требует ситуация - вполне нормальное явление. Но если проявление чувств становится запретным и превращается в табу, то это уже процесс, который происходит постоянно. Для психики человека это нездоровое, патологическое состояние, которое неизбежно проявится в психосоматических расстройствах.

Ресурсы

Ресурсы - элементы опыта, наличие которых позволяет выйти из настоящего положения; они делают возможным переход из настоящего положения в желаемое (4).

Симптом сигнализирует о какой-то неудовлетворенной базовой потребности. Ресурс позволяет достичь фазы удовлетворения этой потребности без симптома (8).

Ресурсы могут быть внешними (люди, финансы, книги, орудия труда и другие) и внутренними (способности и навыки, состояния, паттерны поведения и другое) (8).

В модели SCORE ресурсы определяются на двух этапах - на этапе формирования желаемого результата и на этапе исследования причин. Если в работе причины не исследуются, то ресурсы подбираются только для желаемого состояния (8).

В работе с психосоматическим симптомом причины, как правило, исследуются.

Ресурс в коррекции патологической стратегии

Совсем иначе дело обстоит при поиске ресурсов на этапе определения при-

чин возникновения патологической стратегии и соматического симптома.

Опыт работы с психосоматическими клиентами показывает, что существуют некоторые закономерности, как в определении причин, так и в выявлении ресурсов для их преодоления. Закономерность эта связана с тем, что основной причиной подобных расстройств является запрет (который становится внутренним запретом) на осознание и проявление чувств. А значит основным ресурсом выступает разрешение на осознание и проявление этих чувств.

Заключение

В данной статье затронуты вопросы особенностей использования системной модели SCORE для диагностики и коррекции патологической стратегии, сформированной в результате травматического опыта.

Анализ особенностей использования модели SCORE для выявления патологической стратегии показал, что каждый шаг этой модели, применяемой в данном контексте, имеет свою специфику.

Однако, на практике психотерапевтическую работу необходимо дополнять телесной, ориентированной на трансформацию телесных феноменов, сопутствующих проявлению патологической стратегии.

Литература

1. Андреас К., Андреас С. Измените свое мышление и воспользуйтесь результатами. <http://www.victoria.lviv.ua/html/interesno/nlp-mysl.html>
2. Бэндлер Р, Гриндер Д. Рефрейминг: ориентация личности с помощью речевых стратегий. http://royallib.ru/book/bendler_richard/refreyming-orientasiya-lichnosti-s-pomoshchyu-rechevih-strategiy.html
3. Боб Г. Боденхаммер. НЛП. Полный курс освоения базовых приемов. <https://mybook.ru/author/l-maiki-holl/nlp-polnyj-kurs-osvoeniya-bazowh-priemov/>
4. Дилтс Р. Моделирование с помощью НЛП. http://www.center-nlp.ru/library/s55/nlp/modeling_with_nlp.html
5. Дилтс Р. Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП / Пер. с англ. - СПб.: Питер, 2011. - 256 с.
6. Ковалев С. Исцеление с помощью НЛП. http://www.center-nlp.ru/library/s55/nlp/iscelenie_Nlp.html?current_book_page=all
7. Минченков А.В., Елпидифоров П.Б. Методы структурной психосоматики. - СПб. : Издательство дом "Ювента"; М.: Институт общегуманитарных исследований, 2001 - 409 с.
8. Плигин А.А., Герасимов А.В. Руководство к курсу НЛП-Практик. - М.: Твои книги, 2009. - 576 с.
9. Холл М. Боденхаммер Б. Полный курс НЛП / Пер. с англ. - Москва: АСТ, 2014. - 635 [5] с. - (Психология Высший Курс)

**PSIXOLOJİ KONSULTASIYA ZAMANI PATOLOJİ STRATEGİYANIN
DİAQNOSTİKASI VƏ KORREKSİYASI ÜÇÜN
SCORE SİSTEM MODELİNDƏN İSTİFADƏNİN ÖZƏLLİKLƏRİ**

M.Ə.Mustafayeva

XÜLASƏ

Məqalədə psixosomatik simptomlu müştərinin patoloji strategiyasının diaqnostikası və korreksiyası zamanı SCORE sistem modelinin tətbiqinin xüsusiyyətləri təhlil olunur. Somatik simptomun patoloji strategiyanın müəyyən olunmasında bir açar kimi istifadə oluna bilmə imkanı aşkar edilmişdir.

**CHARACTERISTICS OF USING SCORE SYSTEM MODEL
FOR DIAGNOSIS AND CORRECTION OF PATHOLOGICAL STRATEGY
DURING PSYCHOLOGICAL CONSULTATION**

M.A.Mustafayeva

SUMMARY

Characteristics of using SCORE system model during the diagnosis and correction of pathologic strategy of a client showing psycho-somatic symptom are analyzed in this article. The possibility of using somatic symptom as a key to define the pathologic strategy is shown.

HEYDƏR ƏLİYEVİN MULTİKULTURAL, TOLERANT İDEYALARI
AZƏRBAYCANLI GƏNCLƏRDƏ HUMANİST PSİXOLOJİ
DÜŞÜNCƏLƏRİN FORMALAŞMASINDA ƏSAS VASİTƏ KİMİ

M.İ.Cabbarlı

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: oyu-asp@mail.ru

Açar sözlər: humanist psixologiya, tolerantlıq, multikulturalizm, əxlaq, davranış

Keywords: humanistic psychology, tolerance, multiculturalism, ethics, behavior

Ключевые слова: гуманистическая психология, толерантность, мультикультурализм, этика, поведение

Giriş

Azərbaycan xalqının özünəməxsus multikultural, tolerant, humanist düşüncələri, milli-mənəvi dəyərləri, dövlətçilik ənənələri, dini, əxlaqi baxışları, bütövlükdə götürsək, özünəməxsus sərvət dəyərləri sistemi mövcuddur. Bu dəyərlər (humanizm, tolerantlıq, multikulturalizm və digər adət-ənənələr) hər bir etnosun kamilliyini, milliliyini göstərməklə yanaşı, bəşər sivilizasiyasına gözəl tövhədir. Bu milli-mənəvi dəyərlər həm də mənsub olduğu xalqın toxunulmaz sərvətləridir. Azərbaycanda əsrlər boyu formalaşmış bu sərvətlər sistemi həmişə bu xalqın mənəviyyatına hakim kəsilmiş və onu başqa xalqlardan fərqləndirmişdir. Təbii ki, Azərbaycanda bu humanist psixologiyanın kökləri çox dərinliyə gedib çıxır.

Əsas hissə

Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci il fevralın 10-da ölkəmizdə ölüm cəzası ləğv edildi. 1995-2003-cü illərdə amnistiya aktı, 32 fərman imzalanmış, 22 minə yaxın məhkum azad edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Heydər Əliyevin geniş fəaliyyəti nəticəsində respublikada din və etiqad azadlığı tam təmin edilmiş, milli-mənəvi dəyərlərə münasibət kökündən dəyişmiş, dini ayin və mərasimləri yerinə yetirmək üçün bütün dinlərə mənsub olan insanlara bərabər şərait yaradılmışdır. Ümummillə lider milli-dini dəyərlərimizin qorunmasında, İslama ehtiram göstərilməsində, xalqımızın dini əqidəsinin daha da möhkəmləndirilməsində öz əməli fəaliyyətilə böyük rol oynamışdır.

Multikulturalizm və tolerantlıq siyasətini ölkənin demokratik inkişafının tərkib hissəsi hesab edən Heydər Əliyev Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların etnik-mədəni və dini dəyərlərinin qorunmasını demokratiyanın mühüm prinsipi olan insan hüquq və azadlıqları kontekstində görürdü. Ulu öndər 16 noyabr 1999-cu ildə Azərbaycandakı dini konfessiyaların başçıları ilə görüşündə cəmiyyətdə tolerantlıq və multikultural dəyərlərin vəziyyətini şərh edərək demişdir: “Azərbaycan Prezidenti olaraq mən məmnunam ki, ... ölkəmiz ictimai-siyasi sabitliyi qoruyub saxlayır, müxtəlif millətlərdən, müxtəlif dinlərdən olan, müxtəlif adətlərə, müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan insanlar arasında dostluq münasibətlərini təmin edir. Elə bunun özü tolerantlıqdır, baxmayaraq ki, tolerantlıq çox geniş anlayışdır, özündə çox mənaları birləşdirir. İndi bura-

da başqa sahələr haqqında danışmaq istəmirəm. Tolerantlıq münaqişələrin, terrorizmin, ekstremizmin, separatizmin olmamasını tələb edir. Bunlar hamısı tolerantlıq anlayışına daxildir. Azərbaycanda İslam dini ilə yanaşı, xristianlıq və iudaizm dinləri də var və onlar bir-biri ilə çox mehriban şəraitdə fəaliyyət göstərirlər. Biz bunu bəyan etmişik. Azərbaycanın Prezidenti kimi, mən dəfələrlə qeyd etmişəm ki, ölkəmizin vətəndaşları dini, irqi mənsubiyyətindən, siyasi baxışlarından asılı olmayaraq eyni hüquqlara malikdirlər və onların hüquqları Azərbaycan dövləti tərəfindən qorunur. Əmin ola bilərsiniz ki, biz bu prinsiplərimizə daim sadıq qalacağıq və Azərbaycan vətəndaşlarının din, dil mənsubiyyətindən və siyasi baxışlarından asılı olmayaraq bir-biri ilə münaqişəyə girməsinə gələcəkdə də yol verməyəcəyik” (H.Əliyev).

Heydər Əliyev həmişə respublikamızda tolerantlığın vəziyyəti ilə maraqlanmış, dinlərarası, mədəniyyətlərarası münasibətlərin yüksək səviyyədə olmasına diqqət yetirmişdir. Buna misal olaraq Azərbaycanda mövcud olan tolerantlıq mühitinin vəziyyətini müzakirə etmək üçün “Beynəlxalq Tolerantlıq Günü” kimi qeyd olunan 16 noyabr 1999- cu ildə ölkəmizdəki dini konfessiyaların başçıları ilə görüş zamanı Heydər Əliyev dini konfessiya başçılarına müraciət edərək demişdir: “Siz bilirsiniz ki, BMT-nin UNESCO təşkilatı 1995-ci ildə özünün qərarı ilə noyabrın 16-nı dünyada dözümlülük günü, səbirlilik, tolerantlıq günü elan etmişdir. XX əsrin sonunda demokratiklik prosesinin Yer kürəsinin bir çox ölkələrini əhatə etdiyini və insan hüquqlarının mühüm amil kimi ön plana çəkildiyini nəzərə alsaq, bu, çox vacib qərardır. Bu münasibətlə də mən istədim sizinlə görüşəm, ölkəmizdə bu məsələnin nə vəziyyətdə olduğunu, qısaca da olsa, birlikdə təhlil edək, mən sizi dinləyim və öz fikirlərimi deyim: Bildiyiniz kimi, tolerantlıq, dözümlülük çox geniş anlayışdır. O, həm insani münasibətlərin, həm insan cəmiyyətində gedən proseslərin, həm də dövlətlərarası münasibətlərin bir çox cəhətlərinə aiddir”.

Ulu öndər başqa dinlərə qarşı dözümlülük və tolerantlıq münasibətini həmişə öz əməli fəaliyyəti ilə sübut etmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycanda yaşayan qeyri-İslam dini icmalarına qarşı həmişə hörmət və ehtiram göstərmiş, onların dini bayramlarını təbrik etmiş, adət-ənənələrinə qayğı ilə yanaşmışdır. Məsələn, 1995-ci il yanvarın 7-si tarixində İsa peyğəmbərin (ə.) Milad bayramı münasibətilə Bakıda keçirilən mərasimdə Azərbaycandakı pravoslav icmasını təbrik edən Heydər Əliyev bu haqda xristian icmasına müraciət edərək demişdir: “Hörmətli xanımlar və cənablar, bacılar və qardaşlar, Azərbaycan vətəndaşları! Sizi müqəddəs gün – İsa Məsihin Milad günü münasibəti ilə ürəkdən təbrik edir, sizə və sizin şəxsinizdə Azərbaycanın bütün xristian vətəndaşlarına xoşbəxtlik, firavanlıq, sevinc, sülh və mərhəmət arzulayıram” (H.Əliyev).

Heydər Əliyevin humanist ideyalarını uğurla davam etdirən cənab İ.Əliyev bu istiqamətdə bir çox işlər görmüş və görməkdədir.

“Multikulturalizm” - çox mədənilik, bir çox fərqli mədəniyyətin bir arada yaşadığı cəmiyyəti təyin edən sözdür. O, ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmoniyasına, azsaylı xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Humanist və demokratik nəzəriyyə yaxud ideologiya olaraq multikulturalizm, tolerantlığın təəcəssümüdür ki, onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil” (İ.H.Əliyev).

Bəli, Azərbaycan xalqı tarixən tolerant, nəcib, alicənab, humanist olmuş, bütün millətlərin mədəniyyətinə, dilinə, dini etiqadlarına, inanclarına qayğı ilə yanaşmışdır. Bu

sosial-psixoloji keyfiyyətlər bizə milli kökümüzdən, qan yaddaşımızdan, etnik düşüncələrimizdən miras qalıb və bu gün də müstəqil hakimiyyətimiz tərəfindən uğurla davam etdirilir. Təsadüfi deyil ki, 2016-cı ili prezident İlham Əliyev xüsusi sərəncamla “Multikulturalizm ili” elan etmişdir.

Humanizm (latın sözü olub – humanistas “insanlıq”, homo - “insan” deməkdir. Humanist psixologiyaya malik insan öz həyatının mövcudluğunu və formasını müəyyən etmək hüququna və öhdəliyinə aid olduğunu dərk edən ədalətli, xeyirxah, səmimi, alicənab, yoxsullara, məhdud imkanlı insanlara, bütövlükdə cəmiyyətə isti münasibət göstərir.

Tolerantlıq - dini dözümlülük, yəni digər inanc və əqidələrə dözümlü yanaşma. Tolerant insan hüquqları və vicdanı ilə bağlıdır. Tolerantlıq insan hüquqlarının və azadlıqlarının təsdiqi, demokratiya əsasında formalaşır. Onun üçün həm də irqilik, dini dözümlülük, terror və ekstremizimin qəbul edilməməsi xarakterikdir.

Dini dözümlülük (digər inanc və əqidələrə dözümlü yanaşma) insan azadlığına, hüquqlarına və demokratiyaya əsaslanan mənəvi-psixoloji, əxlaqi-mədəni bir keyfiyyətdir. Dözümlülük həm də xoşa gəlməyən və ya bəyənilməyən hər hansı bir şeyin mövcudluğuna təmkinlik göstərməkdir.

Azərbaycan millətinin yaddaşına hopmuş bu milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq, onu təkmilləşdirərək gələcək nəsillərə ötürmək kimi qəti və şərəfli missiya ötən əsrdə ümumilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin üzərinə düşmüşdür.

Etnik milli hisslər, xarakter, adət-ənənələr, arzu və istəklər, xalqın stereotip və yönümləri, xasiyyəti, təfəkkür tərz, hafizəsi, duyğu və qavrayışı, qabiliyyəti və digər keyfiyyətlər milli mənəvi dəyərlərin əsas tərkib hissəsidir. Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərindəki sosial-psixoloji fikirlər, insana xas olan əxlaqi etnik görüşlər dünya mədəniyyət tarixindən təcrid edilmiş şəkildə öyrənilmişdir. Burada milli və ümumbəşəri dəyərlər vəhdətdə, müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin zəngin qiymətli qaynaqları var. Bu qaynaqlar və mənbələrin birincisi xalqın folklor nümunələrində (inanclar, əsatirlər, sınımalar, nəğmələr, bayatılar, atalar sözləri və zərb məsəllər, nağıllar, laylalar, tapmacalar, alqışlar, qarğışlar və s.), dini təsəvvürlərdə (zərdüştlük, İslam əxlaqi), görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Bu, xalqımızın bizə bəxş etdiyi müdriklik xəzinəsidir.

Həmin mutikultural, tolerant, humanist dəyərləri öyrənmədən xalqın mənəviyyatını, psixologiyasını bilmək qeyri-mümkündür. Milli özünüdərk milli mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsindən başlayır. Milli mənəvi dəyərlər xalqın simasını göstərir. Bu dəyərləri öyrənmədən, onu gənc nəslə çatdırmadan vətəndən, cəmiyyətdən danışmaq qeyri mümkündür.

Milli mənəvi dəyərlər geniş anlayışdır. Əvvəldə qeyd etdiklərimizlə yanaşı buraya, eyni zamanda bu və ya digər xalqa məxsus olan etnik adət-ənənələr, stereotip və yönümlər, milli xarakter, hissi yanaşmalar, etnik özünüdərk etmə və özünüqiymətləndirmə, milli şərəf, ləyaqət, vətənpərvərlik, milli qeyrət, mənlilik şüuru və s. bəşəri keyfiyyətlər daxildir. Elə buna görə də hər bir etnos, hər bir xalq özünəməxsus etnik psixoloji xüsusiyyətlərə malik olurlar və həmin xüsusiyyətlər həmin adamların rəftar və davranış tərzində, adət-ənənələrində, münasibətlər sistemində, sərəvət meyllərində özünü büruzə verir.

Milli mənəvi dəyərlərin sosial-psixoloji mahiyyəti haqqında fikirlərə çox qədim tarixi, coğrafi əsərlərdə, folklor materiallarında rast gəlmək mümkündür. Qeyd olunan bu

materiallarda müxtəlif xalq, qəbilə və tayfaların, etnik qrupların xarakterik psixoloji əlamətləri ifadə olunmuşdur.

Alman alimləri M.Latsarus və T.Şteyental “Xalqların psixologiyasına dair ilkin mülahizələr” (1861) adlı əsərində bu problemə də toxunmuş, insanın, öz xalqının, millətinin, etnosunun nümayəndələri ilə, eləcə də digər insan qrupları ilə qarşılıqlı əlaqədə müəyyən psixoloji keyfiyyətlərə yiyələnmə biləcəyini göstərmişlər.

Azərbaycanın milli təfəkkür qaynaqlarında xalqımızın qan yaddaşına, əxlaqına, insani keyfiyyətlərinə aid xeyli materiallar var ki, onlardan bu gün də gənc nəslin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında bəhrələnməliyik.

Məsələn, milli mənəvi dəyərləri özündə əks etdirən nəcib əxlaqlı adam haqqında belə deyilib: “O, əsl adamdır”, “İnsan adamdır, təbiəti, xasiyyəti yaxşıdır”, “Mərifəti elmindən dolu insandır”, “qənimət adamdır” və i.a. Bu el deyimlərində insanın mənəviyyətinə, daxili aləminə aid sifətlər toplusu öz ifadəsini tapır. Bu sifətlər isə tarix boyu təşəkkül tapıb müəyyənləşir və insanların ailəyə, öz-özlərinə, başqalarına, əməyə, cəmiyyətə və s. olan münasibət və rəftarını nizama salır.

Xalq yadigarlarında şərin məğlubiyətə düşər olacağını qeyd etməklə yanaşı, adamı alçaq işlərdən, mənfi əxlaqi sifətlərdən əl çəkməyə, insanlara yaxşılıq etməyə, xeyirli işlər görməyə çağırırlar. “Özünə pis bildiyini özgəyə rəva görmə”, “Özünə qıymadığını, özgəyə qıyma”, “Özgəyə kömək et, sənə də kömək edərlər”, “Özgəyə quyu qazan özü düşər” və s.

Milli-mənəvi dəyərlərin inkişafından əvvəl onların inkişafına mane olan sədləri aradan götürməyi də unutmamalıyıq. Mənəvi dəyərlərin yenidən millətə qaytarılmasının mənası ondan ibarətdir ki, həmin dəyərlər Azərbaycan xalqının bu gün və gələcəkdə həll etməli olduğu böyük vəzifələrə xidmət etsinlər, xalqın mənəviyyətinə müsbət təsir göstərsinlər və mənəvi həyatı bir sistem kimi daha da zənginləşdirsinlər. Deməli, mənəvi dəyərlərin inkişafı daim mənəvi sferanın zənginləşməsi ilə müşahidə olunmalıdır.

Bu gün Avropa ölkələrində “Ümumdünya insan hüquqları bəyannaməsi”, eləcə də insan hüquqları və azadlıqları barədə müxtəlif paktlar, konvensiyalar qəbul edilirsə də hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti qurulursa, bu heç də avropalıların öz dinlərindən əl çəkməsi demək deyildir. Bu gün müstəqil Azərbaycan gerçəkliyində islam amili də danılmaz faktdır. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, islam başqa dinlərdən fərqli olaraq yalnız dini etiqad deyil, həm də həyat tərzini, əxlaq, mənəviyyətdir. Təsədüfi deyildir ki, Heydər Əliyev deyirdi: “Hər xalqın öz adət-ənənəsi, milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli mənəvi dəyərlərimizlə fəxr edirik”. Həm də dini dəyərlər bizim həyatımızda ötəri, keçici bir şey olmayıb, davamlı, dayanıqlı bir məqamdır. “Heç vaxt inamımızdan dinimizdən uzaqlaşmayacaq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edib gələcəyimizi quracağıq”. Heydər Əliyev milli ruhu qorumağın, inkişaf etdirməyin və yeni nəsillərə çatdırmağın ən yüksək formasını milli dövlətçilikdə görürdü. Bu gün milli dəyərlərimiz elliklə, bütün xalq tərəfindən, dövlətin öz himayəsi altında qorunur və daha da inkişaf etdirilir. Dövlətçiliklə milliliyin birləşməsi bütün xalqların ən böyük arzusu və ideali olmuşdur. Bu gün biz potensial milli birlik dövrümüzü yaşayırıq ki, bunun əsasını ümummilli lider Heydər Əliyev qoymuş, milli birlik ideyasının hər cür ambisiyalardan yüksəkdə durmalı olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir: “Siyasi baxışdan və mövqeyindən asılı olmayaraq, gərək hər bir vətəndaş düşünsün ki, müxtəlif yerlərdə Azərbaycana qarşı bəzi xəbis niyyətlər və bəd münasibətlər vardır. Bunların qarşısını almaq üçün Azərbaycanın daxilində birlik, həmrəylik yaranmalıdır” (H.Əliyev).

Heydər Əliyev göstərirdi ki, cəmiyyətimiz üçün ən zəruri, mühüm amillərdən biri insanların milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsidir. Bu çətin və məsuliyyətli məsələnin həllinə yalnız sosial ədalət, humanizm, tolerantlıq, multikulturalizm kimi dəyərlərdən düzgün istifadə etməklə nail olmaq olar. Siyasi fəaliyyətinin bütün dövrlərində H.Əliyev humanizm, tolerantlıq, multikulturalizm prinsiplərinə sadıq qalmış, insanlara dinindən, irqindən, cinsindən, dilindən asılı olmayaraq qayğı ilə yanaşmışdır. Heydər Əliyev eyni zamanda sosial məsuliyyət, ədalət prinsiplərini milli-mənəvi dəyərlər məsələlərini əsas götürmüşdür.

Heydər Əliyev hər bir kəsi öz mənafeyindən daha çox xalqın mənafeyini, dövlətin ümummilli siyasi və iqtisadi mənafeələrini qorumağa çağırırdı. “Hər bir vətəndaş gərək ölkəsinin böyük siyasəti haqqında düşünsün, kiçik mənfəətləri, maraqları haqqında düşünməsin”.

Milli mədəniyyət həm də mənəviyyatla, adət və ənənələrlə, xalqın inancları, dini görüşləri ilə sıx bağlıdır. Ulu öndərin daxili və xarici siyasətini uğurla davam etdirən, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini həmişə uca tutan ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev də İslam dini ilə bağlı tarixi ənənələrə və dini bayramlara, o cümlədən ölkəmizdə yaşayan müxtəlif millətlərin də dininə, dilinə, adət-ənənələrinə hörmət və ehtiramla yanaşır. Bütün milli və dini bayramlarda Azərbaycan xalqını təbrik edən hörmətli prezidentimiz Qurban bayramı münasibətilə təbrikdə demişdir: “Xalqımız öz milli-mənəvi dəyərlərinə və ənənələrinə həmişə ehtiramla yanaşır. Bütün dini mərasimlər, o cümlədən qurban bayramı hər il böyük təntənə ilə qeyd olunur. Ölkəmizin hər yerində Allahın adına qurbanlar kəsilir, xalqımızın və dövlətimizin əmin – amanlığı və firavanlığı üçün dualar edilir, şəhidlərimizin ölməz xatirəsi ehtiramla yad olunur. Əminəm ki, bu ilki Qurban bayramı da cəmiyyətimizdə milli-mənəvi həmrəyliyin, xeyirxah əməllərin, şəfqət və mərhəmət duyğularının təntənəsinə çevriləcəkdir. Əziz bacı və qardaşlarım! Bu müqəddəs bayram günlərində bir daha hər birinizə can sağlığı, ailənizə xoşbəxtlik, süfrələrinizə bol ruzi - bərəkət arzulayıram. Qurban bayramınız mübarək olsun!” (İ.H.Əliyev). Azərbaycanda molerant, multikulturalizm, humanizm və digər əxlaqi sosial, etnopsixoloji keyfiyyətlərin inkişaf və gənclərdə formalaşması problemi bu gündə hörmətli prezidentimiz İ.H.Əliyev və birinci vitse prezident Mehriban Əliyeva tərəfindən layiqincə davam etdirilir. Azərbaycanda tolerantlığın, multikulturalizm və humanist psixoloji düşüncələrin formalaşmasından danışarkən bu sahədə böyük xidmətləri olan ölkəmizin birinci vitse prezidenti olan Mehriban xanım Əliyevanın adını fəxrlə çəkmək olar. Xeyirxahlıq, mərhəmət və şəfqət kimi anlayışlar Mehriban xanım üçün, həqiqətən də, önəmlidir və onun həyat fəlsəfəsinin ayrılmaz hissəsidir.

“Xalq onu sevir və ona inanır, buna görə də Mehriban Əliyevanın sayəsində cəmiyyətin sosial həyatında xeyriyyəçilik və mesənətlik ənənələri canlanıb. Mehriban Əliyeva insanlara xeyirxahlığa meyl, başqasının dərindən şərik olmaq, köməyə ehtiyacı olana yardım əlini uzatmaq kimi hiss və bacarıqları aşılalıb. O, bütün sosial problemlərin yalnız dövlət tərəfindən həll edilməli olması barədə ictimai şüurda kök salmış təsəvvürü dağıdıb və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin həmin problemlərin həllində iştirakına can atmasına nail olub. Bununla da Mehriban Əliyeva Azərbaycan cəmiyyətinin bu gününə qayğı göstərməklə, Azərbaycan Prezidentini ölkəmizin gələcəyi ilə bağlı işində və qayğısında dəstəkləyərək məşğulluğun təmin edilməsi sahəsində və istedadlı gənclərin məsuliyyətli layihələrə cəlb edilməsində novator olub. Məhz birinci xanım ətrafına gənc əməkdaşları topladıqdan sonra müasirliyin tələblərinə uyğunlaşdırılan dövlət qurumları,

həmişə olduğu kimi təkcə "stajı" olan insanları deyil, həm də gənc nəslin nümayəndələrini işə qəbul etməyə başladı" (Anar Ələkbərov).

"Azərbaycan" layihəsi çərçivəsində müxtəlif dini obyektlərdə - Pir Həsən ziyarətgahı, Bakıda Müqəddəs Mirodaşyan Qadınlar Kafedral Kilsəsi və Müqəddəs Məryəm Kilsəsi, Şamaxıda Cümə Məscidi, Gəncədə Həzrəti Zeynəb Məscidindən tutmuş Fransanın müxtəlif regionlarındakı kilsələrin, Strasburqda XIV əsr Kafedral Kilsəsinin vitrajlarının bərpaasına, eləcə də Həştərxanda Knyaz Vladimirin abidəsinin ucaldılmasınadək restavrasiya işləri görüldü. Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə Müqəddəs Roma katakombalarının bərpası isə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən müsəlman dünyasının xristianlığın müqəddəs abidələrinin qorunub saxlanmasına töhfəsi kimi qəbul edilir.

Xülasə

Azərbaycan xalqı tarixən humanist bir xalq olmuşdur. O, dinindən, dilindən, millətindən, irqindən asılı olmayaraq başqa xalqlara hörmət etmiş, onların mənəviyyatına, adət-ənənələrinə, maddi, mədəni, dini, tarixi abidələrinə yüksək qayğı göstərmişdir. Bu milli, bəşəri psixoloji keyfiyyətlər müasir Azərbaycan gənclərinin rəftar və davranışlarında, əməli fəaliyyətdə özünü göstərir. Humanizm, tolerantlıq, multikulturalizm Azərbaycan xalqının xarakter əlamətlərinə çevrilmişdir. Bunu təkcə biz yox, ölkəmizə gələn əcnəbi qonaqlar, Dövlət xadimləri deyirlər. Azərbaycan xalqının tarixinə qızıl hərflərlə yazılan yuxarıda qeyd etdiyimiz alicənab, humanist psixoloji düşüncələr, multikultural, tolerant dəyərlər ulu öndərimiz H.Ə.Əliyev tərəfindən qorunub təkmilləşdirilərək inkişaf etdirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. H.Ə.Əliyev. Milli-mənəvi dəyərlərimiz. Bakı, 2003
2. Ə.T.Baxşəliyev. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti. Bakı, 2011
3. Z.Göyüşov. Əxlaqi sərvətlər. Bakı, 1986
4. Z.Göyüşov. Daxilə pəncərə. Bakı, 1986
5. Dəyərlər psixologiyası. Türkiyə, İstanbul, 2016
6. S.Quliyev. Müasir gənclərin əxlaqnormaları. Bakı, 2002
7. S.Quliyev. Məktəblinin mənəvi siması. Bakı, 1982

TOLERANT AND MULTICULTURAL VIEWS OF HEYDAR ALIYEV AS THE MAIN TOOLS FOR YOUNG PEOPLE IN AZERBAIJAN TO DEVELOP HUMANISTIC PSYCHOLOGICAL THINKING SKILLS

M.I.Jabbarli

SUMMARY

This article reveals the views and ideas of great leader of Azerbaijani people Heydar Aliyev and his successor, President Ilham Aliyev, regarding tolerance and multiculturalism, two concepts which distinguish the people of Azerbaijan.

**МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНЫЕ И ТОЛЕРАНТНЫЕ ВЗГЛЯДЫ
ГЕЙДАРА АЛИЕВА КАК ОСНОВНОЕ СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ
ГУМАНИСТИЧЕСКОГО ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ
У АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ**

М.И.Джаббарлы

РЕЗЮМЕ

В статье раскрыты позиция и идеи великого лидера азербайджанского народа Г.А.Алиева и его преемника, президента И.Г.Алиева относительно толерантности и мультикультурализма, являющимися отличительными чертами азербайджанского народа.

**HÜQUQ VƏ SİYASİ
ELMLƏR BÖLMƏSİ**

**SECTION OF
LAW AND
POLITICAL SCIENCE**

2018 - № 49

**THE ROLE OF CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS
IN THE FORMATION OF A LEGAL STATE**

D.M.Ganberov

Baku State University
23 Academician Z.Khalilov St., Baku
email: bsu_istuc@rambler.ru

Açar sözlər: vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət, insan hüquqları, demokratiya, birləşmək hüququ, ictimai birliklər

Keywords: civil society, legal state, human rights, democracy, right of association, public associations

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, права человека, демократия, право на объединение, общественные объединения

Realization of human and civil rights and freedoms is among the main objectives of civil society building. In general, although the idea of human rights has stemmed from ancient times and developed in the Middle Ages, only in the Age of Enlightenment was it shaped as an excellent philosophical theory against despotism of monarchs. After the World War II, it was developed as a political concept, legal regulation and a discipline of contemporary knowledge. It is a very important principle which was established in general terms in the UN Charter (Articles 1, 55 and 56) for the first time and later after being recognized by a number of important documents, including the Universal Declaration of Human Rights (December 10, 1948) the catalog of civil, political, economic, social and cultural rights started to expand (2 international Covenants concerning this subject were adopted on December 16, 1966) (14), and in 1975 after adoption of the Final Act in the Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe, human rights became a universally recognized international norm and standard of behavior.

The States that have signed this act, can monitor realization of human rights in other countries and demand eliminations of the cases of violation of these rights. Protection of human rights and freedoms is the main duty of the UN. Charter of Paris for a New Europe adopted on November 21, 1990, the Action Program adopted on June 25, 1993 in World Conference, and the Vienna Declaration once again approved the obligations in relation to human rights and respect to human rights was determined as the main duty of states, observing these rights were viewed as the basis for freedom, justice and peace.

A legal state is a multidimensional and growing phenomenon. In the course of social progress, it gains new features in accordance with the specific terms of existence of a society and its level of development. Permanent general foundation for any legal state is its commitment to the law. The law plays a dominant role only if it acts as a measure of freedom to all and everybody and current laws actually serve to the interests of the people and the state and their implementation is the embodiment of justice. Mere development of legislation does not imply the existence of a legal state in the society. Recent experience has shown that totalitarian states regularly adopt legal acts, which are strictly enforced, but it is the opposite of a legal state.

D.M.Ganberov

a) Economic basis of a legal state is shaped by production relations built upon various forms of ownership (state, collective, rentals, private, joint-stock cooperative and b.) provided with equal rights and equal legal protection. In a legal state ownership belongs directly to the producers and consumers of the material wealth. Individual producers act as the owner of the product of their own labor. Legal basis of statehood is realized only upon existence of free and independent ownership ensuring equality for the participants of productive relations, development of society and constant rise of its welfare from economic point of view. Social basis of the legal state is the self-governing civil society embodying free citizens - the representatives of public prosperity. The focus in such states is on humans and their various interests. Social institutions and system of social relations created the conditions necessary for all citizens to realize their creativity and labor capacity. Pluralism of opinions, personal rights and freedoms were secured. Transition from totalitarian methods of governance to the legal state is due to the fundamental change in social activity of the state and refusal from the dominance of the "unowned" production over the social, economic, political and moral interests of citizens. Strong social foundation of the state determines the stability of its legal basis. A legal state is at the same time a social welfare state.

b) A legal state confirms the highest moral values of humans, defines their decisive role in social life and excludes oppression and violence against individuals. It is specifically used in democratic methods of governance, fairness of judgment, predominance of individual's rights and freedoms in their relations with the state, protection of rights and freedoms and admissibility of various religious views. Spiritual integrity in the life of a state determines to a large extent the spiritual maturity of the society as a whole, its cultural level and humanism in socio-economic and political relations.

c) A legal state is the sovereign state embracing sovereignty of the people and nations settled within the country. Implementing supremacy, generality, integrity and exclusiveness of power, the state ensures freedom of public relations an equitable basis for all citizens. In a legal state enforcement is carried out in accordance with the law. As an important indicator of the state's sovereignty, coercion is restricted by law, arbitrariness and illegality are excluded, and state interference is allowed only in case of prejudice to state sovereignty and interests of citizens. If any person's behavior endangers the freedom of other people, then the state restricts the freedom of that person. Political nature of the state is more clearly manifested by its sovereignty. All the laws of interests related to demands by various links of the political system of a society are combined in sovereignty. Thanks to the sovereignty, interests of states and non-governmental organizations are linked and their fair legal equilibrium and independent development is ensured.

d) Sovereignty of nation means that the source of state power is the people only. Author of this very daring for old times idea is the famous scholar of the Middle Ages Marsilius of Padua. Author of 'The Defender of Peace' believed that the sovereign legislator within a state is the people. It was a completely new understanding of human as the creator and founder of his own destiny.

Legal state and democratic state: similarities and differences

The concept of legal state includes the features covered by the concept of the state of a constitutional democracy. However, dwelling on specific features of a legal state, we can create a larger and clearer picture of such states. These features are mainly the following:

- rule of law principle;
- principle of separation of powers;
- equality of all before the law;
- principle of superiority of rights and freedoms;
- principle of real guarantee for human and civil rights and freedoms;
- mutual responsibility, i.e. the responsibility of the state before individual and vice-versa;
- independence of judicial power.

The most important principles of the legal state are the principle of the rule of law and supremacy of Constitution. This principle finds its manifestation in the rule of law. In other words, the basic social relations in all aspects of the social life must be governed only by law, rather than by-laws. The following principles have practical importance for the implementation of the rule of law principle:

- principle of the central legislative system;
- principle of social justice;
- state bodies serving the whole community, rather than its individual sections;
- necessity of publishing all laws. In the system of legal values, the supreme form of expression of the establishment and protection of human freedom is law. In the laws the state sets mandatory rules of conduct that should take into account objective needs of social development on the basis of equality and justice. That is why the law has the supreme legal force. All other legal acts must comply with the law. Laws regulate more important, key aspects of public life. The by-laws, especially the industry-specific ones, may, if necessary, only specify certain provisions of the laws, but in no case "improve", "correct", or "modify" the law.

At the same time, the legal law does not enable legislators' arbitrariness. The laws should express objectively established social relations, and trends of their development and self-renewal. Various kinds of legislative restrictions and prohibitions of subjective nature undermine the basis of a legal state. In general, the legal state envisages formation of the society where human rights are fully protected. Respect to human rights is an indicator of a civilized society. A legal state is built upon civil society and fulfills all the terms for its development. Fundamental principle of the democratic decrees of the government is that the government does not give any rights to the people. Its duty is to protect the freedoms and rights granted from birth. The effective protection of these rights and freedoms is the direct evidence of the civil society. In this regard, it can be noted that one of the key components of legal state is namely the civil society.

Civil society in the legal state

Summarizing all aspects characteristic to civil society, it is possible to determine its universal features. These features are as follows:

- possession of property (individual and collective) by people, in other words, property rights;

D.M.Ganberov

- existence of a multiform structure reflecting the interests of various groups and classes of a developed and diversified democracy;
- high level of intellectual, psychological development of members of the society, their ability to self-activity when included in an institution of civil society.
- realization of the rule of law among population, i.e. functioning of the legal state.

In other words, civil society can function only under a well-developed legal state.

In addition to the above stated, the main features of civil society are:

- fuller realization of the rights and freedoms of humans and citizens;
- self-government;
- competition of its constituent structures and various groups of people;
- freely formed public opinion and pluralism;
- general awareness and, above all, the real exercise of the right to information;
- life in civil society is based on the principle of coordination. Unlike the state apparatus, which is built on the principle of subordination, i.e. on the system of strict subordination of «juniors to seniors».

It should be noted that the civil society in Western Europe, is celebrated as a natural social environment. Civil society in Eastern Europe is emerging as an ideological structure and in the formation of civil society very little space is left for economic problems. But in any case this society could not be "das burgerliche Gesell schaft" (word-for-word translation from German - "bourgeois society"). Thus, it is possible to confirm with confidence that the paradigm of civil society established within Western European political thought is broken in Eastern Europe: here citizen is not "bourgeois", but a citizen. A number of known factors stipulate the increase of the distance between the classical Western tradition and the ideas of civil society formed in Eastern Europe. [12] Thus, the idea of civil society in Eastern Europe and the countries of the region, which in turn limits the reasons for the civil society in recent years, the ideas of the last obstacles to a deep crisis committed and conditioned to spend. The reasons are as follows:

- 1) separation of civil society from political and economic society both in theory and in practice;
- 2) failure to fully understand the nature of the relationship between the state and civil society;
- 3) the lack of development in the economic outlook, including the requirement to implement full control over economy and the lack of an appropriate concept;
- 4) extreme uncertainty of the perceptions about a more equitable society, obsession with the idea of moral unity of citizens etc. [15]

Thus, in the real socialist countries (Eastern Europe), the ideas of liberalism and civil society have emerged as opposite to communism. Certain characteristics inherent to liberalism were envisaged for appropriation of socialism: civil liberties on the one hand, and market relations on the other hand. In this case, the point in issue was "open society" and the characteristics of non-liberal democracy were used.

One fact should be noted that, in general, real civil structures exist in an open society regardless of their contradiction with the state, i.e. whether they are opponents or proponents of the state. It is the usual environment where people's daily life passes. Of course, such civil societies (structures) restrict state requirements with respect to the citizens and at the same time they enable stability of democratic governments by establishing appropriate infrastructure for securing freedom. Many countries were in a more favorable

---

D.M.Ganberov

position, having this type of infrastructure in place for centuries already. While other countries had to create such infrastructures to replace Nazism and communism.

The models of realization of the right of association in the Republic of Azerbaijan

As shown by our analysis in previous sections, establishment of a union is a means of achieving common goals. In this case, the basic principle is voluntariness. In other words, it means that no one can be forced to join a union. People comprehend their common interests and make a decision on joint action in order to protect them. At this point, they establish trade unions to function more efficiently. Both in the countries around the World and in the Republic of Azerbaijan the most common type of such associations are trade unions. As we have seen above, Article 11 of the European Convention on Human Rights specifies possibilities for establishing public associations. It also establishes the right to be a member of the public associations. But one point that attracted our attention should be emphasized here. Establishment of relationships between public associations and government is not reflected. Of course, this also often leads to formation of certain controversies. Thus, necessity of working towards further improvement of the right to associate remains relevant. According to the European Convention on Human Rights, activity aimed at establishing a union and protecting common interests is allowed, unless the terms of Article 11 are violated. Also, it should be noted that the strike of employees intending to protect their joint interests is deemed to be a right of the same category.

Constitution of the Republic of Azerbaijan specifies both the right to associate and the right to strike. It is guided by provisions of effective international conventions, i.e. Article 58 of the Constitution indicates that everyone has the right to establish and join a union (1, p.19). The Article provides for political parties, trade unions and other public associations. Their common feature is that they all are established to protect common interests and to achieve common objectives. Constitution of the Republic of Azerbaijan also contains a provision guaranteeing free activity of all unions. The third paragraph of Article 58 of the Constitution states: "No one can be forced to join a union or remain a member thereof." This point is also consistent with the standards of the European Convention on Human Rights.

It should be noted that in spite of joining international conventions and undertaking of specific obligations, certain limitations exist in relation to the realization of the right to associate. Of course, in accordance with international instruments the right of association can be restricted in a reasonable manner and in special cases. As mentioned in the previous sections, international conventions envisage preventing establishment of associations posing threat to public order and capable of violating the rights of others. In other words, the possibility of restriction of the right to associate is set forth. This point is expressed in the fourth paragraph of Article 58 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan as follows: "Activity of unions intended for forcible overthrow of legal state power on the whole territory of the Azerbaijan Republic or on a part thereof is prohibited. Activity of unions which violates the Constitution and laws can be terminated by courts only (1, p.19).

It should be mentioned that the Constitution of the Republic of Azerbaijan contains a provision on the right to strike as well. The right to strike is enshrined in the Article 36

D.M.Ganberov

---

of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, i.e. the first paragraph of the Article 36 of the Constitution states: "Everyone has the right to strike alone or together with others." Also, relevant article of the Constitution also clarifies the issue of restriction of the right to strike. The second paragraph of the Article 36 of the Constitution reads as follows: "The right to strike for those working based on labour agreements might be restricted only in cases stipulated by law. Soldiers and civilians employed in the Army and other military formations of the Republic of Azerbaijan have no right to go on strike. At this point it should be noted that currently the issue of the removal of restrictions in relation to the rights of association of certain categories of employees is being widely discussed (1, p.13).

Establishment of the rights to associate and strike in the Constitution of the Republic of Azerbaijan is not all. In other words, numerous documents governing realization of the related rights are drafted and adopted in Azerbaijan. Following documents directly related to the realization of the right to associate can be mentioned:

- Law on Political Parties which was adopted on June 3, 1996; (10)
- Law on Trade Unions which was adopted on February 24, 1994; (5)
- Law on Non-Governmental Organizations which was adopted on June 13, 2000 (9).

Analysis of the Law of the Republic of Azerbaijan on Political Parties shows that this law is kind of intended for realization of the right to associate, which pertains to the category of fundamental human rights, i.e. Article 1 of the law clarifies the concept of a political party: "A political party is a non-commercial legal entity established by the citizens of the Republic of Azerbaijan for the purpose of participating in the political life of the country, forming and expressing the political will of the citizens" (7). As seen, political parties are also public associations established to realize citizens' rights to associate. Here, the basic principle is again the principle of voluntariness. This point was expressed more clearly in Article 3 of the Law, i.e. this Article reads as follows: "Political parties shall be established and function on the basis of the principles of freedom of association, voluntariness, equality of rights of their members, self-government, legality and publicity. Within their activities political parties may not restrict the fundamental rights and freedoms of human and citizens, enshrined in the Constitution of the Republic of Azerbaijan, in international agreements which the Republic of Azerbaijan is a party to and in other legislative acts of the Republic of Azerbaijan". (10) As noted, the right to (freedom of association) associate to establish political parties is underlined. Inadmissibility of restricting participation in political parties is enshrined in the law. Thus, restriction of citizens' membership in political parties on any ground is not allowed. It can be viewed as a guarantee of the right of association. Reviewing the Law of the Republic of Azerbaijan on Political Parties we can identify the possibilities of restricting the right to associate. Of course, it provided for possibility of restriction of the activity of political parties in certain cases taking into account the objective such as ensuring stable development of society, as well as the national security and interests. In other words, to some extent we can review it as a restriction of the right of association. As we know, international regulatory acts also justify restriction of the right to associate under certain conditions. Possibility of restriction in this area is expressed in Article 4 of the Law of the Republic of Azerbaijan on Political Parties, i.e. Article 4 of the Law states: "Establishment and functioning of political parties aiming or seeking to change the constitutional order

---

D.M.Ganberov

and secular nature of the Republic of Azerbaijan, to violate territorial integrity, to promote war, violence and brutality, to instigate racial, national and religious hatred, shall be prohibited. Establishment and functioning of political parties of foreign States, as well as their branches and subsidiaries in the territory of the Republic of Azerbaijan shall not be allowed" (10).

The Law of the Republic of Azerbaijan on Non-Governmental Organizations regulates the issues related to establishment and functioning of public associations and foundations. A number of important provisions related to the right to associate are also reflected in the Law of the Republic of Azerbaijan on Non-Governmental Organizations. The law also clarifies the essence of the concept of non-governmental organizations. Paragraph 1.3 of Article 1 of the Law of the Republic of Azerbaijan on Non-Governmental Organizations reads as follows: "This Law establishes the rules for establishment, functioning e reorganization and liquidation of non-governmental organizations as legal entities, as well as the activities of non-governmental organizations, their management and relations with public authorities" (9). As seen, the Law of the Republic of Azerbaijan on Non-Governmental Organizations can be reviewed as a form of state guarantee for the right to associate. As stated above, existence of public associations, i.e. non-governmental organizations are assessed as the embodiment of the right to associate within society. Non-governmental organizations are a key component of civil society. Also, the issues such as establishment, functioning and termination of non-governmental organizations in the process of civil society building in the Republic of Azerbaijan are also governed by related legislation.

The provisions allowing restriction of the right to associate of the Law of the Republic of Azerbaijan on Non-Governmental Organizations can also be specified, i.e. paragraph 2.3 of Article 1 of the Law reads as follows: "Non-governmental organizations can be established and function with the purposes not forbidden by the Constitution and laws of the Republic of Azerbaijan. Establishment and functioning of non-governmental organizations, as well as the branches or representative offices of non-governmental organizations of foreign countries in the Republic of Azerbaijan, the purpose or activity of which is aimed at changing violently the constitutional order and secular nature of the Republic of Azerbaijan, violation of its territorial integrity, propaganda of war, violence and cruelty, provoking racial, national and religious hostility is prohibited. Looking closer we can see that those provisions of the Law that deal with the restriction of the right to associate are similar to the provisions specified in the Conventions of International Labour Organization and other international regulatory acts. In other words, it is also noted in these documents that restriction of the right of associate is possible under special conditions. This point in itself once again proves that corresponding provisions of international regulatory acts are referred to upon development of the legal framework in the relevant fields in the Republic of Azerbaijan.

In 1999, National NGO Forum was established in Azerbaijan. In any case, development of NGO sector has stipulated serious changes in the area of realization of the right to associate. Thus, various laws and programs are adopted for the efficient organization of the protection of human rights and freedoms in general. Legal framework for realization of all almost all rights and freedoms of the people from all layers of the society is in place and improved continuously. For example, in addition to the documents we have already considered the Law on Child Rights is adopted. Alongside with other child

---

D.M.Ganberov

rights, the law also establishes children's rights to associate, i.e. Article 19 of the Law of the Republic of Azerbaijan on Child Rights adopted on May 19, 1998, states: "Children have the right in the order established by the legislation of the Republic of Azerbaijan, to create in their place of study or residence public associations or public bodies of independent action and associate within them. It is not allowed to involve children in political acts of public associations and public bodies of independent action (11). As you can see, children's right to associate is clearly expressed in the given Article of the law.

Law of the Republic of Azerbaijan on Trade Unions serves as an important regulatory framework for realization of the right to associate, i.e. the mechanisms, principles for employees to establish on voluntary basis their own unions to protect their common interests and achieve common objectives and to involve in the activity of these unions are expressed in the law. It should be noted that, Preamble of the Law of the Republic of Azerbaijan on Trade Unions establishes the guarantee for activity seeking to protect employee interests and benefits in accordance with Universal Declaration of Human Rights, Conventions of International Labour Organizations and European Social Charter. The first paragraph of the first chapter titled General Provisions of the Law of the Republic of Azerbaijan on Trade Unions clarifies the nature of trade union organization. The first article of this chapter shows that trade unions constitute the appropriate platform in the area of realization of the right to associate, i.e. Article 1 of the Law of the Republic of Azerbaijan on Trade Union reads: "Trade unions are independent, public and non-political organizations operating on the basis of their charters and this Law, where employees employed in productive and non-productive spheres, as well as pensioners and studying persons voluntarily unites in workplaces, branch and national levels and according to their professions on the principle of individual membership to protect their labour, social, economic rights and legitimate interests".(8) Apparently, establishment of trade unions is directly linked to the right to associate. In circumstances of failure to realize the right to associate the possibility of establishing a trade union cannot be discussed at all. As mentioned above, the principles of establishment and functioning of trade unions in the Republic of Azerbaijan are directly harmonized with Conventions of International Labour Organization and refer to the relevant international laws of this field.

Article 3 of the first chapter of the Law on Trade Unions deals with the right of association, i.e. Article 3 is titled as ' the right to organize in trade unions". Article 5 of the Law reads: "Employees, pensioners, studying persons, without any distinction, have the right to voluntarily establish trade unions at their choice without preliminary permission, to join trade unions to protect their legitimate interests, labour, socio-economic rights and engage in trade union activity" (5). Analysis of this Article shows that the provisions contained in the Charter of International Labour Organization are reflected here. It also testifies to the fact that in accordance with the preamble of the law, the mechanisms and principles for establishing, functioning and engaging in the activity of trade unions are based on international conventions. It should be noted that in the Conventions of International Labour Organization the right to associate is presented as employee's possibility to voluntarily associate with others to protect common interests. In accordance with this point, Article 3 of the Law on Trade Unions of the Republic of Azerbaijan states: "Trade unions may on voluntary basis establish sectoral, regional and other associations (councils, federations, confederations) to fulfil the tasks specified in their charter (5).

In general, as we have mentioned above, establishment and activity of trade unions in the Republic of Azerbaijan are governed by the Article 58 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan. The second part of this Article establishes the right owned by everyone to organize and engage in activity of any association including trade unions (1, p.19). In addition to the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the right to organize in a trade union is clearly stated in the Labour Code of the Republic of Azerbaijan. Article 19 of the Labour Code of the Republic of Azerbaijan is titled as Trade Union. The first paragraph of Article 19 of the Labour Code of the Republic clearly expresses the right to associate, i.e. the first paragraph of Article 19 states "A trade union may be established on a voluntary basis without discrimination among employees or without prior permission from employers. Employees may join the appropriate trade union and engage in trade union activity in order to protect their labour and socioeconomic rights and legal interests" (3). Nevertheless, we believe that a broader definition of the right to associate in the Labour Code of the Republic of Azerbaijan would be more appropriate. As already mentioned, only one Article in the Labour Code deals with trade unions. Accordingly, the right to associate is only reflected in this Article 19. In this respect, a separate chapter in the Labour Code about trade unions also stipulates expression of the right to associate in more detail. The Law on Trade Unions of the Republic of Azerbaijan can be deemed to be a quite important document in this regard. The document expressly specifies the possibility for employees to associate for their common interests and objectives. In this regard, in particular the Labour Code should be noted. As seen in the previous segment, Articles 19 and 20 of the Labour Code of the Republic of Azerbaijan deals with the relevant unions of employees and employers. It should be noted that, alongside with points related to establishment of corresponding associations and their activity, also possibilities for restricting their activity are set forth in these documents. Similar principles are noticeable in almost all laws containing points related to realization of the right of association and in general establishment of public associations. For example, as in all relevant international documents, receipt of additional authorization and the principle of voluntariness is highlighted in corresponding domestic legislation of the Republic of Azerbaijan in relation to realization of the right to associate or establishment of public associations. Thus, at the moment in the Republic of Azerbaijan, the right to associate is based on the principles set forth in international instruments. In general, joining almost all effective international agreements and conventions, the Republic of Azerbaijan has undertaken obligations in the area of protection of human rights and freedoms and specifically, realization of the right to associate. With the establishment of the legal framework for realization of the right to associate, development of an effective mechanism to this effect is also in the centre of attention and contributions of international cooperation is used in this field as well.

In general, as we know, like in all other fields, a new era has begun in the Republic of Azerbaijan in the field of implementation of reforms in legal system. It can even be noted that, the recent years in Azerbaijan can be characterized as a period of large-scale reforms in whole legal system.

Examining the current status and prospects of the right to associate in the Republic of Azerbaijan, we undoubtedly have to re-analyse the state of civil society, i.e. the progress in realization of the right to associate is directly linked with the civil society building. Currently, an active civil society building is in progress in the Republic of Azerbaijan. The

---

D.M.Ganberov

central pillar of civil society is various non-governmental organizations built on the right to associate. As seen from the above stated points, the necessary legal framework to ensure the free functioning of trade unions in the Republic of Azerbaijan are in place. There are reasonable grounds to say that the situation in this area complies with the provisions of the international conventions and agreements. To substantiate this, it is enough to look at the current activity of Azerbaijan Trade Unions Confederation (ATUC). First of all, we should note that the Trade Unions Confederation was established in February 1993. Indeed, we have good cause to review the Trade Unions Confederation as an arena where realization of the right to associate is most effective, i.e. Trade Unions Confederation includes 18, 610 trade union organizations and coordinates their activity. Existence of a community of this scale tells us about better prospects for protection of human rights and specifically the right to associate. Existence of such a confederation enables easier coordination of the efforts aimed at protection of the interests and rights of employees engaged in various areas of activity. It should be noted that, 26 branch trade unions existing in the Republic of Azerbaijan are gathered namely in Trade Unions Confederation and total number of members is 1,600,000 (4). ATUC takes an active part in the large system of international cooperation in the field of effective protection of workers' rights, i.e. ATUC became a member to the International Confederation of Free Trade Unions already in 2000. The most important point to be noted is that Azerbaijan Trade Unions Confederation (ATUC) has been represented in International Labour Organization since 1992. Of course, boundaries of ATUC activities are not limited to what we have already mentioned. Having all these in mind, we want to further substantiate that current scope of ATUC activities generates a good understanding about the status of the right to associate in the Republic of Azerbaijan, i.e. currently, in the Republic of Azerbaijan, the right to associate is realized in accordance with principles and requirements expressed in international agreements and Conventions of International Labour Organization. As we have already mentioned, by joining international conventions, the Republic of Azerbaijan has undertaken to realize human rights and freedoms including the right to associate. These obligations are related to both establishments of the legal framework and implementation of necessary practical measures. As clear from the above-stated points, situation in mentioned areas is quite satisfactory and all necessary conditions are met for carrying out further measures.

All the points we have considered evidence that the legal framework for realization of the right to associate in the Republic of Azerbaijan is guided by certain international legislative acts. Once again we should remind that, Parliament of the Republic of Azerbaijan ratified two important Conventions (no. 87 and 98) of International Labour Organization on July 3, 1993. (8, p.830) It should be noted that Convention no. 87 of International Labour Organization is titled Freedom of Association and Protection of the Right to Organize and was adopted on July 9, 1948. Another important Convention No. 98 on the Right to Organize and Collective Bargaining was adopted in 1949. Ratification of both Conventions by the Republic of Azerbaijan had a forceful impact on establishment of the basis of national legislation in the field of realization of the right to associate. Ratification of these Conventions also implies undertaking by the Republic of Azerbaijan of certain obligations related to realization of the right to associate. It enables more efficient and reliable realization of the right to associate in the country.

D.M.Ganberov

Conclusions

Existence and establishment of the civil society is not possible without new social-individual institutions reflecting equal civil rights and independence of individuals. A person can become a citizen only by having high moral values based on democratic principles, personal dignity, independence, sense of individuality, as well as the high merits such as respecting the rights and freedoms of others and following universal laws and regulations in full obedience. This new type of person is created in different type of relationship with public associations and institutions. New social individuals do not dissolve in collectives, on the contrary they gain social importance, have high morally values and establish their relations with others as honest true citizens. To this effect, people's psychology, outlook, economic and social status has to change fundamentally.

To have such citizens, society should strive for following principles:

- equality of rights and freedoms of all people in the political arena;
- protection of citizens' rights and freedoms in accordance with international legal norms;
- economic independence of individuals based on the right of everyone to own property or equitable remuneration for honest work;
- guaranteeing by law the possibility for citizens to associate in unions in accordance with interests and professional status, regardless of state and parties.
- freedom of citizens in formation of political parties and civic movements;
- creation of necessary material, technical, psychological and moral conditions for the development of science, culture, education and upbringing institutions for forming free, polite, morally justified and socially active citizens who are responsible before society;
- existence of a mechanism that governs and stabilizes the relationship between the state and civil society and ensuring security of the latter. This mechanism, formal or informal, includes statutes, democratic elections of people's representatives to various authorities, self-governing institutions, etc.

Suggestions

Society acting on the basis of the principles listed above can stay up in unity with the democratic and legal state that has replaced a totalitarian regime. Such state should have the following key features:

First, the main feature of such state is the rule of law; observance of those laws by all members of the society without exception.

Second, separation of powers and functions between structures; building civil relations between government and opposition for regulating functioning of the state mechanism;

Third, accurate identification of the place of parties and movements in the political system and determination of their area of activity different from duties of the state. This primarily refers to the representatives of the ruling party, representatives of which are in office. Complementarity of party and state mechanism strengthen the backing of society within the political system and leads its property into a controllable channel.

Fourth, establishing tried-and-true and reliable mechanism of relations between central government agencies and lower structures of federation (or unitary state).

D.M.Ganberov

Fifth, thinking of a practical system that will ensure control over state administrative apparatus by civil society; regular study and timely elimination of the causes leading to the formation of bureaucracy that has obtained chronic form in the political system.

Sixth, a stable legal state is hard to imagine without and accurate, constructive settlement of the relations between the individual, society and state trio. The point in question is not supremacy of civil society over state and dissolution of the latter, but establishment of the necessary social environment - basis capable of ensuring balanced prosperity of human society.

References

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2014, 64 s.
2. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanunu 24 dekabr, 2002. <http://www.e-qanun.az/framework/1881>
3. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. 1 fevral 1999. <http://www.e-qanun.az/code/7>
4. Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası haqqında məlumat. http://www.azerbaijans.com/content_1583_az.html (as of 20.04.18)
5. Həmkarlar İttifaqları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 24 fevral 1994. <http://www.e-qanun.az/framework/8987>
6. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2012, 368 s.
7. İnsan hüquqları müvəkkili (Ombudsman) haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanunu, 28 dekabr 2001. <http://www.e-qanun.az/framework/1407>
8. Qasimov A.M. Əmək hüququ. Dərslik, Bakı, "Letterpress" Nəşriyyat Evi, 2016, 840 s.
9. Qeyri-hökumət Təşkilatları (İctimai birliklər və fondlar) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 13 iyun 2000. <http://e-qanun.gov.az/framework/511>
10. Siyası Partiyalar Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 3 iyun 1996. <http://www.e-qanun.az/framework/7090>
11. Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 19 may 1998. <https://migration.gov.az/content/pdf/b0f981770beec0db231b06f409df3e65.pdf>
12. Rau Z. Introduction. Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union. Westsiew Press, 1991. 254 p.
13. Willetts P. Transnational Actors and International Organizations in Global Politics // J. B. Baylis and S. Smith (eds.), The Globalisation of World Politics, Oxford and New York: Oxford University Press, second edition, 2001, 367 p.
14. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CESCR.aspx>
15. Шацкий Е. Промолиберализм: автономия личности и гражданское общество. Журн.Полис. Политические исследования. 1997, № 6, с.15
16. Шуберт К., Кочев И.А. Гражданское общество и его границы // Вестник Томского государственного университета. № 3 (19), 2012, с.108-127

HÜQUQİ DÖVLƏTİN FORMALAŞMASINDA VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİ İNSTİTUTLARININ ROLU

D.M.Qənbərov

XÜLASƏ

Hüquqi dövlətin əsas göstəricilərindən biri də vətəndaş cəmiyyətidir. Hüquqi dövlət özü vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğuna əsaslanır. Hüquqi dövlətin təmin olunduğu şəraitdə vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması və inkişafı mümkündür. İnsanların birləşmək hüququnun həyata keçirilməsi onun mövcudluğunun əsas şərtlərindən biridir. Məqalədə, yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq, dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti institutları arasındakı qarşılıqlı əlaqə təhlil olunmuşdur.

РОЛЬ ГРАЖДАНСКИХ ОБЩЕСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Д.М.Ганберов

РЕЗЮМЕ

Одним из основных показателей правового государства является гражданское общество. Само правовое государство основывается на существовании гражданского общества. Создание и развитие гражданского общества возможно в условиях правового государства. Реализация права на объединение является одним из основных условий его существования. В статье анализируется взаимосвязь между государством и институтами гражданского общества на основе вышеупомянутых тезисов.

MÜNDƏRİCAT

RİYAZİYYAT, İNFORMATİKA VƏ TEXNİKİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

S.N.Əfəndi, E.A.Qasımov, A.İ.İsmayılov. Orta məktəb riyaziyyatında anlayış və metod- ların mənimsənilməsində məsələ həllinin rolu.....	5
Л.М.Зейналова. Применение RDM-арифметики в условиях интервальной неопре- деленности.....	10
...	
М.В.Вəliyev, F.N.Səmədzadə. Modullu tənlik və bərabərsizliklər.....	18
Н.М.Гулиева. Статистическая обработка данных или обобщенные линейные моде- ли в R Studio.....	25
İ.V.Seyidova. Mobil telefonların proqram təminatının işlənməsi.....	33
Г.И.Мурадова, Ж.С.Джамалова. Инструменты для распределенной обработки на- боров «Больших данных».....	40
Л.М.Зейналова. Комбинированные состояния в условиях несовершенной инфор- мации.....	49
.....	

İQTİSADİYYAT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

E.S.Məmmədov. Kiçik və orta sahibkarlığa dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdiril- məsi.....	61
....	
T.M.Rəhimova. Azərbaycanda ixracəyönlü iqtisadi fəaliyyətin əsas xüsusiyyətləri.....	69
Z.Q.Quliyev. Dünyanın ərzaq təhlükəsizliyi və onun möhkəmləndirilməsi yolları.....	76
E.C.Balakişiyev. Azərbaycanda investisiya fəaliyyətinin regional idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinin obyektiv şərtləri.....	87
K.Ə.İbrahimova. Orta məktəblərdə, orta ixtisas təhsili müəssisələrində və kolleclərdə iq- tisadi təhsilin xüsusiyyətləri.....	93
S.A.Bəşirova. Aqrar sahədə davamlı inkişafın iqtisadi aspektləri.....	104
R.M.Quluyev. Qeyri-neft sektorunun inkişafı və iqtisadi inkişafın davamlılıığı.....	110
İ.T.İsgəndərova. İşə müəssisələrində kompleks marketing tədqiqatlarının metodik	

üsul- ları və metodları	11
sistemi.....	5
A.V.Aliyev. Post-sanction Iran and its “Game Changer” effect in energy market.....	12
	4
C.Y.Osmanlı. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan ölkələrin iqtisadiyya- tı.....	13
	4
.....	
M.M.Orucov. Azərbaycan Respublikasında aqrolizinqin inkişafı üçün yeni sığorta kon- sepsiyasının təkmilləşdirilməsi istiqlamətləri.....	14
	2
Ə.İ.Əmirov. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatının istehsal və resurs potensia- lının qiymətləndirilməsi.....	15
	1
H.Ə.Hüseynov. Azərbaycanda əmək məhsuldarlığının mövcud vəziyyəti və artırılması imkanları.....	16
	3
.....	
R.İ.Xəlilov. Müxtəlif iqtisadi məktəblərin investisiyaya baxışları və müasir nəzəri kon- sepsiyalar.....	17
	1
.....	
S.R.İbrahimova. Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlük şərtlərinin səciyyələndirilməsi.	17
	8
T.A.Aslanov. İqtisadi təhlükəsizliyin nəzəri aspektləri: əsas meyarlar, təsnifat və göstəri- cilər sistemi.....	19
	1
T.S.Süleymanov. Ali təhsil müəssisələrinin brendlənməsinin müasir problemləri.....	19
	8
N.Ə.Şükürov. Rabitə müəssisələrinin idarəetmə strukturlarının səmərəliliyinin təhlili.....	20
	4
S.F.Rüstəzadə. Kommersiya təşkilatlarının investisiya risklərinin təbiəti.....	21
	0

TİBB, BİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA
ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

S.A.Atakışızadə. Xəstəxanadaxili bakteriyaların və septik infeksiyaların risk amilləri.	21
	8
M.A.Мустафаева. Особенности использования системной модели SCORE в психо- логическом консультировании для диагностики и коррекции патологической стра- тегии.....	22
	4
.....	
M.İ.Cabbarlı. Heydər Əliyevin multikultural, tolerant ideyaları Azərbaycanlı gənclərdə humanist psixoloji düşüncələrin formalaşmasında əsas vasitə kimi.....	23
	1

HÜQUQ VƏ SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

D.M.Ganberov. The role of civil society institutions in the formation of a legal state.....	23 9
--	---------

CONTENTS

SECTION OF MATHEMATICS, INFORMATICS AND TECHNICAL SCIENCES

S.N.Efendi, E.A.Gassimov, A.I.Ismayilov. The role of problem solving in mastering the concepts and methods in secondary school mathematics (<i>in Azeri</i>).....	5
L.M.Zeinalova. Using RDM-arithmetic under interval uncertainty (<i>in Russian</i>)	10
M.B.Valiyev, F.N.Samadzadeh. Modulus equations and modulus inequalities (<i>in Azeri</i>)..	18
N.M.Guliyeva. Statistical data processing or generalized linear models in R Studio (<i>in Russian</i>).....	25
I.B.Seyidova. Designing software for mobile phones (<i>in Azeri</i>).....	33
G.I.Muradova, J.S.Jamalova. Tools for distributed processing of Big Data (<i>in Russian</i>)..	40
L.M.Zeinalova. Combined states under imperfect information (<i>in Russian</i>)	49

SECTION OF ECONOMIC SCIENCES

E.S.Mamedov. Improvement of the state support mechanism for small and medium enterprises (<i>in Azeri</i>).....	61
T.M.Rahimova. Key features of export-oriented economic activity in Azerbaijan (<i>in Azeri</i>)	69
Z.G.Guliyev. World food security and the ways to strengthen it (<i>in Azeri</i>).....	76
E.J.Balakishiyev. Objective conditions for the improvement of regional investment management in Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	87
K.A.Ibrahimova. Specificity of economic education in secondary schools, specialized secondary education institutions and colleges (<i>in Azeri</i>).....	93
S.A.Bashirova. Economic aspects of sustainable development in agrarian sector (<i>in Azeri</i>).....	104
R.M.Guluyev. Development of non-oil sector and sustainability of economic development (<i>in Azeri</i>).....	110

I.T.Isgandarova. System of methodical approaches and methods of complex marketing researches in catering enterprises (<i>in Azeri</i>).....	11 5
A.V.Aliyev. Post-sanction Iran and its “Game Changer” effect in energy market.....	12 4
J.Y.Osmanli. Economies of member countries of Organization for Economic Co-operation and Development (<i>in Azeri</i>).....	13 4
M.M.Orujov. Ways to improve the new concept of insurance for development of agro-leasing in the Republic of Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	14 2
A.I.Amirov. Evaluation of agricultural production and resource potential in the Republic of Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	15 1
H.A.Huseynov. Current situation with labour productivity in Azerbaijan and the ways to improve it (<i>in Azeri</i>).....	16 3
R.I.Halilov. Views of different economic schools on investment and modern theoretical concepts (<i>in Azeri</i>).....	17 1
S.R.Ibrahimova. Characterization of conditions of membership in the World Trade Organization (<i>in Azeri</i>).....	17 8
T.A.Aslanov. Theoretical foundations of economic security: major criteria, classification and the system of indicators (<i>in Azeri</i>).....	19 1
T.S.Suleymanov. Contemporary issues of branding in higher education institutions (<i>in Azeri</i>).....	19 8
.....	
N.A.Shukurov. Analysis of efficiency of administrative structures of communication agencies (<i>in Azeri</i>).....	20 4
S.F.Rustamzadeh. The nature of investment risks in commercial organizations (<i>in Azeri</i>).	21 0

SECTION OF MEDICINE, BIOLOGY AND PSYCHOLOGY

S.A.Atakishizadeh. Risk factors for nosocomial bacteriemia and septic infections (<i>in Azeri</i>).....	21 8
M.A.Mustafayeva. Characteristics of using SCORE system model for diagnosis and	

cor- rection of pathological strategy during psychological consultation (<i>in Russian</i>)	22
.....	4
M.I.Jabbarli. Tolerant and multicultural views of Heydar Aliyev as the main tools for young people in Azerbaijan to develop humanistic psychological thinking skills (<i>in Azeri</i>)	23
	1

SECTION OF LAW AND POLITICAL SCIENCE

D.M.Ganberov. The role of civil society institutions in the formation of a legal state.....	23
	9

**“ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ”
JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
TƏRTİBAT QAYDALARI**

1. Elmlər doktorları və professorlar istisna olmaqla, hər məqalə üçün müvafiq elm sahəsi üzrə elmlər doktorunun rəyi təqdim edilməlidir.

2. Jurnalda təqdim olunan məqalənin strukturu ümumdünya miqyasında elmi məqalələrə şamil edilən tələblərə cavab verməlidir. Yəni, məqalədə toxunulan problem ümumi şəkildə müəyyənləşdirilməli, onun mühüm elmi və praktiki məsələlərlə olan əlaqəsi göstərilməli, müəllifin bu problem üzrə istinad etdiyi ən son işlərin təhlili verilməli, məqalənin həsr olunduğu problemin həll olunmamış hissələri, habelə alınan nəticələr və onların perspektivləri göstərilməlidir.

3. Mövzusunun səthi və tezissayağı olduğu, elmi baxımdan kifayət qədər əsaslandırılmadığı məqalələr qəbul edilmir.

4. Məqalənin başlığı qısa olmalı, məzmunu əks etdirməli və 100 işarədən artıq olmamalıdır. Məqaləyə üç dildə (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) açar sözlər əlavə olunmalıdır. Azərbaycan dilində təqdim olunan məqalənin sonunda ingilis və rus dillərində, ingilis dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və rus dillərində, rus dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmunlu xülasələr verilməlidir.

5. Məqalə jurnalın redaksiyasına bir nüsxədə printerdən çıxarılmış şəkildə (A4 formatda) və elektron variantda (kompakt diskdə) təqdim olunmalı, nüsxə müəllif tərəfindən imzalanmalıdır. Alternativ olaraq, məqaləni journal@oyu.edu.az ünvanına da göndərmək olar.

6. Məqalənin mətni Microsoft Word 2003 programında Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Şriftin ölçüsü 12, sətirlərarası interval 1 olmalıdır. Sol və sağ tərəfdən məsafə 2,8 sm, yuxarı və aşağıdan isə 3 sm olmalıdır. Birinci sətirdəki boşluq 1,25 sm, düstur, rəsm və cədvəllərdə interval məsafələri (yuxarı və aşağıdan) 6 punkt olmalıdır. Şəkillər (rəsmlər) 11 ölçülü rəsmaltı yazılarla müşayiət olunmalı və mətnə skan edilmiş şəkildə (yəni skannerdən keçirilmiş şəkildə) daxil edilməlidir. Cədvəllərdə şriftin ölçüsü 11 olmalıdır. Düsturlar Word Equation redaktorunda yığılmalıdır.

7. Təqdim olunan məqalə 5-15 səhifə həcmində olmalıdır. Həcmi 15 səhifəni aşan məqalə yalnız redaksiya heyətinin razılığı ilə qəbul olunur. Mətnin qrammatik cəhətdən düzgünlüyü müəllif tərəfindən yoxlanılmalıdır.

8. Qoşma səhifədə müəllifin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi (varsa), iş yeri, iş yerinin ünvanı, müəllifin e-mail ünvanı və əlaqə telefonları göstərilməli, habelə əlyazmanın əvvəllər heç bir elmi nəşrdə dərc olunmadığı və elmin hansı sahəsinə aid olduğu qeyd olunmalıdır.

əlaqə telefonu: (051) 572 34 36

email: journal@oyu.edu.az

ünvan: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, Ümumi şöbə

<http://www.journal.oyu.edu.az>

GUIDE FOR AUTHORS

1. All the submitted articles must be peer-reviewed. The peer-reviewers name and affiliation must be included as part of the article to be located at the end after the References. It should be on a separate line 2 lines below the last reference and start with the words “Reviewed by...”.

2. The contents of an article must meet generally accepted international scientific norms. The aim and the purpose of the article as well as its feasibility must be clearly indicated. It should deal with innovative ideas, developments, directions, misdirections, areas which need to be explored, future outlook, prior errors, problems, personnel, funding, or trends in the chosen field.

3. The manuscript with incomplete coverage of the subject will not be accepted.

4. The title of the article must be concise not to exceed 100 characters and be in full conformity with the contents. The article should include keywords. Also, an abstract is required consisting of 50-100 words.

5. Overseas authors are expected to submit their articles electronically to fuadhud@yahoo.com. Local contributors should submit a hard copy (in A4 format) and electronic version of their articles (in a compact disk) directly to the editorial office (see contact addresses at the bottom of this page) or mail it to journal@oyu.edu.az.

6. Microsoft Word 2003 is the only preferred input program. The font used should be Times New Roman of 12 points. Text must be single spaced with 2.8 cm left/right margins and 3 cm top/bottom margins. Figures must be scanned and captioned in 11-points Times New Roman. Formulae should be input using Word Equation. And tabular data should be input using 11-points Times New Roman.

7. Authors are encouraged to submit articles ranging from 5-15 pages (including appendixes, references, figures and tables). Sanction of editorial board is required for the acceptance of manuscripts exceeding 15 pages. The author should check the text for grammar.

8. Each article should include title, name, patronymic, current affiliation, postal address, e-mail and phone numbers of the author who should also provide a written evidence that the presented manuscript has been never published before. Also, the author must indicate the field of science to which his (her) manuscript belongs.

Tel.: (+994 51) 572 34 36

email: journal@oyu.edu.az

Postal Address: General Department, Odlar Yurdu University, 13 K.Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

<http://www.journal.oyu.edu.az>

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. За исключением докторов наук и профессоров, каждая статья должна иметь рецензию доктора наук в соответствующей области науки.

2. Структура представляемой в журнал статьи должна отвечать общемировым требованиям к научным статьям. То есть, статья должна включать определение проблемы в общем виде, её связь с важными научными и практическими задачами; анализ последних достижений и публикаций по данной проблеме, на которые опирается автор; выделение нерешённых частей проблемы, которым посвящается данная статья; формирование целей статьи (постановка задачи); содержание основного исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; выводы из проведенного исследования и перспективы в данном направлении.

3. Рукопись, в которой материал изложен поверхностно, тезисно, без достаточного научного обоснования - не принимается.

4. Заголовок должен быть кратким, отражать содержание статьи и не превышать 100 знаков. Статья должна содержать ключевые слова на трёх языках (азербайджанском, английском и русском). Если язык статьи – азербайджанский, в конце приводятся идентичные по содержанию резюме на английском и русском языках. Аналогично, англоязычная статья сопровождается азербайджанским и русским, а русскоязычная – азербайджанским и английским резюме (идентичного содержания).

5. Рукопись представляется в редакцию журнала в одном экземпляре хорошего качества формата А4 вместе с электронным вариантом (на компактном диске). Экземпляр подписывается автором. Электронный вариант можно прислать и по адресу journal@oyu.edu.az.

6. Текст статьи должен быть набран в программе Microsoft Word 2003 шрифтом Times New Roman 12 размера с одиночным междустрочным интервалом. Верхние и нижние поля – 3 см, левые и правые – 2.8 см. Отступы: первой строки (абзац) – 1,25 см, интервалы (выше и ниже) от формул, рисунков, таблиц – 6 п.т. Рисунки и фото сопровождаются подрисуночными текстами в шрифте Times New Roman 11 размера и вставляются в текст в отсканированном виде. Формулы набираются в редакторе Word Equation с полуторным междустрочным интервалом.

7. Объём представляемой статьи должен быть в пределах 5-15 страниц. Статьи большего объёма принимаются только по согласованию с редколлегией журнала. Текст должен быть проверен на грамматические ошибки, вычитан и просмотрен автором.

8. На отдельной странице указываются фамилии, инициалы автора, учёная степень (если имеется), место работы, почтовый адрес места работы, а также электронный адрес и контактные телефоны автора. В сопроводительном письме следует указать, что рукопись ранее нигде не публиковалась. Также необходимо указать принадлежность статьи к той или иной научной сфере.

контактный телефон редакции: (+994 51) 572 34 36

email: journal@oyu.edu.az

адрес: Баку AZ1072, ул.Кёроглу Рахимова 13, Университет Одлар Юрду, Общий отдел

<http://www.journal.oyu.edu.az>

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir

This Journal is registered at the Ministry of Press
and Information of the Republic of Azerbaijan

Lisenziya №138
10 fevral 1999-cu il
*****
License No. 138
February 10, 1999

Yığılmağa verilmişdir: 25.07.2018. Çapa imzalanmışdır: 30.07.2018
Formatı: 60x84 1/8. Həcmi: 32,5 ç.v. Ofset çap üsulu. Tiraj: 100

Sent for print: 25.07.2018. Authorized for printing: 30.07.2018
Format: 60x84 1/8. Volume: 32.5 p.l. Offset printing. 100 copies

---

ISSN 1682-9123

9 771682 912004